

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA
SYMPOSIA SLAVICA

NEXUS LINGUARUM

KÖSZÖNTŐ KÖTET A 80 ÉVES
NYOMÁRKAY ISTVÁN AKADÉMIKUS
TISZTELETÉRE

Szerkesztette
Lukács István

ELTE BTK
SZLÁV ÉS BALTI FILOLÓGIAI INTÉZET
SZLÁV FILOLÓGIAI TANSZÉK
BUDAPEST, 2017

SZAKMAI LEKTOROK
Bańczerowski Janusz
Jászay László

MŰSZAKI SZERKESZTŐ ÉS TÖRDELŐ
Janiec-Nyitrai Agnieszka

© szerzők
© ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék

Kiadja az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék
Felelős kiadó a Szláv Filológiai Tanszék vezetője
Sorozatszerkesztő: Lukács István
A borítót tervezte: Sellyei Tamás Ottó
Nyomdai kivitelezés: Robinco Kft.
ISSN 1789-3976
ISBN 978-963-284-859-4

TARTALOM

Bañcerowski Janusz	
Nyomárkay István akadémikus nyolcvan éves.....	9
Bajzek Lukač Marija	
Slovenska zemljepisna lastna imena na Gornjem	
Seniku in v Porabju.....	15
Bañcerowski Janusz	
Néhány gondolat a nyelvhasználat alapegységéről...25	
Császári Éva	
A szlovák szótárirodalom legújabb mérföldköve.	
Az első szlovák etimológiai szótár.....	43
Дудащ Мария	
Гневът в унгарската и българската фразеология...51	
Dudás Előd	
Kaj-horvát anyag Maks Pleteršnik szlovén–német	
szótárában.....	61
Dziewońska-Kiss Dorota	
Człowiek człowiekowi wilkiem – obraz wilka w języku	
polskim (w świetle związków frazeologicznych	
i przysłów).....	71
Федосов Олег	
Как достичь <i>совершенства</i> ?.....	81
Gyivicsán (Divičanová) Anna	
Rozmýšľanie o slovenskom národnom hnutí,	
o jazyku, o kultúre	
(Štefan Leška, Karol Straka, Ľudovít Haan).....	93
Gyöngyösi Mária	
A „törpe” Alekszandr Blok mitopoétikájában	
(Alakváltozatok és forrásaik).....	101
Imrichová Mária	
Slovenská právnická terminológia	
a problematika polysémie termínov.....	115
Jakovljević Dragan	
Književnost, novi mediji i postčitalačka generacija...125	

Janiec-Nyitrai Agnieszka	
Narošle postpamięci. Na marginesie węgierskiej trylogii Krzysztofa Vargi <i>Gulasz z turula, Czardasz z mangalicą i Langosz w jurcie</i>	135
Janurik Szabolcs	
Angol mintára keletkezett tükörszavak a magyarban és az oroszban.....	147
Ясаи Ласло	
Средства грамматики и картина мира в русском языке.....	161
Kiss Szemán Róbert	
A katolikus irodalom mint újkori kulturális képződmény sajátosságai.....	173
Kroó Katalin	
Az irodalmi szövegben rejlő <i>megszólítás</i> szemiotikai alakzatáról.....	183
Лявинец-Угрин Марианна	
Современная лексикография русинского языка..	195
Лебович Виктория	
К вопросу литературной ономастики у И. Нечуя-Левицкого.....	207
Lukács István	
A horvát <i>Sibila</i>	219
Menyhárt Krisztina	
„Zöldségeket beszél”. A zöldségek a magyar és a bolgár közmondásokban.....	231
Михайлов Камен	
Via Danubius.....	243
Milosevits Péter	
Jovan Dučić versei Babits Mihály fordításában.....	255
Nagy István	
Íráspoétika, írásethosz. Marina Cvetajeváról.....	271
Палоши Ильдико	
Мультисубъектность как семантическая категория в русском языке.....	283

Pátrovics Péter	Aspektualität – Temporalität – Kasus – Referentialität und Wortstellung im Deutschen und in den slawischen Sprachen. Mutmaßliche Zusammenhänge.....	297
Pavičić Mladen	Ivan Prijatelj <i>A szlovének irodalma</i> című irodalomtörténeti áttekintéséről.....	307
Péter Mihály	Két költő a szerelem másodvirágzásától (Puskin és Tyutcssev).....	317
Ráduly Zsuzsanna	Eponimák a lengyel és a magyar egyházi terminológiában.....	323
Sárköziné Vandan Enhzaya	<i>Вдрузе Достоевского в монгольском переводе романа «Братья Карамазовы»</i>	335
Urkom Aleksander	Učenje stranog jezika u digitalnom dobu.....	343
Várnai Dorota	Renesans w Polsce i na Węgrzech.....	353
Vig István	Prebacivanje kodova u djelu „Az török áfium ellen való orvosság” (‘Lijek protiv turskoga opijuma’) Nikole Zrinskog.....	365
Zoltán András	Régi keleti szláv jövevényszavaink kérdéséhez.....	377
Zsilák Mária	A budai Egyetemi nyomda szlovák kiadványainak nyelvváltozatai az egységes modern irodalmi nyelv kialakulása tükrében.....	385

NYOMÁRKAY ISTVÁN AKADÉMIKUS NYOLCVAN ÉVES

Nyomárkay István professzor 1937 március 16-án Budapesten született. Elemi iskolába Makón járt, általános iskolai és gimnáziumi tanulmányait Budapesten végezte. 1955-ben tett érettségi vizsgát az Eötvös József Gimnáziumban. 1956 és 1961 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának hallgatója volt magyar-délszláv (szerb-horvát) szakon. Egyetemi tanulmányai alatt Kniezsa István és Hadrovics László szlavisztikai előadásai gyakoroltak rá nagy hatást. Hadrovics László ösztönzésére kezdett el már hallgató korában nyelvészettel foglalkozni. Részt vett a Nyelvészeti Tudományos Diákkör munkájában. 1961 és 1973 között középiskolai tanárként dolgozott. 1964-ben doktorált „summa cum laude” minősítéssel Hadrovics Lászlónál. Az 1973/74-es tanévben a szentpétervári (akkor: leningrádi) Zsdanov Egyetemen dolgozott magyar lektorként, majd a lektori munkát az 1974/75-ös tanévtől a Zágrábi Egyetemen folytatta. 1975 szeptember 1-je óta az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudomány Kara Szláv Filológiai Tanszékének oktatója; 1975 és 1981 között egyetemi adjunktus, 1981 és 1989 között egyetemi docens, 1989-től egyetemi tanár. Kandidátusi értekezését 1979-ben védte meg („Az idegen szavak alaktani és mondattani beilleszkedése a szerbhorvát nyelvbe”; 1984-ben „Strane riječi u hrvatskosrpskom /srpskohrvatskom/ jeziku” címmel a Tankönyvkiadó gondozásában meg is jelent). Akadémiai doktori értekezését 1987-ben védte meg („A horvát nyelvújítás magyar mintái”; „Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung” címmel az Akadémiai Kiadó gondozásában 1989-ben jelent meg). Ez a munka jelentős nemzetközi visszhangot keltett, eddig kevésbé kutatott kérdésre irányította a kroatisták és általában a szlavisták figyelmét, nevezetesen a tükörszavak vizsgálatára. Nyomárkay professzor 1987-től 2004-ig vezette a Szláv Filológiai Tanszékot, 1993-tól pedig a Szláv és Balti Filológiai Intézetet. Az

egyetemi közéletben jelentős szerepet játszott, 1987-től két cikluson keresztül a Kari Gazdasági Bizottság elnöke, 1995-től 2003-ig, majd 2005-től ismét a Kari Habilitációs Bizottság elnöke. A Szlavisztikai Doktori Iskola alapító tagja. 1995-től a Szlavisztikai Doktori Iskola, majd 2001-től a Nyelvtudományi Doktori Iskola és a Szláv Nyelvtudományi Doktori Program vezetője, a Kari Doktori Tanács tagja. 2000 és 2003 között a Kar általános és külügyi dékánhelyettese. 1999 és 2003 között Széchenyi professzori ösztöndíjas, 1999 és 2005 között a Zágrábi Egyetem Hungarológiai Tanszékének vendégprofesszora. Az 1990/91-es és az 1994/95-ös tanév őszi szemeszterében a münsteri Westfälische Wilhelms Universität vendégprofesszora. 2000 januárjában összevont kurzust tartott a Sassari Egyetem (Olaszország, Szardínia) Bölcsészettudományi Karán „Bevezetés a szláv nyelvtudományba” címmel. Számos vendégelőadást tartott horvát, szerb, osztrák és német egyetemeken (Zágráb, Belgrád, Ljubljana, Bécs, Graz, Klagenfurt, Münster, Erlangen, Bamberg, Köln, Mannheim, Trier).

1996-tól a Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Társaságának elnöke. A Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagja, majd 2005-től alelnöke. Az MTA Nyelvtudományi Bizottságának tagja. 1997-ben választotta levelező tagjául a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia. 2000-től a Magyar Tudományos Akadémia tanácskozási jogú, 2004-től levelező, 2010-től rendes tagja. 2000-től az Osztrák Tudományos Akadémia Balkanisztikai Bizottságának tagja. Részt vesz a Balkanisztikai Bizottság tudományos projektumaiban. Nemzetközi elismertségét jelzi, hogy 1989-ben tagjául választotta a Nemzetközi Szlavisztikai Komitét.

Nyomárkay professzor 2000-től a legrangosabb magyar szlavisztikai folyóirat, nemzetközileg is regisztrált és elismert *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* főszerkesztője. Tagja továbbá a *Studia Slavica Savariensia* (Szombathely), az eszéki Riječ szerkesztő bizottságának is. 2009-től főszerkesztője az MTA Modern Filológiai Társaság online folyóiratának. 2010-től az ELTE BTK Trefort-kert Alapítvány kuratóriumi tagja.

Nyomárkay professzor a hazai doktori képzésen kívül részt vesz a Zágrábi Egyetem és az eszéki Juraj Strossmayer Egyetem posztgraduális képzésében. Külső tagja a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara Habilitációs Bizottságának, valamint a Magyar Akkreditációs Bizottság Nyelvtudományi és Filozófiai Szakbizottságának. Szakdolgozatok, PhD-értekezések, akadémiai doktori értekezések rendszeres bírálója, valamint a védési bizottságok elnökeként is gyakran szerepel. Legutóbb a poznani Adam Mickiewicz Egyetem kérte fel egy lengyel-magyar nyelvi kölcsönhatásokról írt habilitációs dolgozat bírálatára.

Tudományos munkásságának központi területe a déli szláv nyelvek, valamint a szláv-magyar, magyar-szláv nyelvi kontaktusok kutatása. Magyar nyelvtudományi kérdésekkel is foglalkozik. Amint a bibliográfiából is kitűnik, pályájának korai szakaszában a magyar mondattani kérdésekről tett közvé több dolgozatot. 2002-ben jelent meg az a munkája, amelyben a XVIII. század végi bécsi grammatikáknak a magyar és a környező szláv nyelvek grammatikográfiájára gyakorolt hatását elemezte. E munka több horvát kutatót is arra ösztönzött, hogy a horvát nyelvtanokat ebből a szempontból is vizsgálják.

Nyomárkay professzor konferenciák szervezőjeként is sikeres. A Modern Filológiai Társaság minden esztendőben nemzetközi tanácskozást szervez aktuális nyelvi kérdések megvitatása céljából. A professzor úr, mint a Társaság elnöke, e rendezvények kezdeményezője.

Külön kell szólnunk Nyomárkay professzor úr tanszékvezetői és intézetigazgatói munkájáról. Vezetési stílusát egészséges nagyvonalúság, a lényeges kérdéseknek a lényegteletől való biztos elkülönítése jellemezte. Nagy része van benne, hogy a Tanszékre és az Intézetre is jellemző nyugodt, egyéni ellentétektől és áskálódásoktól mentes légkört meg tudta őrizni. Kollégái ma is elismerik, értékelik és tisztelik. Több mint másfél évtizedes vezetői munkája során nemcsak a Tanszék, hanem az Intézet valamennyi munkatársa is előre lépett a tudományos minősítés és az egyetemi karrier te-

kintetében. A fiatalabb kutatókat mind szakmai, mind - az előmenetellel kapcsolatosan más - módon is segítette. Munkásságát több kitüntetéssel is elismerték: Fran Miklošič Emlékérem (1994), Matija Petar Katančić Emlékérem (1998), Pro Universitate Emlékérem (1999), Ivan Antunović Emlékérem (1999), Szentgyörgyi Albert - díj (2002), a Horvát Köztársaság Hajnalcsillag rendje (2003), Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje (2007), Vatroslav Jagić-emlékérem (2010)

Manapság, amikor az emberek népszerűséget keresve igyekeznek alkalmazkodni a világhoz, Nyomárkay István professzor - mint rendkívül szerény, munkát szerető, toleráns, jóindulatú, melegszívű és humort értő és kedvelő ember - mindig tekintély marad azok számára, akik az igazi és tartós értékeket keresik. Amit most írok Róla, nem udvariassági gesztusból származó reflexió, hanem kizárólag a Róla bennem kialakult képnek a rövid vázlata.

Nyomárkay István, mint köztudott, a nagy tekintélyű magyar szlavista, Hadrovics László akadémikus tanítványa. Kitűnő tudós és egyetemi oktató, aki elismert tekintélyre tett szert nemcsak a magyarországi tudományos közegben, hanem a nemzetközi életben is jelen van, mint elismert és nagyra becsült nyelvész. Erről tanúskodik a munkáira történő nagy számú hivatkozás, valamint a különböző külföldi egyetemekről jövő meghívások és felkérések előadástartásra. Minden új elképzelést, elméletet csak akkor tud elfogadni, ha letisztulva látja az alkalmazhatóságát. Így egyesíti Ő a hagyományt és az újat, mert meggyőződése, hogy csak ezen az úton haladhat eredményesen tovább: megőrizni önmagunk tradícióit, és befogadni a tudományt előrevivő új gondolatokat. Eddigi életútja bizonyítja, nem lehetetlen és nem összeegyeztethetlen a hagyományok megtartása és az új értékek összeházasítása.

Nyomárkay István professzor nem csak sikeres tudós, akinek tudományos teljesítménye tiszteletre méltó. Aki találkozott vele, leült mellé beszélgetni csak egy rövid időre is, bizonyára egyetért velem, hogy Ő olyan ember, aki mindig segítőkész, észrevételei, bírálati, tanácsai előrevivők, szakmai értékelései mások munkájának is javára válnak. Munkatársai

számára a kulturált viselkedés példája, olyan ember, aki szerénységéről és jóindulatáról ismert, amivel kivívta kollégai elismerését és tiszteletét. A kötetben szereplő pályatársak, barátok, kollégák, tanítványok írásaikkal köszöntik Nyomárkay István akadémikust e jeles és különleges évforduló alkalmából.

Mikor a jelen emlékkönyvet átnyújtjuk az ünnepeltnek, kívánjuk, hogy jó egészségben, töretlen kedvvel munkálkodjék tovább a tudomány és valamennyiünk javára.

Budapest, 2016. november

Bańczerowski Janusz

SLOVENSKA ZEMLJEPISNA LASTNA IMENA NA GORNJEM SENIKU IN V PORABJU

Marija Bajzek Lukač

Lastna imena (osebna in zemljepisna) v vsakem jeziku predstavljajo staro plast jezika in skrivajo številne zanimivosti za raziskovalce, še zlasti za etimologe. To velja tudi za porabsko narečje, ki se je razvijalo na stičišču več jezikov ter kultur, in je prav zaradi tega toliko bolj zanimivo, od raziskovalcev pa zahteva poznavanje razvoja teh jezikov in kultur. Za Prekmurje in Porabje ne moremo reči, da sta onomastično in toponomastično dobro obdelana. Drugi kraji, še zlasti zamejski, so obdelani v priročnikih, tržaško področje je predstavljeno v *Krajevnem leksikonu Slovencev v Italiji*, ki je leta 1990 izšel v Trstu, goriško pa v *Krajevnem leksikonu Slovencev v Italiji*, ki je bil objavljen leta 1995 v Gorici. V knjigi Pavleta Merkušja *Krajevno imenoslovje na slovenskem zahodu* so zbrani Merkušjevi onomastični prispevki o zemljepisnih imenih na Tržaškem, Goriškem, Benečiji, Matej Šekli pa v svoji monografiji *Zemljepisna in osebna lastna imena v kraju Livek in njegovi okolici* predstavlja onomastično bogastvo nadiškega slovenskega narečja in vplive intenzivnega stika s sosednjim romanskim življenjem. Slovenska krajevna imena na Koroškem v Avstriji pa so predstavljena v Zdovčevem delu *Slovenska krajevna imena na avstrijskem Koroškem*, objavljenem leta 1993 (druga izdaja Ljubljana, 2010) na Dunaju. Slovenski vzhod pa je predstavljen v knjigi Ivana Zelka *Prekmurje do leta 1500*, v kateri je navedel vsa prekmurska krajevna imena, tudi tista, ki so že izginila. Žal, v njej niso navedeni porabski toponimi. V seznamu krajevnih imen pod *Dobra, pokrajina-zemljišče* našteva le naselja, ki so v listini iz leta 1387 navedena kot kraji, ki so spadali v upravo gradu Dobra. (ZELKO 1982: 29) Milko Kos v svoji študiji navaja, da je v Porabju 9 krajev na -ci, omenja pa le Ritkarovce. (KOS 1968: 256) Nekatera porabska in prekmurska krajevna imena najdemo tudi v Snojevem *Etimološkem slovarju slovenskih zemljepisnih imen*.

Lastna imena (zemljepisna, imena bitij, stvarna imena) imajo diferenciacijsko funkcijo, kakršne občna imena nima, med poimenovanjem in njegovim predmetom pa zagotavljajo identifikacijsko razmerje. Ponavljanje istega imena na različnih mikroprostorih pa ne pomeni referenčno razmerje eno poimenovanje : en denotat, ampak ponavljanje enake motivacije z enakimi jezikovnimi sredstvi. (ŠEKLI 2008: 12) Poimenovanja krajev, zemljišč, ulic, potokov, hiš in drugih predmetov skrivajo psihološko motivacijo. Torej ne gre zgolj za identifikacijo, ampak je vsako ime povezano tudi s subjektivnim momentom, ki ga največkrat ni mogoče racionalno opisati. Ne le vsak posameznik, ampak tudi vsaka jezikovna skupnost, družba skupaj imata drugačen odnos do posameznih imen, saj ima vsaka drugačne navade, tradicije, predsodke do imen in do njihove uporabe. Ob uporabi jezika je uporaba imen, lastnih imen prirojena lastnost človeške narave, prastar nagon. Človek stvari poimenuje, ko jih identificira z glasovi, ti glasovi so ime, ki postane del denotata, mu ne pripada, ampak se z njim poistoveti in drug brez drugega ne obstajata. (HAJDÚ 2003: 102)

Pričujoči članek želi podati pregled geonimov na Gornjem Seniku in širšem območju Porabja ter hkrati poiskati psihološko motivacijo nastajanja in semantiko teh imen v različnih jezikih (slovenščina, madžarščina, nemščina, latinščina).

1. 0 Zemljepisna imena na Gornjem Seniku

Gornji Senik je več kot 5 km dolga vas, ki se razprostira ob potokih, jarkih in glavni cesti, pokrajina je razgibana s številnimi griči, dolinami in jarki. Ta poimenovanja so slovenska, predstavljajo staro plast jezika, velikokrat jih je težko pravilno zapisati, saj različni informatorji poznajo različna poimenovanja. Podoba Gornjega Senika se je v zadnjih desetletjih močno spremenila, kmetijstvo je bilo opuščeno, nekoč obdelane njive je zaraslo grmovje, lastniki so se zamenjali ali pa ne prebivajo v vasi. S tem se je zmanjšal stik s temi zemljišči, in s tem kopni tudi spomin na njihova poimenovanja. Šte-

vilni informatorji se sklicujejo na svoje prednike, češ da so določena območja tako poimenovali stari ljudje, sami pa so že zelo negotovi, saj je ta lastna imena zdaj že težko povezati z občnimi imeni, številna so povezana s hišnimi imeni, ki so delno že prav tako pozabljena. Lastna imena (še zlasti mikrotoponime, hišna imena) Gornjega Senika in Porabja bo treba sistematično zbrati in obdelati. V tem prispevku želim le nakazati na bogastvo te plasti in spodbuditi raziskovalce k temeljiti obravnavi.

1.1 Mikrotoponimi na Gornjem Seniku

Na Gornjem Seniku so šele pred leti določili (poimenovali) poti, ki povezujejo posamezne dele, zaselke vasi. Nova slovenska poimenovanja pravzaprav nimajo nič skupnega s starimi poimenovanji delih vasi kot so *Bekavaraš*, *Sobota*, *Grebensček*, *Čemeštarin krošel*, *Götz major*, *Gubič*, *Coutar*, ki zelo nazorno predstavljajo motivacijo poimenovanja določenega dela naselja.

V slovenskih narečjih ne najdemo samostalnikov reka in jezero, tako je tudi na Gornjem Seniku, slovenskega imena pa nimata niti seniška potoka, samo madžarskega (*Török patak*, *Szölnök patak*), svoja pomimenovanja pa imajo jarki, ki se imenujejo po najbližji hiši (hišnem imenu), in sicer *Kutin djarek*, *Krajcaren djarek*, *Dvöci djarek*, *Šlosen djarek* in jih uvrščam med vodna imena (hidronimi).

Vas leži na velikem, razgibanem območju, vsak grič, vzpetina, dolina ima svoje poimenovanje (oronimi) npr. *Vrajži dou*, *Miklin dou*, *Divicin dou*, *Duga znouž*, *Čemešteren breg*, *Meleken vrej*, motivacija za poimenovanje so bili največkrat lastniki, prebivalci določenega predela, torej njihovo hišno ime.

Svoja poimenovanja imajo tudi polja, pašniki, travniki in gozdovi npr. *Duge njive*, *Calnika*, *Celena*, *Celna*, *Raven*, *V kamle*, *Bükonja*, *Gladek lec*, *Črna bükonja*, *Djouške*, *Evino*, *Po-posko*, *Židosko*, *Djanke*, *Stardjaš*, *Stari haj*, ki jih strokovna literatura imenuje ledinska imena. Imena so nastala po njihovem lastniku, značilnosti zemljišča, značilnem rastlinju itn.

1.2 Slovenska krajevna imena v Porabju

Prve podatke o krajih v okolici *villa S. Gotthardi* (danes slov. *Monošter*, madž. *Szentgotthárd* nem. *St. Gotthard*) zasledimo iz časa ustanovitve cistercijanskega samostana leta 1183. Papež Urban III. v listini iz leta 1187 omenja *villa S. Gotthardi* in štiri grangiarije: *Nagfalu* (danes madž. *Nagyfalva*, nem. *Mogersdorf*, knj. slov. *Modinci*, prekm. *Magdinci* ali *Moudinci*), *Badafalu* (danes madž. *Badafalva*, nem. *Weichselbaum*), *Janafalu* (danes nem. *Jennersdorf*, prekm. *Žanavce*), *Pacfalu* (danes madž. *Pócsfalu*, nem. *Rosendorf*). Ilona Valter avtorica prispevka *Zgodovina Monoštra do bitke pri Mohaču* domneva, da je bil kraj Monošter naseljen že pred ustanovitvijo samostana, ker ga sicer štiri leta po ustanovitvi v papeški listini ne bi imenovali *villa* (vas). (VALTER 1981: 36) S cistercijanskim samostanom so tesno povezana tudi številna druga naselja, v katerih so imeli menihi svoja posestva. Med njimi najdemo številna taka, ki imajo tudi slovenska imena. Oglejmo si najprej krajevna imena nekdanje Slovenske okrogline/krajine (madž. *Tótság*), katere del so bila tudi današnja porabska naselja.

1.3 Slovenska okroglina/krajina – Tótság

Po Ivanu Zelku je madžarsko poimenovanje *Tótság* cerkveno in sega v čas, ko je gornje Prekmurje pripadalo gyórski škofiji in v čas, ko je bilo območje župnij Dobre, Sv. Martina in Veleméra še slovensko, torej v 12. stoletje. (ZELKO 1982: 89) Madžari so z imenom *tót* imenovali Slovane, ki so se sami imenovali *Sloveni* in svoj jezik *slovenski* (MELICH 1926-29: 417-418). Območje *Tótság* je prvotno obsegalo ozemlje južno od Rabe do Zalske županije in od avstrijske meje do Órséga (Stražne krajine) na vzhodu. V 18. in 19. stoletju je distrikt *Tótság* vključeval slovenske župnije v murskosoboški dekaniji. Izraz *Tótság* so v istem pomenu uporabljali tudi protestantje: *ecclesiae schlavonice* (1627) in *Tótság* (1732). V drugi polovici 18. stoletja *Tótság* predstavlja samostojen okraj, v 19. stoletju pa je

izraz označeval širše območje, celotno slovensko Prekmurje in slovensko ozemlje v Zalski županiji. (ZELKO 1996: 140)

1.4 Naselbinska imena slovenskega Porabja

Ime *Porabje* za pokrajino ob Rabi na Madžarskem se pojavi po Trianonski mirovni pogodbi (1918), ko je večji del Prekmurja postal del Slovenije oziroma Jugoslavije, na Madžarskem pa je ostalo devet slovenskih vasi. Madžari so ime *Tótság* (Slovenska krajina) v 19. stoletju spremenili v *Vendvidék* (Vendška pokrajina), torej so tako poimenovali celotno Prekmurje. Madžarsko ime *Vendvidék* se še vedno uporablja, pojavlja pa se tudi poimenovanje *Rábavidék* (Porabje). V tem poglavju obravnavam porabske vasi z večinskim slovenskim prebivalstvom. Imena naselij so navedena v porabščini in ne v poknjiženi obliki.

Andovce – madž. *Orfalu*, vas je danes skupaj z naseljem *Otkovci* madž.: *Újbalázsfalva* del Števanovcev. Naselje je v listinah omenjeno leta 1538 kot *Orfalou*. Izpeljanki iz besede *Andovce* sta prid. *andovski*, preb. im. pa *Andovčar*. Ženske oblike za prebivalce porabskih vasi se izražajo opisno *,una je od Andovec doma'*. Ime verjetno izvira iz osebnega imena Adrijan, v Prekmurju pa sta še dve podobni krajevni imeni *Odranci* (1379 *Adrianch*) in *Adrijanci* pri Gornjih Petrovcih (1366 *Adrian*). Ta krajevna imena potrjujejo povezanost slovenskega prebivalstva s Pribinovim in Kocljevim Blatogradom in češčenjem mučenca sv. Adrijana, v čast katerega je salzburški nadškof Liupram v Blatogadu posvetil cerkev. (ZELKO 1996: 95)

Dolenji Sinik – 1387 *Zelnuk inferior et superior*, madž. *Alsószölnök*, nem. *Unterzemming*, knj. slov. *Dolnji Senik*, izpeljanke iz *Sinik* so prid. *sinički*, preb. im. *Sinčar*, *Sinčarica*. (Glej *Gorenji Sinik*)

Gorenji Sinik – 1387: *Zelnuk inferior et superior*, 1698 *Fölsö Szölnek*, *Fölseö Szölnek* (Zelko 1996: 78) madž. *Felsőszölnök*, nem. *Oberzemming*, knj. slov. *Gornji Senik*. Izpeljanke iz imena *Sinik* so: prid. *sinički*, preb. im. *Sinčar*, *Sinčarica*. Marko Snoj navaja, da je ime nastalo iz slovanskega občnega imena

**sěbník*, v knjižni slovenščini *seník* 'prostor za shranjevanje sena', beseda je izpeljanka iz besede *seno* < slovan. **sěno*. (SNOJ 2009: 373) Podobno etimološko razlago ima tudi Lajos Kiss za ime naselja *Szenna*, 1443 *Zana* v županiji Somogy. Kiss navaja, da je beseda slovanskega izvora, podobna krajevna imena so v blg. *Sena* mn., sbh. *Sena*, polj. *Sienna*. (KISS 1980: 604) V porabskem narečju poznamo besedo *senou*, ne poznamo pa občnega imena *senik*. *Seno* se na Gornjem Seniku spravlja 'gor na pod' (na podstrešje) ali pa v 'oslico' (v kopo). Beseda *senik/sinik* ni zapisana v *Slovarju stare knjižne prekmurščine*. (NOVAK 2006) Marko Snoj meni, da izpeljava iz občnega imena *selnik* 'preseljenec' ni verjetna pa, tudi ne iz **sè(d)lbnikъ*. Ime naselja Selnica pa izvaja iz besede **sè(d)lō 'vas, naselbina, selo'*, ki naj bi nastala iz občnega imena *sè(d)lbnica*, ohranjenega v cslovan. *selbnica* 'naselbina, kmetija'. Snoj še navaja, da gre za ime, ki je bilo prvotno vodno in je verjetno tvorjeno po univerbizaciji iz zveze **Sè(d)lōna vodā/rěkā*. (SNOJ 2009: 371) V zvezi s *Selnico* je še zanimiv podatek iz leta 1289, in sicer, imeni in *Inferiori Celntz* in *in superiori Celntz* (SNOJ 2009: 371), kar je lahko povezano z zgornjim in spodnjim tokom vode, ki je tekla skozi ta kraj.

Če zgornje navedbe držijo za *Selnico*, potem držijo tudi za *Zelnuk* > *Selnek* > *Selnik*. Nastanek imena *Zelnuk* je mogoče povezati z občnim imenom *ide*. **sal* 'potok, tekoča voda, tok', *-nuk* pa je obrazilo iz katerega se je v slovenščini razvil *-nik*, v madžarščini pa *-nek/-nök*. Slovenska zemljepisna imena na *-nik* in madžarska na *-nek/-nök* so najpogosteje tvorjena iz podstav, ki označujejo kakšno naravno posebnost, rastlinje npr. *Slatnik*, *Molnik* v slovenščini in *Szepetnek*, *Csörötnek*, *Szölnök* v madžarščini. Oblika slednjih dveh je v listinah v 14. stoletju enaka obliki *Zel-nuk*, torej 1350 *Chyre-nuk* v korenu s prasl. **čertъ* 'trst, močvirnati, gozd, barje', 1325 *Sepeth-nuk* v korenu s slov. besedo *sōpot* 'izvir, slap' (KISS 1980: 610). Tako je ob zgornjem toku potoka ležal *Zelnuk superior*, ob dolnjem pa *Zelnuk inferior*. Prav tako po reki *Lyndva* sta poimenovani *Lyndve superiori* 1398 (Gornja Lendava - Felsőlendva) in *infe-*

riori *Lyndua* 1349 *Lendava*, *Lendva*, po reki Krka (Mala Krka) pa *Kereka superior* (Čepinci, madž. *Kerkafő*). (ZELKO 1982: 55)

Iwanfalua – 1387, kraj je bil verjetno del Gorenjega Sinika, saj sta naselje tvorila naselbina ob cerkvi sv. Janeza Krstnika in Jankeberg (ZELKO 1982: 30). Ime je tvorjeno iz lastnega imena Ivan. Ta del vasi se v madžarščini tudi danes imenuje *János-hegy* (*Janezov breg*).

Otkovce – madž. *Újbalázsfalva*, nem. *Wergelin* je danes skupaj z naseljem *Andovce*, madž. *Orfalu*, del Števanovcev. Leta 1548 je omenjeno kot *Berghelen*, kasneje *Bergelen*, *Börgelen*, *Börgölin*. Ime *Otkovci* se pojavi v 19. stoletju, leta 1895 so ga pomadžarili v *Balázsfalu*, leta 1907 pa spremenili v *Újbalázsfalva*. Slovensko ime verjetno izvira iz osebnega imena, podobno kot krajevno ime *Otovce* na Goričkem.

Permiše – 1387 *Perbese*; 1548 *Prybysthor*; 1552 *Kisperbise*; 1581 *Perbyske*; 1620 *Pebischa*. Danes sta vasi *Permiše* in *Ritkarovce* združeni v *Verica-Ritkarovci*, madž. *Kétvölgy*. Ime *Permiše* je nastalo iz slovenskega osebnega imena. Kraj *Permiše* je bil del posestva v *Dobri*, (madž. *Vasdobra*, nem. *Neuhaus am Klausenbach*), ki je bilo po ustanovitvi v lasti cistercijanskega samostana v Monoštru. Kraj *Permiše* je bil v zvezi z neko ku-poprodajo omenjen že leta 1284.

Ritkarovce – Kraj se je do leta 1944 imenoval *Permiše*, ko so naselji *Permiše* (1387 *Perbese*) in *Ritkarovce* (latinsko ime: *Perbese et Mechnuk*, nemško ime: *Permisch und Riegersdorf*) združili in v madžarščini poimenovali *Vashegyalja*, leta 1954 pa *Kétvölgy*, slovensko ime vasi je danes *Verica-Ritkarovci*. Izpeljanke iz besede *Ritkarovce* so prid. *ritkarovski*, preb. im. pa *Ritkarovčar*, *Ritkarovčarca/doma od Ritkarovec*. Madžari so ime *Ritkarovce* pomadžarili in so vas najprej imenovali *Ritkaróc*, kasneje pa *Ritkaháza*. Marko Snoj s svojim slovarju navaja *Rihtarovce* (kraj pri Radencih) in pravi, da je ime izpeljano iz slovenske besede *rihtar* 'sodnik, župan' iz srvnem. *rihtære* in prvotno pomeni 'prebivalci rihtarjevega (sodnikovega) nase-lja'. (SNOJ 2009: 355)

Sakalovce – 1350 *Zakonfolua*, *Zakulfolua*; 1552 *Zakonfalva*; 1581 *Zakaffalwa*; 1593 *Zakonfalva*; 1620 *Sakhonfalwa*, madž. *Sza-*

konyfalu. Ime je nastalo iz madžarskega osebnega imena *Szakony* ali *Szakoly*. Kiss navaja tudi srbohrvaško ime *Sakulj* in češko *Sakulin*. (KISS 1980: 592)

Slovenska ves – 1221 *Villa Sclavorum*; 1350 *Tothfolua*; 1548 *Tothfalw*; 1593 *Thottfaluj*; 1620 *Totfalu in Tothfolua*, madž. *Rábatót-falu*, danes je del Monoštra. Poimenovanje iz leta 1221 zgovorno priča o slovenskih prebivalcih tega kraja.

Števanovce – 1350 *Stephanfolua*; 1548 *Estwanfalwa*; 1552 *Istvanfalva*; 1620 *Istvanfalua* (Istvánđ), madž. *Istvánfalva*, danes *Apátistvánfalva*. Viri pravijo, da je naselje dobilo ime po služabniku cistercijskega samostana, ki se je imenoval Stephan, in je živel v tem kraju. Izpeljanke besede *Števanovce* so: prid. *števanovski*, im. preb. *Števanovčar*, *Števanovčarca*/doma od *Števanovec*.

Varaš – 1187 *Villa S. Gotthardi*, 1198 in *Sancto Gothardo*, 1391 *Szent Gotthard*, madž. *Szentgotthárd*, porabsko *Varaš*, nem. *St. Gotthard*, knjiž. slov. *Monošter*, kar je prevzeto iz stvnem. *Monasteri* ‚samostan‘. Kraj je poimenovan po cistercijskem samostanu s cerkvijo sv. Gotarda, ustanovljenem leta 1183. (SNOJ 2009: 269) V listini iz leta 1528 je naselje omenjeno kot *oppido Sancti Gothardi*, torej je takrat že imelo trške pravice. (VALTER 1981: 36-37) V porabskem narečju se kraj omenja le kot *Varaš*, prid. *varaški*, preb. im. *Varašanec*, doma od *Varaša*, torej s prevzeto besedo iz madžarščine, ki pomeni mesto, večje naselje. Anton Krempl v *Dogodivščinah Štajerske zemlje* kraj navaja pod imenom *sv. Gothard* (KREMPL 1974: 188), Jožef Košič v *Starinah Železnih ino Salaskih Slovenov* (KOŠIČ 1992: 173) pa *Sveti Gotthard*, s. *Gotthard*.

2.0 Zgodovinsko, kulturno, jezikovno in psihološko ozadje zgoraj navedenih krajevnih imen

2.1 Krajevna imena na *-ce*

Če si podrobneje ogledamo slovenska imena zgoraj navedenih krajev, ugotovimo, da se večina končuje na *-ce* (*Števanovce*, *Sakalovce*, *Otkovce* itn.) V tem primeru lahko govorimo o jezikovni oz. besedotvorni analogiji, saj so imena tvorjena

na enak način ali pa so oblikovana na istih pomenskih izhodiščih. (MAJDIČ 2003: 262-263) Zgoraj naštetá krajevna imena na *-ce* so množinska imena moškega spola, očetnoimenskega izvora. V roditilniku imajo ničto končnico iz *Števanovec, Sakalovec, Farkašovec*. Silvo Torkar meni, da gre za nominalizacijo prvotnih množinskih tožilnikov smeri nastalih kot odgovor na vprašanje: *Kam greš?* V času standardizacije slovenskih krajevnih imen v začetku 20. stoletja so številna imena na *-e* popravili v oblike na *-i*. (TORKAR 2009: 411) Tako imamo tudi v Porabju vasi *Števanovci, Sakalovci*, v roditilniku pa iz *Števanovcev, Sakalovcev*.

2. 2 Dvobesedna poimenovanja

Med zgoraj navedenimi krajevnimi imeni je malo dvobesednih poimenovanj, takšna so *Gorenji Sinik* in *Dolenji Sinik, Slovenska ves*. Dvobesednih poimenovanj med krajevnimi imeni ni veliko, pravo bogastvo tovrstnih poimenovanj pa je opaziti med ledinskimi imeni (*Meleken vrej, Duga znouž, Vrajži dou* itn.), ki bi si zaslužila posebno obravnavo.

2.3 Poimenovanja po

a) osebi/prebivalcih

Že zgoraj je bilo ugotovljeno, da so bila krajevna imena na *-ce* poimenovana po osebi: *Števanovce* po služabniku Števanu. Zunaj Porabja leži vas *Farkašovec*, ki je ime dobila po lastniku Farkašu, Slovensko ime vasi Kondorfa *Kradanovce* je nastalo iz češkega imena *Kradenov* (KISS 1980: 351), Vas *Židova* pri Monoštru pa po verski pripadnosti prebivalca/sodnika vasi, *Ritkarovce* pa je bilo poimenovano po rihtarju. *Slovenska ves* pa je svoje ime dobila po slovenskih prebivalcih.

b) naravni posebnosti, vodi, rastlinju

Med porabskimi krajevnimi imeni je poimenovanje po naravni posebnosti bolj razširjeno med ledinskimi imeni npr.: *Bourkonje, Gaj, Tranek, Stara Bükonja*. Po vodi sta poimenovana *Gorenji Sinik* in *Dolenji Sinik*, če drži predpostavka, da sta bila poimenovanja po potoku, ki ju povezuje. Z vodo bi povezala tudi ime *Črepnjek* iz besede *Črèitnik*, saj je v korenu besede praslovanska beseda **čertō*, trst, močvirnati gozd, barje'.

c) živalih

Med zgoraj naštetimi krajevnimi imeni ni poimenovanj po živalih, med ledinskimi imeni pa najdemo poimenovanje po živalih *Bekavaraš* (Žabje mesto). Podobno poimenovanje zasledimo tudi na avstrijski strani, in sicer *Bekato* za *Krotendorf*. Najdemo tudi poimenovanja povezana z živalmi npr. *Grebenšček*, v madž. *Kakasdomb*.

d) površini zemlje

Primer za tako poimenovanje je krajevno ime *Rönök*, vasi zunaj Porabja. Ime je nastalo iz praslovanske besede **rudō*, rdeč', kar je prvotno pomenilo rdečo snov, **ruda*, ruda'. Krajevno ime *Dobra zemlja*, ki je veljalo za večje območje, ki je danes del Avstrije, Slovenije in Madžarske, center pokrajine pa je bil kraj *Dobra*. Po površini zemlje so poimenovana številna ledinska imena kot npr. *Žgalina, Potegnjenca, Polouva, Celinka*.

2.4 Vzporedna poimenovanja

Naselja na območju, kjer živijo različni narodi, se srečujejo različne kulture, imajo največkrat dve ali več imen, ki se pomensko bolj ali manj pokrivajo, lahko bi rekli, da so prevodi iz enega v drug jezik. Na Madžarskem sta se s tem vprašanjem temeljito ukvarjala znana slavista János Melich in István Knieszsa. Prvi je v svoji študiji o krajevnih imenih poimeno-

nih po osebi ugotovil, da so paralelna imena nastala še v času življenja osebe po kateri je bil kraj poimenovan. (MELICH 1923: 105-111, 137-142) *Števanovce* (*Stephanfolua*, *Estwanfalwa*, *Istvanfalva*), danes v madž. *Apátistvánfalva*; *Sakalovce* (*Zakonfolua*, *Zakulfolua*, *Zakonfalva*, *Zakaffalwa*, *Zakonfalva*, *Sakhonfalwa*), danes v madž. *Szakonyfalva*; *Farkašovce* (*ville Wolfer*, *Farkasfalua*, *Farkasfalwa*) danes v madž. *Farkasfa*. Takrat je namreč obstajala možnost, da je vsak narod iz istega osebnega imena tvoril ime po pravilih svojega jezika. Slovensko krajevno ime je tvorjeno iz osebnega imena in obrazila *-ov-ce*. Pri madžarskem krajevnom imenu *Farkasfalua* gre za prevod imena lastnika posesti *Wolferja* v *Farkas*, ki se mu doda beseda *falua*, slovensko ime je tvorjeno iz madžarskega osebnega imena in obrazila *-ov-ce*. Kniezsa nadalje ugotavlja, da so različni narodi prav gotovo živeli na obravnavanem območju, pa tudi če se je ime dosledno pojavljalo le v enem jeziku. (KNIEZSA 2003: 116) Ernst Schwarz pa trdi, da v tem primeru gre za vzajemno izmenjavo obrazil in osnovnih besed. (SCHWARZ 1931: 209-213) Meni namreč, da so pari krajevnih imen nastali s prevzemom krajevnih imen drugega naroda, in so bili prilagojeni pravilom poimenovanja v lastnem jeziku. Na podlagi izvora osebnega imena pa je mogoče določiti jezik iz katerega je bilo ime prevzeto. (KNIEZSA 2003: 117) Na območju današnjega Porabja in njegovi širši okolici so živeli in živijo različni narodi, kar se lepo odraža tudi v toponomastiki. Številni kraji so poimenovani celo v treh jezikih. Vprašanje pa je, kdaj so ta poimenovanja nastala, ali gre za vzporedna poimenovanja, ali pa za istočasne ali kasnejše prevode. Večji del obravnavanega območja je bil skozi stoletja vključen v madžarsko državno in cerkveno upravo, tako se krajevna imena v različnih listinah, vizitacijskih zapisnikih, pogodbah itn. pojavljajo v madžarski obliki, ki pa v sebi skriva slovenski/slovanski izvor imena, kar potrjujejo tudi oblike izpričane v živem govoru Slovencev v Porabju. Primeri za vzporedno poimenovanje: *Gorenji Sinik*, *Zelnuk superior*, *Felsőszölnök*, *Oberzemming*; *Moudince*, v madž.: *Nagyfalva*, v nem.: *Mogersdorf* v Avstriji, 1187 *Nagfalva*; 1350 *Mochfolua*; 1538 *Naghfalva*; 1593 *Nagifalva*; 1620 *Nagyfalva* in

Nagyfalva; *Slovenka ves* (*Villa Sclavorum*, *Tothfolua*, *Tothfalw*, *Thottfalua*, *Totfalua*, *Tothfolua*), danes v madž. *Rábatótfalu*; *Žanavce*, *Jánosfalva*, danes v madžarščini *Gyanafalva*, v nemščini *Jennersdorf*; *Židova* (*Sydoufolua*, *Zydo*, *Sydo*, *Sido*, *Schydo*), danes v madž. *Zsida*. Stara slovenska/slovanska krajevna imena pa so le prilagojena madžarskemu glasovnemu sistemu: *Črepnjek* > *Csörötnek*, *Rednek* > *Rönök*. Vodna imena pa so prevzeta iz slovenskega/slovanskega jezika in prilagojena madžarskemu glasovnemu sistemu.

3.0 O času nastanka obravnavanih toponimov

Milko Kos o krajevnih imena na *-ci* med Dravo in Rabo meni, da so nastala v času nove in intenzivne slovenske kolonizacije v 12. in naslednjih stoletjih. Ta ugotovitev velja seveda tudi za porabska naselja na *-ce*. Po Kosovem mnenju so v Prekmurju kolonizirali zemljiški gospodje, ki so z darovnicami ogrskih kraljev prejeli ogromna ozemlja, saj so tako zavarovali in utrdili meje Ogrske. (KOS 1968: 262). Za druga krajevna in vodna imena v Porabju in zunaj Porabja pa je mogoče trditi, da so nastala še pred naselitvijo Madžarov na tem območju. Dokaz za to so stare slovenske/slovanske oblike, ki so bile prilagojene sistemu madžarskega jezika. To hkrati pomeni tudi kontinuiteto slovenske/slovanske naseljenosti tega območja, prepletanje kultur in jezikov. Za celotno podobo onomastike tega območja pa bo treba obdelati tudi mikrotoponimijo, ki skriva številne jezikovne posebnosti in zanimivosti.

LITERATURA

- HAJDÚ Mihály, 2003: *Általános és magyar névtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- KISS Lajos, 1980: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA István, 2003: *Helynév- és családnév vizsgálatok*. Budapest: Lucidus Kiadó.

- KOS Milko, 1968: Kolonizacija med Dravo in Rabo pa krajevna imena na -ci. *Svet med Muro in Dravo*. Maribor: Založba Obzorja.
- KOŠIČ Jožef, 1992: *Življenje Slovencev med Muro in Rabo*. Budimpešta: Košičev sklad.
- KREMPL Anton, 1974: *Dogodivščine Štajerske zemlje*. München.
- MAJDIČ Viktor, 2003: *Pogledi na jezik*. Ljubljana: Debora.
- MELICH János 1923: A helynevek egy csoportjáról. *Magyar Nyelv* 19/ 105-111.
- NOVAK Vilko, 2006: *Slovar stare knjižne prekmurščine*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- SNOJ Marko, 2009: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan.
- ŠEKLI Matej, 2008: *Zemljepisna in osebna lastna imena v kraju Livek in njegovi okolici*. Ljubljana: ZRC SAZU
- SCHWARZ Ernst, 1931: *Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle*. München-Berlin.
- TORKAR Silvo, 2008: Flektivna derivacija v slovenskih krajevnih imenih. *Slavistična revija* 56/ 411-419.
- VALTER Ilona, 1981: Szentgottgárd története a mohácsi vészig. *Szentgotthárd*. Szombathely: Szentgotthárd Nagyközség Tanácsa, 29-81.
- ZELKO Ivan, 1982: *Prekmurje do leta 1500*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- - 1996: *Zgodovina Prekmurju*. Murska Sobota: Pomurska založba.

NÉHÁNY GONDOLAT A NYELVHASZNÁLAT ALAPEGYSÉGÉRŐL

Bañcerowski Janusz

A nyelvhasználatot vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy a nyelvi anyag a beszélő számára egyrészt egy konkrét és közvetlen formában létezik, mint olyan kész állapotban lévő objektumok halmaza, amelyek bármikor közvetlen módon előhívhatók az emlékezetből, másrészt pedig, olyan kész anyag, amelynek az elemei nincsenek egyszer és mindenkorra rögzítve az emberi emlékezetben, mint változatlan, stabil, tartós egységek. Ezeknek az elemeknek a kontúrjai és a köztük meglévő határai mozgékonyak, változékonyak, ami számtalan alakváltozást, kontaminációt, valamint más egységekhez és számtalan használati feltételhez való alkalmazkodást is biztosít számukra, stb. Ezt figyelembe véve a nyelvhasználat alapegységének az *információs fragmentumot*, azaz az emberi memóriában tárolt nyelvi tapasztalatnak az olyan állandó és különböző nagyságú beszédsgzgmensét kell tekintenünk, amelyet a nyelvhordozó felhasznál a megnyilatkozások létrehozásakor és értelmezésékor. Ez a felhasználásra kész formában lévő beszédsgzgmens olyan, amelyet a beszélő szükség esetén előhív a saját belső mentális tárolójából a nyelvi kommunikáció céljából, és amelyet felismer, mint egy egészet a vevő által továbbított közlésekben is. Hozzá kell tenni azt is, hogy a beszéd folyamatában az *információs fragmentumokra* mindig rárakódnak a *metainformációs fragmentumok* is a *metainformációs operátorok* funkciójában, és így egységessé teszik az adott közlést. (BAÑCZEROWSKI 2000: 112 – 194).

A beszélő a memóriájában kész állapotban tárolt kommunikációs fragmentumok (=KF) óriási mennyiségével rendelkezik, amelyek összetételében rokon szóalakok is szerepelnek (BAÑCZEROWSKI 2008a:129–150). A köztük meglévő számos kölcsönös összefüggés, egymásra való rárakódás,

átszövés, kontamináció, az analógiák sűrű hálóját képezi. Így nem nehéz bármely ismert kifejezésből levezetni a rokon formák teljes „paradigmáját”, mivel minden egyes ilyen forma előhívja a többi formát is. Ennek következtében olyan illúzió támad, mintha a beszélők minden szó és kifejezés paradigmáját a grammatikai szabályok alapján hoznák létre. Ennek azonban ellentmondani látszik azaz elég egyszerű, de sajnos általában figyelmen kívül hagyott tény, hogy egy szó vagy az egész kifejezés paradigmájának a kommunikációs kivitelezése soha sem egyforma. A paradigma egyes tagjait azonnal felismerjük, más tagjait viszont úgy érzékeljük, mint többé vagy kevésbé természetesnek tűnő, elmosódott kontúrú alakokat. Lehetetlen olyan paradigmát találni, amely minden tagjának a beszélő nyelvi tevékenységében betöltött státusza egyenlő lenne, és az értelmét, valamint a használati körét tekintve rendszeres, arányos, kölcsönös viszonyban lennének egymással. Ez azért van így, mert a nyelvhasználók valójában nem operálnak sem a paradigmákkal, sem pedig a paradigmák sémáival, hanem az ismert formálisan rokon kifejezések készletének a tartalmát veszik igénybe. Minden ilyen készlet egyéni jellegű és egyik sem teljes a lehetséges rokon formákat tekintve. Az asszociációs kölcsönhatások nemcsak formailag és használati körüket illetően módosíthatják kölcsönösen a KF-k kontúrjait, hanem ennek nyomán a KF-k „össze is keveredhetnek” oly módon, hogy összetevőik a beszélő tudatában egy kaleidoszkópszerű egészet alkotnak. Ebből az anyagból a beszélő szubjektum újabb és újabb kontaminációkat hoz létre, és ezzel együtt újabb figurákat is, amelyekben, bár „elnyújtott” formában, de jelen vannak az emlékezetben tartósan rögzült kiinduló KF-k. Vegyünk példaként a következő három stacionárius KF-t:

- (1) *bámulatos a fejlődőképes gazdaság*
- (2) *a gazdaság fejlődése bámulatba ejt*
- (3) *a gazdaság nem fejlődőképes.*

Ezekből a kifejezésekből a többféle kontamináció, azaz az összekeveredés, összevegyülés eredményeképpen létrejön a nyelvi figurák egész halmaza. Ezek bármelyikének a feljebb felsorolt fragmentumokból történő levezetését egyrészt általában lehetetlen pontosan meghatározni, másrészt pedig ez a levezetés különböző is lehet a különböző beszélők szubjektív értékelése szempontjából. Természetesen, ezekben a kontaminációkban részt vehetnek más KF-k is, azokon kívül, amelyeket kiindulóként választottunk. Minden esetre a létrejött szekvenciákban, bár különböző átrendezésben, de felismerhetjük a kiinduló három KF anyagát:

- (1) *a fejlődőképes gazdaság bámulatba ejt,*
- (2) *a gazdaság fejlődő képessége bámulatos,*
- (3) *a fejlődésre képes gazdaság bámulatos,*
- (4) *bámulatos, hogy milyen ennek a gazdaságnak a fejlődő képessége,*
- (5) *a gazdaság bámulatosan fejlődik,*
- (6) *nem minden gazdaságnak bámulatos a fejlődő képessége, de minden gazdaság képes fejlődni,*
- (7) *ennek a gazdaságnak a fejlődési képessége nem ejt bámulatba,*
- (8) *bámulatos, hogy állandóan növekszik ennek a gazdaságnak a fejlődési képessége,*
- (9) *nem minden gazdaság képes úgy fejlődni, hogy bámulatba ejtsen, (...)*

Nyilvánvaló, hogy ez a felsorolás messze nem teljes és tulajdonképpen korlátlanul tovább folytatható, de a megadott példák is elégségesek ahhoz, hogy bizonyos következtetéseket levonhassunk arra vonatkozóan, hogy hogyan képezzük ezeket a KF-kat. A feljebb felsorolt kilenc kifejezésben, bár észleljük bennük a már korábban említett három kiinduló KF-t, észrevehető, hogy a formájuk már más állapotot mutat, mivel „összekeveredtek” más KF-k elemeivel. Láthatjuk tehát, hogy az analógia kitérít, kinyújtja a kiinduló kifejezés képét és így változik a kontúrja, de a kép egésze nem esik szét. Viszont a kontamináció egy egészet alkot a különböző

elemek összekeveredéséből és összekapcsolásából. Az új kifejezés értelme a számunkra abból áll, hogy felismerjük benne a jól ismert fragmentumokat, amelyek, bár saját maguk formailag nem hasonlítanak az adott kifejezésre, de mégis felbukkannak benne szétszórt formában.

A képlékeny átalakulások mezőjében létrejött kifejezéseknek a természete nagyon is különböző lehet. A stacionárius fragmentumban megjelenhetnek például bizonyos eltolódások is, amelyek a beszéd folyamatában teljesen észrevehetetlennek maradhatnak, de lehetnek olyanok is, amelyek azzal a szándékolt céllal jöttek létre, hogy a megfelelő hatást kiváltásuk bennünk. Az új KF-k képzése és felfogása minden esetben a már ismert prototípusokra támaszkodik. A beszélő minden ismert kifejezést olyan analógiai modifikációk, egymással való érintkezések és kapcsolódások egész hálójában lát, amelyben más kifejezések is szerepelnek. Ez a háló változhat az értelmi eltolódások és potenciális mozgások mezőjétől függően, amely mindig jelen van a beszédaktusok megvalósításakor. Vele együtt változik annak a konfigurációnak a környezete is, amelyben az ismert KF megjelent. Nyilvánvaló, hogy a beszélő nincsen teljesen tudatában annak, hogy valójában hogyan zajlanak ezek a folyamatok. Nem gondol azokra a kifejezésekre sem, amelyek utóhatásként felbukkannak a tudatában azzal a kifejezéssel kapcsolatosan, amelyen az adott pillanatban összpontosul a gondolata. Minden, amit a beszélő tud, nem más, mint az, amit ő „megtudott” arról, hogy ebben az értelmi hálózatban valami megjelent, valami jelen van, és a nyelvi cselekvés eredményeképpen tovább bontakozik nyelvi tudatában.

A főkérdés az, hogy a beszélő az emlékezetében tárolt KF-k óriási mennyiségéből hogyan képezi a tetszőleges hosszúságú újabb és újabb nyelvi képződményeket. Vegyük példaként a következő kiinduló KF-ot: *Érdemes elgondolkodni azon, hogy...* . Ez a kifejezés azonnal aktiválja az emlékezetünkben lévő kész KF-k egész sorát. Például:

(1) **Érdeemes elgondolkodni azon, hogy milyen legyen a megoldás/ hogyan oldjuk meg ezt a kérdést/ mit tegyünk ebben a helyzetben/ vajon ez helyes lépés volt-e?/...**

(2) **Mindenképpen érdemes elgondolkodni azon, hogy tulajdonképpen mi is történt?**

(3) **El kell gondolkodni azon, hogy mi legyen/ ez jó volt-e?/helyesen választottunk/helyesen jártunk el/ ezt érdemes folytatni/...**

Természetesen, a valóságban a beszélők emlékezetében sokféle olyan kész állapotban lévő rokon fragmentum létezik, amelyek a szóban forgó kiinduló KF-nak nagy kiterjedésű asszociációs háttérét alkotják. A beszélők gondolata a nyelvi tevékenység különböző momentumaiban az emlékezet készletéből különböző fragmentumokat választhat, amelyek minden konkrét esetben azt a konkrét anyagot szolgáltatják, amelyből megszületik az adott összetett KF. Az asszociációs mező sokfélesége és képlékeny mozgékonyága biztosítja a kívánt kommunikációs eredmény sikeres elérését.

Nézzük meg közelebbről, hogy milyen módon történik az, hogy a különböző KF-k, amelyek mindegyikének saját önálló jelentése és saját kibontakozási kiterjesztése, terjedelme van, mégis egy egészet alkothatnak a létrehozott új kifejezés határain belül. Ez azért lehetséges, mert a kiinduló KF-k összetételében közös komponensek szerepelnek és ennek eredményeképpen a nyelvi anyag egyes darabjai úgy léteznek, mintha az egyik „rárakodna” a másikra. A kommunikációs fragmentumok összekapcsolódása a beszédben kölcsönös egybevegyülés, illetve „összenövés” formájában megy végbe, amely folyamat a nyelvi anyag közös részei mentén fejt ki az ilyen jellegű hatását. Ily módon a szomszédos fragmentumok nemcsak egyszerűen lineárisan követik egymást, hanem egybefolynak, összenőnek egymással, és ennek következtében a létrejött új egység nem a diszkrét elemek halmazának, hanem olyan folytonos kontinuumnak tekinthető, amely magába abszorbeálja az összetevőit képező stacionárius kifejezéseket. Ezt a szomszédos fragmentumokból szervesen összenőtt kifejezést a beszélők közvetlenül úgy fogják fel, mint

egy egészet, és ennek az egésznek az értelmét egy egységes nyelvi képként képzelik el, illetve fogják fel. Nem kell nekik az ily módon létrejött kifejezésnek az értelmét az összetevők külön értelmeinek az összeadásából levezetni, mivel ezek az összetevők már az új képződményben összenőttek, és ez az új képződmény ugyanolyan egységet és folytonosságot mutat, mint amely a nyelvi anyag minden más ismert KF-öt is jellemzi. Ha a beszélőnek az $X + Y + Z + Q + \dots$ szabály szerint kellene eljárni, tehát a lineárisan egymáshoz csatolt komponensekből kellene felépítenie a kívánt kifejezést, akkor minden esetben kényyszerülne igénybe venni a megfelelő grammatikai – szemantikai szabályokat is. Például az ilyen egyszerű kifejezés esetében, mint *A professzor könyvet ír* tudnia kellene, hogy az *ír* tárgyas ige, tehát ennek megfelelően a *könyv*, mint tárgy tárgyesetbe kerül, és hogy ebben a konkrét esetben az ige a folyamatos cselekvést fejezi ki jelen időben, egyes számban és harmadik személyben. Ezen kívül tudnia kellene neki azt is, hogy az *ír* igének más vonzata is lehet, pl.: *ceruzával ír, papíron ír*, stb. Tudomása kell, hogy legyen az *ír* alanyi és tárgyi ragozás egész paradigmájáról is, stb. Erre az eljárásra azonban egyszerűen sem a beszélőnek, sem pedig a hallgatónak nincs szüksége. A nyelvi tevékenységükben, az egyes kivételes eseteket leszámítva, azért nem folyamodnak a grammatikai – szemantikai szabályokhoz, mert az emlékeztükben már létezik a helyesen felépített fragmentumok óriási mennyisége. A beszélők feladata csak abban áll, hogy ezeket a kész állapotban lévő fragmentumokat közelebb hozzák egymáshoz oly módon, hogy a létrejött képződmény, mint egy egész, olyan benyomást keltsen, hogy a kifejezés helyes és értelmes. Azért ahhoz, hogy a beszélő létrehozhassa a *A professzor könyvet ír* szekvenciát, nincs szüksége a feljebb felsorolt metanyelvi ismeretekre, mivel már rendelkezik a kész fragmentumokkal: „*a professzor ír...*” és „*...könyvet ír*”. Az összetett kifejezés olyan fúziót alkot, amelyet nem lehet mechanikusan széttagolni. A létrejött egésznek a tulajdonságai nem azonosak azoknak a külön összetevőknek a tulajdonságaival, amelyek részei lettek ennek az egésznek az „ösz-

szeolvadás" előtt. Az „összeolvadás" effektusa olyan egyedi nyelvi figurákat hoz létre, amelyek kontúrjában az emlékezet készletéből előhívott kiinduló KF-k úgy bukkannak elő elmosódott formában, mintha itt – ott „villognának" az új képződmény szövetének az „összeolvasztott" helyein. Ahhoz, hogy elkülöníthessük benne azt az elsődleges anyagot, amelyből ezt az egészet képeztük, valamint azt az elsődleges formát, amellyel ez az anyag rendelkezik az emlékezet konglomerátumában (amennyire ez egyáltalán lehetséges a dinamikus változékonyság és képlékenység miatt), komoly figyelemösszpontosításra van szükségünk. Ezzel együtt, amikor a KF-k „belenőnek" az új összetett kifejezés szövetébe, bár módosulnak a tulajdonságai, de nem oldódnak bele teljesen. Azok a KF-k, amelyek részt vesznek a kifejezés kibontakozási folyamatában, minden módosítás, átalakítás és redukció ellenére, mégis ilyen vagy olyan formában, de jelen vannak benne bizonyos visszautalások révén. A létrejött kifejezés felszínén fel lehet ismerni azoknak az ismert nyelvi „objektumoknak" az egyes részecskéit, amelyek azokra a KF-kra utalnak, amelyek „összeolvadtak" egy egészbe. Az ily módon keletkezett kifejezés egyidejűleg „ismertnek" és „újnak" is tekinthető, amely teljes egészében a KF-kból áll, és semmi olyan sincs benne, amely nem utalna vissza az előző tapasztalatból származó, ismert nyelvi „objektumokra". Ha a KF-k az adott kifejezésben, megőrizve a saját önállóságukat, egymás után szerepelnének, akkor az egésznek az értelme is a különálló értelmek summájából tevődne össze. De itt nem erről van szó, hanem arról, hogy a kiinduló fragmentumok nem az eredeti formájukban szerepelnek az adott kifejezésben, hanem egy fúzióban, és az ilyen fúzióknak a konfigurációja minden alkalommal újból és újból teremődik meg. Amikor a következő kifejezést megalkotjuk, mi rögtönözünk, és a kommunikációs célunknak megfelelően olyan fragmentumokat választunk ki, amelyek természetes módon összeférnek egy egészben.

A KF-k egy kifejezésben történő összenövését jelentősen elősegíti a bennük szereplő közös komponens jelenléte, mint például a fellebb említett *A professzor könyvet ír* szekvencia

esetében az emlékezetben tárolt „*a professzor ír...*” és „*...könyvet ír*” két kész KF, amely pontosan ugyanazt az elemet tartalmazza, nevezetesen az *ír* szót. Más oldalról nézve viszont, amikor két KF között csak megközelítőleg hasonló közös rész szerepel, amelyeknek a teljes azonosságát csak különféle módosítások útján lehet elérni, az összenövési folyamat nyilván bonyolultabbá válik.

A két KF összenövését és további kibontakozását megkönnyíti a mind a kettőben megnyilvánuló hasonló valencia jelensége is. Minden KF saját kibontakozási potenciállal rendelkezik, amely nemcsak a közvetlenül hozzá tapadó komponensekre, hanem a tőle távolabbra eső tematikus asszociációkra is kiterjed. Ha a két KF nagymértékben hasonló vagy azonos kibontakozási potenciállal rendelkezik, akkor az egy egészbe történő összevarrása természetesnek és magától értetődőnek tűnik. Például a „*most érdemes*” és „*érdemes megvitatni*” két KF az emlékezetben különféle asszociációkat ébresztenek, amelyeknek nagy része hasonló, vagy teljesen azonos is lehet. A „*most érdemes*” kifejezés szoros kapcsolatban áll az olyan hasonló szokásos kifejezésekkel, mint például: „*most kell*”, „*most szükséges*”, „*most aktuális*”, „*most következik*”, „*most itt az ideje*”, „*most nélkülözhetetlen*”, „*most időszerű*”, „*most esedékes*”, stb. Az „*érdemes megvitatni*” KF-hoz a vele szoros összefüggésben lévő KF-k egész mezője kapcsolódik hozzá: „*meg kell vitatni*”, „*szükséges megvitatni*”, „*érdemes megvilágítani*”, „*meg kell világítani*”, „*érdemes megállapítani*”, „*érdemes befejezni*”, „*szükséges rámutatni*”, „*rá kell mutatni*”, stb. A KF-k között reálisan bekövetkezett összeolvadást mindig a potenciális lehetőségek háttérében észleljük, ami megkönnyíti mind a beszélőnek, mind pedig a hallgatónak a sikeres nyelvhasználatot.

A felsorolt KF-k a nyelvi emlékezetünk felszínére könnyedén hívhatják elő az őket inkorporáló kibővített szekvenciákat is, például:

Most érdemes foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy...

Érdemes megvitatni azt a kérdést, hogy...

*Most érdemes meghatározni, hogy mi legyen a teendő...
Érdemes megvitatni, hogy mi legyen a teendő...
Most érdemes elgondolkodni azon, hogy mi az oka annak,
hogy már régóta nincsenek eredmények...
Érdemes megvitatni azt a helyzetet, hogy mi az oka annak,
hogy már régóta nincsenek eredmények...*

Ahhoz, hogy a két KF összeolvadjon egy egészbe nem elégséges a közös rész jelenléte. Ebben a folyamatban nemcsak a sokoldalú és igen finoman zajló formai kölcsönös átszövések mennek végbe, hanem egyidejűleg megjelenik az általuk előidézett asszociációs mezők egész sora, valamint a további potenciális kibontakozási lehetőségek is. Abban az esetben viszont, ha a két KF egy közös résszel rendelkezik, de különböző tematikus és stílus- szférákhoz tartoznak, akkor ez ellentétet szülhet közöttük; megjelennek az egymásnak ellentmondó asszociációs mezők, és ennek megfelelően az egymástól különböző potenciális kibontakozási irányok is. Az ilyen KF-k összeolvadása értelmi és stílus - paradoxhoz vezethet. A normális, szokásos szituációban a KF-k összeillesztése olyan simán és természetes módon történik, hogy maguk a beszélők sem tudnak teljes bizonyossággal nyilatkozni arról, hogy valóban összeillesztették-e a két különböző KF-ot egy egész kifejezésbe, vagy ez az egész a beszédaktus elkezdése előtt már készen létezett az emlékezetükben ilyen formában. Tulajdonképpen az ilyen összeillesztések is nagyon könnyedén lerakódhatnak az emberi emlékezetben az egész nyelvi szubsztancia részeként és többszöri használatuk után véglegesen át is mehetnek a KF-k állandó állományába. Szeretnénk megjegyezni, hogy a KF-k összeillesztése nem azonos a hagyományos értelemben vett szintaktikai összekapcsolással. A szóban forgó eszmefuttatásunkban nem az adott kifejezés komponenseinek az összekapcsolásáról, hanem azok fúziójáról, egybeolvadásáról, összenövéséről van szó, amikor minden komponens elveszíti azt a kiinduló állapotot, amelyben az emlékezetünkben tárolódott, tehát a saját önállóságát, és beleolvad valami egészbe, amelyet nem külön darabokból

felépített szerkezetként, hanem egy egészként észlelünk. A szintaktikai konstrukció létrehozása a nyelvészeti modelltől függetlenül mindig az absztrakt struktúrából, sémából kiindulva egy konkrét realizációhoz vezet. A szintaktikai szabályoknak, mint bármilyen szabálynak, általánosított jellege van, azaz azok elvonatkoztatnak a nyelvhasználat konkrét, egyedi aktusaitól. A szintaktikai struktúra a beszédaktusban csak akkor válhat önálló nyelvi tényvé, ha megtestesül a megfelelő nyelvi anyagban. Ez olyan benyomást kelt, mintha a szintaktikai struktúra és a megtestesülése, azaz az absztrakt metanyelvi ismeret és annak a konkrét realizálása a beszédben a nyelvi tevékenység két különböző, egymástól elkülönült síkján folya. A valóságban azonban ez a nyelvi megtestesülés nem az absztrakttól a konkrét felé halad, hanem a konkrétól a konkrétig, azaz az emlékezetünkben tárolt konkrét, osztatlan KF-kből kiindulva az egyedi, megismételhetetlen nyelvi konfigurációk megteremtéséig, amelyek a KF-k egymással való fúziójában jutnak kifejezésre. A KF-k fúziójának a folyamatában a beszélő szubjektumok nem operálnak a nyelvi egységek logikai alapon történő általánosításának az osztályaival, illetve a megállapított típusok között megvalósuló különféle relációkkal, hanem mindig konkrét kifejezésekkel és konkrét döntésekkel van dolguk ahhoz, hogy létrejöjjön az egy egészet alkotó, összenőtt képződmény. Ha a nyelvi tevékenységet egy folytonos kibontakozási folyamatként fogjuk fel, akkor a „nyelvi kompetencia” – „nyelvi performancia (nyelvi végrehajtás)” megkülönböztetés, amelyet elsősorban a generatív nyelvészetben szokás alkalmazni, elveszíti az érvényességét.

Az adott nyelvi szövetben a beszélő képes felismerni és elkülöníteni a szavakat, mint diszkrét egységeket, és paradox módon ezt sokkal nagyobb sikerrel és bizonyossággal teszi meg, mint például az általa ismert KF-k elkülönítését és felsorolását. Ennek a látszólagos paradoxonnak viszont, úgy véljük, van saját értelme, hiszen a nyelvhasználó a nyelvi anyagban szereplő szavakat csak másodlagosan ismeri fel az elsődlegesen és közvetlenül ismert KF-k alapján. Ily mó-

don ezek az egységek (szavak) jobban felismerhetővé válnak, könnyebben lehet őket elkülöníteni és a különböző kritériumok figyelembevételével osztályozni, ellentétben az elsődleges nyelvi anyaggal, azaz a KF-kkal. Ilyenkor könnyen olyan illúzió támadhat, mintha a beszélő a nyelvi tevékenysége során elsősorban ezekre az egységekre, azaz a szavakra támaszkodik, amelyek mindenki számára kézenfekvő nyelvi ténynek tűnnek. Ha azonban jól megfigyeljük a nyelvi szövet mozgását, akkor első pillantásra észrevehetjük, hogy az „azonos” paradigmákat képező szóalakok közötti viszonyok mennyire messze állnak a strukturális arányosságuktól, hogy milyen végtelennek látszó változásokon megy át „ugyanan-nak” a szónak a használata a különböző értelmi pályákon, és hogy minden ilyen esetben hogyan változik/változnak a szó által előhívott „jelentés” vagy „jelentések”, amelynek/ amelyeknek a meghatározása az első pillantásra problémamentesnek tűnik. Ezen kívül észrevehetjük azt is, hogy a beszéd folyamatában mintha ugyanazt a mintát követő szóössze- kapcsolások minden alkalommal más és más eredményhez vezetnének, különbözhetnek az elfogadottságuk, gördül- kenységük, értelmi világosságuk és érthetőségük, stb. szempontjából is. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nyelvi tevékenységünket nem lehet a szavak és alakjaik ismeretének alapjaként tekinteni. Valójában a szavak és alakjaik a nyelvi tevékenységünknek csak másodlagos egységei a KF-khoz képest.

Amikor az emlékezetünkéből előhívunk például egy régebben történt beszélgetést vagy egy elolvasott könyvnek a tartalmát, a mentális térben megnyílik előttünk a világ megfelelő fragmentumának a metaképe. Természetesen, a mentális térben a gondolatunk különféle pályákon mozoghat a kép részei között is, az egyiktől a másikig. Ilyenkor sorra hívjuk elő az egyes személyeket, eseteket, szituációkat, visszaemlé- kezünk az egyes kifejezésekre, valamilyen témájú beszélge- tésre, stb. De ezekre a gondolati mozgásokra nem érvényesek sem az időbeli, sem pedig a lineáris korlátok. Akarva vagy akaratlanul egy pillanat alatt áthelyezhetjük magunkat az

egyik pontról egy tetszőleges másikra, függetlenül a lineáris sorrendtől és a pontok közötti távolságtól, ugyanúgy, mint ahogy a tekintetünk minden irányból képes átsiklani az előttünk feltáruló tájon. A mentális kép komponenseivel különböző módon manipulálhatunk, összekeverhetjük egymással és más képekkel is, cserélhetjük azokkal, stb.

A nyelvi kifejezés által kiváltott mentális kép meghatározhatatlan számú kelléket tartalmazhat, amelyek elválaszthatatlanok attól a környezettől, szituációtól, amelyben az adott kifejezés létrejött. Egy „rétnek” mint a széna termesztésére használt, fúvel benőtt területnek a képi reprezentációja magába foglalja az adott terepet is, például a domborzatot, a rétet körülvevő kerítést, fákat és bokrokat, a terület egyik oldalán folyó kis patakocskát, a partján álló és a békákra vadászó két gólyát, és sok más, számtalan komponenst és részletet is, amelyek együttvéve egy egységes képet alkotnak. E kép minden egyes komponense előtérbe kerülhet, külön figyelmet kelthet, és ez azonnal előhívja a nyelvi emlékezetből az ennek a képrészletnek megfelelő KF-kat. Ez viszont a kiinduló KF bővítéséhez vezet. Például: „*vadvirágok a réten*” → „*ezen a tavaszon kivételesen gyönyörűen kinyílták a vadvirágok a réten*” → „*a kinyílt vadvirágok a réten úgy néztek ki, mint a csillagok az égen*” → „*ha nem lennének ezek a vadvirágok a réten, akkor az egész környék nagyon szomorúnak és elhagyatottnak nézne ki*” → „*ma vasárnap reggel, gyönyörű napsütésben kinyílt előttünk ez a káprázatos látvány, a körülöttünk sok színben virágzó vadvirágok a réten, és az azon legelő tehének, lovak és birkák*”, stb. Nehéz eldönteni, hogy ebben a folyamatban mi okozza a kezdeti ingert: vajon a mentális kép váltja-e ki a megfelelő nyelvi reagálást, vagy az emlékezetünkben aktualizálódó, magára a mentális képre kivetített nyelvi anyag? Valószínű, hogy a figyelmünket felkeltett eredeti képnek az egyik részlete hívja elő nyelvi emlékezetünkéből a megfelelő KF-ot és ezzel együtt aktiválja az asszociációs nyelvi mechanizmust is, amelynek hatására az adott KF egybevetődik más fragmentumokkal, egyre bővül az újabb és újabb kellékekkel, és így megszületik/megszületnek a teljesen új kifejezés/kifejezések

vagy a nagyobb nyelvi egység is. A szóban forgó folyamatot elindíthatja a nyelvi inger is. Minden egyén tudatában szüntelen mozgásban van mindenféle visszaemlékezés, asszociációk, analógiák, kontaminációk, reminiscenciák, anticipációk, találgatások, sejtések, előfeltevések, emocionális reakciók, értékelések, minősítések, analitikus általánosítások. Ezek a folyamatok nem kötődnek szorosan a megszületendő nyelvi kifejezéshez; egyidejűleg terjedhetnek a különböző, gyakran egymással ellentétes pályákon, és mint állandóan mozgó és határtalan közeg, csak folyamatosan körvonalazza a lineárisan kibontakozó nyelvi kifejezésnek a kontúrjait.

BIBLIOGRÁFIA

- BAŃCZEROWSKI Janusz, 2000: *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Budapest: ELTE BTK.
- - 2006: *A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei*. *Magyar Nyelvőr* 2/187-198.
- - 2008: *A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- - 2008a: *A nyelv fogalma a nyelvhasználat tükrében*. *Magyar Nyelvőr* 2/129-150.
- PAIVIO Allan, 1991: *Images in Mind: The Evolution of the Theory*. Harvester Wheatsheaf. New York & London.
- RICHARDSON T. E. John, 1980: *Mental Imagery and Human Memory*. New York: St. Martins.
- SCHMIDT J. Siegfried, 1973: *Texttheorie. Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation*. München: Wilhelm Fink.

A SZLOVÁK SZÓTÁRIRODALOM
LEGÚJABB MÉRFÖLDKÖVE.
AZ ELSŐ SZLOVÁK ETIMOLÓGIAI SZÓTÁR

Császári Éva

Jelen tanulmány az első szlovák etimológiai szótár megszületéséről kíván jelentést adni, egyúttal szeretné felhívni a figyelmet a magyarországi etimológiai vizsgálatok számára sem elhanyagolható szlovák etimológiai kutatások jelentőségére. Lubor Králik tizenhét éven át tartó munkájának eredménye a 2015. év végén megjelent *Stručný etymologický slovník slovenčiny* (rövidítve SESS, magyarul: A szlovák nyelv kis etimológiai szótára). A mű hiánypótló és azonnal hiánycikké is vált a szlovák könyvpiacra. Maga a szerző vallja, hogy talán a szlovák nyelv az utolsó, és az európai nyelvek közül valószínűleg az egyetlen, amely ez idáig nem rendelkezett önálló etimológiai szótárral (KRÁLIK 2015: 9).

Azonban a szlovákok első etimológiai szótára sem nélkülözte az előzményeket: Josef Holub *Stručný slovník etymologický jazyka československého* (A csehszlovák nyelv kis etimológiai szótára) 1933-ban, a neves brünni cseh nyelvész, etimológus, Václav Machek, etimológiai szótára, az *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského* (A cseh és a szlovák nyelv etimológiai szótára), 1957-ben jelent meg, igaz a szótár második kiadásából (1968) a szerző már kihagyta a szlovák címszavakat, mindezt azzal indokolva, hogy a szlovák nyelvészek nagy erővel dolgoznak saját etimológiai szótárjuk megjelenésén. Šimon Ondruš (1924-2011) a pozsonyi Comenius Egyetem tanára már a múlt század 50-es éveinek végén valóban elkezdte a szlovák nyelv etimológiai szótárának előkészítését és az azt követő évtizedekben is ezzel a tudományterülettel foglalkozott. Számos színvonalas tudományos tanulmánya és szakmai tevékenységének mintegy összefoglalásaként az *Odtajnené trezory slov* (Szavak megnyitott kincsesládája) négykötetes monográfiája jelent meg.

Šimon Ondruš kutatási eredményei, szófejtési kísérletei számos tanulságot hordoznak a magyarországi etimológia számára is. Ondruš kiválóan beszélt magyarul, 1959-1961 között a Kossuth Lajos Tudományegyetemen szlovák anyanyelvi lektorként működött és tanulmányaiban nagyon gyakran utalt a magyarországi etimológiai kutatások eredményeire, méltatva a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótár magas színvonalát, egyúttal megoldásokat is kínálva a tisztázatlan eredetű szavak számára. Maga Ondruš a 80-as évek végére ígérte a nagyközönségnek szóló egykötetes etimológiai szótárt, a 90-es évek végére pedig egy háromkötetes, a tudományos szlavisztika igényeit is kielégítő, magas színvonalú etimológiai szótár megjelenését tervezte. Sajnos terveiből nem valósult meg egyik változat sem. Ľubor Králik helyzetét több körülmény is nehezítette: Šimon Ondruš nyugdíjba vonulása előtt nem nevelt ki megfelelő utódot a szakterületen és az említett egyetemen sem építettek ki jól felszerelt etimológiai könyvtárat. Azonban a Szlovák Tudományos Akadémia Ľudovít Štúr Nyelvtudományi Intézete két nagyszabású tudományos projektje, az 1991-2008 között megjelent hétkötetes *Historický slovník slovenského jazyka I.-VII.* (A szlovák nyelv történeti szótára I.-VII.) és az 1994-ben, ill. 2006-ban kiadott *Slovník slovenských nářečí I.-II.* (Szlovák nyelvjárások szótára), ill. ezen szótárak rendkívül nagymértékű lexikális anyaga fontos etimológiai kérdéseket is felvetettek, ezáltal ösztönözve a szerzőt a hiányzó szlovák etimológiai szótár elkészítésére. Az akadémiai etimológiai részleget a már említett akadémiai Nyelvtudományi Intézetben 1997-1998 hozták létre. Fő feladatául a szlovák, ill. szláv szókinccs tulajdonképpeni etimológiai vizsgálatát tűzték ki, de szerepet vállal és szakmai segítséget nyújt az aktuális nyelvtudományi projekteknél is. Még a tulajdonképpeni kutatások megkezdése előtt ki kellett építeni a tudományos munka számára nélkülözhetetlen infrastruktúrát is.

Ľubor Králik 700 oldalas, több, mint 10 000 címszót tartalmazó szótára a nagyközönség számára íródott tudományos ismeretterjesztő munka. Maga a szerző hangsúlyozza, hogy

igen nagy szükség lenne a tisztán tudományos szempontokat szem előtt tartó, részletes, többkötetes etimológiai szótárra is, amely magába foglalná a szlovák nyelv fejlődési szakaszainak lexicáját, a nyelvjárások és a tulajdonnevek (személy- és földrajzi nevek) szókincsét is. Itt érdemes megemlíteni Rudolf Krajčovič magas színvonalú monográfiáját, a *Živé kroniky slovenských dejín, skryté v názvoch obcí a miest* (A szlovák történelem élő krónikája elrejtve a falvak és városok neveiben). Könyvében kitér a szlávok megtelepedése előtti időszakra, a kvádok, a rómaiak, a germánok korszakából származó hely- és személynemekre, továbbá társadalmi tényezők, más nemzetiségű, más vallású etnikumok, keresztény vallás motiválta helynevek eredetére is. Krajčovič nem egy esetben túllépett a már említett Ondruš szófejtésein, másként magyarázva bizonyos szavak eredetét.

Érdekes példái a különböző látásmódnak a Mátra hegy-ség nevének megfejtésére irányuló próbálkozások. Kiss Lajos Földrajzi nevek etimológiai szótárában azt olvashatjuk, hogy a szó ismeretlen eredetű, talán egy déli szláv **Matora* (öreg, nagy hegy) átvétele, vagy a **Matera* (szlovák *mať* – *mater* = anya) szóval hozható kapcsolatba. De felmerült baszk, francia és olasz eredet lehetősége is (KISS 1988: 107).

Krajčovič a Mátra név magyarázatakor a szokásos eljárást követi: bemutatja az eddigi szófejtési kísérletek eredményeit, mely szerint a *matera* (anya jelentésű) főnévből redukcióval jött létre a Matra elnevezés. Legújabban az ósszláv *matriti*, *motriti* ige tövéből *matra*, *motra* formában, örtorony, kilátó jelentésben is értelmezik. A *motriti/pramatriti* ige a szerb nyelvben ellenőriz, felügyel jelentésben, a szlovák nyelv pedig a *šmátrať* (tapogatózva keres) igében őrizi meg az ósszláv igét. (KRAJČOVIČ 2005: 24).

Ondruš szerint is a *Matra* nevű hegy(ség) a *matrati* (néz, figyel) szóból ered. *Matra* hegységet a szlávok nevezték el és helytelen a feltételezés, miszerint a *Matra* szlovák alakot a magyarból vették át. Véleménye szerint pont az ellenkezője történt, ugyanis a magyar nyelv a szlovák *a*-hangot (amely megközelítőleg a röviden ejtett magyar *á* hanghoz hasonlít-

ható) gyakran megnyújtja, mint pl. a *Poprad – Poprád, Hornad – Hornád, Svorad – Szórád, Tatra – Tátra* esetében is (ONDRUŠ 2002: 220).

Ezzel szemben Krajčovič a *Matra* elnevezésben a latin-római *mater* tövet látja, amely a *materia* (anyag, építőanyag, építkezéshez használt fa, ácsolt fa) főnévből, vagy a *materior* (fáról, épületfáról gondoskodik, erdőt kivág) ered. Az első szláv telepések átvették a *Mater* hangzású elnevezést, majd a szóvégi *-ter* a nyíltszótagra való törekvés és a növekvő hangzóság miatt *-tra* *-ra* változott és e hangváltozás után állandósult a *Matra* hangzás és ebből a magyar Mátra változat is. Krajčovič ezt a magyarázatot Anonymus 12. századból származó *ad silvam Matra* és *in silvam Matra* feljegyzéseire alapozza, ugyanis mindkét kifejezésben megtalálható az erdő főnév. Krajčovič szerint a *materia* szó információként szolgált, amelyet mérföldköre vagy fatörzsre írtak fel a római geográfusok a Mátra felé vezető úton, hogy a római légiók szolgálatában álló mesterembereket tájékoztassák az építkezésekhez szükséges faanyag lelőhelyéről (KRAJČOVIČ 2005: 24).

Hasonlóan színes a paletta a Tátra név eredetének megfejtésének esetében is. A Földrajzi nevek etimológiai szótárában olvasható, hogy a kelet-szlovák származású szlovák (valamint lengyel) *Tatry* alak ősi indoeurópai, talán trák eredetű név, amely etimológiai rokonságban állhat a szerb-horvát *Trtra* nevű Hercegovinában található hegygel, és a görög *Tartaros* (alvilág, a kárhozat helye) elnevezéssel is. Az ómagyarban *Turtur* névvel találkozunk, amelynek előzménye egy szlovák többes számú *Třtry* alak lehetett. (KISS 1988: 63). Krajčovič ismét történeti forrásokra hagyatkozik, felsorolja a Tátra elnevezést tartalmazó történelmi forrásokat (999-ből *Tritri*, 1086-ból *Triti*, Anonymusnál *Turtur*). A szláv eredetet előnyben részesítő feltételezés szerint a *Trtra* kiindulási alak az ósszláv *ter-*, *tor-*, *tr-* (vagdal, vág) többől eredhet, azaz a sziklák öszszeszabdalt alakja motiválhatta. Mások ismeretlen eredetűnek, nem szláv, azaz a szlávok megtelepedése előtti időszakból származó névnek tekintik. Krajčovič a fenti állítással ért egyet: a 10. századból származó *Tritri* (*Trbtry*), amely később

Trtry alakot öltött, a római telepesektől átvett *Triter* hangzású szóra mehet vissza. A *Triter* (Tritter) név a *trit* (*tritum* – dörzsöl, nyúz, robotol, tompít – melléknévi igenév tövéből) és az *-iter* (keskeny út, folyam – lat.-római apellatívum) szóösszetételre vezethető vissza, azaz sziklás térbe vágott keskeny, folyó menti utat (jelen esetben a Vág és a Hernád folyók hegyi, tátrai szakaszának folyása mentén húzódó út). Az eredeti *Triter* elnevezésnek orientációs és információs szerepe lehetett: az utat védő, vagy az úton áthaladó helyi római helyőrségeket hivatott tájékoztatni. Az első szláv telepések *Triter* formában vették át a szót a hegységre értelmezve: *Triter*→*Trtra*→*Tarttra*→*Tatra*. A legrégebbi írásban rögzített alak és annak későbbi átíratái (*Tritri*→*Tbtry*→*Trtry*→*Trtra*) összefüggésbe hozható a Római Birodalom központjához közeli hercegovinai *Trtra* hegy elnevezéssel is. A *Trtra*→*Tarttra* változás a Tátra keleti részén alakulhatott ki, a keleti útvonal kezdeténél, ahol a szótagképző *-r* magánhangzóval egészült ki: *-ar-*. (pl. az eredeti *trhať* igéből *tarhac* alak lett), azaz a keletszlovák nyelvjárások északi területén. Mindezek valószínűségét római korból származó régészeti leletek is alátámasztják. (KRAJČOVIČ 2005: 25)

Mind Krajčovič, mind Ondruš nagyon jól ismerte a magyar etimológiai kutatások eredményeit. Ondruš, amint már említettük, számos alkalommal utalt *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* eredményeire, hiányosságaira, de méltatta is a szótár magas szakmai színvonalát. Sok esetben kínált megoldást az ismeretlen eredetűnek nyilvánított címszavakra. Ilyen például a történelmi-etimológiai ismeretlen eredetűnek tartott *bogár* főnév, amelynek az etimológia tisztázatlansága miatt a k-val is olvasható írásváltozatainak a g-sekhez való viszonya felderíthetetlen. Az *-u-s* alakok eredetibbek talán az *o-sok*nál. Finnugor vagy román származtatása téves (BENKŐ 1967: 321). Ondruš a következő módon magyarázza a szót: a szlávok már a történelem előtti korszakban is rendelkeztek a *buk* főnév két jelentésével. Első jelentése: kemény fa, bükk fa, a második: bögöly. A *buk* bögöly jelentésben a szlovák-morva vidéken is adathozható és a lengyel-összláv szótár is tárgyalja. A szláv nyelvekben elterjedtek a belőle képzett

szavak is: *bukač, bukal, bukarec*. A fehéroroszban a *bugau, bugaj* bögöly, dongó, poszméh, lódarázs, szúnyog jelentésekben fellelhetők. A *komár* (szúnyog) szó hatására jöttek létre a *bukar, bukara, bukarica* képzett változatok. Ezt a formát vette át a magyar nyelv a szlováktól. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára az 1405-ből származó *bocar* (*bokár/bukár*) alakot említi. A két magánhangzó közötti zöngétlen mássalhangzó gyakran válik a zöngésségi hasonulás hatására zöngés mássalhangzóvá. Ebben az esetben a *bukár*→*bugár*-rá. A magyar *bukár*→*bugár*→*bogár* kétségtelenül a szláv *bukár* szóból ered. A szláv eredetű, bögöly, dongó, poszméh, lódarázs, szúnyog jelentésű *bukár* a *bukati, bučati* (búg, zsong, zümmög) igéből származik. A magyar *bukár-bogár* tehát a szláv *bukár* szóból ered. Ezt az alakot kölcsönözték vissza a szlovák nyelvjárások *bogár, bongár, bugár* alakban, főleg a gömöri régióban és kelet-szlovák nyelvterületen a már említett jelentésekben, továbbá családnév formájában (*Bogar, Bogár, Bugar, Bugár*) is. (ONDRUŠ 2002: 179-180)

Visszatérve a fő vonalhoz, a tudományos ismeretterjesztő formát öltött első szlovák etimológiai szótárhoz, amelynek alapvető kiindulási szókészletét a mai szlovák nyelv lexikáját feldolgozó *A szlovák nyelv kéziszótára adta* (*Krátky slovník slovenského jazyka*, 2003), meg kell említenünk a lexikális homonímia kérdését is. Az etimológiai szótár önálló címszóként tárgyalja az ún. etimológiai homonimákat, azaz eltérő eredetű, de azonos alakú kifejezéseket (mint pl. *atlas, box, pop*), és azokat az azonos alakú szavakat, amelyek etimológiailag azonos töről fakadnak, de önálló jelentés- és szóképzési fejlődésen mentek keresztül (pl. *dúha, granát*), továbbá azokat a homonimákat, amelyek egy másik, eredetileg többjelentésű kifejezésből jelentésükben eltérő módon fejlődtek (*cifra, zámok*). (KRÁLIK 2015: 14) Maga a szócikk a címszóból és annak magyarázatából tevődik össze, jelölve van az első írásos forrás ideje, esetenként a kiejtés, továbbá fel vannak tüntetve a nyelvtani információk és a stílusminősítés is. Ezt követi a címszó jelentése és a szó magyarázata abban az esetben, ha a szó eredetének magyarázatához szükséges (pl. *dedina* főnév

a mai szlovák nyelvben falut, községet, ill. annak lakosságát jelenti, régebbi jelentése azonban az ős után örökölt vagyón). (KRÁLIK 2015: 15)

Králik egy internetes portálon megjelent interjúban beszélt saját szófejtési módszeréről, amelyet röviden így jellemez: a már létező magyarázatokból arra a következtetésre jut, hogy az adott szó másként is értelmezhető. Észreveszi a szavak közötti összefüggéseket, majd igyekszik azokat érvekkel alátámasztani. Hangsúlyozza, az etimológiai kutatásokban különböző mértékben van jelen a valószínűség, ezért fontos az összes nyelvi szempont figyelembe vétele. Egy konkrét példán be is mutatta: a szótár befejezési szakaszában, már az oldalak tördelésekor jutott arra a felismerésre, hogy a *buchnát* (ütés, ökölcsapás) nem a *búchať*, (csapkod, ver) *buchnúť* (csattan, durran) ige származéka, hanem átvétel a latin nyelvből. A mai szlovák nyelvben a *buchnát* szó hímnemű, de Miroslav Kálal 1924-ben megjelent *Slovenský slovník z literatúry aj nářečí* (Szlovák irodalmi és nyelvjárási szótár) nőnemű *buchnáta* alakot is említ, amely a latin *pugnus* (ököl, ökölcsapás) szóból származik és a középkori latinból is ismert az ütést, csapást jelentő *pugnata* kifejezés. A *búchať* és a *buchnúť* igékből a szlovák szóképzési eszközökkel aligha vezethető le a *buchnát* (-a) alak. A szerző azt feltételezte, hogy mindkét alak (*buchnát*, *buchnáta*) a középkori latinból származik, feltehetően a latin nyelvű oktatásnak köszönhetően iskolai környezetből terjedhetett el.

A szlovák nyelv etimológiai szótára mérföldkő a szlovák szótárirodalom történetében. A szerző érdemét tovább növeli az a tény is, hogy egyedül kellett megbirkóznia azzal a körülménnyel, hogy a szakterület nem épült ki szisztematikusan az országban, ennek következtében az etimológiai kutatásokhoz szükséges szakirodalom, ill. technikai háttér sem állt rendelkezésére. A szótár a releváns szakirodalomszintetizálása mellett felmutatja a szerző saját kutatási eredményeit is. Egyszerű, olvasmányos stílusának köszönhetően méltán vált a nagyközönség kedvencévé.

BIBLIOGRÁFIA

- BENKŐ Loránd (szerk.), 1967: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1-2*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KISS Lajos, 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KRAJČOVIČ Rudolf, 2005: *Živé kroniky slovenských dejín skryté v názvoch obcí a miest*. Bratislava: Literárne informačné centrum.
- KRÁLIK Lubor, 2015: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV.
- MACHEK Václav, 2010: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- ONDRUŠ Šimon, 2002: *Odtajnené trezory slov II*. Martin: Matica slovenská.

<https://www.tyzden.sk/casopis/31438/slovo-ire-city-ma-madarsky-povod/>

<https://dennikn.sk/450139/slovník-sa-stal-bestsellerom-aj-nadavka-ukazuje-sa-vyvijal-jazyk/>

ГНЕВЪТ В УНГАРСКАТА И БЪЛГАРСКАТА ФРАЗЕОЛОГИЯ

Мария Дудаш

От езиковедските изследвания се вижда, че езиковата картина на света представлява все по-голям интерес. Банчеровски в излязлата през 2008 г. монография дефинира езиковата картина на света така: „картина на обективната реланост, съществуваща в съзнанието на хората, които имат подобен опит и са съмишленици“ и „разпознаване на вида на реалността [...], който едновременно предполага носителя на знанието“ (BAŃCZEROWSKI 2008: 142). Езиковата картина на света се явява в граматичните структури, лексиката, фразеологията, синтаксиса, семантиката, етимологията, стилистиката, ономастиката и в езиковия етикет.

В доклада се разглежда употребата на гнева в унгарската и в българската фразеология. Гневът, според тълковния речник на българския език, е чувство на силно възмущение и негодувание (СТР 2004: 199). Съвременните психолози разглеждат гнева като първична, естествена емоционална реакция на хората, съществена за оценяването им. Гневът днес се възприема като негативна емоция с широк поведенчески спектър, която варира от слабо раздразнение до силна ярост. В ежедневието понятието емоция се използва като синоним на чувство, но в психологията това са две различни понятия. Емоцията е високо интензивно психическо състояние, тя е силна краткотрайна възбуда, докато чувството може да бъде продължително, дълготрайно, със субективно-оценъчно отношение към определен обект.

И в двата езика съществуват много синоними за гняв. В унгарския: *düh* 'яд', *bosszankodás* 'гняв', *méreg* 'отрова', *duzzogás* 'сръдня'. В българския: *яд*, *раздразненост*, *ядовитост*, *яроост*, *свирепост*, *лудост*, *бяс*.

Гневът е едно от основните десет чувства: радост, тъга (скръб), интерес (възбуда), изненада, гняв (яд), отвращение, презрение, страх, срам, вина (JUHÁSZ-TAKÁCS 2006: 85).

В християнската култура той е сред седемте смъртни гряха: похот, чревоугодие, алчност, леност, гняв, завист, гордост. Въпреки многовековната култивация, гневът остава често срещано явление.

Корпусът на доклада включва повече от 200 унгарски и български фраземи. В текста първо се представят фраземите, които се срещат и в двата езика, и са близки по структура и значение, след което следват примерите, характерни само за единия език. Основното значение на предлаганите фраземи е: извънредно силно се гневя; много ме е яд; ядосан, раздразнен съм. Ако има допълнително значение, то ще бъде представено до фраземата. Класификацията е според компонентите на фраземите.

Гневът и в двата езика се явява като отрова. В унгарския език гневът е вътре в нас, той иска да ни унищожи: *méregbe gurul* 'търкаля се в отрова'; *pukkadozik a méregtől* 'пука се от отрова'; *majd felrobban mérgében/a méregtől* 'едва не избухва от отрова'; *majd megesz/megöl/szétvet a mérég* 'едва не го изяжда/убива/скъсва отровата'; *majd megpukkad/szétrobban/szétpattan a méregtől* 'ще пукне/се скъса от отровата'.

В българския език гневът е акумулираната в нас отрова, която искаме да изхвърлим навън: *блювам гущери и чемери*; *блювам зехир*; *бълвам отрова*.

Наличието на глаголи като *бълвам* и *блювам* (диалектна остаряла лексема) със значение 'изхвърлям със сила и в голямо количество навън от себе си; изригвам, разг. повръщам' потвърждават безспорно този факт.

Колоритни са диалектните компоненти на ФЕ *чемер* и *зехир*. Родопската дума *чемер* означава 'отрова, дявол, голяма мъка, проклетия' и по всяка вероятност има връзка със силно отровното растение *чемерика*. Зехир също означава 'отрова, яд или злоба' и идва от турски.

Много често гневът е свързан с болести, с болестно състояние, защото е придружен от редица физиологич-

ни реакции или процеси. Той физически застрашава човека, отразява се върху здравето и върху състоянието на тялото.

Гневът, като емоционална възбуда, става причина за нарушение на топлинното равновесие в организма с придружени болки във вътрешните органи като черен дроб, черва, жлъчка или в подлъжичната област, там където свършват гърдите и започва корема. За да бъде означено абстрактното понятие за гняв, човекът избира температурни явления като *възвирание, завирание, кипване* или *смъдене*, т.е. *жегване*, а както е известно, високата температура и огънят имат разрушителна сила върху организма: *gőzöl a feje* 'възвират му главата'; *forr benne a düh* 'кипи в него ядът'; *forr a haragtól* 'кипи от гняв'; *forr benne a méreg* 'кипи в него отрова'; *forr az ere* 'възвират жлъчката'; *felforr az agyvize/vére/az ereje* 'възвират му мозъкът/кръвта/жлъчката'. В българския *възвират ми/възври ми дроба; възвират ми/възврат ми червата; смъдва ме/смъдне ме под лъжичката*.

Силният гняв причинява болки във вътрешните органи: *ereömlést kap* 'спуква му се жлъчката'; *megszakad a lépe* 'спуква му се далака'. Обикновено славянските култури също свързват гнева с черния дроб, както и с течното жълто-кафяво отделяне на жлъчката – жлъч, която искаме да изхвърлим от организма: *изливам си/излея си жлъчката, срещу някого; пукна ми се/пукне ми се, спуква ми се/спука ми се жлъчката*.

Може да се яви риск от заболяване: *eldurran/bedurran/szétdurran az agya* 'гръмва/пуква му мозъка'; *agyvérzést kap* 'получава инсулт'; *elveszti a józan eszét* 'загубва си разума'; *guta kerülgeti/majd megüti a guta* 'инсулт го застрашава'; *ideget kap* 'получава нерви'. Фраземите с компонент инсулт имат второ допълнително значение. В унгарския език с тях се изразява повишено топлинно състояние, което може да доведе до инсулт.

Под влиянието на гнева човек губи психическата си издръжливост и способността си за рационално мислене

или действие. Настъпва момент, когато човекът не може да овладее гнева и гневът управлява човека. Негативните емоции са свързани с нервната система, която „отговаря“ за психическото равновесие на човека. Наличието на „нерви“ говори, че човекът е раздразнен, неовладян, психично и емоционално неустойчив. Нарушението на нервната система води до гняв и загуба на търпение: *kijön/kihoz a béketűrésből/ a sodrából* 'излиза/изкарва от търпение'; *скъсвам/скъсам нервите, на някого; изваждам/извадя, изкарвам/изкарам от релсите/от (из) търпение, някого; изливам/изляза от (из) търпение.*

Много често изразяването на гнева е придружено с разширяване на кръвоносните съдове, повишаване на кръвното налягане и прилива на кръв: *a vér az arcába szökik/ a fejébe tódul* 'кръвта се качва в лицето му/в главата му'; *качва ми се/качи ми се кръвта в главата; разиграва ми се/разиграе ми се кръвта.*

За прилив на кръв съдят по лицето и очите, които са своеобразно огледало на явлението. Те издават емоционалното състояние и това, което в момента се преживява. Лицето и най-вече очите стават червени: *vérbe borul a szeme* 'очите му кръвясват'; *vérben forog a szeme* 'в кръв му се въртят очите'; *vérben forgó szemekkel* 'с кръвясали очи'; *наливат ми се/налеят ми се очите < с кръв>; става ми/стане ми кръв пред очите.*

Емоциите се свързват с цветове. Най-вече червеният цвят е характерен за гнева. В унгарския език червеният цвят във фраземи със значение ядосан съм, се явява в сравненията: *olyan piros/vörös a feje/az arca, mint a cékla* 'лицето/главата му са червени като цвекло'; *vörös, mint a (főtt) rák/a paprika/a pulyka* 'червен като (сварен) рак/пипер/пуйка'. Палитрата обаче се допълва от черен: *a szeme előtt elsötétül a világ* 'притъмнява пред очите му'; *притъмнява ми/притъмнее, причернява ми/причернее ме пред (на) очите; почернял като пезул* (пезул е вдлъбнатина, вдлъбнатото място в стена, зид, долап или лавица за поставяне на дребни предмети; ниша); от синьо-зелен: *kékre, zöldre válik* 'става

син-зелен'; *ставам/стана син-зелен*; от лилав: *belilul a feje/az agya* 'главата/мозъкът му става лилава'; *lila lesz a feje* 'главата му става лилава'.

Висока степен на гняв предават чрез симптомите пяна от устата или скърцане със зъби: *habzik a szája* 'пяна му излиза от устата'; *пяна ми излиза/излезе от устата*; *с пяна на уста* <та >; *csikorgatja a fogát* 'скърца със зъби'; *скърцам* <със> зъби.

Гневният човек визуално издава своята отрицателна емоция, той е безсилен пред нея и няма никакво влияние върху възникването на това състояние. Гневът много силно се отразява в очите: *szúrós szemmel méreget* 'с бодливи очи наблюдава'; *vasvillaszemekkel néz* 'гледа с очи като желязна вила'; *úgy néz vkire, mintha apját-anyját megölte volna* 'гледа го като че ли убил майка си и баща си'; *gyilkol/öl a tekintete/a szeme* 'очите му убиват'; *gyilkos szemmel méreget* 'с очи убийци наблюдава'; *majd felnyársal a szemével* 'ще напие с очите си'; *изпод (под) вежди, гледам/поглеждам; не се седи насреща ми*.

Гневът е разрушение. За да изрази абстрактното понятие на гнева – емоция, недостъпна за непосредствено физическо познание, човекът се старее максимално да я определи, прибегвайки към конкретни действия или ситуации от битов характер: *tépi a haját* 'дере си косата'; *дера кърпи; разцепих си пазвата; изкапах ми клинете*. Глаголите *дера, разцепих* и *изкапах* много ярко подчертават разрушителното действие на гнева.

Гневът е природна разрушаваща стихия: *villámokat szór a szeme* 'очите му хвърлят мълнии'; *szikrákat hány a szeme* 'очите му хвърлят искри'; *мятам мълнии/светкавици* (гледам гневно, свирепо). Стихиите излъчват висока температура: *tűzet hány* 'хвърля огън'; *огън и пламник; огън и пламък* (за човек – много сърдит, много ядосан); *горя, не кадя*.

Следващите примери са характерни само за единият език. Сравненията са типични за унгарския език. За изразяване на ядосан се срещат следните сравнения: *mérges, mint a kutya* 'ядосан като куче'; *mérges, mint a (kurta)*

kígyó 'ядосан като (къса) змия'; *mérges, mint a hörcsög* 'ядосан като хамстер'; *mérges, mint a pulyka* 'ядосан като пуйка'; *mérges, mint a paprika* 'ядосан като пипер'; *olyan, mint a kakas* 'като петел е'; *olyan, mint a küldött farkas* 'като пратен вълк е'; *olyan, mint a pulykakakas* 'като мисир е'; *olyan, mint a puskapor* 'като барут е'; *hamar felrottyan, mint a forró kása* 'бързо възвира като гореща каша'. В унгарския език силният гняв се сравнява главно с животни, които имат изразен негативен характер.

В унгарския език гневът може да убие: *gyilkos kedvében van* 'той е в настроение на убиец'; *szinte gyilkol/öl a tekintete* 'погледът му почти убива'; *úgy néz valakire, mintha apját-anuját megölte volna* 'гледа го, като че ли убил майка си и баща си'.

В българския език гневът може да се уподоби на лоша храна и неприятен вкус. Състояние на силен гняв, преминаващ в яд, определя думата *ягорид* (недозряло, кисело грозде) със значение силно се разгневявам, ядосвам. Парлива като гняв е копривата: *гъби и коприва ям* 'заканвам се жестоко в яда си на някого, говоря заканително и със злоба'; *никал на коприва* 'много ядосан, разгневен съм'. Неприятен, кисел вкус има оцетът: *изтурям си/изтуря си оцета* 'изливам си гнева, яда'; *кисел като турчин през (на) рамазан* 'много сърдит, ядосан'. За гнева напомня катранът: *катран ми капе от брадата* 'много съм сърдит, почернял съм от яд'.

Гневът е лоша сила, отрицателна емоция, която се асоциира с възможно най-лошото като дяволът или късия – те ни обземат: *вземат ме/хващат ме/хванат ме/прихващат ме/прихванат ме* дяволите; *перват ме/пернат ме* дяволите; *окачил ме е късия; не съм на себе си*. Интересна, обусловена културологично, е ФЕ *превземат ме русалиите* 'силно се разгневявам', свързана със стар български обичай. Русалиите са нечисти, вредоносни сили, подобни на самодивите, които понякога могат да излекуват човек от тежка болест, но в повечето случаи носят беди и смърт. В народните предания русалиите са митични женски създания,

свързани с растителността и водите, подобни на древногръцките нимфи. Русалиите са също така обредните лица – мъже. Тайните мъжки общества на русалиите, наричани още калушари, носят плодородие, лекуват и гонят демони. Русалийските игри имат езически произход. Те са характерни само за Северна България и се изпълняват през така наречената Русалска неделя – седмицата, която започва от празника на Свети Дух, точно 51 дни след Великден (ГЕОРГИЕВА 1993: 161-162). Посочената ФЕ, свързана с културата на българския народ, е запазила стар обичай, благодарение на който можем да разкрием мотивацията на самата ФЕ.

Гневът бива също оприличаван на опасно животно, което е вътре в нас, затова ние искаме да го изхвърлим. Животни като гуцер, жаба, змия, оса или куче хапят, а някои са способни да отделят отрова: *блювам гуцери и жаби; блювам <зелени> гуцери; бълвам <зелени> гуцери; бълвам змии <и гуцери>; змии варя; зайли са ме кучетата; на оса (оси) пикал*. При славяните змията и осата символизират злоба, те хапят (ГЕОРГИЕВА 1993: 20-21).

ФЕ *набрал ми е като змия на опашката* се свързва с вярването, че змията си събира отровата на опашката. Страхът и недоверието на човека към змиите, породени още от древни времена, са се запазили и до днес. Змията обикновено се асоцира с отрова и смърт, въпреки че следва да се отбележат и други асоциации, включително положителни. Окраската на тялото на гуцера, варираща в различни нюанси на кафяво и зелено, също подсилва гнева, който в човешкото съзнание е най-често зелен: *позеленявам/позеленея като гуцер*.

Гневът може да е компонент на фраземите. В унгарския език един човек може да дразни друг, т.е. да го 'разгневява' *haragra ingerel*; да предизвиква изблик на подобно чувство *éktelen haragra gerjed/gyullad/lobban* 'запалва/шамва силен гняв'. В същото време унгарецът не сменя бързо мнението си, той *haragot tart/haragban áll* 'държи гняв/стои в гняв'. Има случаи, когато гневът го *haragját elteszi*

holnapra 'оставя за утре', решава, че ще прояви яда си в по-късен момент. Трябва да се внимава, защото *a harag rossz tanácsadó* 'гневът дава лоши съвети' и като сме ядосани, може да сторим неща, за които по-късно ще съжаляваме. Има фраземи с лек хумор – *a harag árt a szépségnek* 'гневът вреди на красотата', защото който се сърди, който е ядосан, най-често на себе си вреди. И последно, един съвет: *a szakáccsal nem jó haragban lenni* 'с готвача бъди в добро отношение', да не се сърдим на хора, от които чакаме добро.

В българския език гневът се среща като компонент във фраземите: *бера ядове*; *яд ми капе на сърцето* със значение ядосан съм; но българинът има желанието да изхвърли, да извади натрупания вътре в него гняв като лоша или течна субстанция: *изваждам си/извадя си гнева/яда, от (на) някого*; *вадя си, изкарвам си/изкарам си, изливам си/изляя си гнева/яда*.

Гневът като основна човешка емоция често се явява във фразеологията на унгарския и българския език. Има много общи черти, но има някои, които са характерни само за единия език. И в двата езика гневът е отрова, свързан е със симптоми на болести, от които организмът иска да се освободи, затова във фраземите се употребяват глаголи със значение – движение навън. Вътрешните органи също са често срещани компоненти на фраземите. В унгарския език жлъчката и далакът, в българския език жлъчката, черният дроб и червата. Кръвта се проявява в две положения. Когато се дига кръвното налягане и кръвта се качва в главата, и когато очите се зачервяват от силното негативно чувство. И в двата случая кръвта е видна за околните и чувството не може да остане скрито. Цветове се свързват с гнева – червеният цвят изразява силен гняв, синьо-зеленият цвят – пребледняване, лилавият цвят – неуправляема емоция, черният цвят, почерняването е характерно за извънредно гневен човек. Във фразеологията на двата езика гневът се свързва с животни и растения. В унгарския с рак, пуйка, куче, хамстер,

змия, вълк, петел; в българския – с гушер, жаба, змия, оса и куче. Общи са кучето и змията. По отношение на растенията не се забелязва такова „изобилие“. В унгарския се явяват цвекло и пипер, в българския гъба и коприва. В унгарския има много сравнения. В българските фраземи цветовете и животните са характерно определяване а чувствата.

Предложените наблюдения дават основание за обобщението, че гневът покрива широк спектър от отрицателни понятия, които се асоциират само с негативното: лошо животно, отрова, лоша сила, болестно състояние, разрушение, природна стихия, лоша храна или лош вкус.

Гневът, като характерната за човека отрицателна емоция, е намерил широко отражение в унгарската и българската фразеология.

ЛИТЕРАТУРА

- BAÑCZEROWSKI Janusz, 2008: *A világ nyelvi képe*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- JUHÁSZ Márta, TAKÁCS Ildikó (szerk.), 2006: *Pszichológia*. Budapest: Typotex Kiadó.
- ГЕОРГИЕВА Иваницка, 1993: *Народна митология*. София: Наука и Изкуство.
- СТР: БУРОВ Стоян, БОНДЖОЛОВА Валентина, ИЛИЕВА Мария, ПЕХЛИВАНОВА Пенка (ред.), 2004: *Съвременен тълковен речник на българския език с приложения*. Абагар.

РЕЧНИЦИ

- BÁRDOSI Vilmos (szerk.), 2003: *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Budapest: Tinta.
- O. NAGY Gábor, 1966: *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat.

- T. LITOVKINA Anna, 2005: *Magyar Közmondástár*. Budapest: Tinta.
<http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/index.html>
- DUGONICS András, 1820: *Magyar példabeszédek és jeles mondások*. Szeged.
- ERDÉLYI János, 1851: *Magyar közmondások könyve*. Pest.
- MARGALITS Ede, 1896: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest.
- SIRISAKA Andor, 1891: *Magyar közmondások könyve*. Pécs.
Български национален корпус. <http://dcl.bas.bg/bulnc/>
- НИЧЕВА Кети, СПАСОВА-МИХАЙЛОВА Сийка, ЧОЛАКОВА Кристилина, 1974: *Фразеологичен речник на българския език*. Том първи А–Н. София: БАН.
- 1975: *Фразеологичен речник на българския език*. Том втори О–Я. София: БАН.
- НИЧЕВА Кети, 1993: *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

KAJ-HORVÁT ANYAG MAKS PLETERŠNIK SZLOVÉN-NÉMET SZÓTÁRÁBAN

Dudás Előd

1. Bevezetés

Maks Pleteršnik 1894–95-ben megjelent szlovén–német szótára nem csupán a szlovenisztikában jelentős, hanem a kroatisztika számára is számos érdekességet tartalmazó mű. Ünnepeztünk, Nyomárkay István professzor úr több alkalommal is elmondta a horvát nyelvtörténeti szemináriumokon, hogy a régi kaj-horvát nyelvű szövegek olvasásához a kaj-horvát irodalmi nyelv szótára mellett Pleteršnik szlovén–német szótárát forgathatjuk legnagyobb haszonnal. Professzor úr szavai már akkor is bogarat ültettek a fülembbe, s ebben a rövid köszöntő tanulmányban arra szeretnék választ adni, hogy voltaképpen milyen kaj-horvát nyelvű anyagot dolgozott fel szótárában a jeles szlovén lexikográfus. Megállapításaim egyelőre korlátozott érvényűek, mert kisebb terjedelmű szóanyagokon alapulnak. A részletes elemzés, s a kaj-horvát szótárakkal való összehasonlítás a jövő feladata lesz.

2. Maks Pleteršnik és szótára

2.1. Pleteršnik életútja

1840. december 3-án született a délkelet-szlovéniai Pišecében. Gimnáziumi tanulmányait 1851 és 1859 között Celjében folytatta, majd a bécsi egyetemen hallgatott klasszika-filológiát és szlavisztikát. Szlavisztika-professzora a kor legnagyobb szlavisztájának számító szlovén Fran Miklošič volt. Tanári diplomájának megszerzése után számos helyen tanított – Maribor, Celje, Gorica, Trieszt –, 1871-től 1900-as nyugdíjba vonulásáig a ljubljainai gimnázium tanára volt (JAKOPIN 1994: 24). Nyugdíjas éveit szülőfalujában töltötte, ahol 1923-ban érte a halál.

2.2. Pleteršnik szótárírói tapasztalatai

Pleteršnik első szótárírói tapasztalatait professzora, Fran Miklošič mellett szerezte, ugyanis részt vett a Miklošič által írt ósláv–görög–latin szótár szerkesztésében, korrektúrájában. Ezt a tényt egyébként maga Miklošič is megemlíti szótára előszavában: „[...] discipulis M. Pleteršnik et M. Iskrzycki, qui nobiscum ad plagulas corrigendas operam impenderunt;”¹ (MIKLOSICH 1862–1865: III).

A szlovén lexikográfia fellendülése a 19. sz. második felére esett. A század közepén kialakult egységes szlovén irodalmi nyelvet standardizálni kellett, s ehhez a megbízható egy- és kétnyelvű szótárak is elengedhetetlenek voltak, amelyek az irodalmi nyelv szókincsét rögzítik. Anton Janežič 1850-ben német–szlovén, 1851-ben pedig szlovén–német szótárt adott ki. Matej Cigale 1860-ban Wolf püspök hathatós anyagi támogatásának köszönhetően német–szlovén szótárt jelentetett meg. A szlovén szótáriróadalom történetéről részletesen Lukácsné Bajzek Mária írt (LUKÁCSNÉ BAJZEK 2004: 28–49). A német–szlovén kétnyelvű szótárak mellett egyre erőteljesebb igény mutatkozott egy részletes, minden igényt kielégítő szlovén–német szótár kiadására. 1883. február 22-én Maks Pleteršniket bízták meg a leendő szlovén–német szótár szerkesztési munkáival.

2.3. Pleteršnik szlovén–német szótára

A szótáron Pleteršnik 12 évet dolgozott, mire az 1895-ben megjelent. A szótár akkor és ma is a leggazdagabb szlovén szótárnak számít. A mű két kötetben jelent meg. Az első kötet 1894-ben, az O betűig, amely 16 oldalas bevezetőből és 883 oldalnyi szótári részből áll. A második kötet P-től Ž-ig terjed, 978 oldalas.

¹ [...] M. Pleteršnik és M. Iskrzycki egyetemi hallgatók, akik velünk együtt a korrektúrázáson fáradoztak;

A szótár forrásaival kapcsolatban elmondható, hogy elsősorban kéziratos anyagokra támaszkodott. Pleteršnik szótárában főleg Oroslav Caf, Fran Miklošič és Janez Zalokar egy- és kétnyelvű kéziratos anyagának szócikkekben való feldolgozását találjuk (TOPORIŠIČ 1995: 279). Természetesen ezt kiegészítette saját maga is, sőt szinte az egész szlovén nyelvtületről küldtek neki különféle szójegyzékeket, amelyek java részét bele is dolgozta a szótárba. Franc Jakopin (1994: 30) szerint a szlovén lexikográfiát a 19. sz. második felében a népnyelvre, a népi kifejezésekre való erőteljes támaszkodás jellemezte. Ennek következtében az ilyen stílusminősítésű szavak száma a kor szótáraiban lényegesen több, mint például a 20. században megjelent művekben.

Pleteršnik szlovén–német szótárát az utókor már sokszor méltatta, s mindmáig a szlovén szótárírás egyik legkiemelkedőbb eredményeként tartják számon. A szótár egyik legnagyobb érdeme és egyben újdonsága, hogy szerzője volt az első lexikográfus, aki szótárában a hangsúlyt jelölte (TOPORIŠIČ 1995: 282). Hozzátehetjük, hogy nyelvtörténeti, dialektológiai kutatásoknak is elengedhetetlen és értékes forrása ez a szótár, amely a megjelenése óta eltelt több mint 120 év alatt mit sem veszített értékéből. Azt, hogy az érdeklődés még mindig ilyen nagy Pleteršnik szótára iránt, jól példázza, hogy 2006-ban megjelent a transliterált kiadása is, ahol az eredeti gót betűs német ekvivalenseket latin betűsre cserélték.

3. A szótár kaj-horvát anyaga

3.1. A kaj-horvát szavak forrásai

Az első és egyben legérdekesebb kérdés, hogy voltaképpen miért is tartalmaz Pleteršnik szótára kaj-horvát szavakat? A zágrábi tudományos és művészeti akadémia (Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti) 1880–82-től megjelenő *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* nagyszótár kötetei egyáltalán nem tartalmaznak kaj-horvát nyelvű anyagot (NYOMÁRKAY 2004: 97). Ennek oka, hogy a szótár első szerkesztője,

Đuro Daničić a kaj-horvátot nem horvátnak, hanem szlovénnek tekintette (HADROVICS 2002: 73). Így a kaj-horvát lexikográfia remekei közül csupán Belostenec és Jambrešič szótára került feldolgozásra, míg az első kaj-horvát szótár, Hablediĉ szótára kimaradt az akadémiai nagyszótárból. Ez a körülmény indokolhatta tehát a kaj-horvát nyelvű anyag Pleteršnik szlovén–német szótárában való feldolgozását.

Azt a tényt, hogy a szótár számottevő kaj-horvát szót is tartalmaz, maga Pleteršnik sem rejtette véka alá. Az első kötet bevezetésében ugyanis ezt írja: „Pri hrvatski kajkavščini in ogrski slovenščini ni ločeno to, kar je iz knjig vzeto, od tega, kar je med narodom iz živega govora nabrano, ker že gradivo, zlasti Cafovo in Miklošičevo, z večine te razložitve ni imelo. Kajkavščine je sploh primerno malo sprejeto v ta slovar. Caf, ki si je prizadeval kolikor moči vso ogrsko slovenščino spraviti v slovarsko gradivo, oziral se je manj na kajkavščino. Nekoliko se je dalo iz Miklošičevih knjig in iz Valjavčeve razprave o slovenskem naglasu v 'Radu jugosl. akademije' pa je vse to le malo in nikakor ne obsega vse kajkavščine.”² (PLET. 1: VIII)

Az előszó a kaj-horvát szavak egyik forrásaként Oroslav Caf kéziratot anyagát említi, bár Pleteršnik hozzát teszi, hogy Caf kaj-horvát anyaga kevésbé gazdag, mint a muravidéki szlovén, amely nagyon részletes.

Amint látjuk, Pleteršnik számára a kaj-horvát nyelvű anyag forrásául a kor legnagyobb szlavistájának, a szlovén Franc Miklošičnak a művei is rendelkezésre álltak. Miklošič

² A kaj-horvát és a magyarországi szlovén [tkp. muravidéki szlovén, D.E.] esetében nincsen elkülönítve a nyomtatásban megjelent könyvekből származóktól az a nyelvi anyag, amely a nép között, az élő nyelvből lett összegyűjtve, azért mert főleg Caf és Miklošič anyaga ezt nem jelölte. Egyébként is, a kaj-horvát igen kevésbé van jelen a szótárban. Caf, aki igyekezett minden magyarországi szlovén [tkp. muravidéki szlovén, D.E.] szót összegyűjteni, a kaj-horvatra kevésbé koncentrált. Valamennyit azért sikerült feldolgozni Miklošič könyveiből és Valjavcnek a szlovén hangsúlyról írott tanulmányából – amely a Jugoszláv Akadémia munkái közt jelent meg – ám mindez kevés, és semmiképp sem fedi le az egész kaj-horvát szóincset.

a szótár szerkesztési munkálatai idején már legnagyobb, legjelentősebb műveit megírta – itt elsősorban összehasonlító szláv grammatikájára és szláv etimológiai szótárára gondoltok –, amelyek valóban elsőrangú forrásként szolgálhattak Pleteršnik számára, akár a kaj-horvát tekintetében is.

Pleteršnik a szótár kaj-horvát szavainak forrásaként megemlíti Matija Valjavec szlovén hangsúlyról írott értekezését is (*Prinos k naglasu u (novo)slovenskom jeziku*). Ritkábban említi a szótár Valjavecnek a *Vestnik*-ben megjelent tanulmányát (*Narodne priče, navade, stare vere*) is. Érdekességként említsük meg, hogy Đuro Daničić halála után ideiglenesen Valjavec vette át a zágrábi akadémián készülő horvát nagyszótár szerkesztési feladatait (HADROVICS 2002: 71).

Tehát ezek azok a források, amelyekről Maks Pleteršnik szótára előszavában említést tesz és amelyek a kaj-horvát nyelvű szavak forrásául szolgáltak. Az első kötetben található rövidítések jegyzékét böngészve (PLET. 1: XIV) viszont rábukkanunk az első kaj-horvát szótárra is, amelyet, mint már említettük, a Zágrábban megjelenő akadémiai nagyszótár nem dolgozott fel, viszont Pleteršnik felvette a forrásművei közé. Az a tény, hogy Habelić szótára is szerepel Pleteršnik forrásművei között, Franc Jakopin figyelmét is elkerülte: „Zanimiv stik z njim [Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, op. E.D.] pa je najti na področju kajkavskega besedja, ki ga Rječnik načeloma ni sprejemal, medtem ko je Pleteršnik s Cafovim, Miklošočevim in Valjavčevim gradivom vidneje segel tudi na to jezikovno območje.”³ (JAKOPIN 1994: 31).

Az első kaj-horvát szótár szerzője, egyben a kaj-horvát szótárírás atyja, Juraj Habelić jezsuita szerzetes, aki szótárát 1670-ben Grazban jelentette meg *Dictionar, ali Réchi Szlovenszke zvezega ukup zebrane, u rod poštaulyene, i Diachkemi zlahkotene Trudom Jurja Habelicha* címen. A szótár összesen

³ Érdekes a kapcsolat a kaj-horvát szókins területén, amelyet a horvát akadémiai szótár módszeresen nem dolgozott fel, miközben Pleteršnik Caf, Miklošić, valamint Valjavec anyaga alapján láthatóan belenyúlt ebbe a nyelvtérbe is.

448 oldalas, a szótári rész előtt egy ajánlás és az előszó olvasható. Az előszóból tudjuk, hogy a szótár kaj-horvát nyelvi anyaga a szerző saját munkája, míg a latin értelmezéseket más szótárakból gyűjtötte össze (HADROVICS 2002: 25). A szótárral kapcsolatban elmondhatjuk, hogy számos hétköznapi kaj-horvát szó hiányzik belőle, ami egyrészt azzal magyarázható, hogy a szerző nem egy teljes szótár összeállítására törekedett, hanem egy segédkönyvet akart összeállítani a diákok számára, amely a latin fordítási gyakorlatokban nyújt segítséget, ezért a legelemibb kaj-horvát szavakat tartalmazza (HADROVICS 2002: 30). A szótár egyes hiányait azzal is lehet indokolni, hogy 1669-ben Hablediic még csak a c betűnél tartott, míg 1670-ben már meg is jelent a szótár. Tehát rövid idő alatt fejezte be, így szinte magától értetődő, hogy akár számos hétköznapi szó kimaradt címszóként, de egy másik szócikken belül példaként szerepel (vö. HADROVICS 2002: 29–30). Hablediic szótárának jelentőségét legtalálébban Hadrovics László szavaival lehet összefoglalni: „Minden hiányosság ellenére Hablediic szótára felbecsülhetetlen kultúrértéket képvisel, mert első betűrendes összefoglalását jelenti a kaj-horvát szókinsnek, s ezért még ma is tudományos munkánál mint elsőrendű forrás szerepel.” (HADROVICS 2002: 31).

Mindezek mellett számolhatunk egy másik kaj-horvát szótár közvetett hatásával is, ez pedig a pálos szerzetes Ivan Belostenec 1740-ben megjelent latin-illír szótára, a *Gazophylacium* volt, ezt ugyanis Marko Pohlin szlovén-német-latin szótára is felhasználta forrásául, s Pohlin szótára Pleteršniknél szerepel forrásműként (JAKOPIN 1994: 26). Ebben az esetben tehát csupán közvetett hatásról lehet szó, hiszen Pleteršnik Belostenec szótárát meg sem említi az előszóban és a források között sem.

3.2. A kaj-horvát szavak jelölése a szótárban

A szótárban Pleteršnik sok esetben jelöli a szó előfordulási helyét, illetve forrását is, bár általánosságban igaz az a megállapítás, hogy ezt nem teszi elég következetesen, mert számos

esetben nem jelöli külön a szót, ha az a szlovén nyelvben is általánosan ismert. A kaj-horvát szavak jelölésére a *kajk.* rövidítést használja. Ehhez a rövidítéshez kötőjellel kapcsolja a forrásművek megjelölését is. A *kajk.*-C. Oroslav Caf gyűjtéséből való kaj-horvát szavakat jelöli, a *kajk.*-M. Franc Miklošičra és munkáira utal, míg a *kajk.*-Valj. (*Rad*) Matija Valjavecnek a szlovén hangsúlyról szóló tanulmányára vonatkozik. Érdekes, hogy a Habelic szótárából való szavaknál nincsen külön megjelölve azok kaj-horvát volta, csupán a *Habd.* rövidítést használja. Abban az esetben, ha egy-egy szó akár több forrásból is kimutatható, akkor valamennyi forrásmű rövidítését megtaláljuk a szócikk végén.

3.3. A szótár kaj-horvát nyelvű anyagának néhány tanulsága

A szótár kaj-horvát anyagára vonatkozó következtetések levonása érdekében megvizsgáltam az első két betű, az A és a B szócikkeit. A körülbelül 3300 címszó között összesen 65 olyan címszót találtam, amelyeknél jelölve van, hogy ezek kaj-horvát szavak. További három szó esetében pedig a szócikken belül történik utalás a kaj-horvát ekvivalensre. Tehát mindent egybevetve 68 olyan szót tartalmaznak a szótár első két betűjének szócikkei, amelyek kaj-horvátok, s ezeket Pleteršnik forrásaival együtt jelöli is. A legtöbb szó szófaját tekintve főnév, pl. *aldomaš* 'áldomás', *batritelj* 'bátorító, vigasztaló', *beteg* 'betegség', *brana* 'védelem', *brka* 'nőstény birka'. Vannak igék is, bár számuk a főnevekéhez képest kevésnek mondható pl. *bajati* 'varázsol, bájol', *blagoslavljati* 'áld', *blazniti* 'megörül', *burkati* 'nyugtalanít'. Hasonlóan kevés a melléknév is, pl. *blazen* 'örült', *blazljiv* 'istnekáromló', *božanski* 'isteni', *bratinski* 'fivéri', *bravinski* 'ürü-'. Van néhány egyéb szófajú szó is, pl. kötőszók: *ače* 'ha', *ada* 'tehát', *akoprem* 'habár', *anda* 'tehát', *ar* 'mert'; és határozószók: *brž* 'feltehetőleg', *brže* 'inkább'.

Ha a kaj-horvát szavak forrásait vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy a szótárban előforduló legtöbb szónak a forrása Matija Valjavecnek a szlovén hangsúlyról írott műve,

ez ugyanis 37 szónál van feltüntetve. Habledelić szótára 28 szónál szerepel forrásként, amelyek közül 22 esetben ez az adott szó egyetlen forrása. Miklošič csupán 5 szó esetében van feltüntetve forrásként, s mindegyik esetben más kútfő is rendelkezésre állt. Oroslav Caf gyűjtése csupán az *ače* szónál van megjelölve forrásként. Az *ada* kötőszó esetében pedig nem tudjuk, hogy Habledelić szótára mellett melyik Valjavec műben fordul elő, ugyanis csak a *Valj.* rövidítés szerepel, közelebbi forrásmeghatározás nélkül. Az *ače* és *bicek* szavak forrása Valjavecnek a *Vestnik*-ben megjelent tanulmánya, nem pedig a legtöbbször előforduló hangsúlyról írott műve.

4. Összegzés

Maks Pleteršnik 1894–95-ben megjelent szlovén–német szótára számos kaj-horvát szót is tartalmaz. A szótár kaj-horvát anyagának elsősorú forrása Matija Valjavecnek a szlovén hangsúlyról írott tanulmánya volt, ám igen sokszor jelölte meg forrásaként az első kaj-horvát szótárt, Juraj Habledelić *Dictionarium*-át is. Az A és B betű szócikkeinek vizsgálata alapján elmondhatjuk, hogy a legtöbb kaj-horvát szó főnév, sokkal kevesebb az igék és melléknevek száma. E szófajok mellett kötőszók és határozószók is találhatóak a szótárban. Megállapításaim csak a mintául kiválasztott szóanyagra vonatkoznak. A szótár összes kaj-horvát szavának feldolgozása fog majd teljes képet nyújtani. Annyi előre is feltételezhető, hogy a szófajok sorrendje megmarad, de a források felhasználásának aránya változhat. A szótár teljes kaj-horvát nyelvű anyagának vizsgálata és egybevetése a régi kaj-horvát szótárakkal a jövő izgalmas feladata lesz. Pleteršnik szótára még több mint 120 év után is számos érdekes kutatásra váró feladatot tud nyújtani a filológusok számára, jelentősége a modern nyelvészeti korpuszokhoz hasonlítható. A nyelvi korpuszok felhasználhatóságának lehetőségeiről Urkom Alexander írt részletesebben (URKOM 2010, 2012). Talán ez is mutatja, hogy egy komoly, a szláv lexikográfiában kiemelten fontos szótárról beszélhetünk, amely megjelenése óta nem sokat veszített jelentőségéből.

BIBLIOGRÁFIA

- HADROVICS László, 2002: *A régi horvát szótáriróadalom. Magántanári előadások az 1941/42. tanévben*. Budapest: ELTE Szláv és Balti Filológiai Intézet. Szláv Filológiai Tanszék.
- JAKOPIN Franc, 1994: Maks Pleteršnik – mojster slovenskega slovaropisja. (Ob stoletnici izhajanja njegovega slovensko-nemškega slovarja). XXX. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, 23–34.
- LUKÁCSNÉ BAJZEK Mária, 2004: A szlovén szótáriróadalom. *Kis szláv lexikográfia*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 28–49.
- MIKLOSICH Fran, 1862–1865: *Lexicon paleoslovenico–graeco–latinum*. Vindobonae: Guilelmus Braumueller.
- NYOMÁRKAY István, 2004: A horvát és a szerb szótáriróadalom. *Kis szláv lexikográfia*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 50–109.
- PLET. 1: Maks Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar*. Ljubljana: Knezoškofijstvo.
- TOPORIŠIČ Jože, 1995: Pleteršnikov Slovensko-nemški slovar. *Slavistična revija* 43/277–291.
- URKOM Aleksander, 2010: Korpusna lingvistika u okruženju Srbije i zadaci razvoja srpskog korpusa. *Susret kultura*. Novi Sad, 567–575.
- – 2012: Obrada tekstova jezika u dijaspori metodom korpusne lingvistike. *Bosanskohercegovački slavistički kongres I*. Sarajevo, 665–670.

CZŁOWIEK CZŁOWIEKOWI WILKIEM
- OBRAZ WILKA W JĘZYKU POLSKIM
(W ŚWIETLE ZWIĄZKÓW
FRAZEologiczNYCH I PRZYSŁÓW)

Dziewońska-Kiss Dorota

Człowiek, będąc istotą najwyższego rzędu rejestruje w języku swoje opinie, wrażenia, doświadczenia umieszczając samego siebie w świecie przez niego lepiej uporządkowanym, podzielonym. Porównywanie czynności zwierząt z zachowaniem ludzi oraz przenoszenie cech zwierzęcych na człowieka w większości przypadków ma charakter pejoratywny. „Zdzisław Kempf (1985) zaobserwował, że nazwy części ciała i czynności zwierząt odnoszone do ludzi zawierają pejoratywne składniki znaczeniowe: łeb, pysk, morda, łapa, zdychać, żreć itd. Zjawisko to określił mianem „arystokratyzmu”, traktując je jako przejaw poczucia wyższości człowieka nad światem zwierząt” (TOKARSKI 2001: 367).

W zarejestrowanym w związkach frazeologicznych i przysłowiach obrazie świata wyraźnie odzwierciedlony jest antropocentryczny punkt widzenia oraz wartościowanie świata przez człowieka według własnego uznania. Człowiek wyklucza siebie ze świata przyrody, a tym samym ze świata zwierząt (tamże, s. 347). Stawia siebie w roli tego, kto jest lepszy i niezastąpiony wielokrotnie pozbawiając otaczającą rzeczywistość wartości pozytywnej.

„Przejawów antropocentryzmu jest tak dużo, że nie sposób ich wszystkich tutaj przedstawić [...]. Najłatwiej uchwytyny przejaw stanowi wielość wyrazów i frazeologizmów odnoszących się do ludzi. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują jednostki, które mają swoje odpowiedniki nazywające realia świata zwierzęcego” (PAJDZIŃSKA 2001: 35).

Frazeologia jest więc motywowana obserwacją świata i zjawisk w nim występujących. Zarejestrowany w związkach frazeologicznych, metaforach i wyrażeniach potocznych ob-

raz świata dalece odbiega od obrazu zapisanego w definicjach naukowych. Taksonomia naukowa nie uwzględnia wartościowania naiwnego obrazu świata, utrwalonego w danym języku przez jego nosicieli, nie obejmuje elementów wiedzy potocznej, które pozwalałyby na rekonstrukcję różnych fragmentów rzeczywistości, w naszym przypadku obrazu wilka w języku polskim.

„Wyrażenia frazeologiczne, do których zaliczamy również przysłowia, są swoistymi komunikatami językowymi, będącymi w użyciu społecznym od zamierzchłych czasów. [...] Analiza frazeologizmów pozwala zrekonstruować wiele aspektów językowego obrazu świata, rozumianego jako podmiotowa interpretacja rzeczywistości obiektywnej, czyli jej mentalny metaobraz” (BAŃCZEROWSKI 2013: 86).

W niniejszym artykule skoncentruję się na przykładach z komponentem wilk występujących w słownikach frazeologicznych oraz w zbiorach przysłów języka polskiego, pozostawiając poza obszarem moich zainteresowań analizę definicji nazwy tego zwierzęcia w opracowaniach encyklopedycznych.

Niezależnie od tego, że wilk i pies należą do jednej rodziny, co potwierdza również ich nazwa łacińska *canis lupus* (wilk), *canis familiaris* (pies), wilk jako duże, dzikie zwierzę drapieżne, zagrażające człowiekowi zostało wpisane do frazeologii w stosunkowo nieprzychylny sposób. Już sama nazwa wilk, „ten, który rozszarpuje”, nie konotuje praktycznie żadnych cech pozytywnych, tak jak na przykład nazwa pies, z którą kojarzona jest głównie wierność i oddanie człowiekowi oraz przyjaźń między człowiekiem a tym zwierzęciem. Wierność jako właściwie jedyna pozytywna cecha psa zarejestrowana została w wyrażeniach *Wierny jak pies* lub *parmiach Pies najlepszym przyjacielem człowieka; Pies najprzychylniejszy człowiekowi zwierz; Byś swemu psu i nogę uciął, przecie on za tobą pójdzie*. Uzupełnienie dodatniego wartościowania psa odzwierciedlają także takie przykłady jak: *Pies rany liże, człowiek człowieka gryzie; Pies pocziwszy od człowieka, nim ukąsi, pierwej szczeka*. Pojęciu wilk natomiast dodatni wydźwięk na-

daje jedna z najbardziej znanych legend o wykarmieniu przez wilczycę założycieli Rzymu Romulusa i Remusa lub inne mity i podania, w których wilk postrzegany był za zwierzę silne, mądre, opiekuńcze. Również w kulturach słowiańskich wilkowi przypisywane są cechy pozytywne, na przykład wilk „[...] wyjątkową pozycję zajmuje w wierzeniach i obrzędach serbskich. Funkcja strażnika granicy dzikiej przestrzeni sprawia, że jest wrogiem sił nieczystych, dlatego jego skóra, sierść, uszy, kły i pazury są mocnym apotropejonem przeciwko chorobom i wszelkiemu niebezpieczeństwu; sama nazwa Vuk stanowi imię ochronne, nadawane przez Słowian, szczególnie południowych, a zaklęcia i zamowy z jego udziałem stanowią motyw wielu bajek i czynności magicznych” (WYŻKIEWICZ-MAKSIMOW 2012: 208). W języku polskim wiara w niezwykłą moc wilka utrwalona została w przysłowiach *Bodaj ci każdą drogę wilki zastępowały* oraz *Bodaj go wilcy zjedli* mających charakter przekleństwa.

Wilki najczęściej jednak charakteryzowany jest jako zwierzę przebiegłe, okrutne, fałszywe, zdolne do wielu okrucieństw, fałszu i obżarstwa. „W starożytności szeroko rozpowszechniony w basenie M. Śródziemnego, był symbolem nienasyconej żarłoczności i żądzy mordy, postrachem pasterzy, i myśliwych; jego wycie, a bardziej jeszcze jego pojawienie się uważano za zły albo śmiertelny omen; ustawiczne wędrowki wilka łączyły go w wyobraźni ludowej z uciekinierami, banitami i z porzuconymi dziećmi” (KOPALIŃSKI 2003: 1429).

Jak już wcześniej wspomniałam leksem wilk w większości przypadków nacechowany jest negatywnie i bardzo często niesie w sobie silne zabarwienie ekspresywne. Dla zaakcentowania jego krwiożerczości i drapieżności w związkach frazeologicznych i przysłowiach często zestawiany jest z owcą, jagnięciem lub baranem, które to implikują słabość, pokorę, potulność, bezbronność, łagodność i głupotę.

„Owca [...] jest bezbronna i niewinna. Owca jest głupia i bezmyślna, a przy tym kieruje się instynktem stadnym. Największym zagrożeniem dla owcy jest wilk. [...] Baran jest głu-

pi i uparty” (RAK 2007: 96) – *Głupia ta owca, co wilkowi wierzy; Z barana wilka nie będzie; Trudno z wilka uczynić barana*. Natomiast „wilk to drapieżne, żarłoczne i ciągle głodne dzikie zwierzę. Wilk poluje na owce, ale zagraża również człowiekowi. Wrogiem wilka jest pies. Ludzie boją się wilka, dlatego nie wymieniają nawet jego nazwy” (tamże, s. 102) – *Nie żąda owca od wilka ratunku; Miłuje go jak wilk barana; Wilk gromi owce, orzeł gęsi łomie; Póki świat światem, wilk owcy nie będzie bratem, Nie wywołuj wilka z lasu, bo się zjawi*.

Obserwacja zachowań wilka, owcy, jagnięcia i barana oraz przeniesienie ich cech charakterystycznych na ludzi dają możliwość w sposób metaforyczny wyrażać opinie o zachowaniu, sposobie życia, cechach charakteru człowieka.

Przyjrzyjmy się kilku przykładom, w których z jednej strony relacje wilk → owca, wilk → baran konotują zagrożenie ze strony wilka i jednocześnie uwypuklają jego wrogie nastawienie do wybranych ofiar, z drugiej natomiast akcentują łagodność, pokorę, niewinność, słabość przeciwnika. Przykłady *Wpuścić wilka do owczarni; Zamknąć wilka w owczarni* motywowane są sytuacją, która dla jednej ze stron może się źle skończyć natomiast frazeologizm *I wilk syty i owca cała* określa sytuację korzystną dla obu stron. Zwrot *Postać wilka po owce* charakteryzuje człowieka, który jest w stanie skrzywdzić kogoś, zachować się w stosunku do innych osób bardzo nieprzyjaźnie. Podobne znaczenie mają przysłowia *Krążyć jak wilk koło owczarni; Wilk głodny krąży, gdzie owce czuje, czyli krążyć wokół kogoś, czegoś, obserwować w złych zamiarach*.

Wrogie nastawienie do drugiego człowieka rejestrują także przykłady *Miłuje go jak wilk barana; Miłują się jak wilk z baranem; Każdy wilk, kiedy może, biedną owcę tłocze, Baran wilkowi nie towarzysz*. W przykładach tych aktywizują się obrazy relacji międzyludzkich „[...] ludzie o przeciwstawnych cechach charakteru nie tylko nie mają szans na zgodne życie, lecz stanowią dla siebie zagrożenie” (WYŻKIEWICZ-MAKSIMOW 2012: 209).

W języku polskim przysłowiowy wilk jest głodny, a jak głodny to i niebezpieczny: *Głodny wilk jest najniebezpieczniej-*

szy. Często i chętnie używanym zwrotem jest więc porównanie *Głodny jak wilk* 'człowiek bardzo głodny'. W polskiej frazeologii utrwalił się także obraz wilka żarłocznego, złego i chytrego: *Popie oczy, wilcze gardło, co zobaczy to by żarło*; *Żarłoczny jak wilk* 'łakomy, zachłanny', *Jeść jak wilk* 'łapczywie, łakomie', *Wilk głodny krąży gdzie owce czuje*; *Zły jak wilk*; *Ktoś jest chytry jak wilk na owce* 'chciwy, skąpy'. Frazeologizm *Być na coś wilkiem* 'lubić coś pasjami, lubić coś bardzo' ma natomiast, w przeciwieństwie do prezentowanych wyżej przykładów, konotację neutralną, można nawet twierdzić, że dodatnią.

Leksem wilk konotuje także zakłamanie, przewrotność. Człowiek podstępny, o złym charakterze udający pokornego i dobrego to: *Wilk w baraniej skórze*; *Wilk w owczej skórze*; *Wilk w skórze jagnięcej*; *Z wierzchu owca, wewnątrz wilk*; *W owczej skórze działają, a wilczą postawę mają*. Wilk budzi nieufność: *Nie wierz wilkowi, choć zabity, uważany jest za zwierzę fałszywe*; *Wilk dotąd trzyma przymierze z barany, dokąd syt leży ich mięsem napchany*.

Wilk to zwierzę drapieżne i groźne. Samo jego spojrzenie oraz wyraz pyska napawa strachem: *Oczy błyszczą jak u wilka, wilkowi*; *Twarz się kurczy jak u wilka* 'groźnie'. Osobie nieszczerzej, nieżyczliwej *Wilkiem z oczu patrzy*, a odnosić się do kogoś nieufnie, wrogo to *Patrzeć, popatrzeć, spoglądać wilkiem, jak wilk*.

Wilki wydają sygnały dźwiękowe zwane wyciem lub skowymem. Wycia boją się zarówno zwierzęta jak i ludzie. Ten wyjący, skowyczący głos zarejestrowany został w porównaniach *Wyć jak wilk*; *Skowyczeć jak ranny wilk* 'przeraźliwie, żałośnie płakać, krzyczeć'. Głos wilka motywuje zwrot *Wyją o nim wilcy w lesie* 'wszyscy o tym mówią'.

Wilk od zawsze wywoływał ogromny strach nie tylko wśród ludzi, ale i wśród zwierząt. Wierzono, iż rozumie on mowę ludzką (por. RAK 2007: 100), a samo wypowiedzianie słowa wilk może przywołać niebezpieczeństwo, stąd frazeologizmy *Nie wywołuj wilka z lasu* 'nie wywołuj niebezpieczeństwa', *O wilku mowa, a wilk tuż tuż*; *O wilku mowa, a wilk pode drzwiami*; *O wilku mowa, a wilk już wyje*. „Strach przed

wilkiem próbowano przewyciężyć żartem i ośmieszeniem: *Kiełby wilk nie srał, toby był za górą (...)*, a także przypisaniem mu głupoty: *(ktoś) zna się na (czymś) jak wilk na gwiazdach*" (tamże, s. 100).

Niebezpieczeństwo, jakie niesie ze sobą sama nazwa wilk swoje odbicie znajduje również w nazwach niektórych roślin, np.: *wilcze jagody, wilcze tyko, wilczy jar, wilczy mlecz*, gdzie *wilczy* konotuje groźny i niebezpieczny (trujący) dla człowieka. Nazwę *wilk* nosi dziki pęd na szlachetnym drzewie owocowym lub szkodliwa narośl na ciełe (por. RAK 2007: 97; BRÜCKNER 1970: 621; PAJDZIŃSKA 2001: 36).

W takich frazeologizmach jak na przykład: *wilczy bilet* 'negatywna opinia o kimś kogo wyrzucono z pracy, ze szkoły', *wilcze prawo* 'okrutne prawo skierowane ku słabszym, prawo silniejszego', *wilczy chód* 'cicho podkradający się', *wilcza pokora* 'pokora udawana', *wilcza pogoda* 'mglisto', *wilczy zmysł* 'podstępny', *wilcze szczęście* 'bezkarnie uchodzą komuś złe uczynki', *wilcze oczy*, ślepie 'oczy groźne, pełne złości, nienawiści', *wilczy apetyt* 'duży apetyt, wręcz 'niezdrowy' apetyt', człon *wilczy* jednoznacznie wnosi pejoratywne wartościowanie.

Zagrożenie, które konotuje nazwa wilk odzwierciedlają także przykłady *Iść jak wilkowi w gardziel* w znaczeniu narażać się na niebezpieczeństwo, niekiedy nawet świadomie oraz *Wilk w wodzie, wilk na ziemi wszędzie czyni szkody: jeden drzewa tnie, drugi ryby, trzeci trzody*.

W języku polskim z wilkiem kojarzone jest przeziębienie zwane *dostać wilka*, powstałe na skutek siedzenia na zimnej posadzce, podłodze, kamieniu, betonie (por. SKORUPKA 1977: 571, KOŁODZIEJCZYK 2010: 16).

Paremie: *Nie wywołuj wilka z lasu; Ciągnie wilka do lasu; Czymbys wilka nie karmił, zawsze na las spogląda; Dla wilka las, dla gołębia strzecha; Dobrze wilkowi w borze, a borsukowi w norze; Nie napędzaj wilka do lasu, trafi on sam wskazują na to, że wilk żyje na wolności, a miejscem jego zamieszkania jest głównie las, mniej znany ludziom, niekiedy wzbudzający w nich strach. Ograniczenie wilkowi wolności wiąże się z „dzikimi”*

reakcjami, stąd zwrot: *Targać się, jak wilk na łańcuchu* 'o kimś kto ceni sobie wolność, otwartą przestrzeń'.

W języku polskim *Wilkiem morskim* zwie się doświadczonego marynarza, a *Starym wilkiem stepowym* człowieka nie tylko doświadczonego, wolnego, ale i takiego, który ceni sobie przestrzeń życiową (por. MASŁOCHA 2002: 5).

Frazeologizmy i przysłowia z komponentem wilk zawierają przesady utrwalone w kulturze. Na ich podstawie można stwierdzić, że relacje wilka z człowiekiem nigdy nie były przyjazne, chociaż to wilk właśnie jest „praojcem” psa najwierniejszego przyjaciela człowieka. Być może przyjaźń między człowiekiem a psem motywowała powstanie związków frazeologicznych, w których wilk i pies są dla siebie odwiecznymi wrogami: *Gdzie wiele wilków, psów wiele trzeba; Kiedy idziesz do wilka na ucztę, weź psa ze sobą.*

Historie o napadających na ludzi wilkach lub niebezpieczeństwie spowodowanym przez wilki zamieszkujące lasy i bezkresne przestrzenie oraz ataki watah wilków na stada owiec i strach pasterzy przed nimi jeszcze bardziej pogarszały opinię o tych zwierzętach, tworząc w ten sposób ich negatywny wizerunek.

Na podstawie zebranego materiału można wnioskować, że w potocznym rozumowaniu świata wilk postrzegany jest jedynie jako zwierzę drapieżne, niebezpieczne, fałszywe, przebiegłe, bezlitosne i niezwykle groźne. Nazwa wilk prawie we wszystkich przypadkach niesie wartościowanie negatywne, konotuje zagrożenie dla zwierząt dzikich, hodowlanych, a nawet dla ludzi. Wnioski te są interesujące z uwagi na to, że choć w języku potocznym przeważa negatywny obraz wilka: *Trudno sadzać wilka na barana, jak jest syty* 'krnąbrnego człowieka nie da się zmienić, nigdy nie będzie miły', *Kto się wilkiem urodził, ten lisem być nie może; Wilk zmienia sierść, ale nie zmienia natury* 'zły człowiek pozostanie złym', cenione jest jednak jego dążenie do życia na wolności: *Wilk, niech jak wilk żyje, w lisią skórę się nie kryje, Ciągnie wilka do lasu; Natura ciągnie wilka do lasu* oraz jego niezależność: *Bierze wilk i liczone.* Pozytywnie oceniana jest jego siła i zgodność w relacjach w

stadzie: *Wilk wilka nie szczuje; Wilk z wilkami żyje; Wilk wilka chwali; Już to głód, gdy wilk wilka kąsa.*

Frazeologizmy i przysłowia utrwaliły wiarę w to, że zło prędzej czy później będzie ukarane, każdego spotka kara za złe uczynki: *Nosił wilk razy kilka, ponieśli i wilka; Nie za to przecie wilka biją, że szary, lecz za to, że owce zjadł; Do czasu wilk owce dusi; Wilk na starość pokutuje.* Chociaż nazwa wilk konotuje samo zło, to zachowanie zwierzęcia o tej nazwie jest usprawiedliwiane: *Weźmie się wilk do człowieka, jak mu w lesie głód dopieka; Wilk morduje dla strawy, człowiek dla zabawy* (por. WYŻKIEWICZ-MAKSIMOW 2012: 208).

BIBLIOGRAFIA

- BAŃCZEROWSKI Janusz, 2013: Nazwy <niebo> i <świat> we frazeologii polskiej i węgierskiej. *Studia Slavica Sava-riensia* 1-2/ 86-93.
- BĄBA Stanisław, LIBEREK Jarosław, 2002: *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- BRÜCKNER Aleksander, 1970: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- KŁOSIŃSKA Anna, SOBOL Elżbieta, STANKIEWICZ Anna, 2005: *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- KOŁODZIEJCZYK Marta, 2010: Na marginesie badań poznawczej frazeologii. *Kwartalnik Językoznawczy* 1/12-25.
- KOPALIŃSKI Władysław, 2003: *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm.
- KRZYŻANOWSKI Julian, 1972: *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- MASŁOCHA Dorota, 2002: Obraz wilka w Trylogii Henryka Sienkiewicza. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica* 42/ 75-88.

- NOWAKOWSKA Alicja, 2003: Człowiek jak zwierzę. Sfrazeologizowane porównania doczasownikowe na podstawie Słownika frazeologicznego języka polskiego. *Acta Universitatis Wratislaviensis No 2530. Język a Kultura* 15/ 98-102.
- PAJDZIŃSKA Anna, 2001: My to znaczy...: z badań językowego obrazu świata. *Teksty drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja* 1 (66) 33-53.
- RAK Maciej, 2007: *Językowo-kulturowy obraz zwierząt utrwalony w animalistycznej frazeologii gwar Gór Świętokrzyskich i Podtatrza*. Kraków.
- SKORUPKA Stanisław, 1977: *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- SOJKA-MASZTELARZ Helena, 2010: O inwektywach zwierzęcych w języku polskim. *Acta Universitatis Wratislaviensis No 3225. Kształcenie Językowe* 8 (18)/ 11-24.
- TOKARSKI Ryszard, 2001. Słownictwo jako interpretacja świata. *Współczesny język polski*, Lublin: UMCS, 343-371.
- WYŻKIEWICZ-MAKSIMOW Regina, 2012: *Językowy obraz człowieka – charakter i osobowość w paremiologii polskiej, serbskiej i chorwackiej*. Gdańsk: Uniwersytet Gdański.

Źródła internetowe

<https://etymologicznamenazeria.wordpress.com/2016/06/02/nie-taki-wilk-straszny-jak-go-nazywaja/>

Как достичь совершенства?

Олег Федосов

1. Академик Иштван Ньомаркаи в своей филологической работе всегда стремится к *совершенству*. Того же Глубокоуважаемый Юбилляр требовал и от своих учеников, в частности, от аспирантов, к числу которых принадлежал некогда и автор настоящих заметок. Достичь совершенства в филологической, исследовательской работе – задача сверхсложная, но стремиться к *усовершенствованию* должно.

Наше небольшое исследование будет посвящено способам языкового выражения идеи 'совершенства' в русском языке. Это группа родственных, однокоренных лексем, связанных с данным понятием. Ключевыми лексемами для анализа этой группы были выбраны существительные *усовершенствование* и – сегодня практически исчезнувшее из русского языка слово – *усовершенние*. Причина интереса к этим словам сходна с темами, которые всегда волновали акад. И.Ньомаркаи как исследователя: эволюция значений слов в связи с культурными и цивилизационными изменениями в жизни общества. Вот что писал акад. И.Ньомаркаи в одной из своих недавних статей:

„A szókincsváltozások eszmei megindítója – mint említettük – a közérthetőségre való törekvés volt, amely nagyrészt az átvevő nyelv(ek) grammatikai rendszeréhez igazodó szóalkotást, de számos esetben az idegen nyelvi minták utánzást is jelentette” (NYOMÁRKAY 2016: 381).

С помощью данных из различных словарных и электронных источников, в частности, из Национального корпуса русского языка (далее: НКРЯ = www.ruscorpora.ru), мы сделаем попытку проследить за судьбой вышеуказанных и схожих по значению лексем, за развитием и изменением их значений.

2. Корень слова *совершенство* настолько прозрачен, что даже не имеющий специальной филологической подготовки носитель русского языка способен провести ассоциацию со словами *вершина*, *верх*. Ряд живых идиом и коллокаций, напр.: *(быть) на верху блаженства*, *взять верх*, *вершина славы*, *совершить ошибку*, *дела вершились сами собой*, *свершение надежд*, *свершить подвиг*, *вершить суд и расправу*, *вершить судьбы (судьбами)*, *совершенствовать свой талант* и даже несколько тавтологическое *верх совершенства* («верх верха») подкрепляет это интуитивное знание, например:

- В конце концов не сырьевые биржи должны *вершить судьбу* России, а наше собственное представление о себе, о нашей истории и о нашем будущем. [Дмитрий Медведев. Россия, вперёд! (2009)]
(Здесь и далее использованы текстовые примеры из НКРЯ.)

Одновременно становится прозрачной и мотивировка значения слова *совершенство* ('полнота всех достоинств, высшая степень какого-либо положительного качества', срав. БТС 2004: 1226), как реализации идеи достижения верха, вершины. Коллокация *верх блаженства* созвучна, например, с рифмой, к которой часто прибегали и известные российские поэты:

[...] Внимать вам долго, понимать
Душой всё ваше *совершенство*,
Пред вами в муках замирать,
Бледнеть и гаснуть... вот *блаженство!*
[А. С. Пушкин. Евгений Онегин / Глава осьмая /
Письмо Онегина к Татьяне (1831)]

Известно, в славе нет *блаженства*,
Но хочет всё душа моя
Во всем дойти до *совершенства*.
[М. Ю. Лермонтов. Слава (1830-1831)]

Развеселился, наконец,
Измерил духа *совершенство*,
Уверовал в свое *блаженство*
И успокоился, как царь,
Почуяв славу за плечами —
Когда первосвященник в храме
И голубь залетел в алтарь.
[О. Э. Мандельштам. «Развеселился, наконец...»
(1912-1913)]

Играя и маня,
Лазурное вскрывалось *совершенство*,
И он летел три ночи и три дня
И умер, задохнувшись от *блаженства*.
[Н. С. Гумилев. Орел (1910)]

Идея «достижения вершины» содержится уже и в самом глаголе *совершить* / *совершать*, который сегодня не имеет значения 'достижения полноты, высшей степени', как производное существительное. Так, М.Фасмер в своем этимологическом словаре объясняет происхождение глагола *совершить* через связь с понятием 'верха':

заимств. из цслав., ст.-слав. *сѣврѣшити* [...] Далее связано с *верх*. (ФАСМЕР 1987 /III: 705).

Происхождение глагола *совершенствоваться* (т.е. 'делать лучше, совершеннее') имеет уже лингвокультурную историю. По свидетельству акад. В.В.Виноградова это - один из многочисленных неологизмов XVIII в., созданный Н. М. Карамзиным, рядом с такими словами современного русского языка, как *общественность*, *промышленность*, *достижимый* и др. (ВИНОГРАДОВ 1999: 575). Сам же ученый, писатель и поэт к возможности *достичь совершенства* относился, по-видимому, сдержанно:

Не вымышляйте новых бед:
В сем мире *совершенства* нет!
[Н. М. Карамзин. Освобождение Европы и слава
Александра I (1814)]

Производным от этого карамзинского неологизма можно считать и существительное *усовершенствование* (в этом значении присутствует как сам процесс достижения более совершенного состояния чего-либо, так и изменения, ведущие к улучшению). В этом значении слово использовалось, очевидно, уже и в конце XVIII и в 1-й половине XIX века:

- И суть люди, которые, взирая на утучненные нивы сего палача, ставят его в пример *усовершенствования* в земледелии. [А. Н. Радищев. Путешествие из Петербурга в Москву (1779-1790)]
- *Усовершенствованiя* въ этомъ производствѣ не замѣчается, что, конечно, происходитъ отъ неприхотливаго вкуса простолюдиновъ. [Современныя замѣтки. Внутренныя извѣстiя // «Современникъ», 1850]

Симптоматично, что и современные толковые словари в качестве иллюстраций часто используют контексты технологического, технического характера: *Вести работу по усовершенствованию прибора. Поступить на курсы усовершенствования программистов* (БТС 2004: 1400). Данные НКРЯ подтверждают факт, что существительное *усовершенствование* в современном русском языке ассоциируется главным образом либо с улучшением чего-либо технологического (технологического, производственного и т.п.), либо с усовершенствованием знаний и способностей, например, специалистов в какой-то области. Оно достаточно частотно (в основном корпусе НКРЯ общим объемом более 265 миллионов слов существительное *усовершенствование* встречается 2162 раза – данные на январь 2017 г.), например:

- Это стало результатом выбора наиболее эффективных объектов добычи, дальнейших технологических *усовершенствований* (таких, например, как увеличение плотности гидроразрывов), снижения маржи в сервисе и т. п. [Игорь Сечин. Есть ли альтернатива сценарию «50-60»? // «Эксперт», 2015]
- Например, мы применили новый вычислительный комплекс, заменив старые вычислительные средства, провели серьёзнейшие *усовершенствования* передающего устройства [...] Анатолий Чаплыгин. Триумф в Капустином Яру // «Воздушно-космическая оборона», 2003
- Таким образом, процесс исторического развития можно рассматривать [...] как выражение *усовершенствования артикуляции и речевого слуха*, а прогресс в произведениях искусств — как выражение развития эстетических способностей. [А. Н. Леонтьев. Биологическое и социальное в психике человека (1981)]

Даже в устном корпусе НКРЯ (где было найдено всего 18 примеров употребления) можно встретить это труднопроизносимое существительное в характерном устойчивом словосочетании:

- В тыща девятьсот восьмидесятом году меня направили на *курсы усовершенствования* учителей в московский физтех. [Д/ф из цикла «Письма из провинции», 2009]

Теперь обратим наше внимание на существительное, которое, очевидно, возникло ранее карамзинского неологизма и производного от него существительного *усовершенствование*, и некоторое время употреблялось параллельно с ним: это лексема *усовершеншение*. Современные толковые словари русского языка (см. ОЖЕГОВ 1949/1975: 771, БТС 2004: 1400) его не фиксируют (толкование дано только для лексемы *усовершенствование*), но в в основном корпусе НКРЯ было найдено 37 документов и 72 вхожде-

ния этого слова, и что самое удивительное – в примерах как XVIII, так и XX и даже XXI века, например:

- И так внешняя торговля величайшее имеет влияние и в *усовершенние* прилежания. [Н. И. Новиков. О торговле вообще (1783)]
- Сим удостоверяется сила и действие законов в настоящем и полагается твердое основание к постепенному их *усовершению* в будущем. [М. М. Сперанский. Обозрение исторических сведений о Своде законов (1833)]

Значения этого существительного здесь вполне соответствуют тем, которые приводятся (см. выше) для неологизма *усовершенствование*. Интересен, однако, факт, что реформатор, государственный деятель времен императора Александра Первого М.М. Сперанский пользуется этим словом еще несколько десятилетий после того, как, например, А.Н.Радищев (см. пример выше) уже в 1790-м году использует неологизм. Оба слова как в 18-м веке, так и сегодня – лексические средства книжного языка (срав. разницу в статистике основного и устного корпусов для *усовершенствование*), но тем не менее морфологическая структура неологизма (*у-со-верш-ен-ст-во-ва-ние*), казалось бы, делает его излишне сложным, длинным, т.е. несколько неудобоваримым для произношения и использования. Несмотря на это, именно это существительное победило и вошло в лексикон современного русского языка. Это подтверждают снова данные НКРЯ: все примеры употребления слова *усовершенние*, относящиеся к XX веку – это цитирование употреблений конца XVIII, начала XIX веков:

- В России с критикой различных способов обоснования анализа выступил С. Е. Гурьев в "Опыте об *усовершеннии* элементов геометрии" (1798). [А. Н. Колмогоров. Математика (1954-1987)]

- В 1807-м году, ноября 29, был образован, по Высочайшему повелению, особый «Комитета о усовершеннии духовных училищ». [Георгий Флоровский. Пути русского богословия (1936)]
- Среди пламенных споров о судьбах России, о вольности, о «будущем усовершеннии человечества» молчал, усмеялся, потом вдруг вскакивал, хватал свой кивер с белым султаном. [Д. С. Мережковский. Александр Первый (1922)]

Русские писатели-классики XIX и XX века используют уже только неологизм:

- В последнее время бабы нашли выгодным красть у самих себя и сбывать таким образом пеньку, в особенности «замашки», — важное распространение и *усовершенствование* промышленности «орлов»! [И. С. Тургенев. Хорь и Калиныч (1847)]
- Книги по всем частям — по части лесоводства, скотоводства, свиноводства, садоводства, тысячи всяких журналов, руководств и множество журналов, представлявших самые позднейшие развития и *усовершенствования* и по коннозаводству и естественным наукам. [Н. В. Гоголь. Мертвые души (1842)]
- Мы с Аникой Панкратычем осенью поступаем в ваш пансион для *усовершенствования* во французских диалектах... [Д. Н. Мамин-Сибиряк. Приваловские миллионы (1883)]
- Кипренскому было разрешено уехать в Рим «для *усовершенствования* в живописном мастерстве». [К. Г. Паустовский. Орест Кипренский (1936)]

В чем же причина того, что более сложное, длинное, плохо произносимое (даже для русских, не говоря уже об иностранцах) слово вытесняет своего предшественника, тем самым как бы нарушая лингвистический «закон экономии» речевой энергией?

Поясним это на примере из другого языка. Курьезным случаем функционирования закона экономии стала чешская разговорная словоформа обращения (форма вокатива жива в чешском языке) к женщине как к *товарищу* (вместо принятого ранее и сегодня обращения *paní / slečno*) - *souško*, как упрощенной формы от официально- *soudružko* в период социализма в Чехословакии. Комичность этого обращения в чешском, помимо прочего, дана созвучностью с деминутивом *ouško* (ушко), а форма эта прочно вошла в детский язык того времени (как обращение к воспитательнице или учительнице). Чешским читателям такие примеры хорошо известны хотя бы по прозам Й.Шкворецкого (J.Škvorecký), например, в романе *Чудо* (*Mirákl*) даже тюремный охранник так обращается к пожилой женщине. Не случайно форма *souška* получила толкование в словаре чешского лингвиста В. Шмидтовой, который описывает язык реалий „коммунистического тоталитаризма“ (Schmiedtová 2012: 159).

В одном из недавних интервью известный московский лингвист Е.В. Рахилина говорила:

- Значения слов меняются, и это процесс, который свойствен языку в любой период его истории. [...] Язык устроен так, что об упрощении не может быть речи: лингвисты знают, что всякий естественный язык в любой период своего существования представляет собой очень сложную систему. В ней важно все: и система звуков, и грамматика, и порядок слов, и лексика, и интонация, и даже сопровождающая речь система жестикуляции. Если в одной части системы происходит упрощение, то в другой – усложнение. (6.11.2015, цитировано по: rian.ru)

Очевидно, и ответ на поставленный нами выше вопрос не может быть однозначным. Однако, мы можем сделать предположение, что существительное *усовершенствование* вытесняет слово *усовершенние* по той причине, что послед-

нее меняет свое значение и сферу употребления: ей становится язык религии и церкви. В НКРЯ единственный пример на употребление слова *усовершенние* в наше время иллюстрирует этот факт:

- И нет предела *усовершеннию*, потому что совершенство и самых совершенных подлинно несовершенно. [А. И. Осипов. Ищущему спасения. Советы и предостережения // Церковь и время, 2005]

Если в конце XVIII, начале XIX вв. это слово означало именно усовершенствование как улучшение в самых различных сферах жизни (см. примеры выше: это промышленность, социальные институты, терминология и проч.), то позже оно используется только как духовно-религиозное понятие. Поэтому и в XX веке существительное *усовершенние* встречается исключительно редко и в соответствующем контексте, например:

- Отношение между религиозным и нерелигиозным познанием, между божественным и человеческим сводится к различию между бытием и небытием, к их диалектике: „Из единственности и полноты Своей, все в себе содержащей, из *совершенства* Своего Бог умягчается до Самоуничтожения, до абсолютного небытия, дабы существовал человек и *усовершился в Бога*. Самоуничтожением Своим Бог делает возможным бытие человека с русскими лексемами выше, умалением Своим – *усовершенние* его и полноту его обожения.“ (Карсавин Л.П. О началах (Опыт христианской метафизики). Берлин, 1925 / СПб., 1994 – цитируется по: http://epistemology_of_science.academic.ru/520/%D0%9E)

И религиозные, и светские писатели используют по сей день в своем словаре и две более сложные формы композит с компонентом *само-* :

- Для религиозного мирозерцания не может поэтому быть ничего более дорогого и важного, чем личное *самоусовершенствование* человека, на которое социализм принципиально не обращает внимания. [П. Б. Струве. Интеллигенция и революция (1909)]
- В его богословии главными стали принципы *самоусовершенствования* и возможности достижения святости. [Роман Лункин. Христианский ответ обществу потребления // «Эксперт», 2013]
- Ника, ты гениальная, ты талантливая... никакой тяжести бытия... никаких натуженных движений к самопознанию, к *самоусовершенствованию*, к само... [Людмила Улицкая. Медя и ее дети (1996)]

Заметим здесь, что такие многосоставные сложные слова как *самоусовершенствование* вообще мало типичны для русского словообразования, но и здесь «исключение подтверждает правило». Номинация постоянно ставит языку задачи, некоторые способы решения которых показали наши примеры с русскими лексемами.

3. Теперь кратко обратим наше внимание на способы языкового выражение идеи 'совершенства' в венгерском языке, несмотря на то, что именно он не принадлежит ни к германским, ни к романским, ни к славянским языкам Европы, составляющим абсолютное большинство ее языкового многообразия, хотя и связан с языками этих семей множеством исторических, ареальных, культурных отношений.

Венгерские лексемы *tökéletes* (букв. совершенный, срав. степень *tökéletesebb*), *tökéletesít*, *tökéletesség* (букв. совершенствует, совершенство), по мнению венгерских этимологов, ведут свое происхождение от глагола *tökél* (TESZ 3/1976: 957-958) со значением 'teljessé, egészsé, éppé tesz' ('делать целым, полным, невредимым, т.е. делать лучше, совершеннее'), который в свою очередь выводится от глагола *tesz* ('делает, совершает действие') и связан по смыслу

с причастием *befejezett* ('законченный, свершённый'). Венгерские историки языка проводят здесь параллели с латинскими лексемами *facere*, *perficere*, *perfectus* со схожими значениями, и с немецкими *vollenden / vollendet*.

В немецком языке идею «совершенного» покрывает достаточно большое количество лексем. Приведем самые частотные слова для выражения описываемого явления:

Einwandfrei: безукоризненный, безупречный; *Tadellos*: безупречный, идеальный; *Fehlerfrei*: безошибочный, без изъянов; безупречный; *Vollständig*: полный; *Vollkommen*: абсолютный, идеальный.

Как видно из приведенных выше примеров, идея 'совершенного' в немецком языке покрывается тремя главными смыслами, а именно, отсутствие негативных характеристик, полнота описываемых сущностей и идея абсолюта, включающая две предыдущие характеристики. В русском же языке – это идея 'достижения верха'.

4. Заключение: потребности номинации являются в языке приоритетными, и путем переосмысления старой или образования новой лексической единицы называется новое (или по-новому интерпретированное) явление внеязыковой действительности, и уже сам язык делает выбор между различными альтернативами. Роль культурных (цивилизационных) факторов в этом сложном процессе несомненна, что – как мы надеемся – смогли проиллюстрировать и наши примеры.

ЛИТЕРАТУРА

NYOMÁRKAY István, 2016: Nyelvi világgép, tükörszavak és etimológia. *Magyar Nyelvőr* 140, 4/ 377-386.

ВИНОГРАДОВ В.В., 1999: *История слов*. Москва: РАН.

СЛОВАРНЫЕ ИСТОЧНИКИ

БТС 2004: *Большой толковый словарь русского языка*. Санкт-Петербург.

ОЖЕГОВ С.И., 1949/1975: *Словарь русского языка*. Москва: „Русский язык“.

ФАСМЕР Макс Фасмер, 1987: *Этимологический словарь русского языка*. Москва: „Прогресс“.

SCHMIEDTOVÁ Věra, 2012: *Malý slovník reálií komunistické totality*. Praha: NLN.

TESZ 3/1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ROZMÝŠLANIE O SLOVENSKOM NÁRODNOM
HNUTÍ, O JAZYKU, O KULTÚRE
(ŠTEFAN LEŠKA, KAROL STRAKA,
ĽUDOVÍT HAAN)

Anna Gyivicsán (Divičanová)

Vo Východo-strednej Európe sa počiatky obdobia národných hnutí – tak aj slovenského národného obrodzenia – kladú do poslednej tretiny 18. storočia. Odborná, a číselne bohatá literatúra týchto udalostí, – niekedy aj protikladne – hodnotí tento významný historický proces. Slovenské národné hnutie v porovnaní s ostatnými hnutiami, a to v prvom rade s národným obrozením ostatných slovanských národov, sa v mnohom odlišuje od nich. Zaujímavé je, že ak slovenská odborná literatúra niekedy vyzdvihuje istú osobitosť slovenského národného hnutia, nekladie dôraz na konkrétne analýzy tejto špecifickosti. Pripájam sa k tým, ktorí venujú viac pozornosti týmto špecifickým črtám.¹

Zo špecifických črt a otázok slovenského národného obrodzenia by som pripomenula len niektoré:

- 1/ Je náhodné alebo zákonité, že v prvom rade v kruhu slovenskej inteligencie sa zrodila myšlienka slovanskej vzájomnosti;
- 2/ že v týchto vzdelaneckých kruhoch sa zrodila myšlienka vytvoriť spoločný slovanský jazyk,²
- 3/ prečo práve v slovanských kruhoch je silná, hlboká empatia voči ostatným slovanským národom, tak v minulosti ako i v prítomnosti;

¹ Aj o špecifických črtách slovenského národného obrodzenia pozri diela generácie starších historikov, maďarského Endre Arató, a diela Daniela Rapan-
ta a Jána Tibenského.

² O spoločnom jazyku Slovanov rozmýšľal a písal Ján Herkeľ (1786–1853);
pozri (MAŤOVČÍK 1961: 62-70).

4/ či myšlienka československej vzájomnosti – ktorá inak predstihla myšlienku slovanskej vzájomnosti – hatila alebo napomáhala zrod a rozvoj samostatného slovenského národa, umocňovala alebo oslabovala osobitosti slovenského jazyka a kultúry atď.

V tomto prípade vo svojom príspevku – zlomkovite – poukážem na to, že v týchto národnobuditeľských procesoch akú účasť mala, ako nimi sympatizovala slovenská inteligencia, ktorá bola činná na slovenských jazykových ostrovoch na území súčasného Maďarska. Vzdelanci (učitelia, farári) jazykových ostrovov už od konca 18. storočia pozorovali, ba niektorí niekedy aj organicky boli napojení na slovenské národné hnutie. Priame vzťahy charakterizovali najmä prvé obdobie národného prebudenia, snahy o jazyk a samostatnú kultúru.

Táto aktivita bola charakteristická jednak v kruhu inteligencie, ktorá bola činná medzi katolíckym a aj medzi evanjelickým obyvateľstvom.

Prvé známe aktivity boli ohlasy na Bernolákovo hnutie a kodifikáciu prvého literárneho jazyka. Boli to reakcie farárov, ktorí boli činní medzi slovenským katolíckym obyvateľstvom v Zadunajsku. (Nemáme stopy o tom, že by boli bývali ohlasy tohoto hnutia aj medzi novohradskými alebo málopočetnými dolnozemskými katolíkmi.) Farár v Šóškúte (Sóskút) Andrej Brest'anský (Brestyanski) inšpirovaný Bernolákovými jazykovednými prácami preložil do nemčiny celú jeho *Gramatiku* zámerom, aby sa kniha stala učebnicou výuky slovenského jazyka na nemeckých stredných školách v Uhorsku (DIVIČANOVÁ 1983). Andrej Brest'anský ako študent generálneho seminára v Bratislave v 1785–1789 priamo pozoroval snahy Bernolákovce a snahy Fándlyho. V bernolákovčine vydal modlitebnú knižku pre svojich veriacich. Máme neisté údaje aj o tom, že nesympatizoval s náhľadmi a snahami Jozefa Ignáca Bajzu.³

³ O Bajzových národných snahách a o jeho vzťahu k Bernolákovcom v literárnovednej práci István, Anna: *Nemzeti önértékelés Jozef Ignác Bajza regényében* (Národná sebareflexia v románe J. I. Bajzu) doktorská práca. Univerzita ELTE. Program slovanských literatúr a kultúry.

V Bakonskej katolíckej osade Cápár (Szápár) miestny farár začne pozorovať krásu miestneho západoslovenského nárečia, o ktorom nasledovne píše: „Ich dialekt je krásny a zhoduje sa s vybrúseným jazykom Čechov. Dokonalosťou svojho jazyka, bohatou slovnou zásobou, krásnym vyjadrovaním sa, predšiel ešte aj hornouhorských Slovákov. V Cápári hovoria najkrajšou slovenčinou.“ (FALLER 1934).

Podobnými objaveniami krásy a hodnoty slovenského jazyka sa stretáme aj na evanjelických jazykových ostrovoch. Medzi aktívnych dejateľov českého a slovenského jazykovo-národného hnutia patrila Štefan Leška, ktorý od r. 1784 bol kazateľom a 1786-1798 superintendentom evanjelických cirkví v Prahe. Bol aktívnym vnímateľom reformy, obnovy českého literárneho jazyka pod vedením Jozefa Dobrovského a Jozefa Jungmana. Leška ako predstaviteľ osvietenkej inteligencie na domácej pôde, v Bratislave je vydavateľom a redaktorom prvých kultúrno-politických novín, ktoré vydávali pod titulom Prešpurské noviny, ktoré sú inak pozoruhodné aj preto, že v nich boli uverejnené správy aj o dolnozemskej Slovákov. Leška mal veľmi dobré styky s profesorom evanjelického lýcea v Bratislave s Jurajom (Jiřím) Palkovičom, otcom idey československej vzájomnosti. Svoje styky s Prahou a Bratislavou neprerušil ani vtedy, keď sa stal farárom v ďalekých končinách, v pridunajskej osade Edház (neskoršie Dunaedház - Dunaegyháza 1798-1809) a potom v Malom Kereši (Kiskőrös 1810-1818). Štefan Leška vedome bol pyšný na svoju pražskú funkciu, o ktorej sa zmienil aj v jednotlivých častiach matric edházskej fary napr. v matrike narodených, sobášnych a zomretých z rokov 1768 -1817 máme v úvodnej časti nasledovný zápis o Leškovi „*Stephanus Lesska, kterýz byl v Czechach Superintendentem Cirkwi Ewangeliskich A. W. nez do vlasti se nawratil, powolan byw(ze) na Egyhaz w roku 1798 a zde sluzil Cirkwi Kristowe za 11 let, ponewadz pri začátku roku 1810 Kiskőröske Cirkwi kazatelem se stal.*“

Š. Leška ako duchovný „v harmónii“ slúžil obidva svoje zbory. Neúnavne a so zvedavosťou pozoroval správanie miestnej society, objavil hodnoty miestneho komunikačného

jazyka, o čom informoval aj Dobrovského,⁵ a aj Palkoviča, ktorý jeho informácie uverejnil ním vydávanom časopise, v *Týždenníku*. Posmrtné (1820) mu vyšla pozoruhodná analýza o jazyku Malokerešanov v maďarskom vedeckom časopise *Tudományos Gyűjtemény*. Zmienil sa o hodnotách miestneho jazyka, ktorý by si – „vraj aj z maďarskej strany zaslúžil pozornosť“.

V nasledovných príkladoch predstavím dvoch prívržencov Jána Kollára, a jeho slovanskej vzájomnosti. Je to Ľudovít Žello, učiteľ v Malom Kereši, a Karol Straka, učiteľ v Békešskej Čabe, najaktívnejší v rokoch 1830–1840. Ľ. Žello, nietak ako Š. Leška, veľmi sa zle cítil medzi kereškými Slovákmi; o tom svedčí aj jeho báseň *Ohlasy z Dolných Uher* (Básne, v Pešti 1842) ktorá je svedectvom jeho kritického prístupu.

„Já sem síce odtržený
od ostatných mojich bratrů
A nevěrnou Slavě chatrou
Zde nejednou obklíčený...
Kdo zde pěje – sám si pěje,
–Cizota tu vůkol věje,
a cizota to je hluché.“

Žello horlil za Kollárovu slovanskú vzájomnosť a ako učiteľ v Rákoskeresztúre pri Pešti (do r. 1834) mal s Kollárom skoro „každodenné“ styky, bol svedkom zrodu Kollárovských Národných spievaniek, v ktorých jedna značná časť pochádza z Rákoskeresztúru. Keď v r. 1834 sa dostal do Malého Kereša tento vzťah sa oslabil, a nové zázemie bolo plné s konfliktami. Dostal sa do úplného protikladu s farárom Ľudovítom Blázom, ktorý prvý vypracoval plán dvojjazyčnej slovensko-maďarskej výchovy na školách. Žello túto metódu – domnievame sa – pokladal za nápad proti slovanskosti.

⁵Dopisy Lešku s Dobrovským (KRBEC 1958: 430-444). Uvádza Rozália Kusár: Svedectvá protokollu obce Eđház... v tlači

Pravím opakom správania a rozmyšľania Žellu bol Karol Straka, ktorý bol pozoruhodnou vzdelanostnou osobnosťou najmä v rokoch 1830–1840 v Békešskej Čabe. Po svojom príchode do Čaby aj naďalej zostáva v pevnom styku s kruhmi slovenskej evanjelickej inteligencie. Straka bol horlivým čitateľom Kollára a jeho idey slovanskej vzájomnosti. Úplne sa stotožnil s predstavou jednotného slovanského národa, do ktorého zaradil aj svojich Čabänov ale aj slovenské obyvateľstvo békešského regiónu. V básni – samozrejme česky písanej – pod titulom Radosťník (je to pomenovanie svadobného koláča dolnozemských Slovákov) posielala pozdrav Kollárovi k jeho sobášu; oslávenca osloví nasledovne: „My vzdálení Békéšski Slované“ (DVIČA-NOVÁ 2007: 104-109).

Aj titul básne nám prezrádza, že Karol Straka ktorý „zvonku“ vstúpil do čabianskeho kolektívu úplne sa stotožnil s ním práve tak ako s náhľadmi Jána Kollára. (Mohli by sme povedať, že chudákovi L. Žellovi sa niečo podobného nepodarilo.)

Nakoľko sa odcudzil Žello, natoľko sa „udomácnil“ Karol Straka; prispôbiť sa k novému okoliu Karolovi Strakovi pripadlo aj priaznivé prostredie vtedy ešte aj kultúrne a hospodársky prosperujúcej osady a jej kolektívu.

Ľudovít Haan, druhá významná osobnosť, farár v Békešskej Čabe (v Nadlaku bol farárom 1849 až 1855), sa musel už vhodne zložiťom – v istom slova zmysle už v maďarizačnom prostredí orientovať a nadväzovať kopromisá. Mnoho sa písalo o ňom tak na slovenskej ako aj maďarskej strane. Zo slovenskej strany dostaneme o ňom objektívnejší obraz, kým zo strany maďarskej niekedy ani jediným slovom sa nezmiňujú o jeho vzťahoch so slovenskou inteligenciou, slovenskou kultúrou a slovenským národným hnutím. Haan pod vplyvom svojho strýka po mame, Samuela Petiana-Petényiho sa dostal na prešovské evanjelické lýceum, prijal si „romantické“ slovanské krstné meno: Ľudovít Jaroslav. Ale už ako študentovi trojjazyčného gymnázia – slovenského-maďarského-nemeckého – v Berinčoku⁶ sa mu otvo-

⁶O „multikultúrnom“ prostredí v Berinčoku pozri v čestine písané spomienky Karola Jesenského. Vydala a do maďarčiny preložila Dr. Novákné Plesovszki Zsuzsanna (NOVÁKNÉ PLESOVSZKI 2003).

ril svet „multikultúrneho“ prostredia, ktorému ďakujúc hľadal zmierenie študentských spolkov v Prešove: nemeckého, ale najmä maďarského a slovenského. Isteže tu sa zoznámil s Kollárovými Národnými Zpievankami, veď viackrát sa zmieňoval vo svojich študentských prednáškach ale i v krátkych článkoch o hodnote ľudovej piesne. Ešte mal možnosť dopisovať sa s Kollárom, – hoci príchodom na Čabu, – sa dostal do víru maďarizačných zákonov v rámci cirkvi a výuky cirkevných škôl. Mnohokrát sa dostal v týchto otázkach do protikladu aj sám sebou; – píše o tom aj vo svojich memoároch.⁷ Ani v tejto situácii neprerušil styky so slovenskými kruhmi, napr. s Maticou slovenskou, a bol v nepretržitom kontakte s evanjelickými farármi na Horniakoch, ktorých vedomí si „bohatstva,“ evanjelickej cirkvi na Čabe, aj finančne podporoval niektoré farnosti.⁸ Jeho ideály, modely dvoj kultúrnosti, otázky správania sa intelektuálu v takejto situácii aj dnes sú aktuálne najmä pre slovenskú inteligenciu v Maďarsku. Ľudovít Haan by si zaslúžil, aby sa o ňom pripravila slušná monografia.

LITERATÚRA

- DIVIČANOVÁ Anna, 1983: O slovenských učebniciach vydaných v Budínskej univerzitnej tlačiarňi. *Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1776-1848*. Budapest, 437-442.
- – 2007: „Békeški Slované“, Pilíšania, Tirpáci. *Varianty regionálnej a lokálnej identity. Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej historiografii 18-20. storočia*. Prešov: Universum, 104-109.

⁷ O ambivalentnom správaní Ľ. Haana: (KMEŤ 2010).

⁸ Dopisy Ľudovíta Haana, publikované: (KMEŤ 2013: 11-36).

- FALLER Jenő, 1934: *Szapár község monográfiája*. Zirc.
- ISTVÁN Anna, 2016: *Nemzeti önértékelés Jozef Ignác Bajza regényében*. Budapest, ELTE. Rukopis. Doktorská práca.
- KMĚT Miroslav, 2010: *História dolnozemských Slovákov v 19. storočí*. Banská Bystrica – Békešská Čaba: Belianum.
- 2013: *Dokumenty k dejinám dolnozemských Slovákov*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku.
- KRBEC Miloslav, 1958: Korespondence Štěpána Lešky s Josefem Dobrovským. *Slavia* 27/430-444.
- MAŤOVČÍK Augustín, 1961: Ján Herkeľ a jeho jazykovedné dielo. *Jazykovedný časopis* 12/62-70.
- NOVÁKNÉ PLESOVSZKI Zsuzsanna, 2003: *Jeszenszky Károly és műve*. Mezőberény.

A „TÖRPE” ALEKSZANDR BLOK
МИТОПОЭТИКАЈАБАН
(АЛАКВÁLTOZATOK ÉS FORRÁSAIK)

Gyöngyösi Mária

Blok műveinek olvasásakor a „törpe” alakja emlékezetünkben különböző hasonló figurákat idézhet fel a „Hófehérke” című mese jólelkű apró bányászaitól Wagner tetralógiájának nibelungjain¹ és despota uralkodójukon, Alberichen keresztül Ingmar Bergman „A csend” című filmjének spanyol cirkuszi törpéiig. А Словарь языка русской поэзии XX века tanúsága szerint a XX. század orosz költészetében a „törpe” éppen Bloknál jelenik meg először, és csak a 10-es évektől tűnik fel Cvetajeva, Paszternak, Mandelstam és Ahmatova költeményeiben.²

Blok műveiben igen érdekes szerepet kap a törpe (карлик, карла³), a kérdés mindezidáig mégsem keltette fel a kutatók figyelmét. Jelen dolgozat célja számba venni a bloki „törpe” alakjának előfordulásait, jellemzőit és lehetséges forrásait.

Blok 1904 és 1907 között írott műveiben többször is szerepelnek törpék. Az «Обман» s. vers szürreális városi képeiben egy kislány, aki egy csúf, vörös törpével találkozik, szégyell hazamenni ezzel az ördögi bélyeggel («Стыдно возвратиться с дьявольским клеймом», БЛОК 1997, 2: 102).⁴ Egy másik versben a magasban, egy ház kiszögellésén feltűnő törpe – egy kortárs értelmezés szerint (Комментарии, 2, 742) – kinetivi az álmaiba merülő költőt («В кабаках, в переулках,

¹ Wagner tetralógiája szöveggönyvének hivatkozott magyar kiadásában a „Nibelung(ok)” szó kezdőbetűjének írása nem következetes. Jelen munkában Ködhn lakóinak megnevezésére kis kezdőbetűt használok, a mű címében viszont megtartom a hagyományos nagybetűt.

² A szótár nem tárgyalja Andrej Belij költészetét, utóbbiról l. alább.

³ Az öfelnémet „karal” szóból (újfelnémet „Kerl”, l. ФАСМЕР 1964-2006).

⁴ A továbbiakban Blok műveire a zárójelbe tett kötet- és oldalszámmal hivatkozom.

в извивах...», 2, 108). Egy évvel később Blok egy enteriőrben szerepelteti a törpét, aki megállítja az órát, miután: «твой ребенок опочил» («В голубой далекой спаленке...»). A kortársak visszaemlékezései szerint Blok az ige mindkét jelentését lehetségesnek tartotta az értelmezésben: a gyermek 1. elaludt, 2. meghalt (Комментарии, 2, 652-653). A gyerekszoba csendjében a lírai hős úgy érzi: «Нить какая-то развязана, / Сочетавшая года» (2, 66). Az előző példaktól eltérően ez a törpe nem gonosz és nem gúnyos, egyetlen jelzője a «маленький» (első és utolsó versszak), az óra megállításának pedig egyedüli következménye a reáliák szintjén a csend, amelynek motívuma igen hangsúlyos, kétszer is szerepel («странная / Воцарилась тишина»; «Стало тихо»). A törpe alakja itt is megjelenik a vers zárlatában: kezében tartja az óraingát. Szerepe tehát kapcsolatos az idővel: azzal, hogy megállította az órát, mintegy kívül helyezte a lírai szüzsét az időn, és ez – a mérhető időn kívüli – állapot nem csak a gyermek álmára vagy halálára érvényes, hanem a lírai „én” is ilyennek érzékeli a valóságot.⁵

Témánk szempontjából a negyedik fontos vers a «Поет, краснея, медь. Над горном...», amelynek első strófájában a lírai hősnek egy törpe segít a kovácstűzhely mellett («Согбенный карлик в платье черном, / Какой являлся мне во сне», 2, 41). A szituáció Siegfried és Mime jelenetére emlékeztet a „Siegfried” 1. felvonásából, jóllehet Wagner hőseinek neve nem szerepel. A vers további részében Mime eltűnik, helyette, ahogy D. Magomedova is írja, „Az istenek alkonya” motívumai tűnnek fel (МАГОМЕДОВА 1997: 91).

⁵ L. még Blok «Безвременье» c. cikkében is: «В будуарах, кабинетах, в тишине детских спаленок теплилось заразительное сладострастие. <...> Они <т. е. новая порода людей> утратили понемногу <...> сначала Бога, потом мир, наконец – самих себя. <...> Нет больше домашнего очага. <...> Чистые нравы, спокойные улыбки, тихие вечера – все заткано паутиной, и самое время остановилось. <...> Двери открыты на выюжную площадь» (7, 22 és 23). Vö. Комментарии, 2, 653 és ДОЛГОПОЛОВ 1978: 78-79.

A kard kovácsolásának Blok számára oly fontos jelenete a „Bosszúállás” c. elbeszélő költemény prologusában tér vissza, ahol „a szív heve” és „az ész hűvöse” ellentét szolgál egy hasonlat kiindulópontjául: «Так Зигфрид правит меч над горном: / То в красный уголь обратит, / То быстро в воду погрузит» (5, 21). Itt a törpe már „Mime” néven szerepel, és a лицемерный jelzőt kapja.⁶ Milyen szerepet játszik Mime Wagner tetralógiájában?

„A Rajna kincse” harmadik képében Alberichet látjuk, amint a fülénél fogva vonszolja testvérét, Mimét, azzal vádolva őt, hogy nem adta oda neki az éppen elkészült ködsüveget. Mime valóban meg akarta tartani magának a csodás tárgyat, tudjuk meg nem sokkal később, hogy segítségével megmenekülhessen Alberich önkényétől, sőt, hogy fivérét szolgáljává tehesse. A varázsigét azonban egyedül Alberich ismeri. A ködsüvegben láthatatlanná válik, így veri korbáccsal Mimét, aki elesik és jajveszékel. Wotan és Loge ebben az állapotban talál rá; az istenek kinevetik a szerencsétlen törpét. Fontos jelenet következik: Wotan és Loge Mime elbeszéléséből szerez tudomást a ködsüveg létezéséről és titkáról. Ennek birtokában fogják el Alberichet, hogy szabadon engedéséért cserébe majd később (4. kép) megkapják a gyűrűt és a kincset. A fent ismertetett jelenetekben Mimét úgy ismerjük meg, mint egyes kovácsot, akit Alberich minden lehetséges módon megaláz.

A „Siegfried” 1. és 2. felvonásában Mime azonban már nem Alberich áldozataként jelenik meg: nagyravágyó tervet szövöget a gyűrű és a kincs megszerzésére és Alberich leigázására, s mindezekhez Siegfriedet, nevelt fiát akarja felhasználni eszközül: neki kell megölnie a sárkányt. Képmutató, csalárd jelleme, alattomosága megnyilvánul először is

⁶ Vö. Melottal a Tristan-regényben: „Kevéssel azelőtt, hogy jön a dél el, / gonosz törpe-szívet kibélel / mondvacsinált panaszkodással / s aljas, hazug ravaszkodással” (GOTTFRIED 2012: 467).

abban, hogy vonakodik elmondani Siegfriednek, kik voltak a szülei (ezzel szemben a következő jelenetben igen jól válaszol Wotan kérdéseire, tehát tud mindenről). A következő jelenetben, amely különösen vonzotta Blokot,⁷ Siegfried a Nothung kovácsolásával van elfoglalva, közben Mime bájitalt főz a tűzhely szélén, hogy a sárkányharc után azzal itassa meg a hőst.⁸ Már a kincsről, a gyűrűről és világalomról álmodozik, amikor Siegfried az új karddal hatalmasat suhint, és kettévágja az üllőt. Mime ijedtében a földre esik. Blok a következő sorokba sűríti a jelenetet, folytatva a fentebb emlegetett hasonlatot («Сквозь жар души, сквозь хлад ума. / Так Зигфрид правит меч над горном», 5, 21):

И зашипит, и станет черным
Любимцу вверенный клинок...
Удар – он блещет, Нотунг верный,
И Миме, карлик лицемерный,
В смятењи падает у ног!
(5, 21)

Az utolsó három sor nem csak e jelenet végére utal, hanem látens módon megelőlegzi a 2. felvonás 3. jelenetét is, amikor a sárkányharc után a képmutató Mime Siegfried meggyilkolására készülve ezt mondja:

Köszöntlek, Siegfried!
Mondd, te bátor, félni jól tudsz-e már?⁹
(...)

⁷ L. a „Siegfried” cselekményének egyes mozzanatait az «От Ибсена к Стриндбергу» c. cikkében is (8, 143-145), amelyben hasonlatok sokaságával von párhuzamot Ibsen írói pályája és Siegfried, a hérosz története között.

⁸ „és itt a bájital, / sárkányölő ettől pusztulj el!” (WAGNER 1998: 192)

⁹ A népmesékben is előforduló motívum, l. például a „Märchen von einem, der auszug, das Fürchten zu lernen” c. mesét (GRIMM 1985: 34).

Fáradttá tett ez a hosszú harc,
torkod is szárazon ég,
enyhítsd szomjadat hús itallal,
(...)
Hej, csak idd meg, jót főztem én!
Homályba, ködbe hullanak érzékeid,
(...)
Ám ha e kard olyan nagyszerű,
leütöm én fejed vele
(WAGNER 1998: 215-218)

Az utolsó két megszólalás a gonosz törpe ki nem mondott gondolatait közvetíti, Siegfried azonban képes ezeket is meghallani azután, hogy a sárkány vére ráfröccsent a kezére (a felvonás 2. jelenete).¹⁰ Amikor tehát Mime átadja neki a báji-talt, Siegfried lesújt rá a Nothunggal, Mime pedig holtan esik össze.¹¹

Az eddig tárgyalt verses példákhoz képest¹² Blok próza-kísérleteiben a „törpe” új vonásokat kap. A «Сказка о той, которая не поймет ее» s. műben (első közlés: 1907) a rút törpe a femme fatale kísérőjeként jelenik meg, és vagy ajtaja előtt őrködik érthetetlenül dörmögve, vagy ruhájának uszályát viszi. A „mese” női szereplője hol a gyógy attribútumait viseli («то казалась она ему змеей»), hogy csillagkoronás

¹⁰ Ezután az Erdei madár énekét is megérti, ő pedig figyelmezteti: óvakodjon Mimétől.

¹¹ A „Bosszúállás” prologusa ezután eltávolodik a „Ring” szüzséjétől, azonban számos motívum és mondat utal a tetralógiára a későbbiekben is, pl.: «Кто меч сует? – Не знавший страха»; «Кто нанесет ему удар?»; «Сыны отражены в отцах»; герой, дракон, юность; род (vö. a Walsungok nemzetsége); «кирка трудолюбивая» (vö. a nibelungok tevékenysége); восстать из недр земли (vö. Nibelheim); алмаз (vö. a nibelungok aranya) (8, 21-23).

¹² Ezek sorába tartozik a «Старушка и чертенята» s. vers is a szláv mitológia természeti démonjait felvonultató «Пузыри земли» s. ciklusból, ahol a kis törpék az ördögfiókákkal mellett jelennek meg, és a lírai szüzsében nem kapnak tőlük elkülönülő, önálló szerepet («Собрались чертенята и карлики», 2, 18).

(«в венце из звезд», 7, 102), csillagruhas dáma, végül üstökös-ként repül az égen, és mögötte botladozik a púpos, csúf törpe, az örökre lehullt csillag halványan fénylő darabkája:

«За длинным ее шлейфом влачился безобразный карлик, шатаясь на коротких ногах и ухмыляясь рябым и поганым лицом своим. <...> И безобразный карлик бормотал у двери непонятные свои речи, приглашая в путь госпожу, готовясь летать за ее шлейфом всюду, куда полетит она, как безобразный астральный осколок – проклятый спутник зловещей и прекрасной кометы. <...> И гадкий карлик едва успевал лететь за нею в пространствах разгневанного света и взмятенного шлейфом ее эфира. <...> И все долгие ночи было видно, как летел за нею, крутятся и спотыкаясь, покорный горбун, безобразный карлик, – тускло сияющий осколок какой-то большой и прекрасной, но закатившейся навеки звезды» (7, 102-103).

Ezzel a szimbolikus, a 2. verseskönyv számos motívumával¹³ érintkező rövid művel valamelyest rokon a «Сказка о венгерской графине» s. befejezetlenül maradt próza is (7, 213-214), amely egy 1907-ben tervezett „mese”-ciklus első darabja lett volna. A mű első rövid töredékében a narrátor Szilveszter estéjéről beszél, amikor is nagy társaság gyűlt össze az ünnepi asztalnál. Az elbeszélővel szemben egy csúf törpe ül hatalmas rubin inggombbal a mellén. A cselekmény itt megszakad. A második töredékben egy szomorú szemű lengyel hölgy foglal helyet a narrátorral szemben strucctollas kalapban, kettőjük közt titokzatos vonzalom alakul ki, a törpe alakja viszont teljességgel hiányzik. A címben szereplő magyar grófnő sem jelenik meg, illetve nem zárható ki teljesen, hogy az elbeszélő korábbi szerelme lenne az, aki az asztal végénél ül.¹⁴

¹³ Elsősorban a „Hóálarc” és a „Faina” s. versciklussal (змеи, шелка, шлейф, звезды, комета, кубок és tükörcépe: купол). Vö. még: «Ночная Фиалка», «Все кричали у круглых столов...», «Незнакомка».

¹⁴ A „magyar grófnő” alakja esetleg Johann Strauss „A denevér” s. operettjének Rosalindájára vezethető vissza, aki Orlovskij herceg estélyére álarcban érkezik, és magyar grófnőnek adja ki magát; közös a két műben a szerelmi háromszög motívuma is. Vö. az álarc motívumát a „Hóálarc” s. ciklussal.

A bloki „törpe” előképeinek keresésekor – a wagneri intertextus folytán – elsőként a skandináv mitológiáról kell szót ejteni. A skandináv mitológia szerint a törpéket az istenek teremtették.¹⁵ A földkorongot, amelynek közepén az Yggdrasil (világfa) áll, négy törpe tartja. A törpék a föld mélyén, illetve sziklák között élnek. A Próza-Edda név szerint említ számos törpét, köztük van Eszes, Kedves, Aranymíves, Álf¹⁶, de Károkozó és Gyilkos is (BERNÁTH 2005: 71-73). Az, hogy a törpék szorgos kovácsok és aranyművesek, csodás tárgyak készítői, Wagnernél köszön viszsza. Blok művei szempontjából, ahol a törpe rendszerint egy női szereplő mellett jelenik meg, ki kell emelni a női nemhez való viszonyukat jellemző azon részletet, hogy Freyja termékenység-istennő úgy jutott hozzá a csodálatos Brisíng-nyakékhez, hogy „minden törpének, aki közreműködött az ékszer kovácsolásában, kielégítette vágját” (BERNÁTH 2005: 41).¹⁷

A germán mítoszok és mondák egyes elemei a népmesékben éltek tovább, amelyeket a Grimm testvérek kiadásában (1812-1815) ismerünk. Ezekben a törpék és manók (Zwerge, Wichtelmänner, kleine schwarze Männlein) lehetnek segítők, de ártó lények is. Jó törpékkel találkozunk például a „Das blaue Licht” c. mesében, ahol a fekete manó minden veszélyen átsegíti a katonát, vagy a „Die Wichtelmänner” címmel kiadott első két mesében: az elsőben a manók éjszaka megvarrják a cipőket, így a cipész meggazdagszik, a másodikban

¹⁵ A három óriásfiú, Ódin, Vili és Vé megölték az ős dóróriást, Ymirt, majd így tanácskoztak: „teremteni kell / törpéket is, / Brimir véréből, / Bláin csontjából.” Egy másik magyarázat szerint Ymir teste húsának férgeiből lettek az értelmessé tett törpék, jóllehet a mítoszok még nem tulajdonítanak nekik apró termetet, „csak a középkor végétől keletkező mesék” (BERNÁTH 2005: 71, 9, 12).

¹⁶ Vö. Alberich nevével Wagner „A Nibelung gyűrűje” c. tetralógiájában, ill. a német der Elf ‘manó, tündér, kobold’ főnévvel, innen az Erlkönig szóalak például Goethe balladájában. Bernáth István ezt írja a törpékről: „Rokonítják őket a még homályosabb létű álfokkal, de nem a végtelenül jóindulatú, istenek-közeli fény-álfokkal, hanem a föld alatt élő (nem okvetlenül jóindulatú?) sötét-álfokkal” (BERNÁTH 2005: 12).

¹⁷ Vö.: «Карликам присуща явно выраженная эротическая функция. Они похищают женщин и детей» (Мифы 1988: 511).

egy szolgálólányt keresztanyának hívnak barlangjukba, a keresztelő után pedig busásan megjutalmazzák aranyakkal. A harmadik mesében ezzel ellentétben a manók ellopnak egy gyermeket a bölcsőjéből, és egy torzszülöttet tesznek a helyére, a mese végén aztán visszaviszik az igazi gyermeket. Gonosz törpe („gottloser Zwerg”, GRIMM 1985: 604-605) szerepel a „Schneeweisschen und Rosenrot” c. mesében is: a kislányok háromszor is segítenek a hosszú szakállú törpének, sőt az életét is megmentik, a törpe azonban hálátlan marad, és durva szitkokkal illeti őket, míg végül egy királyfi számol le vele, akit ő változtatott medvévé, és ő vette el tőle és hordta barlangjába a kincseit (aranyat, gyöngyöt, drágaköveket).

Végül még egy érdekes példa. A „Hófehérke” c. meséhez fűzött jegyzeteikben a Grimm testvérek elbeszélnek egy olyan mesevariánst, ahol a gonosz királyné Hófehérkét egy barlanghoz vezeti, amelyben hét törpe lakik. Ezek a törpék minden kislányt megölnék, aki közel merészkedik hozzájuk. Most is így akarnak tenni, de mivel a lány olyan szép, meghagyják az életét, cserébe megkéri: lakjon náluk és vezesse a háztartásukat. Ebben a variánsban a törpék kétszer is megmentik Hófehérkét, amikor a királyné álruhában odamegy, és meg akarja mérgezni, azonban a 3. alkalommal ők sem tudnak segíteni (a mérgező alma). Hófehérkét ezüst szarkofágba teszik, arra jár egy királyfi, elkéri a szarkofágot. Egy szolgálóval őrizteti, az mérgeben hátba vágja a „halott lányt”, mire a mérgezett almadarab kiesik a szájából és feléled. (GRIMM 1985: 948-950)

Még több törpét találunk a Grimm testvérek által kiadott német mondákban („Deutsche Sagen”, 1816-1818). Ezekben a történetekben gyakran jelennek meg keresztény és pogány motívumok, esetenként konfliktusban egymással, a törpék tulajdonságai pedig nagy változatosságot mutatnak. Nézzünk néhány példát! A „Der Scherfenberger und der Zwerg” c. mondában egy nemes szövetséget köt a törpekirállyal, majd megszegi szavát; harcban megsebesítik, halála előtt a törpétől kapott varázsgyűrűt átadja ellenfelének. Ez a történet a törpét jó kereszténynek ábrázolja, és ő bizonyul becsületesnek a nemes szemben. A „Steinverwandelte Zwerge” c. mondában

szereplő törpék jó szomszédai az embereknek, mindenben segítenek nekik. Uralkodójuk azonban megharagszik rájuk, amikor egyszer esküvőre mennek templomukba, és kővé változtatja őket. Ezek a sziklák máig láthatók Csehországban. A „Die Wichtlein” c. monda először is leírja e törpeszerű lényeket: háromnegyed rőf magasak, öreg ember külsejűek hosszú szakállal, öltözkük mint a bányászoké, lámpást, csákányt, kalapácsot hordanak magukkal. Úgy tűnik, mintha ércet fejtenének, de a valóságban csak kóborolnak a bányában, és nem tesznek semmit. Szeretik ugratni a bányászokat. Egy bizonyos bányában („am Kuttenberg in Böhmen”) hallani lehetett, ahogy kalapálnak, kopácsolnak, mint a kovácsok. Máshol („in Idria”) a bányászok mindennap ételt helyeztek el számukra egy láboskában, és minden évben egy kis piros kabátkával ajándékozták meg őket, hogy elnyerjék jóindulatukat (GRIMM 1994: 69-70). A „Der einkehrende Zwerg” c. monda a Thuni-tó vidékéhez kötődik. Egy kis faluban a szélvihar és eső elől egy vándorló törpe kért menedéket. Mindenki becsukta előtte az ajtaját, míg végül a falu szélén egy szegény házaspár fogadta be, és ételt-italt adott neki. A törpe nem maradt ott éjszakára, búcsúzóul azt mondta a vendégszerető háziaknak, hogy másnap eszükbe fog jutni. Reggel özönvízszerű eső csapott le a falura, hegyomlás temette maga alá a házakat, a szegény házaspár kunyhója mégis sértetlen maradt: a házuk fölött a törpe egy nagy sziklával elterelte a magáradt hegyi patakot. Miközben ők imával köszönték meg Istennek megmenekülésüket, a törpe óriássá nőtt, majd szétfoszlott a levegőégben. A „Der Kobold” c. monda elbeszéli, mikor viselkednek jó házi szellemként, és mikor ártnak a koboldok.¹⁸

¹⁸ Segítik a ház lakóit, ha mindennap megkapják a maguk tálnyi jó ételét, és ha nem zaklatják őket. Ha a cselédlány mindenáron látni akarja a koboldot, az megnevezi neki a helyet, de egy vödör hideg vizet is kell hoznia magával. Megtörténik, hogy a lány a földön egy kis párnán meztelenül fekvé látja a koboldot egy böllérkéssel a hátában. A lány ijedtében elájul, a kobold felpattan, és a vödör vízzel felocsolja. Ettől aztán elmegy a lány kedve, hogy lássa a szellemet. A hátukból kiálló kés vagy más gyilkos fegyver motívuma azért is kapcsolódik a koboldokhoz, mivel a házban korábban megölt emberek szellemének is tartották őket.

A Blok által jól ismert német romantika jellegzetes műfaja, a mese (Kunstmärchen) a törpék, manók és tündérek alakját a hétköznapok egyhangúságát megszakító fantasztikus események következményeként szövi bele a cselekménybe, vagy úgy ábrázolja, mint egy párhuzamosan létező világot, amely az átlagember előtt általában rejtve marad. Nézzünk három példát! Tieck „Die Elfen” (A tündérek) c. művében (1812) a kis Marie egy versenyfutás miatt tér le a megszokott útról és kerül a tündérek birodalmába, ahol szépség, vidámság, zene-tánc és bőség uralkodik. Itt köt barátságot Zerinával, hogy eltöltsön vele egy rövidke időt ebben a világban (amely a külső életben hét évnek felel meg) csupa csodás esemény tanújaként. A mesében hosszú piros orrú törpék is szerepelnek: egy föld alatti helyiségben aranyat, ezüstöt, drágaköveket hordanak zsákokban, miközben mogorva, őket gyakran szidalmazó királyuk aranydarabokat méricskél. Ember és tündér barátságának szituációja Marie kislánya, Elfriede¹⁹ esetében ismétlődik meg: titokban ő is megismerkedik Zerinával (a narrátor nem tartja fontosnak közölni, hogyan), de míg ő képes megőrizni a tündérek titkát, anyja elárulja azt férjének, ami katasztrófák sorozatát vonja maga után. Az ember tehát nem élhet a tündérvilág varázslata nélkül, és ez az igazság a csodaszép és ártatlan gyermek, Elfriede példájában tesz szert abszolút érvényre, míg anyja, bár melankóliába esett, képes volt túlélni a tündérektől a régi hétköznapokba való visszatérést.

E. T. A. Hoffmann „Kis Zaches, más néven Cinóber” (1819) c. meséjében egy szegény asszony, Liza apró termetű, torzszülött gyermeke Rosabelverde tündér védelme alá kerül, aki varázslatával végül magas udvari ranghoz és kis híján a szépséges Candida kisasszony kezének elnyeréséhez juttatja. Ekkor azonban a másik mágus, Prosper Alpanus ellenvarázslattal leplezi le őt, hogy védencét, a költő Boldizsárt tegye boldoggá. Kis Zaches halálát még Rosabelverde sem tudja megaka-

¹⁹ Etimológiájában benne van az Alp, Elf főnév.

dályozni, de a kedves és jó fiatalok egymáséi lesznek, így a mese boldog véget ér. Hoffmann eltávolítja Kis Zaches alakját a mitológiai, népmesei és mondai törpéétől: rútságán, torz alakán és apró termetén kívül csak olyan marginális mozzanatok emlékeztetnek rá, mint a mormogás, ill. az, hogy bukásakor „gyökérembernek”²⁰ nevezik a jelenlévők. Kis Zaches a hercegség különböző lakóinak szerepében tűnik föl, ahogy egyre feljebb kerül a társadalmi ranglétrán, azonban a varázslat nem tudja a lelkét megnemesíteni: „Renyhe, élettelen szellemed nem tudott felemelkedni, nem engedtélt butaságodból, durvaságodból, bárdolatlanságodból”, mondja szomorúan a tündér a halott Kis Zaches mellett állva (HOFFMANN 1982: 228). A komikum, a satíra, a groteszk és a fantasztikum átmeleg átszövik egymást. A történet végén a varázsmeséhez hasonlóan a jó győzedelmeskedik, és a csalás lelepleződik. A törpe Zaches azonban tulajdonképpen a természet áldozata, és csak a tündér közbeavatkozása folytán lesz a főhős Boldizsár antagonistája, így halála szánalmat kelt.²¹

Hauff „Der Zwerg Nase” (Orros, a törpe, 1827) c. meséje Jakobról, egy fiúról szól, akit egy gonosz tündér, Kräuterweis, csúf arcú, hosszú orrú, torz külsejű törpévé változtat. A varázslónőnél ő is hét évig szolgál, majd amikor visszatér, az emberek kinevetik, a szülei megtagadják, azonban a véletlenek folytán sikerül ismét emberi külsőt kapnia, és boldog lesz.

Blok és Belij intenzív alkotói kapcsolatáról többek közt leveleik tanúskodnak.²² Ennek fényében állíthatjuk, hogy Blok „törpe”-figurájának előzményeiként Andrej Belij 1900 és 1903

²⁰ Hoffmann 1982: 220. A Wurzelmann, Wurzelmannchen, Alraun jelentése ‘kobold, manó, varázsszellem’.

²¹ Vö. a narrátor, majd Rosabelverde szavaival: „Kis szemecskéi zárva voltak, orroskája nagyon fehér, szája kicsiny, szelíd mosolyra húzódva, sötétbarna haja pedig ismét a legszebb fürtökben omlott alá. [...] Szegény Kis Zaches! Természet mostoha gyermeke! Én jót akartam neked!” (HOFFMANN 1982: 227, 228)

²² L. pl.: БЕЛЫЙ, БЛОК 2001: 54.

között frott műveit is számba vehetjük. Az 1. „szimfóniában” («Северная симфония», 1900) az óriás-, kentaur-, varázsló- és boszorkafigurák mellett több törpével is találkozunk.²³ Egyikük rubin szemű²⁴, odúban lakik, néha előjön pipázni, és kis csákányt hord magával; a másik két „álmodozó” törpe „hallgatta az alkony dalát”; a felvonóhidnál és a bástyán őrködő törpe (дежурный карла) kürtjébe fújva ad jeleket (БЕЛЫЙ 1991: 51, 55, 59, 66, 70). Jellemző tehát Belijnél a törpe és a vörös szín valamely árnyalatának összekapcsolódása, valamint a kis sapka mint legfontosabb attribútum (pl. a «Гном» című mikrociklusban is, 1902); ezek később Cvetajevánál is megjelennek.²⁵ Az „Arany égszínkében” c. verseskötet egy másik ciklusában («Старинный друг», 1903) a „törpe” új vonást kap: ő a sír törpéje («могильный гном», БЕЛЫЙ 2006: 138), tehát a sír őre, ami visszavezethető a törpe és a halottak kapcsolatára a skandináv mitológiában (СИМЕК 1984: 477).

A megvizsgált művek alapján kimondhatjuk, hogy Blok „törpéi” – a Siegfried-monda reminiszcenciáinak kivételével – általában nem tartják meg germán mitológiai, mondai és mesebeli jellegzetességeiket (kincsek, hosszú szakáll, kovácmesterség, föld alatti lakóhely stb.), hanem modern, városi hősök mellett jelennek meg, és jelentősen különböznek Belij törpefiguráitól is. Mindössze a vörös szín és a rótság,

²³ Andrej Belij legtöbbször a «гном» szót használja, amelyet Paracelsus alkotott (der Gnom 'jemand, der sehr klein ist; Kobold, Zwerg', Duden 1982: 282).

²⁴ «Не раз можно было видеть среди темноты рубиновые глазки старого гнома». А rubin szem még egyszer szerepel: «Иной раз можно было видеть, как из-за кочки поднимался красный колпачок спрятавшегося гнома и два рубиновых глаза зорко провожали королеву» (БЕЛЫЙ 1991: 51, 72-73).

²⁵ «— “Там, где шиповник рос аленький, / Гномы нашли колпачки”...» («У кроватки»); «Плачется карлик в смешном колпаке» («Белоснежка») (Цветаева 1994: 80, 159). Vö.: «Я страшную сказку читаю / О старой колдунье беззубой. // О старой колдунье, о гномах, / О принцессе, ушедшей закатом» (ЦВЕТАЕВА 1994: 102).

ill. az őrködés motívuma nevezhető hagyományosnak. Érdekes megfigyelni a „vörös” motívumát: „rote feurige Augen” („Schneeweissen und Rosenrot” c. mese) – «рубиновые глазки» (Belij szimfóniája) – «огромная рубиновая запонка на груди» (Blok prózatöredéke, 7, 213); tehát Blok realizálja Belij népmesei eredetű színmetaforáját. Blok törpefigurái többségükben a nőalaknak ártó és a lírai hőst kigúnyoló, szolgai szerepet betöltő lények, akik kapcsolatban állhatnak az időtlenséggel vagy a kozmikus idővel (örökkévalósággal). A törpe legeredetibb bloki megjelenítése minden bizonnyal a novellában található: a nő uszályát hordozó, majd az üstökös csóvájával együtt repülő, a lehullott csillagnál jóval halványabban fénylő törpe illetően vonásai a mesék és mondák világa fölött visszanyúlnak a törpe ősi kozmogóniai jelentőségéhez a skandináv mítoszokban.

BIBLIOGRÁFIA

- BERNÁTH István, 2005: *Skandináv mitológia*. Budapest: Corvina.
- Duden, 1982: *Fremdwörterbuch*. Mannheim: Bibliographisches Institut.
- GRIMM, 1985: *Kinder- und Hausmärchen. Gesammelt durch die Brüder Grimm*. Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag.
- 1994: *Deutsche Sagen. Herausgegeben von den Brüdern Grimm*. Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag.
- HAUFF Wilhelm, 1891: *Märchenalmanach auf das Jahr 1827*. <http://gutenberg.spiegel.de/buch/marchenalmanach-auf-das-jahr-1827-5744/2> (Letöltés: 2017. 01. 05.)
- HOFFMANN E. T. A., 1982: *Az arany virágcserep. Válogatott novellák*. Budapest: Európa.
- SIMEK Rudolf, 1984: *Lexikon der germanischen Mythologie*. Stuttgart: Kröner.
- TIECK Ludwig, 1983: *Der Runenberg. Märchen und Novellen*. Rudolstadt: Greifenverlag.

- VON STRASSBURG Gottfried, 2012: *Tristan*. Középfelnémet eredetiből ford. Márton László. Zebegény: Borda Antikvárium
- WAGNER Richard, 1998: *A Nibelung gyűréje*. Ford. Blum Tamás. Budapest: Szenci Molnár Társaság.
- БЕЛЫЙ Андрей, 1991: *Симфонии*. Ленинград: Художественная литература.
- – 2006: *Стихотворения и поэмы*. Т. 1. Санкт-Петербург, Москва: Гуманитарное агентство «Академический Проект», Прогресс-Плеяда.
- БЕЛЫЙ БЛОК 2001: Андрей Белый и Александр Блок. *Переписка 1903-1919*. Москва: Прогресс-Плеяда.
- БЛОК А. А., 1997: *Полное собрание сочинений и писем в 20 тт*. Москва: Наука, 1997-. (Eddig megjelent kötetek: 1.-től a 6/1.-ig, 7. és 8.)
- ДОЛГОПОЛОВ Л. К., 1978: *Александр Блок. Личность и творчество*. Ленинград: Наука.
- МАГОМЕДОВА Д. М., 1997: Блок и Вагнер. Магомедова Д. М. *Автобиографический миф в творчестве Александра Блока*. Москва: Мартин, 85-110.
- Мифы, 1988: *Мифы народов мира*. Энциклопедия в 2 тт. Т. 1. Москва: Советская энциклопедия.
- Словарь языка русской поэзии XX века*. Москва: Языки славянских культур, 2008. Т. 3. З-КРУГ.
- ФАСМЕР Макс, 1964-2006: *Этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера*. <https://vasmer.lexicography.online/> (Letöltés: 2017. 01. 10.)
- ЦВЕТАЕВА Марина, 1994: *Собрание сочинений в 7 тт*. Т. 1. *Стихотворения*. Москва: Эллис Лак.

SLOVENSKÁ PRÁVNICKÁ TERMINOLÓGIA A PROBLEMATIKA POLYSÉMIE TERMÍNOV

Mária Imrichová

Výskum a komparácia slovanskej – a aj slovenskej – právnickej terminológie a právnickej lexikografie si zasluhuje pozornosť nielen právnikov, ale aj jazykovedcov. Týmto textom chceme prispieť k poukazu na široký odborný záber profesora Nyomárkaya, ktorého jubileu je venovaný tento súpis štúdií a ktorý sa venoval aj tejto oblasti jazykovej komunikácie a obohatil ju v mnohé zásadné myšlienky a zistenia, vyplývajúce z jeho výskumu právnickej terminológie niektorých slovanských jazykov (pozri napr. NYOMÁRKAY 1987, 1994 atď.). Osobitosťou vývinu slovenského práva a slovenského právneho štýlu je, že sa v minulých storočiach nevyvíjal na pozadí národného jazyka. Inšpiračným zdrojom úradných listín týkajúcich sa majetkovoprávných záležitostí bola spočiatku latinčina a neskôr úradnícky variant právnej nemčiny (MISTRÍK 1985). Slovenský právny štýl vykazuje znaky jazykového importu aj po r. 1918, keď vznikalo množstvo nových právnych predpisov pod vplyvom štátnej teórie československého jazyka. Najmä v r. 1945 – 1989 sa do slovenskej verzie českých právnych predpisov dostali bohemizmy, ktoré pretrvávajú v slovenských zákonoch dodnes. Súvisí to predovšetkým s tým, že väčšina legislatívnych textov sa v minulosti tvorila v českom jazyku, z češtiny sa prekladali do slovenčiny a slovenskí prekladatelia, ktorí zväčša pôsobili v českom prostredí, ním boli ovplyvňovaní, hoci si toto ovplyvňovanie už pravdepodobne ani neuvedomovali. Ozajstný preklad fungoval v šesťdesiatych rokoch minulého storočia, keď sa súčasne publikovalo aj české a slovenské znenie zákonov a na správnosť prekladu dozerala osobitná komisia pri ministerstve vnútra, resp. neskoršie malé oddelenie pri Úrade vlády v Prahe. Aj v súčasnosti sa na právnických fakultách pracuje

s mnohými českými učebnými textami, a tak je aj jazykové vedomie tvorcov zákonov doteraz silno ovplyvnené češtinou.

O právnickom termíne budeme uvažovať na pozadí chápania termínu v lingvistiky. V slovenskej teórii sa ustálilo definovanie termínu ako pomenovanie pojmu vymedzeného definíciou a miestom v systéme pojmov daného vedného odboru. Zo skúseností jazykovedcov v terminologických komisiách a z doterajších diskusií o termíne vychádza chápanie termínu ako pomenovanie pojmu v systéme pojmov istého vedného odboru. Uznávaný slovenský terminológ Ivan MAŠÁR (1991: 29) definuje termín ako „prvok slovnej zásoby pomenúvajúci pojem vymedzený definíciou a miestom v systéme pojmov konkrétneho vedného odboru, techniky, hospodárstva a ďalších činností“. Definovaním termínu sa dosahuje **jednoznačné a presné** chápanie jeho významu v danom odbore; vymedzenie pojmu definovaním má zabrániť rozličnej interpretácii termínu, čo v práve zohráva dôležitú úlohu, no pre aplikovateľnosť práva v najrozmanitejších situáciách môže byť obmedzujúca. Definovanie významov (napr. v úvode normy, v právnickom slovníku) obmedzuje možné konotácie a asociácie. Vzhľadom na existenciu odvetví práva je dôležité, aby zákonodarca veľmi dobre ovládal terminológiu všetkých odvetví práva tak, aby sa nestalo, že autor zákona zadefinuje v jeho úvode existujúci termín v podobnom, ale predsa len odlišnom význame. Každá vedná oblasť pracuje s terminologickým aparátom, ktorý je materiálnym nástrojom a prostriedkom na dorozumievanie sa medzi odborníkmi príslušného vedného odboru. Každý vedný odbor si svoju terminológiu spracúva, udržiava a spresňuje na rýchly a bezproblémový priebeh odborných diskusií, ktorých dôležitou súčasťou je presné pomenovanie pojmu na strane autora a v rovnakom rozsahu a obsahu dekodovaný pojem na strane percipienta. Preto v diskurze práva je nevyhnutné hľadieť na jazyk nielen ako na prostriedok komunikácie vo všeobecnosti, ale aj ako na prostriedok profesionálnej komunikácie, prostredníctvom ktorého právna komunikácia vzniká, na úroveň jeho zvládnutia u všetkých účastníkov právnej komunikácie;

analyzovať formu a obsah písomnej výpovede v prostredí práva, odhaliť explicitné a implicitné odkazy právneho textu a niektoré ďalšie podmienky, za ktorých sa právna komunikácia uskutočňuje (PAVLIČKOVÁ 2005: 155). Presnosť, a tak aj rýchlosť a bezšumovosť odbornej komunikácie sa dosahuje vymedzením jednak rozsahu terminologického aparátu, jednak vymedzením pojmu konkrétneho slova/termínu. Odborný jazyk „je štýl komunikácie vedeckých, odborných a pracovných poznatkov“ (SLANČOVÁ 1996: 47); definuje sa aj ako súhrn všetkých jazykových prostriedkov, ktoré sa používajú v určitom odbore na dorozumievanie medzi odborníkmi, ktorí pracujú v tomto odbore, resp. ako súhrn jazykových prostriedkov, ktoré sú viazané na určitú oblasť ľudskej činnosti, sú charakteristické pre určitý špecifický štýl a odlišujú sa od iných štýlov. Aj tieto definície odborného jazyka jednoznačne poukazujú na jeho funkciu, a tou je zabezpečenie komunikácie a sprostredkovanie informácie. Podstatnou súčasťou odborných textov, za aké pokladáme aj texty právnych noriem, je slovná zásoba (odborná slovná zásoba, termíny). Termín sa všeobecne chápe ako pomenovanie pojmu v systéme pojmov niektorého vedného a technického odboru, no z hľadiska teórie komunikácie sa upozorňuje na jeho funkčnosť, teda že je to prostriedok odborného vyjadrovania. Termíny sú lexémy, v ktorých je prekrývanie sa lexikálneho významu pojmom jednou zo základných požiadaviek.

Slovná zásoba právnych textov nie je veľmi diferencovaná a je veľmi zhustená. Paradoxne však tento fakt nevedie k jednoznačnosti a zrozumiteľnosti, ale je výsledkom vysokej abstraktnosti a širokospektrálneho použitia. Problém vymedzenia právneho pojmu je zložitý proces, ktorý predpokladá jednak vymedzenie okruhu právnych pojmov, jednak ich overenie a konfrontáciu rozsahu/pohybu ich významu na základe funkcie vo viacerých zákonoch. Právny jazyk sa vyznačuje špecifickými **právnymi pojmami**, pod ktorými sa z jazykovedného hľadiska rozumejú slová alebo slovné spojenia, ktoré sú jazykovo správne, jednoznačné, presné, ustálené a zreteľné, no nemožno ich úplne odlišovať od pojmov pri-

rodzeného jazyka najmä vzhľadom na funkčný zreteľ legislatívnych textov; sú to slová z bežnej lexiky či iného odboru, prevzaté do právnej normy. Tieto neutrálne slová sa v právnej norme definujú a nadobúdajú ráz právneho pojmu minimálne pre potreby normy, v ktorej sa vyskytujú. **Právnický termín** vymedzujeme ako právny pojem vymedzený definovaním v príslušnej právnej norme. Vyznačuje sa ustálenosťou, systémovosťou, formalizovanosťou a jednoznačnosťou. Aj pre právne termíny však platí bázová vlastnosť termínu, a to spisovnosť, čo znamená, že termín nemôže byť motivovaný nespisovným slovom. Jazyk právnych textov teda obsahuje jednak právnické termíny, jednak lexikálne jednotky z jadra slovnej zásoby, ktoré majú rovnaký alebo presnejšie vymedzený význam. Ide o právne termíny v širšom zmysle slova, tzv. všeobecné právne pojmy (IMRÍCHOVÁ 2012: 89), ktoré nadobúdajú konkrétny (a navzájom odlišný) význam v odlišných zákonoch a ktoré sa formálne zhodujú s lexikou bežného jazyka, pričom ich významový / obsahový rozsah je v rámci hlavnej sémy široko pohyblivý (napr. *konanie, nerozdielnosť, ujma na zdraví, značná škoda, škoda veľkého rozsahu, bez zbytočných odkladov, dobré mravy, povolenie na pobyt* atď.). Keďže ide o slová a slovné spojenia, ktoré predstavujú bežnú lexiku, používateľ-neprávnik ich neidentifikuje ako termín, ktorý môže a nemusí v danej norme mať všeobecný význam, ktorý mu je známy, napr. *malá škoda* – škoda presahujúca sumu 266 €, ale nižšia ako 2.660 €; *dobré mravy* – pravidlá správania sa, ktoré sú v prevažnej miere v spoločnosti uznávané a tvoria základ fundamentálneho hodnotového poriadku. Dobré mravy v sebe obsahujú predovšetkým prvky vzájomnej slušnosti, rovnoprávnosti, ohľaduplnosti, etiky, neznižovania ľudskej dôstojnosti a plnenie zákonom stanovených povinností. Majú morálny charakter a možno ich aplikovať, len ak to príslušná právna norma dovoľuje al. prikazuje.; *edičná povinnosť* – povinnosť predložiť príslušnému orgánu napr. listinný dôkaz, predmet dôležitý pre trestné konanie (IMRÍCHOVÁ 2015). Vzniká potreba spresniť rozsah pojmu, napr. aké konanie už prekračuje „nepatrnú mieru nebezpečnosti pre spoločnosť“

a podobne. E. PAVLÍČKOVÁ (2005: 153) poznamenáva, že je to dôsledok toho, že komunikácia v právnom prostredí je časovo, priestorovo, sociálne i profesionálne asynchrónna. Podľa nej táto asynchrónia vzniká temporálnymi a lokálnymi rozdielmi medzi vytvorením a realizáciou právnych noriem, absenciou rovnováhy v kvantite a kvalite profesionálnych vedomostí i všeobecných skúseností medzi tvorcom a recipientom právneho odkazu. Z uvedeného vyplýva abstraktná povaha právnych noriem, pretože majú/musia postihnúť nielen jediný konkrétny jav/skutok, ale vzťahujú sa na širší okruh spoločenských javov rovnakého druhu. Abstraktnosť by však nemala znamenať nepresnosť či nejednoznačnosť alebo neurčitosť právnych noriem, ale naopak, mala by tu byť vylúčená akákoľvek neurčitosť v právnej komunikácii. Požiadavka jednoznačnosti termínu sa medzi právnikmi nechápe rovnako. Na jednej strane zástancovia objektívneho výkladu zdôrazňujú potrebu normovať sémantiku, čiže definovať termín jednoznačne a presne vymedziť hranice významov pojmov. Takto za výklad termínu zodpovedá zákonodarca. Na druhej strane sú zástancovia dotvárania významu v procese faktickej aplikácie práva, teda aplikácie práva v praxi so zohľadnením špecifik konkrétneho prípadu. O význame tak spolurozhoduje interpret práva, ktorým by mal byť poučený sudca, advokát, právnik atď. Takto sa zodpovednosť za výklad termínu presúva zo zákonodarcu na interpreta práva, napr. sudcu atď. (porov. ABRAHÁMOVÁ 2005).

Právna lexika je vedome regulovaná lexika, ktorá vzniká a hierarchizuje sa presným vymedzením pojmu v čase tvorby zákona. Význam termínov nie je v normách odborov s deskriptívnou terminológiou vymedzovaný definíciou, ale výkladom; ak by išlo o definíciu, musela by byť vo všetkých normách totožná. Tak sa stáva, že napriek vlastnosti jednoznačnosti a presnosti termínov v istom odbore existujú v právnej vede **polysémické termíny**. Polysémia je vlastnosť termínu, ktorá spôsobuje komunikačné ťažkosti, pretože v jednej forme/jednom slove je prítomných niekoľko vzájomne zviazaných významov (MASÁR 1991: 107). V systéme práv-

nych pojmov viac ako v iných vedách platí o termíne J. Horeckého (HORECKÝ 1956: 35) poukaz na to, že aj termíny sú motivované niektorým z významov polysémických slov. Práve polysémia nastolila požiadavku definovania termínu v rámci vedného odboru pre zabezpečenie presnosti a jednoznačnosti. Motivovanosť termínu, teda voľba niektorého významu z logického spektra pojmu/lexémy, prípadne aj voľba niektorých sém z ďalších významov lexémy, zas zabezpečuje do istej miery priezračnosť termínu. Lexika právneho jazyka vychádza z prirodzeného jazyka, lebo pomenúva bežné veci a javy reality, ktoré reguluje. Dokladom je to, že napr. chemická, technická, medicínska, ale aj jazykovedná terminológia nie je natoľko spätá s lexikou prirodzeného jazyka ako právnická terminológia. Tento fakt spôsobuje neistotu v tom, či je istý právny pojem termínom (napr. *konanie*, *plynutie*, *škoda*, *povinný* atď.). Pre definíciu termínu je dôležité zachytiť vzťah medzi pojmom a termínom, teda jeho signifikatívny význam. Medzi pojmom a termínom je jednota, presnejšie, pojem je z oblasti myslenia, termín je z oblasti jazyka. Právnický termín formálne (formou) reprezentuje zákonodarcom kvalifikované predikáty logického spektra pojmu. Právny pojem, ktorý je vymedzený v konkrétnych legislatívnych normách definovaním v ich úvode, sa tak dostáva do systému právnických termínov. Z uvedeného vyplýva otázka, či máme potom uvažovať o existencii právnych pojmov. Na základe doterajších úvah vychodí to, že právny pojem má širší, a vlastne menej presný význam, pretože nie je v danej (právnej, komunikačnej) situácii definovaný. Chápe sa všeobecnejšie, rovnako ako v prirodzenom jazyku, presnejšie, buď rovnako, alebo má približne rovnaký význam. Právnické termíny a právne pojmy tvoria právnickú terminológiu. V právnej terminológii je navyše veľa takých termínov, ktoré jednak vznikajú terminologizáciou bežnej lexiky, jednak sa významy v odlišných typoch práva špecifikujú definovaním rozličným v jedinej, no pre právnu prax podstatnej sème. Napríklad termín *bezúhonný* má odlišný rozsah významu. Živnostenský zákon č. 455/1991 Zb. v § 6 ods. 2 definuje bezúhonnú osobu takto:

"Za bezúhonného sa na účely tohto zákona nepovažuje ten, kto bol právoplatne odsúdený za trestný čin hospodársky, trestný čin proti majetku alebo iný trestný čin spáchaný úmyselne, ktorého skutková podstata súvisí s predmetom podnikania, ak sa naňho nehľadí, akoby nebol odsúdený." Naopak, zákon o advokácii č. 586/2003 Z. z. v § 3 ods. 3 ustanovuje: "Za bezúhonného sa na účely tohto zákona nepovažuje ten, kto bol právoplatne odsúdený za úmyselný trestný čin, a ak ide o obzvlášť závažný zločin, trestný čin zneužívania právomoci verejného činiteľa, trestný čin prijímania úplatku, trestný čin podplácania a trestný čin nepriamej korupcie, ani ten, komu bolo odsúdenie za taký trestný čin zahladené alebo na ktorého sa hľadí, ako keby nebol za taký trestný čin odsúdený podľa osobitného predpisu." Z citátov vyplýva, že každá norma stanovuje iné kategórie trestných činov (iná šírka chápania trestných činov vzhľadom na bezúhonnosť) – majetkové či hospodárske trestné činy verzus každý úmyselný trestný čin. V právnych textoch nachádzame veľa polysémických termínov, ktorých význam je jasný, keďže sú motivované neutrálnou bežnou lexikou. Problém vzniká, ak sú takto motivované termíny na účely normy definované rozsahom či obsahom inak, ako sú ich prvotné a bežné významy, s ktorými percipient (za akého pokladáme aj bežného občana, na ktorého sa daná norma vzťahuje) "pracuje", ako ich prvoplánovo vníma. Podobne termín *mladistvá osoba* Trestný zákon č. 300/2005 Z. z. v § 94 ods. 1 zakotvuje ako „osobu, ktorá v čase spáchania trestného činu dovŕšila štrnásť rok a neprekročila osemnásť rok svojho veku, sa považuje za mladistvú.“ Naopak, zákon o priestupkoch č. 372/1990 Zb. v § 19 ods. 1 ustanovuje, že „pri posudzovaní priestupku osoby, ktorá v čase jeho spáchania dovŕšila pätnásť rok a neprekročila osemnásť rok svojho veku (ďalej len „mladistvý“), sa prihliada na osobitnú starostlivosť, ktorú venuje spoločnosť mládeži.“ V trestnom zákone je teda mladistvou osobou osoba, ktorá dovŕšila 14 rokov, v zákone o priestupkoch je to osoba, ktorá dovŕšila 15 rokov. Viacvýznamovosť termínov v rámci rozličných vedných odborov je bežný jav, no problémom sa stáva, keď sa vyskytuje v rámci jedného odboru. V takom prípade na pochopenie účinnosti obsahu zákona nepomôže ani

kontext. Potvrďzuje sa potreba stálosti/ustálenosti právnych termínov, čiže ich zlad'ovanie v pripravovaných normách s právnymi pojmami a termínmi v jestvujúcich a platných normách. Polysémia právnickej terminológii má svoje osobitosti. Rozhodujúca je formálna zhoda a pojmová blízkosť, čiže významy sa svojím zadefinovaním v príslušnom type práva odlišujú istou sémou. V **lexikografickom spracovaní** je potom potrebné, ba priam nevyhnutné uvedenie typu práva, pre ktorý daný význam platí (v príkladoch sa uvádza na konci výkladu v zátvorkách, napr. OP – občianskej právo, TP – trestné právo, PP – pracovné právo), napr. *blízka osoba* – 1. *príbuzný v priamom pokolení, priamom rade, súrodenec, manžel, partner osvojiteľ, osvojenec. Iné osoby v rodinnom al. obdobnom pomere sa pokladajú za navzájom blízke osoby len vtedy, ak by ujmu, ktorú utrpela jedna z nich, druhá právom pociťovala ako ujmu vlastnú, napr. osoby, ktoré trvalo spolu žijú, brat al. sestra jedného z manželov a pod. V občianskoprávných vzťahoch sa za blízke osoby považujú osoby vymedzené v ustanovení § 116 OZ.; p. aj osoba (OP) 2. V prípade trestných činov vydierania, znásilnenia, sexuálneho násillia, sexuálneho zneužívania, týrania blízkej osoby a zverenej osoby, nebezpečného vyhrážania al. nebezpečného prenasledovania sa pod blízkou osobou rozumie aj bývalý manžel, druh, bývalý druh, rodič spoločného dieťaťa a osoba, ktorá je vo vzťahu k nim blízkou osobou, ako aj osoba, ktorá s páchatelom žije al. žila v spoločnej domácnosti. Trestný zákon vymedzuje okruh osôb, ktoré sa považujú na účely trestného konania za blízku osobu. V zmysle ustanovenia § 139 ods. c TZ sa blízka osoba považuje za → chránenú osobu. (TP) (IMRICHOVÁ 2015). Podobne napríklad termín *skúšobná doba* -ej -y 1. *doba určená súdom, počas ktorej je páchatel napr. pri podmiennečnom odklade výkonu trestu odňatia slobody povinný viesť riadny život, splniť uložené povinnosti a obmedzenia (TP) 2. obdobie dohodnuté v pracovnej zmluve, trvajúce najviac tri mesiace, v prípade vedúceho zamestnanca najviac šesť mesiacov, počas ktorého možno skončiť pracovný pomer bez udania dôvodu (PP) (IMRICHOVÁ 2015).**

Právny jazyk pokladáme za špecifický funkčný jazyk v rámci národného jazyka. Aj v kontexte všeobecne komuni-

kačného chápania analýzy, normalizovania a optimalizovania či precizovania právnych predpisov je potrebné venovať sústredenú pozornosť termínu právneho jazyka, ktorý chápeme jako právny pojem vymedzený definovaním v príslušnej právnej norme a vyznačujúci sa ustálenosťou, systémovosťou, formalizovanosťou a jednoznačnosťou. Jazyková interpretácia textov právnych predpisov a z nej vyplývajúce precizujúce či optimalizačné a „terapeutické“ odporúčania, ktorých výstup bude lexikograficky spracovaný v jednotlivých slovníkových heslách, musia vychádzať z pochopenia právneho systému, funkcií práva v (súčasnej) spoločnosti, všeobecne platných i akceptovaných zásad tvorby práva a právnych predpisov, a teda nielen zo všeobecných zásad jazykovej správnosti.

BIBLIOGRAFIA

- ABRAHÁMOVÁ Eva, 1997: Interpretačné postupy v práve. *Právny obzor* 80/498-504.
- 2005: Špecifiká legislatívneho textu. *Studia Academica Slovaca*. Bratislava: Stimul, 11-20.
- HORECKÝ Ján, 1956: *Základy slovenskej terminológie*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- IMRICHOVÁ Mária, 2012: „Sloboda“ jazyka textov právnych noriem. *Slovo a obraz v komunikaci s detmi. Svoboda jazyka – jazyk svobody*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 87-92.
- (Eds.), 2015: *Slovník právnických termínov pre verejnosť*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- Legislatívne pravidlá vlády Slovenskej republiky* schválené uznesením vlády SR z 8. 4 1997 č. 241 a uznesením vlády SR z 28. 11. 2001 č. 1130.
- MASÁR Ivan, 1991: *Príručka slovenskej terminológie*. Bratislava: Veda.
- MISTRÍK Jozef, 1993: Juristické texty. *Text a kontext*. Prešov: Univerzita P. J. Šafárika, 78-81.

- NYOMÁRKAY István, 1987: O hrvatskom državnopravnom nazivlju u drugoj polovici 19. stoljeća. *Opća i slavenska terminološka problematika*. Zagreb 1987, 91-97.
- - 1994: Mamić, Mile: Temelji hrvatskoga pravnog nazivlja. Zagreb 1992. *WSljb* 40 (1994), 198-201.
- Občiansky zákonník*, 2004. Zákon č. 40/1964 Zb. a Nariadenie vlády SR č. 87/1995 Z. z. Zákony II/2004. Žilina: Poradca
- PAVLÍČKOVÁ Eva, 2005: The Existence of Paradoxes in Legal Discourse. *Slovak Studies in English. I.* Bratislava: Univerzita Komenského, 150-158.
- - 2013: Protirečenia v právnom diskurze. *Aktuálne otázky teórie diskurzu*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- SLANČOVÁ Daniela, 1996: *Praktická štylistika*. Prešov: Slovacontact.
- VALOVÁ Katarína, 2000. Právny jazyk. *Právny obzor* 83/63-72.

KNJIŽEVNOST, NOVI MEDIJI I POSTČITALAČKA GENERACIJA

Dragan Jakovljević

Uvod

Zamah tehnološke revolucije u medijskoj sferi, čiji smo svedoci i učesnici, među književnim stvaracima i njihovim čitaocima nameće nekoliko fundamentalnih pitanja, vezanih za budućnost pisane reči: da li internet, kao najčešće i najmoćnije sredstvo komunikacije, savremenu književnost čini i kvalitetnijom, ili samo dostupnijom čitaocima; kakve su moguće posledice hiperprodukcije literarnih štiva plasiranih putem globalne mreže; kakve su perspektive klasičnog književnog izdavaštva u takvim uslovima; da li i u kojoj meri internet (de)stimuliše učeničku i studentsku populaciju od čitanja književnih dela i kakve su moguće posledice takvih uticaja? Novi mediji označili su, pored ostalog, i pojavu nove tehnologije samog čina pisanja, a prekretnica čiji smo svedoci, po mnogo čemu je slična revoluciji Gutenbergove galaksije. Promena ekonomije pisanja nesumnjivo znači i menjanje književnih paradigmi, upravo kako je i otkriće štampe najavilo vladavinu fiksiranog, zatvorenog teksta, institucije autora i autorskih prava.

Digitalizacija književnosti odvija se na nekoliko područja. Osim promena vezanih za nove tehnologije pisanja na računaru, digitalizacija je i posledica razvoja globalnih hipertekstualnih sistema (elektronske komunikacije i internet mreže), pojave novih oblika naracija i hipertekstualne književnosti.

Pokazalo se da mediji uslovljavaju proces mišljenja oblikovanjem jedinstvenog diskursa. Kakav je to diskurs koji omogućuje internet? Uzevši u obzir nova saznanja na koja upućuje Nikolas Kar, internet sistemski razara mogućnost pribranog, dubinskog čitanja i svodi ga na pregledanje. Sama kultura oblikovana formatom, na primer, nekih društvenih

mreža, odlikuje se zabavom kao dominantnom karakteristikom. (TADIĆ 2013: 127)

Specifična težina književnosti u 21. veku značajno je smanjena u odnosu na prethodne istorijske epohe, premda književna dela koja nastaju u naše vreme nisu lošija od onih ranije napisanih. U računarskom i internet okruženju, slika i znak postali su važniji od tradicionalne jezičke komunikacije kroz knjigu. Razlozi zbog kojih književnost gubi svoj raniji značaj, nisu samo u promeni tipa duhovnosti, već su i tehnološke prirode.

1. Od prve štamparije do globalne mreže

Zahvaljujući Gutenbergovom pronalasku i činjenici da je štamparija omogućila proizvodnju hiljada istovetnih primeraka jedne knjige, ona je postala jedan od prvih masovnih industrijskih proizvoda. U isto vreme, na delu je ostvarenje velikog ideološko-političkog projekta stvaranja modernih nacija, tj. nacionalnih država. Da bi se nacija stvorila, potrebno je da se svi njeni pripadnici lako razumeju.

Književnost je bitna za nastajanje tzv. književnog jezika, tačnije, državnog jezika, jedinstvenog jezičkog obrasca neophodnog za formiranje nacije. Zato pisci i dobijaju svoje važno mesto u društvu, oni su jednostavno uključeni u veliki ideološki projekt. Taj posao je obavljen, a razvoj novih tehnologija, pre svega televizije, pruža mnogo efikasnija sredstva za ostvarenje raznih ideoloških ciljeva. (PETKOVIĆ 2007: 283-289)

O prednostima interneta moglo bi se govoriti mnogo: dostupnost svima, čuvanje od zaborava - posebno starih knjiga, velika mogućnost izbora... Međutim, preveliki izbor isto tako može biti i razlog za brigu. Jer, na mnogim internet stranicama se, u hiperprodukciji sadržaja zgubio urednik. U ovakvim slučajevima problem je u poverenju prema određenoj internet stranici i njenom uredniku (ako postoji). Čitalac koji je jednom potrošio više sati na nekoj stranici, čitajući lošu poeziju nepoznatih autora, retko će posegnuti ponovo za takvom stranicom i nekim novim nepoznatim autorom.

U ovom kontekstu, postavlja se pitanje, da li se i tu radi o nekoj vrsti „samoizdavaštva“ i da li, između ostalog, internet služi da autori, koji ne mogu da nađu izdavača, odnosno urednika za objavljivanje svoje knjige, ipak pronađu put do čitalaca, plasirajući mu odjednom sve što su napisali.

Ipak, ima autora koji smatraju da u ovoj oblasti i nije sve tako crno, i da, ukoliko elektronska knjiga na kraju uspe da istisne onu štampanu, nema mnogo osnova za pretpostavku da će je time ukloniti iz naših domova i navika. E-book, po njima, neće značiti smrt knjige, kao što ni pojava Gutenberga i njegovog genijalnog izuma nije koliko sutra ukinula čitanje kodeksa, niti trgovinu svicima papirusa. Različite tehnologije i navike nastavljaju da koezistiraju, a lepeza mogućnosti se proširuje.

Kao argumenti za ovakva očekivanja, često se spominju pitanja, na koja odgovore već znamo: da li je film usmrtio slikarstvo, odnosno da li je televizija ubila bioskop? Odgovor je, naravno, negativan, pa, gledano sa tog stanovišta, treba poželeći dobrodošlicu svim tehničkim dostignućima koja nam, posredstvom ekrana omogućavaju pristup globalnoj biblioteci.

2. Ekspanzija hipertekstualnosti

Žan-Filip de Tonak očekuje da će ekspanzijom novih medija nestati neke navike koje smatra zastarelim, a takođe i izvesna sakralnost, pridavana knjigama unutar naše civilizacije. Prema de Tonaku, nećeće verovatno, i onaj specifičan vid prisnosti između pisca i njegovog čitaoca, jer će mu pojam hipertekstualnosti neminovno nauditi. Ideja "odeljenog prostora" koju je knjiga simbolizovala, polako iščezava, a samim tim, bez sumnje, i neki načini čitanja. (DE TONAK, 2011: 7)

Žan-Klod Karijer i Umberto Eko, smatraju da nema razloga za paničnim strahovanjem, jer je knjiga savršen izum, koji se ne može učiniti boljim nego što jeste.

U tom pogledu, ona je, po Umbertou Eku, slična točku: Knjiga je, kaže on, poput kašike, čekića, točka ili makaza. Kada ste ih jednom izmislili, ne možete ih učiniti boljim. Mož-

da će knjiga evoluirati u svojim sastavnim delovima, možda joj stranice više neće biti od papira, ali ostaće ono što jeste. (KARIJER 2011: 3)

Kao i mediji koji su se u našim životima pojavili pre interneta, i on sam uzrokuje debate entuzijasta i skeptika. Njihova sučeljavanja se odvijaju u poslednje dve decenije i reklo bi se da se stavovi iz dana u dan sve više polarizuju.

Prema zapažanju Nikolasa Kara, i entuzijastima i skepticima promiče ono što je još Maršal Mekluan znao: da na dugi rok sam medij, više nego sadržaj medija, utiče na naše razmišljanje i delovanje. Kroz prozor u svet, i u nas same, popularni medij oblikuje ono što vidimo i kako to vidimo, a ako se njime dovoljno služimo, on menja nas same - i kao pojedince, i kao društvo. "Učinci tehnologije ne događaju se na nivou mišljenja ili na pojmovnom nivou. Oni menjaju obrasce percepcije, istrajno i bez otpora". (MEKLUAN 2003: 31)

Medijski magnat i jedan od pionira radija i televizije Dejvid Sarnof, u svom poznatom govoru na Univerzitetu Notr Dam 1955. godine, odbacio je kritike na račun masovnih medija, na kojima je sagradio svoju imperiju i stekao bogatstvo. Po njemu, proizvodi nauke, sami po sebi nisu ni dobri ni loši; njihova vrednost proizilazi iz načina na koji se njima služimo.

Mekluan se kritički izjasnio o ovom stavu, ističući da nas kao konzumente medijskih sadržaja, svaki novi medij menja. On je sadržaj medija uporedio sa sočnim komadom mesa koji provalnik nosi, da bi zavarao psa čuvara našeg uma. (MEKLUAN 2003a: 5)

Sa osvajanjem pune slobode književnog izražavanja, društveni uticaj književnosti vidno je smanjen u svim zemljama evropskog kulturnog kruga, a posebno u njenom istočnom, južnoslovenskom delu, u kojem je književnost, za vreme vladavine komunizma, imala značajnu kritičku, antiideološku ulogu. U novim okolnostima, kada se sve može reći i napisati, metaforički potencijal jezika manje se koristi, i sve više slabi, pa se i društvene funkcije literature, oblikovane u 19. i 20. veku, postepeno menjaju, bivaju potisnute u drugi plan ili se sasvim gube u potpunosti u prevlasti tržišnih kriterijuma koji

uslovljavaju celokupni društveni život, uključujući i samu prirodu i oblik umetničke imaginacije.

Razvoj štamparske i elektronske tehnologije, munjevitost načina umnožavanja teksta, i, posebno, pisanje na kompjuteru, usloveli su enormni porast tekstualne produkcije i učinili da književnost postane samo delić proizvodnje masovne umetnosti. (PANTIĆ 2010: 229)

Korenite promene u načinu življenja savremenog čoveka i novi kulturološki modeli koji su se pojavili u 20. stoleću, a koji svoju ekspanziju doživljavaju u naše vreme, čine književnost sve marginalnijim medijem. Književna forma više nema primat u pripovedanju priča naše civilizacije, a to su sve manje i film i strip. Po mnogim svojim karakteristikama, njihovu nekadašnju ulogu preuzimaju televizijske serije, računarske igrice i internet.

Ostavljajući sve vrednosti po strani, i danas moramo shvatiti da naša električna tehnologija ima takve posledice po naše najobičnije percepcije i navike delanja, da se u nama brzo nanovo vaspostavljaju mentalni procesi najprimitivnijih ljudi. Do tih posledica ne dolazi u našim mislima ili mišljenjima, gde smo obučeni da budemo kritični, već u našem najsvakodnevnijem čulnom životu, koji stvara vrtloge i matrice mišljenja i delanja. (MEKLUAN 1973: 46)

3. Nestanak ili preobražaj književnosti?

Moglo bi se reći da se danas srećemo sa postčitalačkom generacijom, koju karakteriše odsustvo želje njenih pripadnika da u svoj intelektualni okvir integrišu čitanje, pogotovo na maternjem jeziku. Čita se uglavnom sa ekrana i po pravilu na engleskom jeziku. To je samo jedna, vidljiva promena koja je nastupila sa novom tehnološkom erom u kojoj su analogne tehnologije ustupile mesto digitalnim. U poslednje dve decenije nestala su mnoga tehnička sredstva koja su u dvadesetom izazvala pravu revoluciju u prenošenju zvuka i slike: gramofonske ploče, video i audio kasete i celuloidna fotografija. Prema predviđanjima futurologa, takve tehnološke pro-

mene će se događati sve brže, pa se čak spominje i mogućnost da u narednih dvadesetak godina prestane potreba da se knjige štampaju u papirnoj formi. Da li je, imajući to u vidu, nezamislivo da neka od sledećih faza razvoja naše civilizacije bude nestanak književnosti?

To pitanje danas postavljaju mnogi, a čini se da se njime u najvećoj meri bave sami književni stvaraoci. Pitanja na koja često nailazimo kreću se od svrhe bavljenja književnošću - medijem koji se, prema nekim autorima, bliži svom zalasku, preko smisla pisanja na "malom" jeziku u kulturi u kojoj se sve manje čita, pa do dilema o tome da li, u takvim okolnostima, autori treba da se priklone nekim drugim medijima.

Umesto da ide ka tome da postane ogromna Aleksandrijska biblioteka, svet je, prema Meklulanu, postao računar, elektronski mozak. Ukoliko nismo svesni ove dinamike, namać ćemo preći u fazu paničnih užasa, koja sasvim odgovara malom svetu plemenskih bubnjeva, potpune međuzavisnosti i isprepletene koegzistencije. Ovaj autor znake takve panike uočava kod Žaka Barzuna (Jacques Barzun), koji se u svojoj "Kući intelekta" (The House of the Intellect) iskazuje kao neustrašivi i ostrvljeni ludit. Osećajući da sve što mu je drago proističe iz delovanja azbuke na naše duhove i kroz njih, on predlaže ukidanje vaskolike moderne umetnosti, nauke i filantropije. Kad se ovaj trio iskoreni, smatra on, moći ćemo da zatvorimo poklopac Pandorine kutije.

"Barzun nam lokalizuje svoj problem, mada nema pojma o vrsti dejstva ovih formi. Užas je normalno stanje svakog usmenog društva, jer u njemu sve utiče na svet, u svakom trenutku." (MEKLUAN 1973a: 48)

4. Perspektive knjige i pripovedanja

Kada govorimo o krizi književnosti kao medija, potrebno je razgraničiti promene koje se dešavaju u pripovedanju kao činu u komunikaciji, od onih koje pogađaju samu knjigu, u njenom fizičkom obliku. Imajući u vidu da se svaka ljudska kultura, pa i naša, zasniva na pripovedanju, postojanje tog

vida komunikacije ne treba dovoditi u pitanje. Ljudi su oduvek jedni drugima pričali priče i to će svakako nastaviti, ali je pitanje hoće li, u mnoštvu drugih mogućnosti, to nastaviti da čine putem književnosti kakvu danas poznajemo. Za njen opstanak je usko vezano pitanje budućnosti papirne knjige, kojoj futurolozi ne predskazuju dugovečnost, upoređujući njenu budućnost sa sudbinom nekih, danas prevaziđenih filmskih, fotografskih i audio formata. Razlozi koji će, verovatno, poslati papirnu knjigu u istoriju, tiču se kako skućenog životnog prosora savremenog čoveka, u kome ima sve manje mesta za police prepune knjiga, pa do uništavanja hektara šuma radi proizvodnje papira. Kao što je prestala potreba da se književnost zapisuje na svitku i pergamentu, tako će, sasvim očekivano, prestati potreba za njenim publikovanjem u današnjoj knjiškoj formi.

Na promene ove vrste, do kojih će neminovno doći, treba gledati kao na prirodne faze razvoja ljudske civilizacije. Možda je mnogo značajnije od ovog, pitanje koliko će se sama književnost transformisati usled ovih tehnoloških promena. Istorija kulture nam govori da su tehnološke promene uvek uticale i na promene u sferi književnosti. Tako je, na primer, Gutenbergov pronalazak štamparije uslovio da roman postane žanr koji je u književnoj produkciji najviše zastupljen. Bez pronalaska presa za štampanje, on svakako ne bi bio to što je danas, ako bi uopšte i postojao.

Imajući u vidu pravilo da tehnološki pronalasci značajno menjaju čovekov život, njegove navike i preokupacije, obemisljavaju tradicionalne i uvode nove profesije, možemo se s pravom upitati na koji će način književnost promeniti pojava elektronskih knjiga, kakve će novine u pogledu formi i žanrova doneti ta tehnološka inovacija i hoće li, možda, književno delo, poput video igrice, imati elektronsku formu odvijanja, odnosno račvanja svoje fabule. Nije nemoguće zamisliti da ćemo u budućnosti, slično kao u filmovima na DVD nosačima, imati knjige sa višestrukim završecima i mogućnostima izbora, čime i sami, donekle, učestvujemo u njihovom oblikovanju.

Pitanje na koje je ovog trenutka teško odgovoriti, a koje služi posebnom pažnjom jer spada među fundamentalna, kada je reč o perspektivi književnosti u eri dominacije elektronskih formi i interneta, tiče se mogućnosti da književnost preživi činjenicu da više nije sredstvo kojim naša civilizacija priča svoju priču. Knjizi načinjenoj od papira, dani su, kao što smo već zaključili, praktično već odbrojani, ali se postavlja pitanje može li se dogoditi da čovek, nastojeći da i u novim uslovima zadovolji svoju potrebu za pripovedanjem, uz knjigu odbaci i linearni tekst, kao prevaziđenu formu.

Ovo pitanje je veoma delikatno za sve kategorije koje su njime tangirane, a posebno za književne stvaraoce i nastavnike književnosti. Ozbiljnim ga čini činjenica da su inovacije koje danas konkurišu knjizi i književnosti veoma moćne, popularne i rasprostranjene. Kada je film počeo da traži svoje mesto u paleti do tada postojećih umetnosti, njegova najveća prednost je bila u tome što je koristio književnost, kako bi u sopstveni format integrisao temeljne elemente književnosti: likove, teme, žanrove.

Ako čitaoca doživljavamo kao običnog potrošača, konzumenta, a književnost svodimo na naraciju – onda, prema viđenjima pojedinih autora, teze o smrti knjige, i nisu zastrašujuće. Takvu knjigu može da zameni i televizijska serija ili film. Ali, knjiga je daleko više od toga.

U svojoj suštini, literarno delo je posuda za čuvanje značenja života, utočište, u kojem su se, kako smatra Džon Berger, najkrhčije, ali, ujedno najznačajnije ljudske istine spasle od uništenja i zaborava. Bilo da je to drama, roman ili pesma, književno delo je u svim slučajevima spasavanje značenja iz bezgranične šupljine vremena. Tako shvaćena, knjiga jednostavno nema alternativu. (TADIĆ 2013a: 127)

5. Internet menja auru dela

Valter Bendžamin je pisao o tome kako umetničko delo u savremenosti gubi svoju auru, a danas se, neretko, čini da je auru izgubilo sve ono što je dospelo na internet, jer se samo

jednim klikom na tastaturi može promeniti svaki raniji poređak. Rezultat takve prakse je navika da se živi bez pozitivnih emocija, bez svesti o vrednosti nasleđa i bez potrebe za bilo čim stabilnim i vrednim.

Kada je reč o pitanjima sa kojima se suočavaju nastavnici književnosti u eri "kraja čitanja", ona se odnose pre svega na smisao nastave u okviru koje učenici na nivou prepoznavanja savladavaju složena književna dela, kako bi bili pohvaljeni, kao u svojevrsnom "kvizu". Smisao bi, ipak, trebalo da bude odlaganje "smrti" čitanja, što je duže moguće, tako što će se učenici zainteresovati za knjigu čiji će svet biti kompatibilan sa njihovim iskustvom i problemima sa kojima se sreću u životu. Ti problemi su obično univerzalne prirode, bez obzira na vekove koji dele junake jednog romana od našeg vremena.

"Pri tom je jedno bitno: ni savremeni prozaik, ni savremeni nastavnik književnosti ne može polaziti od preduverenja da je književnost bogomdana, da je čitanje uvek bilo i da će uvek biti, da je književnost središnja u nacionalnoj kulturi i da nastavni program reflektuje tu večnu i nepromenjivu istinu. Već danas nije tako, a po svemu sudeći neće nikad više ni biti". (PAVIČIĆ 2013: 12)

Imajući to u vidu, neophodne su odgovarajuće promene kod svih aktera u aktuelnim procesima neminovne transformacije knjige, književnosti i njihovog shvatanja: pisaca, njihovog stvaralaštva, nastavnika, škola i njihovih programa. Ukoliko to prilagođavanje izostane, postoji opasnost da učesnici ovih procesa postanu statični ostaci kulture koja bi tako, nakon svog zenita, doživela neslavni kraj, i to daleko brže nego što bi se, na osnovu njenih zadivljujućih tekovina, moglo očekivati.

LITERATURA

- AARSETH Espen, 1997: *Cybertext - Perspectives on Ergodic Literature*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- DE TONAK Žan-Filip, 2011: Predgovor knjizi *Ne nadajte se da ćete se rešiti čitanja* (autora Žana-Kloda Karijera i Umberta Eka). Beograd: Branko Kukić - Gradac.
- EKO Umberto, 1965: *Otvoreno djelo*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- KARIJER Žan-Klod, EKO Umberto, 2011: *Ne nadajte se da ćete se rešiti čitanja*. Beograd: Branko Kukić - Gradac.
- LANDOW George, 1992: *Hypertext: The Convergence of Contemporary Literary Theory and Technology*. Baltimore & London: Johns Hopkins University Press.
- MEKLUAN Maršal, 1973: *Gutenbergova galaksija*. Beograd: Nolit.
- MCLUHAN Marshall, 2003: *Understanding Media: The Extensions of Man*, kritičko izdanje prir. W. Terrence Gordon, Corte Madera. CA: Ginko Press. 5-31.
- PAVIČIĆ Jurica, 2013: Suvremeni prozaik pred izazovom smrti čitanja. *Čitanje za školu i život*. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.
- PANTIĆ Mihajlo, 2010: Književnost u tranziciji ili: kako vam drago, *Sarajevske sveske* br. 27-28. Sarajevo.
- PETKOVIĆ Radoslav, 2007: Svet je nešto mnogo veće. *Pisci govore*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost.
- POSTMAN Neil, 1993: *Technopoly: The Surrender of Culture to Technology*. New York: Vintage Books.
- TADIĆ Nina, 2012: Književnost na novim medijima. *Čitanje za školu i život*. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.
- TURKLE Sherry, 1995: *Life on the Screen. Identity in the Age of the Internet*. New York: Simon & Schuster.

NAROŚLE POSTPAMIĘCI.
NA MARGINESIE WĘGIERSKIEJ TRYLOGII
KRZYSZTOFA VARGI GULASZ Z TURULA,
CZARDASZ Z MANGALICĄ I LANGOSZ W JURCIE

Agnieszka Janiec-Nyitrai

Termin „postpamięć” (*postmemory*) stworzony przez amerykańską badaczkę Marianne Hirsch do opisanego tego, jak pokolenie „dzieci zagłady”, tych, którzy sami nie doświadczyli Holocaustu, ale wciąż odczuwają jego konsekwencje, jest w humanistyce stosunkowo nowy. Okazuje się on jednak niezwykle użyteczny przy analizie tekstów literackich nie tylko podczas badania okrutnych doświadczeń II wojny światowej, ale także wszystkich szeroko pojętych traum przeszłości, przekazywanych z pokolenia na pokolenie, a szczególnie dotyczących Środkowej Europy, w której uwikłanie w historię i przeszłość jest wciąż odczuwalne.

Według polskiego eseisty i historyka literatury Aleksandra Fiuta to właśnie nieustanne potykanie się z Historią, nieustanne wystawienie na jej zgubny, niszczący wpływ stanowi dystynktywną cechę środkowoeuropejskiego doświadczenia, Historia przychodzi nagle, jest niszcząca jak żywioł (FIUT 2001: 23). Ciągłe odnoszenie się do tego, co było oznacza również niemożność wyzwolenia się od ciężaru przeszłości. Przeszłość w krajach Środkowej Europy jest często wypierana, podlega przemilczaniu, dochodzi często do uszkodzenia memorialnego kontinuum (MATUSIAK 2013: 18). Właśnie w opisanie traumatycznego niekiedy doświadczenia przeszłości przydatne wydaje się wykorzystanie terminu „postpamięć”. Jak pisze Marianna Hirsch, siła postpamięci spoczywa nie we wspomnianiu przeszłości, ale w projekcji pewnych zdarzeń z przeszłości, zdarzeń, których nie byliśmy świadkami:

Postmemory is a powerful form of memory precisely because its connection to its object or source is mediated not through recollection but through representation, projection, and creation-often based on silence rather than speech, on the invisible rather than the visible. That is not, of course, to say that survivor memory itself is unmediated, but that it is more directly-chronologically-connected to the past (HIRSCH 2001: 220).

Dochodzi do pewnego rodzaju przeniesienia traumatycznego doświadczenia, do wytworzenia pozbawionych kontekstu bezpośredniości, ale przecież autentycznych i silnych emocji, uczuć i wrażeń. Polska badaczka Joanna Tokarska-Bakir wyjaśnia następująco fenomen „postpamięci”, odsłaniając jego korzenie i pokazując niebezpieczne konsekwencje:

Postpamięć to ładunek przemieszczającej się traumy, która wskutek przeszkód społecznych lub indywidualnych psychicznych nie mogła zostać w miarę sprawnie rozładowana, a kiedy wreszcie się do świadomości przebiła, nie może zostać zobiektywizowana – a tym samym, na ile się to może w ogóle udać, wyleczona czy też ograniczona: najczęściej nie żyją już świadkowie zdarzeń, nie można o nich sensownie rozmawiać, rzecz się mitologizuje i produktami swojego rozkładu zatrzuwa cały organizm (TOKARSKA-BAKIR 2008: 27).

Terminu „postpamięć” można więc używać nie tylko w kontekście Holocaustu i tragedii narodu żydowskiego. Postpamięć dotyczyć może każdego, kto musi dźwigać ciężar przeszłości, wracać do tego, co zatrzuwa, co nie pozwala iść do przodu. Chodzi bowiem o pewnego rodzaju przeniesienie, pewnego rodzaju nieudźwignięcie ciężaru przeszłości, o traumę przekazywaną z pokolenia na pokolenie: „Postpamięć od pamięci odróżnia pokoleniowy dystans, a od historii głęboka osobista więź” (HIRSCH 2010: 254). Hirsch definiuje „postpamięć” jako swoistą strukturę inter- i trans-pokoleniowej transmisji traumatycznej wiedzy lub doświadczenia, a nie jako metodę, ruch czy ideologię (HIRSCH 1996: 106). Obok proponowanego przez Hirsch terminu „postpamięć”

dobrze przystający do opisanego zjawiska wydaje się być termin stworzony przez Jamesa E. Younga: „pamięć pamięci świadków”, „przeszłość zastępcza/pośrednia” (*vicarious past*) (YOUNG 2000: 2).

W swoim artykule chciałabym zaproponować nowe spojrzenie na węgierską trylogię Krzysztofa Vargi *Gulasz z turula* (2008), *Czardasz z mangalicą* (2014) i *Langosz w jurcie* (2016) właśnie poprzez pryzmat postpamięci. Varga w pierwszej części swojej trylogii pisze o Węgrzech jako o kraju zależnym od historii i pamięci (VARGA 2008: 50). Jednym z istotnych tematów, które polski pisarz, zanurzony jednak w węgierską kulturę i poruszający się po niej swobodnie, bada w swoich esejach, jest właśnie zagadnienie „nieuleczalnej, bolesnej, pokręconej pamięci” (VARGA 2008: 9). Varga zajmuje się różnymi rodzajami pamięci. Porusza kwestie kształtowania pamięci kolektywnej poprzez odpowiednią politykę historyczną, poprzez umiejętne manipulowanie przestrzenią – np. budowanie pomników i zmiany nazw ulic, pisze nie tylko o pamięci indywidualnej, zamkniętej w smakach i zapachach przeszłości (VARGA 2014: 134-135, VARGA 2016: 9-10), ale również o traumatycznej tęsknocie za tym, czego się nie doświadczyło, o trudnym do uchwycenia przesunięciu w czasie, które sprawia, iż Węgrzy nie pozwalają przeszłości po prostu wypalić się, odejść. Ostatni z wymienionych typów pamięci to właśnie postpamięć.

Nierozwiązane problemy przeszłości rzutują na teraźniejszość, dochodzi do międzypokoleniowej transmisji traum i urazów, które są wciąż odpowiednio podsycane. Varga obrazuje to na przykładzie nie pogodzenia się z rozbięciem Wielkich Węgier. Postrianońska trauma ciągnie się od 1920 roku, przechodzi płynnie z pokolenia na pokolenie, choć już mało kto z żyjących obecnie Węgrów urodził się przed 1920 rokiem. Te niewyrównane rachunki z przeszłością widać chociażby w ciągłej obecności mapy Wielkich Węgier w przestrzeni publicznej.

Naklejki z konturem przedtrianoińskich Węgier, kraju przypominającego kotlet schabowy, można zobaczyć na samochodach, kurtkach i plecakach gimnazjalistów częściej niż znaczki FTC. Patrząc na dzisiejszy Ferencváros trudno uwierzyć w jego potęgę. W potęgę ziem Korony Świętego Stefana udaje się wierzyć dużo łatwiej, bo jest to potęga mitu, który wciąż pielęgnuje się i odżywia (VARGA 2008: 91).

Symbol ten stał się już nawet częścią kultury popularnej i funkcjonuje także jako pamiątka dla turystów odwiedzających Węgry (VARGA 2014: 67).

Transmisja pamięci, nieutulonych żalów, niewyrównanych krzywd kładzie się cieniem na nowe pokolenia Węgrów, bo mit, jak pisze przenikliwie Varga, jest wciąż pielęgnowany i odżywiany. Obiektywnie niesprawiedliwa decyzja, która zapadła w 1920 roku, staje się tym samym nieodłączną częścią narodowego mitu, podobnie jak mit klęski pod Mohaczem, czy też mit męczeńskiej śmierci węgierskich generałów w 1848 roku, tzw. męczenników z Aradu.

Nie dochodzi do naturalnego wygaszania traum przeszłości. Varga wielokrotnie krytycznie patrzy na węgierskie i także polskie umiłowanie klęski oraz pielęgnowanie urazów przeszłości. Ciągłe zapatrzenie w przeszłość, emocjonalna więź z tym, co już dawno jest martwe, co powinno wybrzmieć, staje się ciężarem, który niczym młyński kamień ciągnie w dół. Współcześni Węgrzy nie są bezpośrednimi świadkami klęski pod Mohaczem, nie są nawet świadkami tragicznych wydarzeń 1920 roku, jednak pomimo wszystko czują się moralnymi spadkobiercami tych klęsk. Dochodzi do przedziwnego zakrzywienia ram czasowych: ludzie zaczynają żyć w przeszłości i żyć przeszłością. Varga buntuje się przed wszechobecną postpamięcią, jest znudzony ciągłym wracaniem do przeszłości i napawaniem się traumą:

Och, oczywiście, że mam już dosyć tej trianoińskiej martyrologii, jestem nią wystarczająco nasycony, jestem nią wręcz przesycony, już mnie to cierpienie narodowe nuży, już mnie ta rozpacz męczy jak tłusty obiad, już to wołanie o sprawiedliwość dzieje-

wą irytuje, już ten niemilknący płacz wścieka, i choć rozumiem to wszystko przecież, tę niespełnialną tęsknotę, to niemilknące zawodzenie, to mam dosyć, tak jak przecież dosyć mam polskich martyrologii, polskiego namaszczania się nieszczęściem, polskiego wołania o sprawiedliwość dziejową, a przecież „sprawiedliwość dziejowa” to wręcz doskonały oksymoron. Nie po to jest historia, żeby była sprawiedliwa, gdyby była sprawiedliwa, nie byłaby historią, domagać się od historii sprawiedliwości jest czystą dziecinadą (VARGA 2014: 293).

Jednym z ważnych elementów postpamięci jest nostalgia, nieokreślony smutek za czymś, czego nie doświadczyło się osobiście, za czymś, czego się nie знаło (HIRSCH 1996: 661). Dochodzi wtedy do idealizacji świata „przed traumą”, świata przed rokiem 1920, przed rokiem 1526, świata przed 1241 rokiem (przegrana bitwa z Mongołami pod Muhi) itd., co zaczyna przybierać kuriozalne i groteskowe formy. Stąd już niedaleko do mrzonek, do projekcji, jak piękny byłby świat, gdybyśmy nie stali się ofiarami. Uśpiona zostaje naturalna ludzka aktywność, ponieważ kiedy wyłączymy emocje, a włączymy rozum, stanie się jasne, że czasu nie da się cofnąć, by przeszłość w jakiś sposób naprawić.

Destrukcyjne mechanizmy postpamięci są jak trucizna, która powoli, ale stopniowo niszczy człowieka, pozbawia go nadziei, bo przecież powrót do przeszłości i naprawienie jej są niemożliwe. Mamy wtedy do czynienia ze szczególnie toksycznym rodzajem frustracji, której nie da się rozbroić, nie da się usunąć. Ciągła orientacja świadomości na przeszłość, koncentracja na ognisku traumy, mitologizowanie i częste wyolbrzymianie znaczenia przeszłości, czyli wspólna odziedziczona trauma przypominają wyniszczający nałóg, zżerają od środka. Pisze o tym Varga po wyjściu z Muzeum Trianon:

Kiedy wychodziłem z pałacu Zichy, wciąż potężnie wiało, a ja wyszedłem z mocnym jak ten wiatr przekonaniem, że nic więcej już o Trianon mój organizm nie będzie w stanie przyjąć, że oto zegnę się z Trianon w sposób zasadniczy i ostateczny, jakbym zrywał z jakimś wyniszczającym nałogiem. Ale, jak wiadomo,

w organizmie zawsze pozostaje to nasienie autodestrukcji, które czasami nagle kiełkuje i zakwita po latach, i ludzie wracają do picia wódki albo palenia, więc człowiek według swego mniemania wyleczony ze zgubnego nałogu znajduje się tak naprawdę jedynie gdzieś w drodze pomiędzy porzuceniem a powrotem. Wyobrażam sobie, że tak jak nałogowi alkoholicy chodzą latami na terapię, tak być może wielu Węgrów przydałaby się terapia, aby uwolnili się od trianońskiej traumy, a w zasadzie od wszelkich historycznych traum, które wciąż przecież jak palinka i papierosy zatruwają im życie (VARGA 2014: 299-300).

Trauma znana tylko z opowieści, z podręczników historii, ze wspomnień ojców i dziadków, osiada jak popiół na ramionach i głowach potomków i nie pozwala swobodnie oddychać i przekazywana jest jak bagaż z pokolenia na pokolenie. Pewna grupa żyjących współcześnie Węgrów czuje się niemalże zobowiązana do utrwalania posttrianońskiej traumy.

Problem postpamięci nie dotyczy oczywiście wyłącznie Węgrów, jest to problem niemal wszystkich środkowoeuropejskich narodów. Varga analizując węgierską kulturę i historię dostrzega właśnie ów środkowoeuropejski kontekst:

To jest właśnie typowo środkowoeuropejskie umiłowanie klęsk narodowych, największym nieszczęściem dla narodów Europy Środkowej są ich zwycięstwa, choć Serbowie, tak sobie myślę, wiedzą tu prym wśród braci Środkowoeuropejczyków, ponieważ serbskie umiłowanie klęski jest większe niż węgierskie, a węgierskie większe niż polskie, a polskie jest ogromne (VARGA 2014: 104).

Lektura esejów Vargi uświadamia, iż ludzie żyjący postpamięcią, ofiary postpamięci, otoczone obcymi, nie-swoimi przecież narracjami, nie są w stanie wytworzyć własnej, nowej odrębnej narracji, skupić się na przyszłości, ponieważ są wciąż ściągani przez nie swoje traumy, ale traumy należące do poprzednich pokoleń. Trauma oddziedziczona po wcześniejszych generacjach jest na tyle silna, że jest w stanie przyćmić osobiste, realne doświadczenia. Dochodzić może do tłumie-

nia pozytywnych i negatywnych emocji, pozostających w związku z prawdziwym, bezpośrednim doświadczeniem, do pewnego umniejszania własnych doświadczeń, do ciągłego odnoszenia własnych emocji do emocji z przeszłości. Towarzyszy temu poczucie zagrożenia, że kiedyś coś podobnego znów może się przydarzyć, a my jako współcześni, nie jesteśmy wystarczająco silni, odważni, aby strasliwą traumę z przeszłości odwrócić i zniwelować i nie potrafimy również przeciwstawić się temu, co czai się w nieznannej przyszłości. Jest z tym bezpośrednio połączone poczucie odpowiedzialności, paradoksalnie także odpowiedzialności za przeszłość, która przecież jest nieodwracalna.

Przeszłość staje się tym samym czymś w rodzaju obsesji. Silnie odczuwana postpamięć nie pozwala zadomowić się we własnym życiu, podsycia poczucie wyalienowania, niezrozumienia w świecie, który podobnym traumom nie podległ. Ciągle, stale powracające poczucie niesprawiedliwości dziejowej czyni dziedziców nie swojej pamięci swego rodzaju *zombie*, które nie potrafią żyć osadzone w teraźniejszości i zwrócone w kierunku przyszłości. Otaczający nas świat, ludzie, którzy nie zostali dotknięci postpamięcią, nie rozumieją wewnętrznych rozterek tych, którzy zostali przez toksyczną postpamięć „ukąszeni”. Tym samym ludzie żyjący przeszłością nie potrafią utożsamiać się ze swoim otoczeniem, które wydaje im się nieczułe, pozbawione uczuć patriotycznych, niewystarczająco wrażliwe. Żyją w okopach przeszłości, w wieży z kości słoniowej.

Jakby historia Węgier składała się z jednego wielkiego założycielskiego zwycięstwa, a potem całej długiej serii bohaterskich klęsk, klęsk niesłusznych i niesprawiedliwych, ale umacniających w Węgrach poczucie węgierkości, tak jak polskie powstania mają podsycać w nas nieustająco polskość, to bowiem, co łączy Polaków z Węgrami, to przekonanie, że aby być lepszym Polakiem i lepszym Węgrem, nieustannie należy napawać się narodowymi nieszczęściami, ten, kto dosyć ma już owych klęsk i pragnie zwycięstw, ten się zapewne niebezpiecznie wynaradawia (VARGA 2014: 156).

Również w perspektywie makro widać tę tendencję. Węgrzy (podobnie z resztą jak Polacy) uważają swoją kulturę za nieprzetłumaczalną, niedostępną dla innych narodów, jak po lekturze esejów Vargi stwierdza Przemysław Czapliński (CZAPLIŃSKI 2016: 297-298). Węgierskość i polskość są rodzajami wtajemniczenia, a my należymy do swego rodzaju elity, która czci przeszłość i napawa się nią.

Ci, którzy są obciążeni postpamięcią, są skazani na ciągle przeżywanie przeszłości, niczym Prometeusz na ciągle męczarnie traumy, na ciągle rozrywanie wnętrza przez sępa, a przeszłość ta, pomimo wielu nieudanych prób, nigdy nie stanie się terazniejszością (HIRSCH 2010: 280). Varga niezwykle obrazowo ujmuje owo niebezpieczeństwo więzienia przeszłości: „(...) to wszystko ginie w ciasnym natłoku przeszłości, ma się niby dziać, ale się nic nie dzieje, nic nie widać. To przeszłość rozrasta się coraz bardziej, przeszłość pożera wszystko, co nowe” (VARGA 2008: 125).

Węgrzy jednak nie zawsze byli ofiarami, byli także świadkami traumatycznych, trudnych do poradzenia sobie z nimi wydarzeń i ich, jako świadków, także dotyczyć może postpamięć (SENDYKA 2014: 102). Trudnym tematem, podobnie jak w Polsce, jest współodpowiedzialność za zagładę Żydów, a owa wybiórczość, selektywność pamięci pokazana jest np. w znanym sporze o pomnik węgierskich ofiar II wojny światowej na budapeszteńskim placu Wolności, o czym szczegółowo pisze Varga.

Zapominanie okazuje się łatwe, a wypieranie może być skrupulatnie zaplanowane, czego dowodem jest stojący od niedawna w Budapeszcie na placu Wolności pomnik ofiar niemieckiej okupacji – wykwit polityki historycznej, która podąża ścieżkami dość podobnymi do tych polskich, według przekonania, iż zawsze byliśmy jedynie ofiarami z zewnątrz przychodzącej przemocy (VARGA 2016: 268).

Węgierska trylogia Vargi wpisuje się pod pewnym względem w nurt kultury i literatury posttraumatycznej, ale także otwarcie z nią polemizuje:

(...) kultura posttraumatyczna skupia się wokół centralnego urazu, zadawnionego i wypartego, który niespodziewanie powraca i poddaje rewizji aktualną rzeczywistość. Formacja ta „nie chce” wyleczenia, raczej spełnia się w obsesyjnym wpatrywaniu się w otwartą ranę. Uraz staje się jej fetyszem, maską „czegoś innego”, tajemnicą, której - sama nieświadoma - kultura ta nie potrafi inaczej zakomunikować (BOJARSKA 2008: 91).

Trylogia Vargi sama w sobie nie tworzy tego nurtu, ale opisuje go, definiuje, charakteryzuje, a w końcu demaskuje. Varga jest odważny i bezkompromisowy w ocenie i Węgier, i Polski, ponieważ podwójna, polsko-węgierska perspektywa daje mu wolność, uwalnia od bycia turystą, ale też od bycia Węgrem uwikłanym w węgierskie narracje (PÁLFALVI 2012: 120). Ową otwartą raną w węgierskiej przeszłości zdają się być nie tylko trauma traktatu triańskiego, ale także rok 1848 i krwawo stłumiona węgierska Wiosna Ludów oraz bitwa pod Mohaczem, kiedy wojska Sulejmana Wspaniałego pokonały Węgrów, a Węgrzy stracili wtedy króla Ludwika Jagiellończyka. Varga wspominając tę przegraną bitwę nazywa ją obrazowo: „Mohaczyńska trauma do dziś jest – obok Trianon – największą i najboleśniejszą naroślą na pamięci” (VARGA 2008: 51). Narośl ta deformuje, oszpeca, ale także może być niebezpieczna. Może przekształcić się w nowotwór złośliwy, który zdradziecko, od środka stopniowo wyniszcza i zżera węgierskość.

Nową traumą, którą zapewne będą w formie postpamięci przeżywać kolejne pokolenia jest Rewolucja 1956 roku, krwawo stłumiona przez Sowietów. Lista traum i otwartych ran wymienianych przez Vargę jest długa. Pomaga mu w tym opublikowana w czasopiśmie „Magyar Narancs” ankieta dotycząca dziesięciu największych nieszczęść w dziejach Węgier (VARGA 2014: 156). Postpamięć przekazywana jest z ojca na syna, jest to istne *perpetuum mobile* traum i upokorzeń, sięgające XIII wieku, kręcące się nieustannie w chocholim tańcu niemal od zarania węgierskich dziejów.

Emocje związane z postpamięcią powracają cyklicznie, bo postpamięć staje się ważnym elementem współczesnych narracji w całej Środkowej Europie. Podkreślane są krzywdy, potęgowane porażki, akcentowane niesprawiedliwości. Wydaje się jednak, że jest to podejście krótkowzroczne, ponieważ nie tworzy ono poczucia siły i wspólnoty, promieniającego z pozytywnych doświadczeń, ale nawarstwia wyobcowanie i buduje wspólnotę na krzywdzie i poniżeniu. Węgry uwikłane w zmagania z postpamięcią Varga przedstawia jako „zbiorową ofiarę wampira zwanego Historią” (VARGA 2014: 72). Nowe pokolenia, wyrastające w cieniu postpamięci, prawdopodobnie nie będą w stanie udźwignąć ciężaru przeszłości i zaczną poszukiwać ucieczki w zapomnieniu. Oczywiście jest to rozwiązanie radykalne i mogące mieć trwałe, negatywne konsekwencje, ponieważ poprzez całkowite odcięcie się od przeszłości ludzie tracą część swojej tożsamości, a ich tożsamość może zostać nieodwracalnie rozchwiana. Niemniej jednak postpamięć, którą nie wprost, ale bardzo szczegółowo opisuje Varga, może mieć równie niebezpieczne konsekwencje, jak zapomnienie.

BIBLIOGRAFIA

- BOJARSKA Katarzyna, 2008: Historia Zagłady i literatura (nie) piękna: „Tworki” Marka Bieńczyka w kontekście kultury posttraumatycznej. *Pamiętnik Literacki* 99(2)/ 89-106.
- CZAPLIŃSKI Przemysław, 2016: *Poruszona mapa. Wyobrażenia geograficzno-kulturowa polskiej literatury XX i XXI wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Literackie.
- FIUT Aleksander, 2001: *V Evropě, čili...Olomouc: Votobia*.
- HIRSCH Marianne, 1996: Past Lives: Postmemories in Exile. *Poetics Today* 17/ 659-686.
- - 2001: Surviving Holocaust: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory. *Visual Culture and the Holocaust*. London: The Athlone Press, 215-246.

- - 2008: The Generation of Postmemory. *Poetics Today* 29/ 103-128.
- - 2010: Żaloba i postpamięć. *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki. Antologia*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 247-280.
- MATUSIAK Agnieszka, 2013: Między pamięcią a zapomnieniem. Postkomunistyczna trauma społeczno-kulturowa w krajach Europy Środkowej, Wschodniej i Południowo-Wschodniej po roku 1989. Kwerenda problemu. *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia* 1/ 9-26.
- PÁLFALVI Lajos, 2012: Varga a Węgry. Podróże i opisy. *Magyar-lengyel kapcsolatok: kontrasztív nyelvészeti, irodalmi és kulturális kutatás. Kontakty polsko-węgierskie: kontrastywne badania językoznawcze, literackie i kulturalne*. T. II. Poznań: ProDruk, 119-125.
- SENDYKA Roma, 2014: Miejsca, które straszą (afekty i nie-miejsca pamięci). *Teksty Drugie* 1/84-102.
- TOKARSKA-BAKIR Joanna 2008: Nędza polityki historycznej. *Pamięć jako przedmiot władzy*. Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego, 27-30.
- YOUNG E. James 2000: At Memory's Edge: *After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. New Haven: Yale University Press.
- VARGA Krzysztof, 2008: *Gulasz z turula*. Wołowiec: Czarne.
- - 2014: *Czardasz z mangalicą*. Wołowiec: Czarne.
- - 2016: *Langosz w jurcie*. Wołowiec: Czarne.

ANGOL MINTÁRA KELETKEZETT TÜKÖRSZAVAK A MAGYARBAN ÉS AZ OROSZBAN

Janurik Szabolcs

Nyomárkay István akadémikus munkásságának kulcsfontosságú részét képezik a tükörfordítás jelenségével kapcsolatos kutatásai. Az ünnepeelt e kérdéskör vizsgálatához rendszeresen visszatér, elsősorban a horvát nyelv német és magyar mintára létrejött tükörszavaira összpontosítva. Magyar nyelven megjelent tanulmányai között egyaránt olvashatunk gyakorlati egybevető elemzést (NYOMÁRKAY 1980), illetve összefoglaló jellegű, elméleti cikket (NYOMÁRKAY 1993a, 1993b). Néhány évvel ezelőtt közzétett dolgozatában a jubiláns a tükörfordítások és tükörjelentések mintáinak pontos meghatározására, valamint átvevő nyelvbeli életképességükre vonatkozóan von le tanulságokat (NYOMÁRKAY 2013). Legutóbbi írásában pedig felveti, hogy „tanulságos lenne a manapság nemzetközi használatúvá avanzsált angol nyelv kutatása a már említett nyelvi világgép szempontjából” (NYOMÁRKAY 2016: 380).

Ehhez a gondolathoz kapcsolódva az alábbi tanulmányomban a magyar és az orosz nyelvre az utóbbi évtizedekben gyakorolt, egyre erősödő angol nyelvi hatás ez idáig kevésbé vizsgált eredményének, az idegen mintát követő, de saját nyelvi elemekből építkező, újonnan kialakult tükörszavaknak a rövid áttekintésére vállalkozom. Szándékaim szerint írásom alapvetően gyakorlati jellegű, a tükörfordítást érintő elméleti kérdésekkel nem foglalkozom. A témában született szakirodalmi munkák vázlatos összefoglalása után kitérek a tükörszavak szótári rögzítésének problémáira, végül pedig tematikus csoportosításban tárgyalom a magyar és az orosz nyelv angol mintára létrejött új keletű tükörszavait, valamint a tükörszó-alkotási folyamatok hasonlóságait és eltéréseit.

1. Angol mintára keletkezett tükörszavak a magyarban

Az idegen nyelvi mintát követő tükörszavak és tükörjelentések vizsgálata nagyon munkaigényes, általában bonyolultabb, nehezebb feladat, mint a jövevényszavak kimutatása (KISS 1976: 4). Talán ez is közrejátszik abban, hogy a szakirodalomban nagyon kevés olyan munkát lehet találni, amely a magyar nyelv angol eredetű tükörfordításait veszi számba.

Papp László a TESz. adatai alapján összegzi a magyar nyelv tükörszavaival kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat. Tanulmányában terjedelmi okok miatt elsősorban a német és latin eredetű tükörfordításokra összpontosít, és mindössze négy olyan példát említ a 19. századból, amelyek mintaadója az angol nyelv lehetett: *telivér* [< *full-blood*], *félvér* [< *half-blood*], *kékharisnya*¹ [< *bluestocking*], *vezércikk* [< *leading article*] (PAPP 1984: 57).

Zsilinszky Éva értekezésében a magyar nyelv két legnagyobb etimológiai szótárának (TESz. és EWUng.) adatai alapján rendszerezi szókészletünk angol vonatkozású elemeit. A tükörjelenségek körében összesen 25 szót említ, de ezek közül csupán két 20. századi kalkról jelenthető ki egyértelműen, hogy angol mintára jött létre: *kosárlabda* [< *basketball*] (1926), *tizenéves* [< *teenager*] (1959). A többi esetben az angol mellett német minták is közrejátszhattak a tükörszavak kialakulásában: *felhőkarcoló* [< ang. *skyscraper*, ném. *Wolkenkratzer*], *kebelbarát* [< ang. *bosom friend*, ném. *Busenfreund*], *vezércikkely* [< ang. *leading article*, ném. *Leitartikel*] stb. (ZSILINSZKY 2003: 41–43, 51–52).

Országgh László monográfiájában „A közvetett nyelvi hatás” című fejezetben esik szó az angol mintára megalko-

¹ „Az elnevezés a XVIII. századi Angliából származik. [...] A magyar nyelvben való kései megjelenése [1837] azt sugallhatja, hogy valószínűbb a német forrás, mert a XIX. század elején amúgy is nagy számban jelentek meg német mintára alkotott tükörszavak a magyarban” (RÁDULY 1998: 472–473).

tott tükörfordításokról (ORSZÁGH 1977: 148–151). A neves szótáríró két korszakot különít el a magyar nyelvre vonatkozóan: a 20. századig általában valamilyen közvetítő nyelven (német, francia) keresztül jutottak el hozzánk az angol eredetű tükörszavak, míg az utóbbi évszázadban már egyenesen az angol alapján zajlott a tükörfordítás folyamata. Országh László a németen vagy a francián át érkezett tükörszavakra is bőségesen sorol fel példákat, jelen tanulmány szempontjából azonban érdekesebbek a közvetlenül az angoltól fordított kalkok, amelyekből 70-nél is többet említ a szerző. Az 1970-es évekig megjelent tükörfordítások közül kiemelkednek a sportnyelvi példák: *félideő* [*< halftime*], *kalapácsvetés* [*< hammer throw*], *kosárlabda* [*< basketball*], *sportember* [*< sportsman*], *súlylökés* [*< shot put*], *szabadrúgás* [*< free kick*], *vízipóló* [*< water polo*] stb., valamint a politikai szókincs kifejezései: *alsóház* [*< lower house*], *csúcstalálkozó* [*< summit (meeting)*], *felsőház* [*< upper house*], *forródrót* [*< hotline*], *hidegháború* [*< cold war*], *ülősztrájk* [*< sit-down strike*], *vasfüggöny* [*< iron curtain*] stb.

A magyar nyelv újabb keletű, angol mintára keletkezett tükörszavairól a legteljesebb összefoglalót Horváth Péter Iván tanulmányában olvashatjuk (HORVÁTH 2010). A szerző először azokat a lexémákat veszi számba, amelyek szóelemről szóelemre másolják az eredetit:

- 1) toldalékolt szavak: *böngésző* [*< browser*], *kivásárolni* [*< to buy out*], *mátság* [*< otherness*], *vágatlan* [*< uncut*];
- 2) szóösszetételek: *csapatépítés* [*< team building*], *főszór* [*< mainstream*], *utóbuli* [*< afterparty*];
- 3) kifejezések: *csontváz a szekrényben* [*< skeleton in the closet*], *fenntartható fejlődés* [*< sustainable development*], *tudás alapú társadalom* [*< knowledge-based society*].

Az alaktani változással járó tükörfordítások egy-egy szóelem eltér az angol eredetitől: *életlhosszig tartó tanulás* [*< lifelong learning*], *értékesítési pont* [*< point of sale*], *földcsuszamlásszerű győzelem* [*< landslide victory*], *köszöntő ital* [*< welcome drink*].

A szerző a legtöbb példát a jelentéskölcsönzésre hozza, 60-nál is több magyar szó angol hatásra kialakult új jelentését tárgyalja, többek között az alábbiakat: *adminisztráció* [< *administration*] ‘kormány(zat)’, *asszisztens* [< *assistant*] ‘partjelző’, *évad* [< *season*] ‘tévésorozat egy évnyi részei’, *portál* [< *portal*] ‘kiinduló weboldal’, *realizálni* [< *to realize*] ‘rájönni, észrevenni’, *regisztrálni* [< *to register*] ‘feliratkozni’ (HORVÁTH 2010: 108–112).

A Minya Károly által összeállított neologizmusszótárak is jelentős mennyiségű angol mintájú tükörfordítást tartalmaznak. Érdekes megfigyelni, hogy a szótárszerkesztő az első kiadványában a forrásnyelv feltüntetése nélkül *tükörszó* jelöléssel adja meg a kérdéses példákat (MINYA 2007), majd a második szógyűjteményében már a *tükörfordítás* kifejezést alkalmazza, és az eredeti angol mintát is közli (MINYA 2014). Véleményem szerint azonban a két szótárban fellelhető tükörszavak tényleges mennyisége jóval nagyobb annál, mint ahogy azt a fenti minősítések alapján gondolhatnánk.

Az első szótárban mindössze 10 példa mellett áll a „tükörszó” megjelölés: *bőrfejú* [< *skinhead*], *egér* [< *mouse*], *egérpad* [< *mouse pad*], *érintőképernyős* [< *touch screen*], *fehérgalléros* [< *white-collar*], *génbank* [< *gene bank*], *hódeszka* [< *snowboard*], *kihívás* [< *challenge*], *környezetbarát* [< *environmentally friendly*], *politikacsináló* [< *policymaker*]. Valójában azonban még további 70–80 szóról szintén feltételezhetjük, hogy tükörfordítás eredményeként jött létre: *árnyékkormány* [< *shadow cabinet*], *banánköztársaság* [< *banana republic*], *fejvadász* [< *headhunter*], *frontember* [< *frontman*], *házimozi* [< *home cinema*], *hegyikerékpár* [< *mountain bike*], *légzsák* [< *airbag*], *piacgazdaság* [< *market economy*], *szappanopera* [< *soap opera*], *zöldkártya* [< *green card*] stb.

A második szótárban már 26 tükörfordítás szerepel (közülük kettő külön jelölés nélkül), de ebben a szóanyagban is legalább még 60–70 neologizmus minden bizonnyal angol mintára keletkezett: *csokoholista* [< *chocoholic*], *e-könyv-olvasó* [< *e-book reader*], *garázsvásár* [< *garage sale*], *hangoskönyv* [< *audiobook*], *láncdohányos* [< *chain-smoker*], *okostévé* [< *smart TV*], *ökológiai*

lábnyom [< *ecological footprint*], *pókkamera* [< *Spidercam*], *tájseb* [< *landscape wound*], *vakrandi* [< *blind date*] stb.

Balázs Géza a közel 2000 új szót tartalmazó neologizmusztótárában (BALÁZS 2016) számításaim szerint mintegy 140 angol mintára keletkezett tükörszót rögzít, bár a kifejezések eredetére csak néhány esetben tesz utalást. A tükörfordítások nagyjából fele az előbb említett két Minya-szótárban ugyancsak megtalálható, de a vizsgált szóanyagban 60–70 új példát is felfedezhetünk, közöttük olyanokat, amelyek az utóbbi néhány évben jelentek meg a magyar nyelvben: *felhőszolgáltatás* [< *cloud service*], *nyelvtannáci* [< *grammar Nazi*], *szelfibot* [< *selfie stick*], *villámcsődület* [< *flashmob*]. A tükörfordítással létrejött neologizmusok között többféle típussal találkozhatunk:

- 1) tükörszavak: *gyűlöletbeszéd* [< *hate speech*], *memória hab* [< *memory foam*], *sikertörténet* [< *success story*], *újraírható* [< *rewritable*];
- 2) tükörkifejezések: *barnamezős terület* [< *brownfield land*], *északi gyaloglás* [< *Nordic walking*], *kritikus tömeg* [< *critical mass*];
- 3) tükörjelentések: *barangolás* [< *roaming*], *ikon* [< *icon*], *megoszt* [< *to share*], *tűzfal* [< *firewall*];
- 4) részfordítások: *hiperszöveg* [< *hypertext*], *kanapészförf* [< *couchsurfing*], *valóságshow* [< *reality show*], *webmester* [< *webmaster*].

2. Angol mintára keletkezett tükörszavak az oroszban

Az orosz nyelvű szakirodalomban sem kapott eddig nagy hangsúlyt a tükörfordítás jelenségének kutatása, az angol eredetű tükörszavakra vonatkozóan pedig még kevesebb utalást lehet találni a témával kapcsolatos munkákban.

Az utóbbi évtizedek kölcsönzései és tükörfordításait áttekintő tanulmányában Leonid Krysin az angol mintájú régebbi tükörszavak közül megemlíti a *синий чулок* [< *bluestocking*] ‘kékharisnya’ és *самообслуживание* [< *self-service*] ‘önkiszolgálás’ kifejezést, az újabbakat pedig két csoportra osztja:

- 1) tükörjelentések (семантические кальки): *высокий* [<high] 'legjobb' (*высокая технология* [< high technology] 'high-tech, csúcstechnológia'), *тенево́й* [< shadow] 'illegális' (*теневая экономика* [< shadow economy] 'árnyékgazdaság'), *ястреб* [< hawk] 'héja (keményvonalas politikus)', *зелёные* [< green(back)] 'zöldhasú (dollár)';
- 2) tükörkifejezések (сочетаемостьные кальки): *горячая точка* [< hot spot] 'veszélyes terület, háborús övezet', *делать деньги* [< to make money] 'pénzt csinálni', *денежный мешок* [< moneybags] 'pénzeszsák', *промывание мозгов* [< brainwashing] 'agymosás' (КРЫСИН 2002: 32–33).

Az angol–orosz nyelvi kapcsolatok történetét áttekintő írásában Emma Volodarskaja felsorol néhányat az 1970–1980-as évek tükörfordításai közül (*банк данных* [< databank] 'adatbank', *пакет предложений* [< package of proposals] 'javaslatcsomag', *сверхдержава* [< superpower] 'nagyhatalom'), majd részletesebben is tárgyalja a tükörszavak egyes típusait:

- 1) hibridek (полукальки): *экстраток* [< extra current] 'extraáram', *супердержава* [< superpower] 'szuperhatalom', *термоядерный* [< thermonuclear] 'termonukleáris';
- 2) képzéses kalkok (словообразовательные кальки): *краснокожий* [< redskin] 'rézbőrű', *небоскрёб* [< skyscraper] 'felhőkarcoló', *пережиток* [< survival] 'maradvány', *рабовладение* [< slave-owning] 'rabszolgatartás';
- 3) tükörjelentések (семантические кальки): *белый* [< white] 'fehér (bőrű)', *конёк* [< hobby] 'hobby', *третичный* [< tertiary] 'harmadlagos', *ядро* [< nucleus] 'atommag';
- 4) tükörkifejezések (фразеологические кальки): *мозговой штурм* [< brainstorming] 'ötletelés', *утечка мозгов* [< brain drain] 'agyelszívás', *четвертая власть* [< fourth estate] 'negyedik hatalom (média)', *эскалация войны* [< escalation of war] 'a háború eszkalálódása' (ВОЛОДАРСКАЯ 2002: 99–101).

A cikk végén található mellékletben a szerző 71 tükörfordítást szerepeltet, köztük olyan további példákat, mint *желтая пресса* [*< yellow press*] ‘bulvársajtó’, *летающая тарелка* [*< flying saucer*] ‘repülő csészealj’, *охота на ведьм* [*< witch hunt*] ‘boszorkányüldözés’, *тёмная лошадка* [*< dark horse*] ‘sötét ló’, *часы пик* [*< peak hours*] ‘csúcsforgalom’ stb. (ВОЛОДАРСКАЯ 2002: 116–117).

A Natalija Arapova által összeállított, a Nagy Péter kora után létrejött tükörfordításokat tartalmazó, az orosz szótárirodalomban egyedülálló kiadvány 1600 szócikke közül 56 címző esetében fedezhetünk fel valamilyen angol vonatkozást (АРАПОВА 2000). Az egyértelműen angol mintára megalkotott tükörszavak száma 32, de előfordulnak olyan tükörfordítások is, amelyek keletkezésében az angolon kívül fontos szerepet játszott a német vagy a francia nyelv is, vagy pedig időnként mindkettő. Mivel a szerző munkájában csak az 1950-es évekig megjelent tükörszavakat vizsgálja, és a tükörkifejezéseket (фразеологические кальки) nem is tárgyalja, a mai orosz nyelvben legtöbbször melléknév + főnév formában használatos, újabb keletű, angol mintájú tükörszavak nem is kerülhettek a látókörébe. A 20. század közepéig az angol hatásra megalkotott szavak több mint fele jelentéskölcsönzés eredménye: *гусеница* [*< caterpillar*] ‘lánctalp, hernyótalp’, *истребитель* [*< destroyer*] ‘vadászgép’, *капитан* [*< captain*] ‘csapatkapitány’, *картина* [*< picture*] ‘mozifilm’ stb.

A mai orosz lexikográfiában az idegen szavak szótárai közül az egyetlen, amelyben tükörfordítások is találhatóak, egy 2016-ban megjelent, képekkel is illusztrált kiadvány, amely az utóbbi évek orosz nyelvében használatos angol kölcsönszavakat leltározza (СА3-2016). A 707 szócikket tartalmazó kézikönyvben összesen 12 angol mintára keletkezett tükörfordítás szerepel:

- 1) tükörszavak: *гостевой дом* [*< guesthouse*] ‘vendégház’, *дорожная карта* [*< road map*] ‘menetrend, ütemterv’, *Живой журнал* [*< Live Journal*] ‘blogszoolgáltatás’, *кредитная карта* [*< credit card*] ‘hitelkártya’, *мозговой штурм* [*< brainstorming*]

‘ötletelés’, *панельная дискуссия* [< *panel discussion*] ‘paneledőadás’, *самозанятый* [< *self-employed*] ‘a magánszektorhoz tartozó, önálló, független’, *электронная почта* [< *electronic mail*] ‘villanyposta, e-mail’;

2) részfordítások: *девушка пин-ап* [< *pinup girl*] ‘fotómodell’, *смарт-часы* [< *smartwatch*] ‘okosóra’, *скажи чиз* [< *say cheese*] ‘mosolyogj! (fényképezésnél)’;

3) tükörjelentések: *химия* [< *chemistry*] ‘kémia (kölcsonös vonzalom)’.

Angol eredetű tükörfordításokat találhatunk még az egyes évtizedek új szavait és új jelentéseit összegyűjtő orosz neologizmuszótárakban is.

Az 1980-as évekből például a következőket: *горячая линия* [< *hotline*] ‘forródrót’, *звёздные войны* [< *Star Wars*] ‘csillagháború(s terv)’, *индейское лето* [< *Indian summer*] ‘indián nyár’, *мыльная опера* [< *soap opera*] ‘szappanopera’, *новая волна* [< *new wave*] ‘új hullám’, *потребительская корзина* [< *consumer basket*] ‘fogyasztói kosár’, *трудоголик* [< *workaholic*] ‘munkamániás’ (HC3-80).

Az 1990-es évekből pedig az alábbiakat: *быстрое питание* [< *fast food*] ‘gyorsétel’, *всемирная паутина* [< *World Wide Web*] ‘világháló’, *высокая технология* [< *high technology*] ‘hightech, csúcstechnológia’, *жёсткий диск* [< *hard disk*] ‘merevlemez’, *зелёная карта* [< *green card*] ‘zöldkártya’, *работоголик* [< *workaholic*] ‘munkamániás’, *серийный убийца* [< *serial killer*] ‘sorozatgyilkos’ (HC3-90).

3. Párhuzamok és eltérések a magyar és az orosz tükörszóalkotásban

Az alábbiakban tematikus csoportosításban összegzem azokat az eseteket, amelyekben a magyarban és az oroszban hasonlóképpen keletkeztek az angol eredetű tükörszavak, illetve röviden kitérek azokra a példákra is, amelyeknél a két átvevő nyelv valamelyikében elmaradt a tükörfordítás, és helyette inkább a kölcsonszó használatos.

3.1. Politika:

árnyékkormány – теневой кабинет [*< shadow cabinet*];
béna kacsa – хромая утка [*< lame duck*];
hidegháború – холодная война [*< cold war*];
sokkterápia – шоковая терапия [*< shock therapy*];
vasfüggöny – железный занавес [*< iron curtain*].

Az orosz *заднескамеечник* [*< backbencher*] ‘hátsó sorokban ülő parlamenti képviselő’ és *коридоры власти* [*< corridors of power*] ‘a hatalom folyosói, berkei’ kifejezéshez hasonló tükörfordítás nem jött létre a magyarban. Ugyanakkor az angol *kingmaker* és *speechwriter* terminusokra a magyar megalakotta a *királycsináló* és *szövegíró* / *beszédíró* tükörszót, míg az orosz az anglicizmusokat részesíti előnyben (*кингмейкер, спичрайтер*). A még eléggé újnak számító és talán kevésbé ismert *béna kacsa* meghatározás arra a mandátuma lejártá előtt álló elnökre vonatkozik, aki helyzetéből adódóan már nem hoz nagy horderejű döntéseket, a *királycsináló* pedig azt a politikust / pártot jelöli, aki / amely a választások idején a mérleg nyelvének szerepét tölti be valamelyik nagyobb politikai erő hatalomra kerülésében.

3.2. Gazdaság, kereskedelem, reklám:

célcsoport – целевая группа [*< target group*];
fejvadász – охотник за головами [*< headhunter*];
pénzmosás – отмыwanie денег [*< money laundering*];
piacgazdaság – рыночная экономика [*< market economy*];
üzletasszony – деловая женщина [*< businesswoman*].

Míg az angol *blue chips* és *happy hour* kifejezésnek az oroszban a *голубые фишки* és *счастливыи час* tükörfordítás felel meg, addig a magyarban az anglicizmusok használatosak ‘a legnagyobb forgalmú és legjobban jövedelmező értékpapírok a tőzsdén’ és ‘meghatározott időszak, amikor olcsóbban lehet vásárolni’ jelentésben.

3.3. Informatika:

hajlékonylemez – гибкий диск [*< floppy disk*];
hangposta – голосовая почта [*< voicemail*];
házi mozi – домашний кинотеатр [*< home cinema*];
honlap – домашняя страница [*< home page*];
egér – мышь [*< mouse*] → tükörjelentés mindkét nyelvben.

Az angol *smartphone* tükörfordításaként a magyarban az *okostelefon* szó terjedt el, az oroszban ezzel szemben csak a *смартфон* változat létezik. Ugyancsak hiányzik az oroszban az angol *user-friendly* kifejezés átvevő nyelvi megfelelője (vö. magyar *felhasználóbarát*). Érdekes eltérés figyelhető meg az angol *light pen* elnevezés saját nyelvi elemekkel történő visszaadása során: az orosz *световое перо* pontosan követi az eredeti forrásnyelvi mintát, nem úgy, mint a magyar *fényce-ruza* 'kézi mutatóeszköz, amellyel a képernyő egy tetszőleges pontja kijelölhető'.

3.4. Médianyelv:

fehérgalléros – беловоротничковый [*< white-collar*];
sárga oldalak – жёлтые страницы [*< yellow pages*];
sorozatgyilkos – серийный убийца [*< serial killer*];
szappanopera – мыльная опера [*< soap opera*];
kihívás – вызов [*< challenge*] → tükörjelentés mindkét nyelvben.

Az angol *newsroom* és *environmentally friendly* kifejezés a magyar nyelvben tükörfordításként *hírszoba* és *környezetbarát* formában jelenik meg, miközben az oroszban az első esetben megmaradt az anglicizmus (*нюсрум*), míg a második példánál teljesen más szó szerkezet alakult ki ebben a jelentésben (*экологически чистый*).

3.5. Sport:

hegyikerékpár – горный велосипед [< mountain bike];
strandröplabda – пляжный волейбол [< beach volleyball];
vasember – железный человек [< iron man].

Az angol *fair play* mintájára az oroszban létrejött a *честная игра* tükörfordítás, míg a magyarban inkább eredeti, átadó nyelvi formájában terjedt el a szó. Egyes újabb sportágak megnevezésénél a magyar nyelvben az angol kölcsönszavak átvételével párhuzamosan tükörszavak is kialakultak (*testépítés* – *bodybuilding*, *hódeszka* – *snowboard*), miközben az oroszban csak az anglicizmus fordul elő (*бодибилдинг*, *сноуборд*).

3.6. Könnyűzene:

élőzene – живая музыка [< live music];
világzene – мировая музыка [< world music];
kemény rock – тяжёлый рок [< hard rock].

Az angol *cover version* és *heavy metal* kifejezésnek az oroszban a *кавер-версия* és *тяжёлый металл* részfordítás felel meg, míg a magyarban az első fogalomra a *feldolgozás* ‘régi dal új változata (más előadóval)’ szó használatos, a második esetben pedig a zenei irányzat jelölésére megmaradt az anglicizmus változatlan formában.

A fenti példaanyag alapján összességében megállapíthatjuk, hogy míg a magyarban többnyire valamilyen szóösszetétel segítségével történik a tükörszóalkotás, addig az oroszban a folyamat eredményként leginkább melléknévből és főnévből álló jelzős szerkezetek jönnek létre. Azzal kapcsolatban viszont nehéz következtetéseket levonni, hogy vajon a magyar vagy az orosz nyelv folyamodik-e gyakrabban a tükörfordítás eszközéhez a legújabb anglicizmusok kölcsönzése során. Ahogy az egyes témaköröknél tapasztalhattuk, nagyon vál-

tozó mértékben kerültek többségbe az egyik vagy a másik nyelvben a tükörszavak.

Ebben a tanulmányban terjedelmi okok miatt nem vállalkozhattam sem a két nyelvben előforduló, angol mintára keletkezett tükörszavak részletesebb vizsgálatára, sem pedig a teljes korpusz bemutatására. Ez egy olyan lexikográfiai munka feladata lehetne, amely az oroszra vonatkoztatva az Arapova-féle szótár hagyományait folytatva bővítené a példaanyagot az új, angol eredetű tükörfordításokkal, illetve a magyar szótárirodalomban újdonságnak számító tükörszó-tár² dolgozhatná fel a nyelvünkben használatos régebbi, főleg latin és német mintájú, valamint az újabb, angolból származtatható kalkokat, amelyek száma minden valószínűség szerint ezernél is többre tehető.

IRODALOM

- BALÁZS Géza, 2016: *Új szavak, kifejezések. A rendszerváltás kisszótára (1990–2015). Nem szótárazott szavak tárháza.* Budapest: IKU – Inter Nonprofit Kft.
- HORVÁTH Péter Iván, 2010: Fordítási eredetű változások a mai magyar nyelvben. *Jelentés a magyar nyelvről (2006–2010).* Budapest: Inter – Magyar Szemiotikai Társaság, 105–130.
- KISS Lajos, 1976: *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban.* (Nyelvtudományi Értekezések 92.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MINYA Károly, 2007: *Új szavak 1. Nyelvünk 1250 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal.* Budapest: Tinta.

² Ez lehetne a leendő új típusú szótár elnevezése Zoltán András javaslata alapján. Mindez összecsengene a Tinta Könyvkiadónál 2004-ben megjelent, Tótfalusi István által összeállított *Idégszó-tár* címével. A tükörkifejezéseket illetően jól használható Elisabeth Piirainen kétkötetes munkája (PIIRAINEN 2012, 2016).

- - 2014: *Új szavak 2. Nyelvünk 800 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal.* Budapest: Tinta.
- NYOMÁRKAY István, 1980: Német tükörfordítások a horvátban és a magyarban. *Magyar Nyelv* 76/ 436–447.
- - 1993a: A tükörfordításról, különös tekintettel a (szerb)horvára. *Magyar Nyelv* 89/ 180–189.
- - 1993b: »Le cas du calque... est plus complexe.« (B. Unbegaun). (Über die Lehnübersetzungen mit besonderer Rücksicht auf das Kroatisch[serbisch]e). *Studia Slavica Hung.* 38/ 113–124.
- - 2013: Egy nyelvteremtő praktika: a tükörszóalkotás. *Studia Slavica Savariensia* 1–2/ 382–387.
- - 2016: Nyelvi világkép, tükörszavak és etimológia. *Magyar Nyelvőr* 140/ 377–386.
- ORSZÁGH László, 1977: *Angol eredetű elemek a magyar szókészletben.* (Nyelvtudományi Értekezések 93.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PAPP László, 1984: Tükörszók a magyarban. *Magyar Nyelv* 80/ 48–59.
- PIIRAINEN Elisabeth, 2012: *Widespread Idioms in Europe and Beyond. Toward a Lexicon of Common Figurative Units.* Vol. 1. New York etc.: Lang.
- - 2016: *Widespread Idioms in Europe and Beyond. Toward a Lexicon of Common Figurative Units.* Vol. 2. New York etc.: Lang.
- RÁDULY Zsuzsanna, 1998: *A kékharisnya, kékszakáll és kékvér szavainkról. Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára.* Budapest: ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszék, 472–475.
- ZSILINSZKY Éva, 2003: *Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban.* (Nyelvtudományi Értekezések 153.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- АРАПОВА Н. С., 2000: *Кальки в русском языке послепетровского периода. Опыт словаря.* Москва: «Издательство МГУ».

- ВОЛОДАРСКАЯ Э. Ф., 2002: Заимствование как отражение русско-английских контактов. *Вопросы языкознания* 2002/4: 96–118.
- КРЫСИН Л. П., 2002: Лексическое заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий. *Вопросы языкознания* 2002/6: 27–34.
- НСЗ-80: *Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 80-х годов*. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 1997.
- НСЗ-90: *Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 90-х годов XX века*. Т. 1–3. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2009–2014.
- САЗ-2016: ХОДЖАГЕЛЬДЫЕВ Б. Д., ШУРУПОВА О. С. *Иллюстрированный словарь английских заимствований в русском языке последних лет*. Москва: «Флинта», 2016.

СРЕДСТВА ГРАММАТИКИ И КАРТИНА МИРА В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Ласло Ясаи

0. Вступительные замечания

С опорой на аутентичную литературу российской лингвистики мы исходим из краткого определения ключевого для нас понятия: *языковая картина мира* – это «совокупность представлений о мире, заключенных в значении слов и выражений данного языка» (ЗАЛИЗНЯК–ЛЕВОНТИНА–ШМЕЛЕВ 2005). Считается, что каждому естественному языку соответствует уникальная картина мира, так как языки различаются, в частности, и способом концептуализации действительности. С другой стороны, сразу следует заметить, что при существовании характерных различий в картине мира иногда обращает на себя внимание именно общность при видении явлений, в частности, то поразительное сходство, которое наблюдается в результате «духовного родства» разных языковых коллективов. Именно этот аспект выносится на первый план в статье И. Ньомаркаи при сопоставительном анализе лексики немецкого, венгерского и хорватского языков относительно способа выражения значений слов (NYOMÁRKAY 2012).

Различия в отображении способа языкового представления, конечно, также становятся более эксплицитными, если анализируемые явления сопоставляются в двух или нескольких языках. Очевидно, для иллюстрации того, каким образом в языке концептуализируется действительность, при первом приближении целесообразно обратиться к примерам из области лексики и фразеологии. С одной стороны, неодинаковая семантическая структура отдельных слов или лексических единиц в том или ином языке непосредственно свиде-

тельствует о тех различиях, которые вытекают из разного рода деления действительности (см., в частности, большинство словарных статей в двуязычных словарях). С другой стороны, национально-культурная специфика в семантических особенностях того или иного языка, по-видимому, наиболее ярко раскрывается при использовании примеров из области фразеологии (в ее широком понимании, с учетом пословиц и крылатых выражений) (см., напр., BÁRDOSI 2004; ФЕЛИЦЫНА-ПРОХОРОВ 1979; ТЕЛИЯ 2006). Таким образом, естественно, что реконструкция различных концептов и их сопоставление с эквивалентами разных языков предлагаются прежде всего со стороны лексики и фразеологии. В венгерской славистике основы данного направления заложены Я. Банчеровским (см., напр., BAŃCZEROWSKI 2008), его труды инспирировали дальнейшие исследования касательно картины мира других концептов (напр., DZIEWOŃSKA-KISS 2012; Она же 2015; RÁDULY 2013; DUDÁS 2016; PÁTROVICS 2015; Он же 2016).

В настоящей статье ставится задача продемонстрировать, что в разноаспектное и более полное описание картины мира русского языка может внести свой вклад и анализ некоторых разделов грамматики. Среди грамматических средств обнаруживаются и такие феномены, которые можно охарактеризовать, опираясь именно на особый способ представления данного явления, которые, хотя в более отвлеченной форме, также отличаются разными оттенками национальной специфики. Учет грамматики следует расценивать как естественное стремление, ведь в широком смысле языковая картина мира – это часть языковой семантики (ср. ЗАЛИЗНЯК 2013: 5, 7), в которую должна входить в свою очередь и грамматическая семантика. В нижеследующем сопоставлении, исходя из рассмотрения некоторых фрагментов русской грамматики и опираясь на положения в (БОНДАРКО 1992), мы попытаемся проиллюстрировать особенности таких различий между русским и венгерским

языками, которые обнаруживают интерпретирующий характер, которые, выражаясь термином А. В. Бондарко, различаются «интерпретационным компонентом» при наличии некоторого общего смысла. Из множества такого рода грамматических явлений здесь выделим четыре разных круга вопросов: 1) деепричастные предложения, 2) безличное употребление, 3) выражение начала действия и 4) некоторые примеры глагольного управления.

1. О деепричастных предложениях

1.1. Этот тип предложения, в котором (при помощи соответствующей видовой формы) выражаются отношения одновременности и преждевременности, представляет весьма распространенную конструкцию в русском языке. С нашей точки зрения в деепричастных предложениях заслуживает особого внимания следующая интерпретирующая характеристика: действие, выражаемое деепричастием, представляет собой «понижение по рангу» по сравнению с основным действием, которое выражается спрягаемой формой глагола. Данная дифференциация состоит в том, что по отношению к главному действию деепричастная форма выражает фоновое, как бы второстепенное действие, имеющее сопутствующий характер.

При сопоставлении текстовых примеров бросается в глаза, что в качестве эквивалентов русского деепричастного оборота в венгерском языке гораздо чаще выступают глагольные предикаты. Из этого следует и то, что в венгерском языке утрачивается (точнее, не считается существенным фактором) различие типа «основное действие – сопутствующее действие». Сказанное проиллюстрируем на примерах, взятых из рассказа К. Федина, «Встреча с прошлым» (Пер.: Imre Makai):

<i>Обернувшись, я увидел большие старинные окна школьного коридора...</i>	<i>Ahogy megfordultam, megpillantottam az iskolafolyosó szokatlan formájú nagy, ódon ablakait...</i>
<i>Перестав разговаривать, они все вместе взглянули на меня...</i>	<i>Abbahagyták a beszélgetést, mindnyájan egyszerre rám néztek...</i>
<i>Я чуть-чуть приостановился, улыбнувшись.</i>	<i>Elmosolyodtam, és megálltam egy pillanata</i>
<i>На этой площадке – проговорил я, слегка придерживая хозяйина за руку...</i>	<i>Ezen a lépcsőpihenőn – mondtam, és karjánál fogva kissé visszartartottam a házigazdát...</i>
<i>Я брел, озираясь на остатки сада, который прежде звали Собачьими липками, заглядывая во дворы, где под заборами никли высохшие, сизые от пыли допухи, слушая, как неожиданно взвывает будто сорвавшаяся с какого-то вихревого метеора мотоциклетка.</i>	<i>Őgyelegantem, nézegettem annak a kertnek a maradványait, amelyet azelőtt Kutyahársaknak hívtunk, be-be-néztem az udvarokba, ahol a kerítések tövében a portól szürke, fonnyadt keserűlapu kókadózott, és hallgattam, ahogy váratlanul elsívoít egy-egy motorkerékpár, mintha valamelyik villámgyors meteorról zuhanna le.</i>

Уже на основе немногочисленных примеров видно, что в русском языке естественным образом прибегают к той возможности, которая при изображении двух (или нескольких) соотносительных действий нацелена на различение этих действий как главного и сопутствующего, в то время как в венгерском языке регулярное, частотное употребление деепричастной формы с целью такой дифференциации казалось бы явно искусственным способом.

1.2. Нельзя в этой связи не коснуться вопроса о том, что русскому деепричастию приписывается и другая особенность помимо представленного выше явления. Данная форма в большей мере может приобретать дополнительные, обстоятельственно-характеризующие функции, чем в венгерском языке. В выражении таких оттенков принимают участие разные факторы: временное отношение

между сказуемым и деепричастием, смысл предложения и лексическое значение того глагола, от которого образовано деепричастие. Речь идет об имплицитном выражении таких значений, как *причина, цель, условие, уступительность и следствие* (ср. АКИМОВА–КОЗИНЦЕВА 1987: 257–274). В этих функциях – за исключением примера (5) – в венгерском языке естественными эквивалентами деепричастных оборотов оказываются придаточные предложения. Для иллюстрации приведем по одному примеру.

1) Выражение причинного оттенка: *Я оставил мотор в холостом ходу, зная, что он перегрелся* (≈ так как я знал) – *Üresjáratban hagytam a motort, mivel tudtam, hogy túlmelegedett.* 2) Оттенок цели: *Они часто листают старинные словари, выискивая* (≈ чтобы выискать/найти) *там вышедшие из употребления слова* – *Gyakran lapozgatnak régi szótárakat, hogy keressenek bennük a használatból már kikerült szavakat.* 3) Оттенок условия: *В этом легко можно убедиться, проделав простой опыт* (≈ если проделать) – *Erről könnyen meggyőződhetünk, ha elvégzünk egy egyszerű kísérletet.* 4) Оттенок уступительности: *Прождав его целых полчаса* (≈ Хотя я прождал...), *я так и не встретился с ним* – *Vár félóráig vártam rá, mégsem találkoztam vele.* 5) Оттенок следствия: *Женщина <...>, вернувшись, встала в дверях, загородив собой выход* (И. Друцэ, Белая церковь) – *Az asszony <...>, miután visszatért, odaállt az ajtóba, elzárva ezzel a kijáratot.*

2. О безличном употреблении

2.1. Согласно традиционной грамматической терминологии, безличными называются бесподлежащие предложения. В русском языке безличные предложения представлены разными структурными типами, из которых мы выделим два таких случая, когда некоторый общий смысл может формально выражаться как двусоставными личными, так и односоставными безличными предложениями, и тем самым мы по-разному интерпретируем данное общее содержание. Так, например, венгерское

предложение *Éjszaka nem aludtam* может иметь два истолкования, которые мы иллюстрируем, используя русские эквиваленты 1) *Ночью я не спал* – это фиксация такой ситуации, которая предполагает сознательное действие, зависящее от воли субъекта. Эта особенность в венгерском языке станет однозначной, если дополнить ситуацию: *Éjszaka nem aludtam, hanem olvastam (tévét néztem, dolgoztam stb.)*. 2) *Ночью мне не спалось* – безличное предложение, выражающее действие, которое зависит не от воли субъекта, а от неназванных внутренних или внешних условий (ср. Копров 2001: 101–102). Поскольку в венгерском языке отдельная конструкция с такой интерпретацией отсутствует, говорящий, во избежание двусмысленности, часто прибегает к компенсирующим возможностям: *Az éjszaka nem tudtam aludni* или *rosszul aludtam*. В литературном тексте (в художественном переводе), конечно, встречаются и другого рода индивидуальные решения. Например:

<p><i>Старик остался отдыхать. Но ему не спалось</i> (Федин. Старик).</p>	<p><i>A vénember egyedül maradt, hogy pihenjen. De elkerülte az álmot</i> (Пер.: Gellért György).</p>
---	---

Следует заметить, что в русском языке в случае некоторых глаголов представленный тип употребления (т. е. безличное употребление с дательным субъектом и отрицательной частицей) встречается регулярно: *мне не работалось, не сиделось (дома), не пишется* (ср. КОПРОВ 2001: 100–102).

2.2. При использовании безличных предложений в русском языке имеется возможность для дифференцированного выражения таких интерпретационных различий, которые не касаются основного смысла предложения. Ввиду того что из тех же слов мы можем составить личное двусоставное, безличное и страдательное предложения, создается трехчленный синонимический ряд предложений. В качестве примера приведем следующие три ряда:

1) а) *Ветер сорвал крышу*; б) *Ветром сорвало крышу*; в) *Крыша (была) сорвана ветром*. 2) а) *Град побил посевы*; б) *Градом побило посевы*; в) *Посевы (были) побиты градом*. 3) а) *Осколок бомбы ранил солдата*; б) *Осколком бомбы ранило солдата*; в) *Солдат (был) ранен осколком бомбы*. Такому трехчленному ряду в венгерском языке соответствует лишь одно, личное и двусоставное предложение: 1) *A szél leszakította a tetőt*; 2) *A jég(eső) elverte a vetést*; 3) *A bombaszilánk megsebesítette a katonát*. В отличие от этого, в русском языке, как мы видели, данное содержание можно интерпретировать с трех разных точек зрения: а) с позиции исходно-субъектного действия, так же, как в венгерском языке; б) роль субъекта уменьшается, причем форма творительного падежа включает в себя не только значение агенса, но и значение инструмента и причины; в) мы исходим из (семантического) объекта, а творительный субъект также отступает на задний план. О семантической характеристике действия и актантов, участвующих в предложениях данного синонимического ряда, см. подробнее в статье (PALÁSTI 2005). К изложенному следует еще добавить, что творительный субъект (который теряет свою важность) может быть опущен не только в страдательном предложении – *Посевы побиты*; *Солдат (был) ранен* и т.п. – , но и в безличном: *Побило посевы*; *Ранило солдата* и т.п.

3. О выражении начала действия

Тогда как в венгерском языке при обозначении начала действия доминируют описательные конструкции типа *kezd* + инфинитив, в русском языке для выделения начальной фазы используются не только сочетания с фазовым глаголом *начать/начинать*, но, у большей части глаголов, активно употребляются и определенные приставочные модификации (обычно с приставкой *за-*, напр., *занять*) – глаголы начинательного способа действия. Эти дериваты при выражении начала четче выделяют момент наступления действия, чем сочетания с фазовым глаголом.

Ср., в частности, формы *заговорил, запел, заиграл, закричал, зашумел, заплакал, зазвенел*, с одной стороны, и сочетания *начал говорить, начал петь, начал играть, начал кричать* и т.п., с другой. Глаголам начинательного способа действия в венгерском языке редко соответствуют аналогичные дериваты, – эквиваленты типа *заговорить–megszólal, загреметь–eldördül, закричать–felkiált, засмеяться–elneveti magát / felnevet* представляют собой лишь единичные примеры и, в отличие от русского языка, этот способ деривации не входит в систему. Кроме того в венгерском языке sporadически встречаются и особые лексические единицы, а также и приставочные образования с возвратным местоимением: *táncra perdül, nótára zendít, rázendít, rágyújt, sírva fakad, elsírja magát*. Тем не менее общую картину несомненно составляют описательные формулировки с глаголом *kezd*.

Однако на уровне текста наблюдается и совсем другая форма смысловой эквивалентности, и именно этот способ можно охарактеризовать такой интерпретацией, которая явно отличается от самого типичного обозначения начала в русском языке. Так как во многих ситуациях начало как наступление момента действия предполагает продолжение (это постдуративная или постфреквентативная фаза), в венгерском языке нередко внимание говорящего переключается именно на эту фазу. При этом, конечно, мы отказываемся от эксплицитной маркировки собственно начинательного значения. В практике это значит, что, например, смысловым эквивалентом предложения *Все засмеялись* может быть попросту *Mindenki nevetett*. Й. Крекич заметил уже в 70-ые годы, что глагол начинательного способа действия часто переводят простым бесприставочным глаголом, и венгерскому исходному глаголу часто соответствует приставочный глагол как начинательный способ действия. Автор приводит следующие два примера (KRÉKITS 1977: 103):

<p><i>Это настолько сильно задело его, что придя домой, он ткнулся головой в колена матери и зарыдал</i> (Горький. ЖКС).</p>	<p><i>Ez annyira megviselte a gyereket, hogy hazatérve az anyja ölébe borult és keservesen sírt.</i></p>
<p><i>Tehén bőgött, veder csörömpölt, harang szólt odakint – kezdődött a falu szokásos köznapja</i> (Fekete Gy. Az orvos halála).</p>	<p><i>Густо замычала корова, звякнуло ведро, загудел вдали колокол – деревенский день начался.</i></p>

В указанной же статье Крекич замечает, что начинательный глагол прошедшего времени может развивать и перфектное значение (неразобщенное с моментом речи), поэтому, как логично предположить, естественным эквивалентом может быть и глагол настоящего времени (ср. там же: 100):

<p><i>Старообрядцы зашевелились</i> (Горький. ЖКС).</p>	<p><i>Nagyon mozgolódnak az őhitűek.</i></p>
---	--

К сказанному следует добавить еще один момент: в таких ситуациях, когда действия непосредственно следуют друг за другом, в русском языке требуются глаголы СВ. Мы полагаем, что, в частности, этим обстоятельством объясняется высокое число начинательных глаголов СВ в русском языке. В венгерском же языке, как показывают примеры, такого ограничения нет, при наличии последовательности действий после глагола СВ может стоять и бесприставочный глагол НСВ со значением процесса:

<p><i>Это было в те годы, когда Кипренский превратился из крепостного мальчика в художника и об его «магической» кисти заговорила вся Европа</i> (Паустовский. Орест Кипренский).</p>	<p><i>Ez azokban az években volt, amikor Kiprenszkij jobbágyfiúból festőművésszé lett és az ő „mágikus” ecsetéről beszélt egész Európa.</i></p>
---	---

4. Способ видения в глагольном управлении

Русское глагольное управление, отличающееся характером семантического фона от соответствующего управления некоторых венгерских глаголов, зачастую является источником ошибок типа межъязыковой интерференции. Нижеследующие примеры иллюстрируют именно это явление в отношении русско-венгерского сопоставления. Относительно парных глаголов будет названа лишь «исходная форма» с учетом возможности аспектуальной деривации – префиксации или суффиксации.

У глагола *опоздать* управлением является: *во что (в школу)* или *на что (на урок)* и, соответственно, вопросительное слово – *куда*. К венгерскому эквиваленту (*el*)*késik* в качестве управления принадлежит форма *valamiről, valamiből (az óráról, az iskolából)*, значит, вопросительное слово: *откуда*. Видимо, семантическим фоном русского глагола служит перемещение в пространстве.

Способом видения различаются и глагол *здороваться с кем* и его венгерский эквивалент *köszön valakinek*. Употребляя русский глагол с управлением, мы исходим из того, что в данной ситуации имеет место *встреча с кем-либо* и при этом имеет место взаимное действие. Датив же в венгерском мотивируется тем, что 'при встрече кто-то кому-то говорит слово приветствия'.

Глагол с управлением *проститься с кем, с чем* также может показаться странным «глазами венгра» (по-венгерски: *elbúcsúzik valakitől, valamitől*), хотя согласно тому, каким образом носители русского языка воспринимают данную ситуацию, абсолютно естественно исходить и в этом случае из семы взаимности (т.е. в момент прощания участники ситуации еще вместе). То же самое можно сказать об управлении глагола *растаться с кем* – *elválík valakitől*. Очевидно, что и в той, и в другой ситуации венгр выделяет момент удаления.

В завершающем примере остановимся на особенности управления глагола *узнать* ('*megtud*'). Здесь обращает на себя внимание, что наличие «вариантов» у кого и от кого не значит взаимозаменяемости, и, следовательно, с позиции учащегося здесь нет свободного выбора. *Узнать что (о чем) у кого* обозначает сознательное, намеренное действие (точный, однозначный эквивалент: *megtudakol*), а в отличие от этого, *узнать от кого* – ненамеренное, случайное действие (*megtud, tudomására jut*).

ЛИТЕРАТУРА

- BAŃCZEROWSKI Janusz, 2008: *A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- BÁRDOSI Vilmos (ed.), 2004: *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező szótára és fogalmi köri szótára.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- DUDÁS Mária, 2016: Nemzeti sztereotípiák a magyar és bolgár frazeológiában. *Frazeológia. Az emberi világgép tükrözője.* Budapest: Tinta Könyvkiadó, 55–60.
- DZIEWOŃSKA-KISS Dorota, 2012: A halál perszifikációja a magyar és a lengyel nyelvben. *A szótól a szövegig.* Budapest: Tinta Könyvkiadó, 51–57.
- - 2015: Az őselemek nyelvi képe a lengyel és magyar frazeológiában. *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben.* Budapest: Tinta Könyvkiadó, 61–72.
- KRÉKITS József, 1977: Az ingresszív akcióminőségű orosz igék és magyar nyelvi megfelelőik. *A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos közleményei.* Szeged, 95–106.
- NYOMÁRKAY István, 2012: Die geistige Verwandtschaft der ostmitteleuropäischen Sprachen. *Studia Slavica Hung.* 57 (1)/ 25–35.

- PALÁSTI Katalin, 2005: К вопросу о предложениях, образующих синонимические ряды. *Slavica Szegediensia*. V. Szeged, 151–158.
- PÁTRÓVICS Péter, 2015: Nyelvi időkép és időattitűdök. Nyelvi-kulturális megközelítés. *Magyar Nyelv* 111. 4/ 433–448.
- – 2016: A 'torma' nyelvi világképe a lengyel és az osztrák frazeológiában. *Frazeológia. Az emberi világkép tükrözője*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 139–145.
- RÁDULY Zsuzsanna, 2013: Az emberi külső ábrázolása a magyar és a lengyel frazeológiában (a növény- és állatvilág tükrében). *Studia Slavica Savariensia* 1–2/ 399–405.
- АКИМОВА Т. Г., КОЗИНЦЕВА Н. А., 1987: Аспектуальные-таксисные ситуации, включающие элементы семантики обусловленности. *Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис*. Ленинград: Наука, 267–274.
- БОНДАРКО А. В., 1992: Проблема соотношения универсальных и идиоэтнических аспектов семантики: интерпретационный компонент грамматических значений. *Вопросы языкознания* № 3/ 5–20.
- ЗАЛИЗНЯК Анна А., 2013: Русская семантика в типологической перспективе. К вопросу о термине 'языковая картина мира'. *Russian Linguistics* 37, №. 1/ 5–20.
- ЗАЛИЗНЯК Анна А., ЛЕВОНТИНА И. Б., ШМЕЛЕВ А. Д., 2005: *Ключевые идеи русской языковой картины мира. Языки славянской культуры*.
- КОПРОВ В. Ю., 2001: *Вариантные формы в русском языке. Лексика. Грамматика. Стилистика*. Воронеж: Воронежский гос. ун-т.
- ТЕЛИЯ В. Н. (ed.), 2006: *Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий*. Москва: АСТ-ПРЕСС Книга.
- ФЕЛИЦЫНА В. П., ПРОХОРОВ Ю. Е., 1979: *Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения*. Москва: Русский язык.

A KATOLIKUS IRODALOM MINT ÚJKORI KULTURÁLIS KÉPZŐDMÉNY SAJÁTÓSÁGAI

Kiss Szemán Róbert

A katolikus irodalom meglátásunk szerint az új-, modern- és posztmodern európai kultúra olyan kulturális alakzata, amely nem köthető kizárólagosan egyetlen tudományos vagy művészeti paradigmához sem (PUTNA 1998, PUTNA 2010). Egyik fontos sajátossága, hogy történeti és stílustörténeti korszakokon átívelő jelenségként értelmezhető, és az adott koron belüli kulturális alakzatok specifikus tulajdonságokkal rendelkező alrendszerként létezik. Az irodalmi és kulturális anyag óriási mennyisége, az áttekintett időszak hosszúsága, valamint a stiláris heterogenitás következményeként éppen ezért joggal tehető föl a kérdés, milyen egyéb vonatkozások segíthetnek a katolikus irodalom természetének megrajzolásában. Az alábbiakban erre a kérdésre keressük a lehetséges választ.

1. A 20. századi modern irodalomtudomány szinte valamennyi iskolája a szó valóságvonatkozásának válságát állapította meg. Arról a tapasztalatról beszél a saját tudományos eszközeivel, hogy a szó mint olyan jelentése elhasználódott, kiürült és a szavak jelentésén alapuló nyelv valóságvonatkozásai felfüggesztődtek, relativizálódtak vagy megszűntek. E tapasztalat általános filozófiai, nyelvelméleti és művészeti vonatkozásai természetszerűleg megjelennek a katolikus irodalomban is, mindazonáltal nem a kizárólagosság és a megváltoztathatatlanosság előjelével, hanem inkább olyan komoly akadályként, amelynek legyőzése – minden nehézsége dacára – nem lehetetlen feladat. A katolikus irodalom a fenti modern és posztmodern művészeti tapasztalat meglétét nem vonja kétségbe, hanem pusztán egy másik, megelőző tapasztalat birtokában zárójelbe teszi. Ez a megelőző tapasztalat

pedig *a Szó mint Logosz* mégis-meglétén, mégis-érvényességén, azaz a katolikus egyház tanításán alapul. A logosznak mint az isteni önközlés megtapasztalásának, nyelvi jelekkel való rögzítésének és emberi megértésének lehetőségén alapul a közös, értelemmel bíró nyelv megőrzésének és fejlesztésének esélye. Ez a közös nyelv olyan kommunikációs eszköz, amelynek funkcionalitását nem pusztán az emberi nyelv, hanem maga az élő isteni Szó biztosítja, és lehetőséget nyújt arra, hogy az új tapasztalatok új elemekkel bővítsék a folyton elhasználódó, kiürülő nyelvi rendszert, azaz élő maradjon a változó történelmi, társadalmi és egyházi körülmények között is. Szénási Zoltán Karl Rahnerre hivatkozva állapítja meg: „Az önmagát az ember számára kinyilatkoztató Istenrel való találkozás »helye« pedig nem más, mint az ember számára a nyelvben artikulált és az emberi történelemben elhangzó Szó.” (SZÉNÁSI 2011: 36). Az újszövetségi parafrázis szerint ugyanis mindig van lehetőség arra, hogy magunkra öltük az „új embert” (Ef 4,24). Kiegészítésként még érdemes annyit megjegyeznünk, hogy a katolicizmus e vonatkozású magatartása azért lehet hiteles, mert a katolikus teológia – fennállásának elmúlt kétezer évében - mindig is komoly küzdelmet folytatott a szó mint logosz érvényességének megőrzéséért, és ebben a vonatkozásban érvényes tapasztalatokkal rendelkezik. E teológiai hagyományban ugyanis régtől fogva megoldandó problémaként van jelen a szó érvényességén kívül többek között még számos egyéb olyan kérdés, amelynek megválaszolását a modern és posztmodern ember sem kerülheti meg: így például a hallgató Isten problémája, a Rossz jelenvalóságának kérdése, az üdvtörténet, a megváltás vagy az önkiüresítés (kenózis) kérdése. Ezeket számos 20. századi filozófus fogalmazta át, és sok olyan válasz született – nem utolsósorban olyan gondolkodóknak köszönhetően mint Henri Bergson, Edith Stein, Martin Heidegger, Jacques Maritain, Dienes Valéria, Simone Weil, Martin Buber, Jan Patočka stb. –, amely viszonyult a katolikus tanításhoz, és ő maga is messzemenően hozzájárult a katolicizmus gazdagodásához.

2. A Logosz teológiai, vallási, kulturális és művészeti interpretációjának több ezer éves hagyományán nyugvó *katolikus szimbólumrendszer* a maga verbális és vizuális megnyilvánulási formáival értelmezhető maradt a 19. és 20. század folyamán is. Sőt mondhatni, hogy referenciális értékű maradt még azokban az esetekben is, amikor a vele való szakítás kifejezetten programjává vált valamely művészeti irányzatnak vagy ideológiának (a legjobb példakkal a német expresszionista Otto Dix munkásmadonnája (DIX 1921) vagy az ún. proletár-költészet olyan képviselői szolgálnak, mint Jiří Wolker vagy József Attila, de figyelemreméltóak e szempontból a kommunista rezsimek olyan adaptációs kísérletei is, amelyek a keresztény szimbólumrendszer megtartása mellett csupán azok ideológiái előjelének megváltoztatására törekedtek.

A katolikus szimbólumrendszer a történelmi eseményeket követve persze számos vonatkozásában módosult az utóbbi két évszázad folyamán, és tagadhatatlan tény, hogy új elemekkel is bővült (akárcsak az elmúlt két évezredben folyamatosan). Ezen újkori, modernkori és posztmodern-kori elemeket a meglévő és működő rendszer sikerrel abszorbeálta magába (olyan fenoménekre gondolunk itt, mint a katolikus egzisztencializmusban gyakran tárgyalt kereszt botrányának, vagy az Auschwitz-élménynek a szimbólumaira (DIX 1945), amelyek újszerűen illeszkedtek a már meglévő fogalmi és képi hagyományba (AMISHAI-MAISELS 2002: 121-137). A katolikus szimbólumrendszer érvényességének megkérdőjelezésére, súlyosabb esetekben felszámolására tett politikai, ideológiai kísérletek a közelmúltban is hiábavalónak bizonyultak. Ennek következtében a katolikus szimbólumrendszer továbbra is fontos, ha nem a legfontosabb viszonyulási pontja a legújabb kori európai és Európán kívüli keresztény és katolikus kultúrának és irodalomnak.

3. Mind a nyelvi, mind pedig a képi szimbólumrendszer referencialitásának megőrzéséhez nagyban hozzájárult a katolikus közösség léte és folytonossága. E közösségre az újkori és modernkori európai történelem folyamán is jellemző maradt a

sensus communis, azaz közös érzék/érzékelésmód, amelyről az alteritás kapcsán gyakran esik szó (BÓKAY 1997: 27-28.). A katolikus egyházi és vallási közönség számos szociológiai és szemléletbeli változáson ment keresztül az új- és modern korban, amelyek a közösségen belüli anakronizmusok eltávolításával párhuzamosan a továbbvihető hagyomány megszilárdításával, valamint a modern viszonyrendszerek bevezetésével egyaránt erősítették a közösség koherenciáját. A modernizációt eredményező változások közül feltétlenül érdemes megemlíteni azokat a sajátosságokat, amelyek már több évszázada jellemzik a protestáns egyházakat, többek között a nemzeti nyelv bevezetését a liturgikus és egyházi használatba, amely megteremtette a feltételét a modern nemzeti kultúrákkal való kommunikációnak, valamint részesévé tette az egyházat a modern politikai nemzetek kialakulási és működtetési folyamatainak. Emellett érdemes szólni az egyház társadalmi tanításáról, amely a szimbolikus jelentőségű *Rerum novarum* kezdetű, a tőkéről és a munkáról szóló enciklikához kapcsolódik, amely XIII. Leó pápa pontifikátusa idején, 1891. május 15-én napvilágot látott (XIII. LEÓ, 1991). Ez az enciklika adott zöld utat a társadalmi igazságosság elve érvényesítésének az adott társadalmi helyzetben, amelynek egyik legfőbb hozadéka az lett, hogy legitimitást nyertek az egyház társadalmi igazságosságért küzdő szervezetei, és megszűnt a katolikus egyház és a munkásmozgalmak antagonizmusa. A katolikus közösség szempontjából fontos volt továbbá a klérus és a világi hívek (laikusok) közötti árkok betemetésének folyamata, amely – sok szempontból szintén protestáns mintára – a világi híveket is fokozott mértékben tette meg a katolikus tanítás letéteményeseivé. E folyamat egyik legfontosabb dokumentuma a II. Vatikáni zsinat *Apostolicam actuositatem* (1965. nov. 18.) kezdetű dekrétuma a világi hívek apostolkodásáról (APOSTOLICAM ACTUOSITATEM 1965). E belső egyházi demokratizálódási folyamat nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a széles társadalmi bázison álló nagykorú és emancipált világi hívek közössége a klérus veszélyeztetettsége vagy társadalmi elszigetelődése esetén is

biztosítsa a katolikus tanítás átadását, annak folytonosságát (HOLEČKOVÁ 2011, BALÍK-HANUS 2013).

E referenciális jellegzetesség számos szociokulturális vonatkozása közül itt most csak arra térünk ki, hogy a közösség folytonossága egyúttal az olvasóközönség, vagy más szóval a katolikus kultúra befogadói táborának állandóságát is biztosította, amely megteremtette az effajta irodalom, képzőművészet, sajtótermékek gazdasági működtetésének szilárd alapját is. A közép-európai kommunista országokban az egyházi sajtónak és könyvkiadásnak – állami támogatás híján – meg kellett őriznie, vagy újra kellett teremtenie saját működésének anyagi alapját (MÉSZÁROS 1998). A szekularizált társadalomban vagy a kommunizmusban működő és eladható katolikus kultúra és irodalom gazdasági működtetésének alapos földolgozása még várat magára, ugyanakkor annyit megjegyezhetünk, hogy a katolikus művészeti termékek (mind a népi vallásosság, mind pedig a magaskultúra vonatkozásában) nem vonták ki magukat a piaci törvények alól, amelyen belül a termékek fogyasztói elsősorban a katolikus közösség tagjai voltak.

4. A *vallásos élmény közössége* a katolikus irodalom és kultúra referencialitásának a következő eleme, amelynek egyik legfontosabb sajátossága, hogy általános emberi tapasztalat. A vallásos élmény nem köthető társadalmi osztályokhoz, csoportokhoz, mert ez a katolikus tanítás szerint az isteni teremtményhez, azaz az emberi személyhez tartozik, Isten önközlése az erre fenntartott kommunikációs csatornán. Ez a csatorna kisajátíthatatlan, működése berekeszthetetlen – az ember a kommunikációs folyamat során egyszerre befogadja és közlője az isteni üzenetnek. Ebben a kommunikációs tapasztalatban nemtől, kortól, társadalmi helyzettől és nemzeti hovatartozástól függetlenül egyformán osztozik minden ember, függetlenül arról, milyen valláshoz, felekezethez tartozik. (Vesd össze a Karl Rahner bevezette anonim kereszténység fogalmával (RAHNER 1961, RAHNER 1994: 51–66)). A vallásos vagy Isten-élmény közössége tehát elemi emberi

tapasztalatként van jelen az elmúlt két évszázad katolikus kulturális alakzataiban is – a hozzájuk kapcsolódó élmények, szimbólumok az emberi közösség valamennyi tagja számára fölfoghatóak és értelmezhetőek, és ezáltal erősítik a hívők közösségét. A vallásos élmény feltételezhetően valamennyi felekezet számára hasonló modell szerint értelmezhető és tagolható. Ez a modell a katolicizmus szemszögéből nézve koncentrikus körök formájában írható le leginkább, amelyek centrumában a katolikus egyház és tanítása áll. Az ennél szélesebb sugarú körbe a *successio apostolica* (apostoli utódlás) elve alapján más olyan keresztény egyházak is beletartoznak, mint az ortodox és a protestáns egyházak (SCHNEIDER 1997: 1. 137-138). Az ennél még szélesebb körbe pedig folyamatosan bevonódtak a nem-keresztény világvallások, a buddhizmus, a távol-keleti vallások, a muszlim vallás stb. A vallásos tapasztalat művészi megnyilvánulási formái a 19. és 20. század folyamán egyre fokozódó mértékben találtak utat a koncentrikus körök középpontja felé. Ez a modell azért fontos az újkori, modern és posztmodern katolikus irodalom szempontjából, mert átjárhatósága révén legalább részben értelmezhetővé és leírhatóvá teszi az olyan jelenségeket, mint a katolikus centrum vonzereje, amely számos esetben gyakorolt hatást más felekezetek alkotóira, így többek között Franz Werfelre, Radnóti Miklóstra, Nemes Nagy Ágnesra, Mészöly Miklóstra és még sokan másokra, akik ennél fogva részeivé váltak a katolikus irodalomnak és recepciójának (FERENCZ 2009, KELEMEN 2016).

A vallásos élmény közössége és a belőle fakadó 19. és 20. századi vallási és felekezeti átjárhatóság következtében számos egyéb jelenség is bekerült, illetve szerves részévé vált a katolikus kultúrának. Az egyik legfontosabb ilyen jelenség a korántsem újkeletű inkulturáció, amely a katolicizmus behelyezését és adaptálását jelenti a nem-keresztény kultúrákba. Az Európán kívüli nem-keresztény kultúrák ilyenfajta „beoltása” a katolicizmussal idővel kiegészült egy Európára irányuló törekvéssel, amely az eredetileg keresztény, ám idővel szekularizálódott földrészben a katolicizmus újra való

meghonosítását jelentette – ennek a törekvésnek a jelölésére az egyházban az újraevangelizálás kifejezés honosodott meg. Az újraevangelizálás nemcsak a szekularizált társadalmakra, hanem a kommunizmus sújtotta országokra is kiterjed. A modern és posztmodern kor további fontos fogalma az öku-
menizmus, amely a keresztény felekezetek, ezen belül is a katolikus és protestáns egyházak egymáshoz való közeledését van hivatva előmozdítani. Mindezen fogalmak olyan törekvéseket jelölnek, amelynek legfontosabb célja a vallásosság szabad megélésének biztosítása. Ennek az élménynek a művészi megformálása fontos küldetése a katolikus irodalomnak és kultúrának is.

5. A binaritás a Jó és a Rossz közötti különbségtétel képességének tételezését jelenti, amely elsődlegesen az alteritás irodalmához kapcsolható (JAUSS 1977: 9-49). A régi irodalomból jól ismert katolikus-pogány ellentét a külső ellenség fölismerését célozta, míg a katolikus-eretnek binaritás a hit belső ellenségeinek azonosítására és leküzdésére szolgált. Az alteritás lezárultával a 18. század végén a pogányság mint olyan helyét sok más egyéb, nem kevésbé ellenségesnek érzékelt jelenség foglalta el: így beszélhetünk - időrendi sorrend nélkül - a katolicizmus és a zsidóság, a szabadkőművesség, a szekularizáció, a kommunizmus stb. ellentétéről. A katolicizmus és az eretnecség binaritásának helyébe az újkorban jellemzően a konzervativizmus és modernizmus ellentétpárja lépett. Ezek váltakozó sikerrel küzdöttek a dominanciáért, majd a modernista fordulat után, amelyet a II. Vatikáni zsinat a legmagasabb egyházi szintre emelt, az eretnecséghez hasonló pozícióban az egyházi (ultra)-konzervativizmus találta magát.

Mindazonáltal a katolikus kultúrában és irodalomban számos újkori alakváltozás után sem függesztődött föl a Jó és a Rossz megkülönböztetésének igénye, amelynek teológiai alapjait a katolikus egyház tanítása adja. E vonatkozásban a bibliai egzegézis és újszövetségi hermeneutika maga is számos példával szolgált, többek között a jézusi parabolák értelmezési hagyományával (MÁRTONFFY 2001). Az új-, a modern és a

posztmodern kor tudományos és művészi paradigmáinak megfelelően a binaritás is bonyolultabb kulturális és gondolati formákat öltött (BÓKAY 1997: 27-28). A katolikus kultúra és irodalom ugyan ebben az egyházi térben - ám sérthetetlen művészi autonómiájának jegyében - létrehozott egy ennél bonyolultabb összefüggések mentén rendszerbe rendeződő imaginárius világot. (CS. GYÍMESI 1983). Ebben az imaginárius világban látszólag fölfüggesztődhetnek a katolikus tanítás Jóval és Rosszal kapcsolatos tételei - például abban az értelemben, ahogyan a romantikában a látszólagos Rossz tényleges Jóként és gyakorta fordítva, a látszólagos Jó tényleges Rosszként tételződik (PRAZ 1963) vagy pedig az apokrif a maga mélyebb és valóságosabb igazságaival zárójelbe teheti az egyházi értelemben kanonizáltat (v. ö. pl. Jan Čep: *Marianská zahrada/Mariánus kert*, Franz Werfel: *A meg nem születettek csillaga* vagy Pilinszky János: *Apokrif* című versével). Ugyanakkor azonban a jók és a rosszak bonyolult rendszeréből kikerekedő Jó és Rossz binaritásának végső összege minden esetben pozitív a katolikus irodalomban, mert annak záloga a művész és Isten egymáshoz fűződő, sokszor perlekedő, de mindig bensőséges viszonya. Erről a viszonyról a katolicizmus története folyamán számtalanszor írtak - példaként Sík Sándornak az ötvenes évek szellemi sivárságában és ellenséges környezetében keletkezett Szent Jeromos-esszéjét említjük meg (SÍK 1951). Néhány évtizeddel később az Isten lábánál játszadozó ember képével adott e viszonyoknak modern teológiai értelmet Hugo Rahner (RAHNER 2013). Dér Katalin ezt a képet írta tovább Mártonffy Marcell jézusi parabolákról szóló könyve kapcsán: „A játék az a kitüntetett »hely«, ahol az irodalmi aspektus, a mássá, jobbá válás lehetőségének katarzisélménye és a megtérés dogmatikai, etikai szempontja találkozhatnak. Egy lehetséges világot kínál fel ingyenes kegyelemből, olyat, amely már be van rendezve szabályokkal, de/és még egyre várakozik az ember szabad elfogadására, ugyanakkor berendező aktivitására; a példázat révén a hallgató egyrészt egy kész egzisztenciába, annak a Házigazda által rögzített szabályrendjébe helyezkedik bele, másrészt maga alkotja is ugyanezt.”

BIBLIOGRÁFIA

- AMISHAI-MAISELS Ziva, 2002: Hit, etika és a holokauszt. A holokauszt krisztusi jelképei. *Múlt és jövő* 2-3/121-137.
- APOSTOLICAM ACTUOSITATEM, 1965: Magyarul ektronikusán: <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=12>. Letöltési idő: 2017-02-02.
- BALÍK Stanislav, HANUŠ Jiří, 2013: *Katolícká cirkev v Československu 1945-1989*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- BÓKAY Antal, 1997: *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*. Budapest: Osiris Kiadó.
- CS. GYÍMESI Éva, 1983: *Teremtett világ. Rendhagyó bevezetés az irodalomba*. Bukarest: Kriterion.
- DÉR Katalin, 2003: Két könyv Jézus példázatairól. Mártonffy Marcell: Az újszövetségi példázatok irodalma. Poétika és teológia (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2001.) Kozma Zsolt: Jézus Krisztus példázatai (Iránytű Alapítvány, h. n., 2002.). *Credo* 1-2/115-122.
- DIX Otto, 1921: *Frau mit Kind/Asszony gyermekkel*. Staatliche Kunstsammlungen Dresden.
- - 1945: *Madonna mit Petrus und Paulus vor Trümmern und Stacheldraht/Mária Péterrel és Pállal torony és szögesdrót előtt*. Katholische Kirchengemeinde Maria-Frieden, Berlin, Kaiserstrasse 28.
- FERENCZ Győző, 2009: *Radnóti Miklós élete és költészete*. Budapest: Osiris.
- HOLÉČKOVÁ Marta Edith, 2011: Společenství českého katolíckého samizdatu 70. a 80. let 20. století. *Sloboda v neslobode. Príspevok disentu a médiu k pádu totality*. Zborník z medzinárodnej konferencie. Ružomberok: Verbum.
- JAUSS Hans Robert, 1977: *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur. Gesammelte Aufsätze 1956-1976*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- KELEMEN Emese, 2016: Nemes Nagy Ágnes és Mészöly Miklós közti párhuzam. *Vigilia* 11/820-824.

- MÁRTONFFY Marcell, 2001: *Az újszövetségi példázatok irodalma. Poétika és teológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MÉSZÁROS István, 1998: *A Szent István Társulat százötven éve, 1848-1998*. Budapest: Szent István Társulat.
- PRAZ Mario, 1963: *Liebe, Tod und Teufel - Die schwarze Romantik*. München: Carl Hanser Verlag.
- PUTNA Martin C., 1998: *Česká katolická literatura v evropském kontextu 1948-1918*. Praha: Torst.
- - 2010: *Česká katolická literatura v kontextech 1918-1945*. Praha: Torst.
- SZÉNÁSI Zoltán, 2011: *A szavak sokféleségétől a Szó egységéig. Tanulmányok a 20. századi magyar katolikus irodalom témaköréből*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- RAHNER Hugo, 2013: *A játészó ember*. Budapest: Kairosz Könyvkiadó.
- RAHNER Karl, 1961: *Das Christentum und die nichtchristlichen Religionen. Schriften zur Theologie V/136-158*.
- - 1994: *Kereszténység és a nem keresztény vallások. Isten: rejtelem*. Budapest: Egyházfórum.
- SCHNEIDER Theodor, 1997 (szerk.): *A dogmatika kézikönyve 1-2*. Budapest: Vigilia Kiadó.
- SÍK Sándor, 1951: *Szent Jeromos barlangja. Vigilia 12/621-631*.
- XIII. LEÓ 1891. *Rerum novarum*. http://w2.vatican.va/content/leo-xiii/hu/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum.html. Letöltési idő: 2016-03-16.

AZ IRODALMI SZÖVEGBEN REJLŐ MEGSZÓLÍTÁS SZEMIOTIKAI ALAKZATÁRÓL

Kroó Katalin

A *megszólítás*¹ problémája az irodalmi szövegben olyan kérdéskört érint, amely összeköti a nyelvészeti és irodalomtudományi kutatásokat, és – nem utolsósorban – sok esetben bevonja a tudományos leírásba a szemiotikát. Nem csak akkor, amikor e vizsgálati tárgyhoz a legegyszerűbb úton közelítve arra kérdezzünk, vajon milyen nyelvi kifejezésformák alkalmasak a megszólítás irodalmi megjelenítésére, és milyen szemantikai funkció rejlik e formákban. Borisz Uszpenszkij jól ismert könyve, *A kompozíció poétikája* fényesen bizonyítja, hogy az irodalmi művekben éppen a megszólítás *szemantikai* funkciója szerint érdemes tanulmányozni a vonatkozó nyelvi reprezentációkat, melyek irodalmi nyelvi „használati módja” és azok jelentéshozadéka túlnő a narratológiai stúdiumok által behatárolható fokalizáció kérdésén (ki a megszólítás alanya és milyen jelentésre fokalizál a nézőpont hordozója az adott nyelvi forma használatával). A nézőpontok kidolgozását Uszpenszkij *szemantikai* rendszerszerűségében vizsgálja, mely, nem tagadható, *szemiotikai* rendszerszerűséget tételez, így az irodalmi szöveg több síkja rendezhető össze a nézőpontokon keresztül, ebbe beleértve a megszólítás nyelvi perspektívájának jelenlétét is (USZPENSZKIJ 1984).

A megszólítást több irodalmi műfaji forma és beszédalakzat is gyakorolja az *önmegszólítás* formájában, melynek értelmezése szintén sokat nyerhet a nyelvészeti vizsgálódásokkal. Legegyszerűbb példaként gondolhatunk itt a lírai költeményben meghonosodott önmegszólításra (NÉMETH

¹ A megszólítás nyelvészeti tanulmányozását célzó szakmunkák közül Nyomárkay István utóbbi munkái köréből ld.: NYOMÁRKAY 2015.

1966), mely egy vershelyzetet implikál, ahol a lírai alany ön-
nön lírai beszédének címzettjévé is válik egyben. Ismét azt
láthatjuk, hogy a fokalizációhoz hasonló lírai összpontosítás
magyarázata akár a narratológia tartományába is vezetheti az
önmegszólító vers értelmezését. A vershelyzet egyértelműen
az én-kommunikáció kereteit jelöli ki – jól ismert témája ez
nemcsak a kommunikációelméletnek, hanem a szemiotiká-
nak is (LOTMAN 1994).

Sokkal bonyolultabbnak látszik az irodalmi műben annak
a típusú „önmegszólításnak” a felfedezése, amelyet a szö-
veggondolkodásnak egy speciális tartományához köthetünk,
ahhoz a talán legizgalmasabb területhez, amelyet a *metapo-
étika* fogalmával fed le az irodalomtudomány. A metapoéti-
ka tágan értve magában foglalhat minden olyan szemantikai
alakzatot, amely összekapcsolódik az irodalmi szövegnek
bármilyen formában történő önmagáról való gondolkodásá-
val. Ezt a kérdéskört részben szintén feldolgozza a narratoló-
gia, amikor a történetelbeszélő narratíva mellett azonosít egy
olyan narratív sort, amely arra hivatott, hogy a szövegalko-
tás történetét bármilyen formában megjelenítse. Még akkor
is megtörténhet ez, ha a mű nem feltétlenül tematizálja az
„elbeszéléstörténetet” (ezt Wolf Schmid, narratológiájának
angol kiadásában, „diszkurzustörténet”-nek nevezi), hanem
esetleg csak indexikus jelek eredményeként, illetőleg impli-
káció útján teszi kikövetkeztethetővé azon „diszkurzusese-
mények” jelenvalóságát, amelyekből a diszkurzustörténetbe
beleválogatódnak elemek (ШМИД 2003: 100–101, passim,
vö. Schmid 2010: 213, passim). Ha megint csak a narratológi-
ai közelítés egyszerűbb útjára lépünk és Wolf Schmid sokkal
érzékenyebb, szemiotikai természetű leírását egy pillanatra
hátrahagyjuk (amelyik ugyanis számol azzal, hogy a szöveg
indexálással és implikálás útján nem tematizált, mégis re-
konstruálható jelentéseket is képez az adott vonatkozásban),
akkor élesen körvonalazottan tűnik elő a szövegformálódás
megvalósulására irányuló jelzések narratívájának jelensége.
Ez esetben a narrátor beszédmagatartásának a számbavé-
telére támaszkodhatunk, aki úton-útfélen kommentálhatja

saját írásának körülményeit, fokalizációját, időben való elhelyeztségét, vagy akár számot adhat tényközlő és tényértelmező illetékességének nagymérvű különbözőségéről (vö. LIHACSOV 1984), stílusáról stb. stb. – egyszerűen szólva, témává avatja írásmódját. Schmid koncepciója viszont számol a tematizációs formát nélkülöző (így a narrátori kommentárokön túllépő) diszkurzustörténettel is, amelyet – a fentiek szerint – szemiotikai folyamatként azonosít. A metapoétika kiteljesedett értelme mindazonáltal még ezen a szemiotikai orientációjú elméleten is túlnő. Magyarozatának éppen ezért kell szükségszerűen meghaladnia a szűkebb narratológiai vizsgálódások kereteit.

E szemiotikai „kívül lépés” azon a narratológián, mely maga is – ahogy Wolf Schmid és más értékes narratológiai elméletek és értelmezések (ld. pl. PIER 2004) ezt kétségkívül tanúsítják – beépítheti leíró kereteibe a narratív konstrukció szemiotikai feltételrendszerének számbavételét, sajátos vizsgálódási prioritások mellett valósulhat meg. Alapja az irodalmi szövegnek interszemiotikai rendszerként történő posztulálása, amely az eseményformálódásért felelős narratívát egyetlen alrendszernek (strukturális leírásban: szövegsíknak, vö.: LOTMAN 1970; szemiotikai modellálás szerint: szemioszférának, vö. PIER 2013) tekinti. E tételezés értelmében a narratíva – annak egész nyelvi megjelenítésével és az általa hordozott történet tartalmával – a rendszer egészében működő, mindvégig egymásra vetített újraszemantizálási folyamatokban dinamizálódó és így hierarchizálódó jelentésvilág pontosan pozicionálható alkotóelemeként azonosítható. E közelítés, mely *szemantikai szüzsés* (az állandóan új és új összefüggésbe kerülő jelentésképzési folyamatok) rendszereként értelmezi az irodalmi szöveget a maga szemiotikai összetettségében, a metapoétikai jelentésformálódást valójában a szisztematikus jelentés-újraírások részének tekinti, mely az egész szövegdinamikának, vagy e dinamika bizonyos aspektusainak magyarozatával szolgál magán az irodalmi művön belül. Nyilvánvaló, hogy ez az értelmezési sík nem merül ki azokban az információkban, melyeket az elbeszéléstörténet

a cselekményben megjelenített eseményességre vonatkoztat (alkalmazzon bár az ilyenfajta elbeszéléstörténet tematikus vagy nem tematizált formákat). Ehelyett egy olyan „történetre” gondolhatunk, amely *a dinamikusan alakuló szemiotikai rendszer felépülésének bármilyen típusú értelmezésére irányulhat*. A metapoétikai önmegszólítás, az irodalmi alkotás önreflexív beszédmódja, ennek fényében magától értetődő olvasási módként *szólítja elő* az irodalomszemiotikai irányultságú közelítést.

Utóbbi állításunk egy újabb kérdéskör irányába vezet az-
zal a gondolattal, hogy az irodalmi szövegnek egy bizonyos formálódási elve (a metapoétika mint *szöveg-önmegszólítási mód*) egyben logikusan hívhat elő *egy bizonyos* értelmezési módot. A kérdés ekkor már egészen másképp hangzik, nevezetesen abban áll, hogy az irodalmi mű poétikai sajátosságain keresztül mennyire kódolhat a szövegértelmezési kritikai hagyományok köréből jól azonosítható tradíciókat, melyek közül jelen vizsgálódásunk esetében a szemiotika válik fontosá. Invitálja-e a műalkotás egy bizonyos közelítési módra az értelmezőt, s ha igen, miképpen „teszi” ezt? Mielőtt alább következő vázlatos problémakifejtésünk során Lermontov *Korunk hőse* c. regényének néhány olyan formálódási aspektusát és jelentésalakzatát vennénk számba, amelyek megítélésünk szerint igenis megszólítják a mű értelmezőjét a szemiotikai olvasás irányában, érdemes jelezni, hogy az *olvasó megszólításának* jelentésformációjáról általánosságban véve mondhatjuk el ugyanazt, amit a metapoétikai gondolkodás kiépüléséről állítottunk. Jelesül, az olvasót nem csak akkor szólítja meg a szöveg, amikor valamely narrátor tematizált formában (pl. az implikált olvasón keresztül) beszédével odafordul a befogadás tételezett címzettjéhez. Az olvasó megszólítása újfent szemiotikai irányultságú számbavételt igényelhet, amely a mű struktúrájába vont újraszemantizációs folyamatok leírásán nyugszik. A befogadó megszólításának mint szemiotikai alakzatnak kiemelt jeleként szolgálhat a kezdet és a vég több dimenzióban érvényesülő motívumkibontása. Erre példaként az *Anyegin*ben találhatunk gazdag és igen összetett

megnyilatkozási formákat, amelyekbe a mű intertextuális rendszere is bevonódik (KROÓ 2002). A kezdet és vég többszörös fókuszpontba helyezése, mely szemantikailag a *szöveg végének sorsát* is értelmezési kérdésbe fordítja a *folytathatóság* nézőpontjából, olyan olvasói megszólításnak tartható, amely a szépirodalmi befogadhatóság jövőbeli irányultságairól gondolkodik. Valójában azt a kérdést feszegeti, hogyan szólítja meg a mű az utókort, és mennyire előreirányozott ez a megszólítás.

Éppen az előirányozásnak szemiotikai modellezhetősége fordítja a felvetett problémát a kultúraszemiotika keretén belül tárgyalható és tárgyalandó kutatási kérdésbe. Erről tanúskodik W. Rewar tanulmányában a *morphostasis* és a *morphogenesis* fogalmainak az előtérbe helyezése, ahol is az első terminus felel a szöveg és azon környezet kölcsönkapcsolatának az értelmezéséért, amely fenntartja és megőrzi az adott szövegorganizmust. A *morphogenesis* maga a szerző is radikálisabb fogalomnak tekinti, *olyan folyamatok mozgásba hozására gondolva, amelyek új formákat dolgoznak ki* (vö.: ORR 1986: 818-819). E kontextusban merül fel a kérdés, hogy vajon korukban sikeres művek miért mondhatnak kevesebbet annak az utókornak, amelyik korábban (viszonylag) homályban maradt alkotásokat, ezzel szemben, valamilyen formán újra életre kelt. A valamikor jól olvasott művek a későbbiekben morphostatikusnak bizonyulhatnak, amennyiben olyan mikroszövegeket képviselnek, melyek *szemiotikai kulturális* konfliktusba kerülnek a kultúra makroszövegével. Gyakran viszont a hajdan valamilyen szinten „megbukott” alkotások morphogenetikus szövegekként ítélték meg, amennyiben szemiotikai rendszerük egy későbbi befogadókultúra különféle jelrendszereivel lesz majd összeegyeztethető (REWAR 1979: 289). Ennek fényében idézi meg, Rewar elméletére hivatkozva Leonard Orr (ORR 1986: 819) Lotman gondolatát a „kulturális szövegek szemantikai mobilitásáról” (vö. LOTMAN 1973: 1216). E gondolatok szemiotikai nézőpontból azért relevánsak, mert az indító- és befogadókultúrák szemiotikai adottságainak kölcsönviszonyában vélik megragad-

hatónak az irodalmi alkotás utóéletét. A szöveg morphogenetikus adottságát maga a befogadókultúra érvényesíti és kanonizálja (hozzátehetnék: elképzelhető, hogy végül morphostatikus szöveggént állandósítva a szóban forgó alkotást). Feltételezhető, hogy ezzel a szemiotikai tulajdonságával függ össze az irodalmi műnek az a kulturális sorsa is, amit Lotman máshelyütt az *Anyegin* vonatkozásában mond el, amikor felhívja a figyelmet arra, hogy később következő művek egész sora örökíti át az *Anyegin*ben fellelhető szereplői struktúrákat (ЛЮТМАН 1988: 91-92).

A következő rövid részben annak körvonalait igyekszünk megrajzolni, hogyan nyilatkozik meg Lermontov *Korunk hőse* c. művében a szemiotikai olvasásra szólítás alakzata. Megítélésünk szerint ez a *jel, jelszerűség és jelértelmezés* következetes tematizálásában és jelentésmeghatározásaiban ölt testet a regényszövegben.

A regénypoétika két fő területéről idézünk meg egy-egy példát, 1) a szereplői alakjellemezésre mint portréfestésre (Werner Pecsorin által adott értékelése), valamint 2) a tájírai részletek alkalmazására a prózaszövegben (a *Makszim Makszimics* című fejezetben, az elbeszélő megfogalmazásában):

1)

Azok közül való volt, akiknek a külseje első látásra kellemetlenül érint, de később megtetszik, amikor a szem megtanulja meglátni a szabálytalan vonásokban egy tapasztalt és magasröptű lélek bélyegét. Volt rá eset, hogy ilyen emberekbe a bolondulásig beleszerettek a nők, s nem cserélték volna el rútságukat a legfrissebb és legrózsásabb endymionok szépségéért; igazat kell adni a nőknek: van ösztönük a lelki szépség iránt; s lehet, hogy az ilyen emberek, mint Werner, ezért szeretik olyan szenvedélyesen a nőt. (LERMONTOV 1972: 86).

2)

Itt a Kereszt-hegy! – szólalt meg a törzskapitány, mikor leértünk a Csertova-völgybe, s rámutatott egy hóval borított magaslatra; ormán kőkereszt feketéllett [...] a Kereszt-hegyet megkerültük [...] Közben alább ereszkedtek a fellegek [...], a kőkereszt csak-

hamar eltűnt a ködben [...] Hadd mondjam el itt, hogy erről a keresztéről egy különös, de mindenütt meggyökeresedett hagyomány azt tartja, hogy I. Péter cár állíttatta, mikor a Kaukázusban járt; de először is Péter cár csak Dagesztánban járt, másodszer: a keresztre fel van írva nagy betűkkel, hogy Jermolov parancsára állították, mégpedig 1824-ben. De az a hagyomány, a felírás ellenére, olyannyira gyökeret vert, hogy igazán nem tudja az ember, melyiket higgye el, már csak azért sem, mert mi nem szoktunk a feliratoknak hinni (LERMONTOV 1972: 33-34).

Pecsorin orvos barátjának, Wernernek az ábrázolása (1) öszszefoglaló érvennyel tematizálja a regénybeli portréfestésnek azt a sajátosságát, hogy a leírás szubjektuma külső testi jelekből (szín-, forma-, mozdulat- és egyéb alak- és viselkedésbeli részletekből) kiinduló megfigyelések alapján következtet a jellemre. A külsőt fürkésző „szem” az alak megjelenési részleteit valóban a lélek lenyomatának („bélyegének”) tekinti, és ezekből a lélekben zajló történéseket, állapotokat, valamint a lelket és a karakter egészét általánosan és alapvetően jellemző tulajdonságokat *olvassa* ki (vö. Vinogradov kifejezésével: „экспрессия голоса, лица и тела”, „язык глаз”, Виноградов 1941: 599). A jellemrajz egyik eszközéül szolgáló portréfestés ily módon hangsúlyosan a jelek befogadásaként („olvasásaként”) és értelmezéseként tematizálódik.

A lírai tájfestésben, melyet következő példánkban (2) rövidítve idéztünk meg, kiemelkedő szerepet kap a hegy megnevezésének *kereszt* jegye, amely a költői tárgymeghatározás szokásos és jól ismert attribútumkiosztásán (a szemantikai jegyek meghatározásán) túlmenően szintén a tematizálás útján jut kitüntetett funkcióhoz, amikor is magyarázatot kap a hegy neve: a Kereszt-hegy megnevezés (mint verbális jel) a hegyen lévő keresztnek mint tárgyi jelnek köszönheti létét. A kereszt maga is meg van jelölve, fel van rá írva („nagy betűkkel”) felállításának története. Kiderül azonban, hogy az explicit jeleken túl létezik egy másik jelrendszer is (a rejtettebb, de mégis elevenen élő hagyomány), amely a regényben megidézett írástól eltérően magyarázza a kereszt eredetét. A hegy

lényegét alkotó jel (a kereszt) eredettörténetként kibomló értelmét az írásos jelrendszer (a „nagy betűkkel” elmondott szöveg) és a szájhagyomány különbözőképpen rekonstruálja. A jelrendszerek befogadója (mint modellált szubjektum) bizonytalanságot mutat annak vonatkozásában, milyen interpretációs rendszerre (jelrendszerre és az abban megtestesült jelentésre) támaszkodhat a Kereszt-hegyként való megjelölés értelmezésében, ám a „feliratoknak” mégis kevésbé hisz. Az elbeszélő látszólag nagyon egyszerű információkat közöl tehát a hegy megnevezéséről és annak eredetéről. Közelebről megtekintve a kifejtést ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy egy komplex szemiotikai kérdéskör keretében mozgunk. A névadás mint jelölés egy történetbe foglalva nyer magyarázatot, amely a névválasztás motivációját hivatott feltárni (a kereszt története), és a hegy nevét a kereszt mint jel jelének tünteti fel. Ám magát a keresztet is jelek értelmezik (közvetítik jelentését), legyen az az írott betű vagy a szájhagyomány. Ebben az összefüggésben a Kereszt-hegy mint elnevezés már a jel (kereszt) jelének (betűvel rögzített történet és szóbeli legenda) a jele. Rögtön a jelek és jelrendszerek hierarchiájával szembesülünk, és kérdés, hogy melyiket hol, milyen szinten helyezük el. Különböznek a jelek létformájuk és működési közegük szerint is, ott áll a) egy tárgyi jel, a kereszt formájú tárgy; b) egy verbális jel, a „kereszt” mint megnevezés, és c) e kettő elválaszthatatlan a történettől, amely a maga egészében jelöli meg a keresztet eredete szerint – nem ugyanolyan minőségű jelentitásról van itt szó, mint a verbális „kereszt” jel esetén. Mindezek fényében körvonalazódik a probléma, hogy vajon mely szinten, milyen jelhasználati mód(ok) esetén merül fel dilemmaként a hitelesség, vagyis a jel jelének a jellel alkotott harmonikus kapcsolata. (Azért Kereszt-hegy, mert egy olyan kereszt emelkedik rajta, amely mögött az(ok) bizonyos történet(ek) áll(nak), vagy esetleg elég azt tudnunk, hogy egy akármilyen kereszt áll ezen a hegyen?) Más-képpen téve fel a kérdést: mikor, mely *jel-jeltárgy-jelentés* viszonyban válik döntővé a *motiváltság* kérdése, vagy mikor s mennyire elhanyagolható? (A Kereszt-hegy nevének megér-

téséhez, úgy tűnik, elegendő az ok, hogy kereszt áll a hegyen, mindegy, hogy kinek/minek a tiszteletére emelték.) És végül, mennyiben befolyásolja a szemiotikai folyamatot a jelalkotó és a jelbefogadó? Fontos-e továbbá, hogy rendelkezék a befogadó biztos tudással arról, hogy a keresztre írott jeleknek („nagybetűknek”) vagy a legendának higgyen-e?

A *Korunk hőséneke* olvasója és kutatója számára természetesen nem konkrétan a Kereszt-hegyre vonatkozó dilemma bizonyul fontosnak. Sokkal inkább azt szeretné tudni, vajon tulajdonítson-e jelentést magának a *szemiotikai kérdéskörnek*, amikor az elbeszélő Kereszt-hegyen való átkelését igyekszik értelmezni. Tágabb perspektívában tekintve a problémát: hordoz-e mindez értelmet a regény egésze számára? A *szemiotikai kérdéskör értelemformáló szerepének* tényét látszik alátámasztani az első pont alatt szerepeltetett tematizáció. Ennek üzenete szerint karaktereket és lélekrajzot szemiotikai úton, *jelekre rámutatva, azokat olvasva és értelmezve épít a regény* (a hősök és elbeszélők illetékességi szintjén mozogva legalábbis bizonyosan), vagyis *jelolvasó és jelértelmező szereplőket* gondolkodtat és cselekedtet. Ez esetben viszont a bemutatott tájleíró résznek (ettől, mint láthattuk, szintén elidegeníthetetlen a vázolt szemiotikai kérdéskör) kihatása lesz a *lélek- és karakterjelek olvasási módjainak értelmezésére*, amelyeket Lermontov regénye valóban gazdagon dolgoz ki lélekrajz- és karakter-megformálási poétikájában. Mintha figyelmeztetést kapna az olvasó: a hősök jelolvasásának megítélése szempontjából fontos tudni, mely értelmezési síkon mozunk (a jelhierarchia-rendszer mely szintjén – az elsődleges jelén, a jel jelének a síkján, vagy esetleg már a többszörös áttételek sorában járunk-e) – ezek szerint nem kisebb a tét, mint a jellemrajz és karakterrajz *hitelességi* minősége. Megoldásra váró problémaként jelentkezik a jeltárgy és a jel motiváltsága; hasonló megfontolást igényel továbbá a jelalkotó/(jelhasználó) és a jelbefogadó/(jelhasználó) viszonya a jelhez. A jelalkotás (jelhasználat) és jelfejtés sajátosságait és működését, vagyis valójában a szemiotikai kérdéskört tematizáló leírások a regényben bevilágítják egymást. A megidézett két szövegpélda (melyek számát könnyen

szaporíthatnánk) jól mutatja: a szemiotikai kérdéskör megjelenítései (legyen szó akár közvetlen tematizációról, amikor valamely formában és mértékben a jelalkotás és jelfejtés *témaként* válik élővé, akár a szemiotikai kérdéskör szemantikai kikövetkeztethetőségéről, vagyis rejtettebb, közvetettebb szemantizációról) mindenképpen egymásra rétegződnek a regényben. Összességükben pedig e szöveghelyek összeolvasása a szemiotikai kérdéskört a regény fontos *szűzséesen kibontott motívumának, sőt: témájának* mutatja, és az előfordulási helyek a maguk együttesében értelmezik e témakör aspektusait. Láthatóan rámutatnak a jeltárgy és jel motivációjának a kérdésre, a jelhierarchiára, a jelrendszerek mediális és létmódbeli különbözőségeire (kőkereszt; a kereszt eredetének története „nagy betűkkel”; verbális kereszt a Kereszt-hegy elnevezésben; mindennek egy átfogó narratív passzusba való belefoglaltsága stb.), idetartozóan a jelek kiterjedtségére formájuk szerint (jelek – pl. egy szó; jelrendszerek – pl. egy értelmezési hagyomány), valamint e kiterjedtségre a jelek tartalma szerint (például az eredettörténetben értelmezett jel).

Ha mindezen problémák felmerülnek a szemiotikai kérdéskör aspektusaiaként, akkor érvényesek lesznek a jelolvasó (jelalkotó és jelalkalmazó) hősök vonatkozásában is, akiknek viszont, az elsőként megidézett tematizáció tanúsága szerint, a lélek- és karakterrajz megformálásában és értelmezésében jelentős szerepük van a regényben. Következésképp a szemiotikai kérdéskörben kijelölt gondolati elemeket mind-mind vonatkoztatnunk kell az egyes szereplők jelolvasó értelmezői gyakorlatára, a már elősorolt és az azokból eredeztethető további dilemmák érvényességével. A szemiotika mint téma nemcsak kiterjedt és komplex meghatározást kap Lermontov regényében (a tematizáció nagy számban előforduló szöveghelyeinek összecsendülése okán), hanem e témamegjelenések egyben a jelfejtő hősök *olvasói értelmezését* érintő információkat foglalnak magukban, és ezen keresztül tulajdonképpen már a *Korunk hőse* befogadójára vonatkozó olvasói attitűdöt motiválnak. Így részük van annak az *olvasásmodellnek* a megképződésében, amelyet a *Korunk hőse* mint regényszöveg befogadója számára gondosan kimunkál.

Tagadhatatlan tehát, hogy a szemiotikai kérdéskör mint szemantikai komponens működik a regény értelemvilágában, és erről maga a művészi szöveg félreérthetetlen közlésekkel szolgál. Ezzel valóban be is szólítja az értelmezőt a szemiotikai olvasásmódba.

BIBLIOGRÁFIA

- ВИНОГРАДОВ 1941: Стилъ прозы Лермонтова. *Литературное наследство. М. Ю. Лермонтов 1.* 43–44, Москва, 517-628.
- ЛИХАЧЕВ Дмитрий, 1984: Летописное время у Достоевского. *Литература–реальность–литература.* Leningrad: Советский писатель, 80-95.
- ЛОТМАН Юрий, 1988: Своеобразие художественного построения «Евгения Онегина». *В школе поэтического слова. Пушкин, Лермонтов, Гоголь.* Москва: Просвещение, 30–106.
- ШМИД Вольф, 2003: *Нарратология.* Москва: Языки славянской культуры. – <<http://yanko.lib.ru/books/cultur/shmid-narratology.pdf>>, update 10.10.05, letöltve: 24.01.17.
- KROÓ Katalin, 2002: Búcsú – Kezdet és a lezárás. Visszatérés, megőrzés, új útnak indulás? *Klasszikus modernség. Egy Turgenyev-regény paradoxonjai.* Budapest: L'Harmattan, 332-340.
- LERMONTOV Jurij, 1972: *Korunk hőse.* Budapest: Európa Könyvkiadó. (Fordította: Áprily Lajos.)
- ЛОТМАН Jurij, 1973: Different Cultures, Different Codes. *Times Literary Supplement* 3736 (12.10.), 1213-15.
- – 1994: A kommunikáció kétféle modellje a kultúra rendszerében. *Kultúra, szöveg, narráció. Orosz elméletirók tanulmányai – In Honorem Jurij Lotman.* Pécs: Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 16-43. (Fordította: Kljuber Anita.)

- NÉMETH G. Béla, 1966: Az önmegszólító verstípusról (Különös tekintettel József Attilára). *Irodalomtörténeti Közlemények* 70 (5–6)/546-571.
- NYOMÁRKAY István, 2015: Megszólítások, udvariasság, nyelvi világkép. *Világ és nyelv szenvedéllyel: Köszöntő kötet Gecső Tamás 60. születésnapjára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 87-90.
- ORR Leonard, 1986: Intertextuality and the Cultural Text in Recent Semiotics. *College English* 48(8), 811-823.
- PIER John, 2004: *Narrative configurations. The Dynamics of Narrative Form. Studies in Anglo-American Narratology*. Berlin-New York: Walter de Gruyter, 239-268.
- – 2015: *Monde narratif et sémiosphère: pour une étude comparative (Narrative World and Semiosphere: For a Comparative Study)*. Konferencia-előadás (*Russian Formalism 100 Years on: Interpretation, reception, perspectives*, EHESS-Paris Sorbonne, Paris, October 8 to 10, 2015). Megjelenés alatt.
- REWAR Walter, 1979: Cybernetics and Poetics: The Semiotic Information of Poetry. *Semiotica* 25/ 271-301.
- SCHMID Wolf, 2010: *Narratology. An introduction*. Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- USZPENSZKIJ Borisz, 1984: *A kompozíció poétikája (A művészi formák szerkezete és a kompozíciós formák tipológiája)*. Budapest: Európa Könyvkiadó. (Fordította: Molnár István.)

СОВРЕМЕННАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ РУСИНСКОГО ЯЗЫКА

Лявинец-Угрин Марианна

Русинский язык или русинские языки в широком смысле принято понимать как совокупность разнородных диалектных и литературно-языковых образований, которые бытовали или бытуют среди русинов как на исконных землях, так и за их пределами в районах компактного проживания этой народности. В микрославии, в качестве литературного микроязыка, русинский язык, согласно классификации, которая строится по ареально-географическому принципу расположения, делится на два микроязыка:

1. Южнорусинский → островной, то есть возникший как результат переселения на другую славянскую территорию в середине XVIII века. Культурный центр: Воеводина (Сербия), Славония (Хорватия);

2. Карпаторусинский → периферийно-островной, то есть выдвинувшийся за пределы основного ареала и оказавшийся частью в ином этноязыковом окружении, и лишь государственные границы, условно говоря, определяют его как остров. Культурный центр: Закарпатская область Украины, восточная Словакия, юго-восточная Польша, северо-западная Румыния и Венгрия.

С точки зрения совершенствования формы литературного языка для островных микроязыков свойственно, то что у них нормы литературного языка либо сформировались, либо формируются, а периферийно-островным микроязыкам характерен процесс нормирования. При этом в последнем случае это развитие происходит путем культивирования литературных норм и расширения сферы их применения (ДУЛИЧЕНКО 2014: 577–581).

Одним из основополагающих фундаментов литературного языка является признание нормативности язы-

ковых явлений или факторов, которые зафиксированы в словарях, грамматиках. В данной работе мы попытаемся представить на наш взгляд самые весомые современные русинские словари, которые появились в конце XX и в начале XXI веков.

1) Южнорусинские лексиконы:

Языковые нормы южнорусинского языка были заложены в 1923 году Г. Костельником в книге *Грамматика бачваньско-рускей бешеди* (РАМАЧ 2001: 555).¹ Первый словарь южнорусинского языка *Приручни терминологийни словник сербскогорватско-руско-українски* (14 000 слов) написал М. Кочиш в 1972 году. В связи с интенсивным развитием южнорусинского литературного языка (преподавание в учебных заведениях, употребление в административных органах) появилась потребность в создании более обширного словаря. Так, в 1973 году *Дружеством за руски язык и литературу* было принято решение составить сербско-русинский словарь, который составлял бы около 80 000 слов. Часть словаря составили члены *Дружества*. Ответственным редактором был председатель этой организации Д. Варга. В 1981 году на философском факультете университета Нового Сада организовалась кафедра русинского языка и литературы, которая продолжила работу над составлением словаря. Благодаря усердному труду сотрудников кафедры Ю. Рамачу, М. Фейсе, Г. Медеши, к концу 90-х годов XX века вышел в свет двухтомный *Српско-русински речник (Словник сербско-руски)*. Двухязычный словарь состоит из вводной части, описания структуры

¹ До конца XX века в отношении южнорусинского языка можно было говорить как о едином варианте. После завершения Югославской войны, очутившись в двух соседних странах (в Сербии и в Хорватии), на лексическом уровне наблюдается процесс раздваивания южнорусинского языка на два варианта. Речь идет в основном о современной лексике. Это явление и возникшие вокруг него проблемы не раз обсуждались на Международных русинских языковых конгрессах (ПРЯШЕВО 1999, КРАКОВ 2007, ПРЯШЕВО 2015).

ры словаря и словарных статей. Словарные статьи посвящены описанию одной единицы из общего лексикона. В корпус словарной статьи включается грамматическая характеристика слова, толкование слова на южнорусинском языке. Словарные статьи содержат иллюстративные примеры. Словарь опирается на книжную и разговорную лексику. В словарь введены также современные термины различных специальностей, устаревшая лексика, заимствованные слова из венгерского и немецкого языков, которые бытуют как в сербском, так и в русинском языке (РАМАЧ-ФЕЙСА-МЕДЄШИ 1995–1997: V–IX).

Сразу после выхода в свет *Сербско-русского словника* Кафедра русинского языка и литературы начала работу над новым проектом – разработкой однотомного обратного, то есть южнорусинско-сербского словаря. *Руско-сербски словник (Речник русинско-српски)* был издан в 2010 году и насчитывает около 38 000 слов. В нем обработана лексика южнорусинского народного и литературного языка (РАМАЧ-МЕДЄШИ-ТИМКО-ДЇТКО-ФЕЙСА 2010: 5–7). Лексический фон словаря представляют современная и устаревшая лексика. Стилистически окрашенное заголовочное слово сопровождается специальной пометой. В словарь не вошли узкоспециальные термины, так как они представлены в других терминологических словарях. Однотомный лексикон состоит из вводной части, описания структуры словаря и словарных статей. В конце словаря дается список сокращений и аббревиатур. В корпус словарной статьи включается грамматическая характеристика слова, толкование слова на сербском языке. Словарные статьи содержат иллюстративные примеры. Стилистически окрашенное заголовочное слово сопровождается специальной пометой. Также указывается лексика различных говоров сел, где проживает большая часть русинов – Коцура, Вербаса, Руского Керестура и т. д.

В 2015 году появился первый, до сих пор единственный в мире *Русско-русинский словарь (бачванско-сремский диалект)*. Авторами словаря стали кандидат историче-

ских наук Г. Миронов и сербская коллега Б. Цветкович. Двухязычный словарь насчитывает 8 000 слов. По словам авторов, он предусмотрен для изучения русского языка русинами Сербии и Хорватии.

2) Карпаторусинские лексиконы:

Конец 80-х годов XX столетия ознаменовался волной смены власти в Центральной и Восточной Европе. Вошедшие в историю под названием «осень народов» антикоммунистические перевороты 1989 года в целом благоприятно повлияли на судьбу карпаторусинов. Практически во всех странах (Польша, Словакия, Венгрия, Румыния, Чехия) они получили статус равноправного этноса. Это отразилось на развитии карпаторусинского языка и литературы, а также привлекло к ним внимание видных ученых-славистов. В случае карпаторусинского языка отдельно остановимся на словарях, появившихся у истоков процесса нормирования в Словакии и в Украине (Закарпатье).

Нормирование карпаторусинского языка в каждой стране происходит по-разному. Наиболее активно работа по кодификации русинского языка ведется в Словакии.² Русинский язык в Словакии был кодифицирован лишь 20 лет тому назад, и нормы его отдельных языковых уровней составлялись постепенно в отдельных публикациях. В 2015 году Институтом русинского языка и культуры при Пряшевском университете была издана обобщающая монография *Граматіка русиньского языка* (ЯБУР–ПЛІШКОВА–КОПОРОВА 2015). Работа над формированием норм литературного языка русинов в Словакии началась в Институте под руководством Ю. Панько, позже В. Ябура (ПЛІШКОВА 2011: 335). В 1994 году под редакцией Ю. Панько вышли в свет два словаря: словарь лингвистических терминов и орфографический словарь.

² В Словакии русинский язык был кодифицирован в 1995 году, в Польше в 2000 году. Об этом см. КОПОРОВА 2015: 3–7.

Русиньско-русько-українсько-словенсько-польський словник лінгвістичних термінів является сравнительным словарем. Пятиязычный словарь насчитывает 1 100 терминов. Структура словаря построена следующим образом. Первая часть словаря разделена на 4 главы: универсальная терминология общего языковедения и частично литературоведения, термины звуковой стороны языка, морфологические и синтаксические термины. В следующей части подаются: русско-русинский, украинско-русинский, словацко-русинский словник и польско-русинский словники лингвистических терминов. Наряду с терминами на русинском языке, подаются и иностранные общеупотребительные синонимические эквиваленты. *Орфографічний словник русиньського языка* насчитывает порядка 42 000 слов. В предисловии к словарю автор отмечает, что в состав словаря вошла часть нормированной лексики русинского языка в Словакии. Лексический фон словаря охватывает не только наиболее распространенные лексемы разговорной речи, но и слова, которые встречаются в художественной литературе, нуждающиеся в орфографической стандартизации слова специальной (научной) литературы различных областей, диалектные (локальные) слова, церковную, устарелую и современную лексику, а также слова иностранного происхождения (ПАНЬКО 1994b: 3). В словаре не указывается грамматическая характеристика слова. Указываются лишь наречия (и то не во всех случаях), союзы, предлоги и междометия – с целью отделить их от другой части речи. В качестве дополнительной информации дается правильная постановка ударения в словах.

Интенсивный процесс нормирования русинского литературного языка в Словакии послужил созданию следующего орфографического словаря *Русиньска лексика на основі змін у правилах русиньського языка (Правописний і граматичний словник)*. Словарь вышел в свет в 2007 году и насчитывает около 50 000 слов. Авторы словаря В. Ябур, А. Плішкова, К. Копорова включили в него литературную,

стандартную и субстандартную, а также в малой мере областную и диалектную лексику. В словарь также введены личные имена и географические названия. Единицы описания в словаре объединяются по гнездовому принципу. При обработке словарных единиц принимались во внимание основные грамматические данные (ЯБУР-ПЛІШКОВА-КОПОРОВА 2007: 3–5).

Наряду с орфографическими словарями, в рамках кодификации русинского литературного языка был издан двухтомный двуязычный словарь *Slovensko-rusínsky slovník (Словацько-русинський словник)* (2012–2015), автор Ю. Панько. Включенные в словарь около 45 000 лексических единиц и большое количество выражений и фразеологических оборотов отображают общий словарный фонд словацкого языка с половины XIX века до наших дней и их русинские эквиваленты. В словарь внесена также научная и техническая терминология. Особенное внимание уделяется словам иностранного происхождения, которые формально отождествляются с русинскими словами, но отличаются по своей смысловой структуре и частоте употребления. Словарь составлен по алфавитному принципу. Словарная статья состоит из грамматической характеристики, иллюстративных примеров, стилистических и специальных помет, толкования слова на русинском языке. В том случае, если речь идет о словах, которые имеют несколько значений, отдельные значения уточняются с помощью синонимов, антонимов или других объяснений (ПАНЬКО 2012–2015: 3–6).

На исторической родине русинов процесс нормирования карпаторусинского литературного языка происходит менее интенсивно. В отличие от русинских специалистов Словакии, в Украине в Закарпатье по сей день не могут прийти к однозначному знаменателю, то есть принять единую норму для образования своего варианта литературного языка. Но, несмотря на это, в Закарпатье в последнее время вышел ряд новых, с точки зрения лексикологии важных словарей. Первые современные словари

появились в 2001 году. Это трехязычный *Русинсько-українсько-руський словарь* (авторы Д. Поп (старший), М. Алмаший, о. Дмитрий Сидор), *Русинський синонімічний словарь* (авторы Д. Поп (старший) и Д. Поп (младший)). В 2007 году вышел в свет сравнительный *Словарь русинсько-українсько-руський и русско-украинско-русинский* Д. Попа (старшего), в котором представлен «живой русинский язык XXI века» (ПОП 2007: 40).

Огромный вклад в развитие лексикографии карпаторусинского языка внес И. Керча, автор двухтомных двуязычных словарей *Словник русинсько-руський* (2007) и *Словник русько-русинський* (2012). Русинско-русский словарь является одним из наиболее полных словарей карпаторусинского языка. Он насчитывает более 50 000 слов. Ценность словаря заключается и в том, что в словарных статьях даются не только грамматические и стилистические пометки, но и список ссылок на основные русинские словари, в которых найдено данное слово. Автор словаря отмечает, что иллюстративный текст является важным элементом статьи, который заслуживает внимания, так как он не только показывает специфику словоупотребления, но иногда содержит нюансы стиля и семантики, отсутствующие в основном списке (КЕРЧА 2007: 6–7). Наиболее обширно этот словарь представлен в статье Керча Игорь: *Словник русинсько-руський у 2 томах* (БАРАНЬ-КОМАРИ 2009). Вышедший в 2012 году обратный *Словник русько-русинський* насчитывает 65 000 лексических единиц. Идея создания этого словаря возникла в связи с переводческой деятельностью, которой автор словаря занимается с 1999 года. В словарь включены: медицинская, естественнонаучная и техническая терминология, а также арго.

С 2007 года нормированием литературного карпаторусинского языка в Закарпатье интенсивно начал заниматься М. Алмаший, который создал лингвистическую секцию по кодификации русинского языка в Украине. В результате многолетней работы были разработаны

грамматика, правила русинского правописания и словари (АЛМАШІЙ 2015b: 82–83). Так, в 2014 году в Ужгороде вышел в свет *Орфографично-орфоепичный словарь русинского языка* (АЛМАШІЙ 2014). Словарь построен по алфавитному принципу. К каждой изначальной лексической единице в квадратных скобках дается транскрипция. Далее указываются: форма родительного падежа единственного числа, творительного падежа единственного числа, творительного падежа множественного числа и предложного падежа множественного числа.

В этом же году был издан *Русинсько-російсько-українсько-латинський словарь лінгвістичної термінології* (АЛМАШІЙ-УХАЛЬ 2014), который включает 493 лингвистических термина: по фонетике, морфологии, синтаксису, лексике, фразеологии, стилистике. Словарь построен по следующей структуре. В первой части указываются: общелингвистические термины, фонетические, морфологические и синтаксические термины. Правильность постановки ударения в словах указывается только к русинским лексемам. Во второй части отдельными статьями дается: русинский, русский, украинский и латинский алфавиты и указатели слов.

В 2015 году появился монументальный труд *Русинсько-славянський лексикон* (АЛМАШІЙ 2015a). Лексикон разделен на две части. Первая часть занимается описанием структуры лексикона, характерными особенностями славянских языков, а также вопросами истории карпаторусинского языка. Вторая часть представляет собой лексикон. Также, здесь указаны славянские географические названия. Исходные лексические единицы подаются на карпаторусинском языке. В лексиконе к русинским лексемам подаются эквиваленты в следующем порядке: восточнославянская группа – белорусский, украинский, русский языки; западнославянская группа – польский, словацкий, чешский языки; южнославянская группа – болгарский, сербский, словенский и македонский языки. К русинским лексемам в квадратных скобках подается

транскрипция. За этим следует толкование слова, объяснение семантики каждого слова. В случае иноязычных слов указан источник их заимствования. Далее подается грамматическая характеристика слова, после которой следует иллюстративный материал. Вслед за этим следуют эквиваленты на вышеуказанных славянских языках. В лексикон включен широкий диапазон общеупотребительных лексических единиц, которыми каждодневно пользуются карпаторусины.

В последнее время в научных кругах возрос интерес к русинскому языку, а также и к разнообразным русинским говорам. Поэтому, в заключение хотелось бы еще остановиться на словарях, которые представляют лексику определенных карпаторусинских говоров, хотя карпаторусинская лексика в них представлена как карпатоукраинская или украинская диалектная.

В 2001 году сотрудниками Института славяноведения РАН был издан *Словарь карпатоукраинского торуньского говора с грамматическим очерком и образцами текстов* (НИКОЛАЕВ-ТОЛСТАЯ 2001). Словарь описывает лексику села Торунь Межгорского района Закарпатской области Украины и насчитывает 3 300 слов. Он был составлен в результате регулярных экспедиций в этот регион. Ценность словаря заключается не только в лексикографическом плане, а и в грамматической обработке собранного и зафиксированного материала. В кратком грамматическом очерке словаря дается фонетическое, фонологическое, орфографическое, а также морфологическое описание данного говора. Кроме отдельных словарных статей, в качестве иллюстративного материала в словарь помещены и образцы текстов.

В *Словнике закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району* (САБАДОШ 2008), который вышел в свет в 2008 году, продемонстрирован мараморошский говор Закарпаття. К собранным автором на протяжении 20–25 лет лексемам, подается иллюстративный материал живой речи, а также пословицы, загадки, отрывки из народных

песен. Словарь насчитывает свыше 15 900 слов. В корпус словарной статьи включается транскрипция, грамматическая характеристика слова, толкование слова на украинском языке и иллюстративные примеры. Стилистически окрашенное заголовочное слово сопровождается специальной пометой.

Данная статья далеко не исчерпывает весь материал о современной русинской лексикографии. Нашей целью было дать представление о том, как развивается современная русинская (в широком смысле) лексикография в разных странах.

БИБЛИОГРАФИЯ

- АЛМАШІЙ Михаил, 2014: *Орфографично-орфоепичный словарь русинського языка*. Ужгород: Закарпатське обласне научно-культурологічне общество им. А. Духновича.
- – 2015a: *Русинсько-славянський лексикон*. Ужгород: Карпатська Вежа.
- – 2015b: *Вопросы формирования нормы русинського языка в Україні. Збірник рефератів з IV. Міжнародного конгресу русинського языка*. Пряшів: Пряшівська універзіта в Пряшові Інститут русинського языка і культури, 77–89.
- АЛМАШІЙ Михаил, УХАЛЬ Михайил, 2014: *Русинсько-російсько-українсько-латинський словарь лінгвістичної термінології*. Ужгород: Закарпатське обласне научно-культурологічне общество им. А. Духновича.
- БАРАНЬ-КОМАРИ Елизавета, 2009: Керча Ігорь: *Словник русинсько-руський у 2 томах. Studia Russica XXIII/327–331*.
- ДУЛИЧЕНКО Александр, 2014: *Введение в славянскую филологию*. Москва: издательство «ФЛИНТА».
- КЕРЧА Ігорь, 2007: *Словник русинсько-руський*. Т. 1–2. Ужгород: ПоліПрінт.

- - 2012: *Словник русько-русинський*. Т. 1–2. Ужгород: ПоліПрінт.
- КОПОРОВА Кветослава, 2015: *Русинський літературний язык на Словакії. 20 років кодифікації. Збірник рефератів з IV. Міжнародного конгресу русинського языка*. Пряшів: Пряшівська універзіта в Пряшові Інштїтут русинського языка і культуры, 3–7.
- МИРОНОВ Григорий, ЦВЕТКОВИЧ Блажена, 2015: *Русско-русинский словарь (бачванско-сремский диалект)*. Ростов-на-Дону: Лаки Пак.
- НИКОЛАЕВ Сергей, ТОЛСТАЯ Марфа, 2001: *Словарь карпатоукраинского торуньского говора с грамматическим очерком и образцами текстов*. Москва: Институт славяноведения РАН.
- ПАНЬКО Юрій, 1994а: *Русинсько-русько-українсько-словенсько-польський словник лінгвістичних термінів*. Пряшов: Русинська оброда.
- - 1994б: *Орфографічний словник русинського языка*. Пряшів: Русинська оброда.
- - 2012–2015: *Slovensko-rusínsky slovník (Словацько-русинський словник)* Т. 1–2. Пряшів: Русинська оброда на Словенську.
- ПЛІШКОВА Анна, 2011: 15 років кофіцікації русинського языка на Словакії. *In memoriam István Udvari (1950–2005). Матеріали конференції пам'яті Иштвана Удвари*. Nyíregyháza: Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia 28, 327–335.
- ПОП Дмитрій, 2007: *Словарь русинсько-українсько-руський и русско-украинско-русинский*. Ужгород: ПП «Повч Р. М.».
- РАМАЧ Юлиан, 2001: *Грамматика русского языка*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- РАМАЧ Юлиан, ФЕЙСА Михайло, МЕДЄШИ Гелена, 1995–1997: *Српско-русински речник (Словнік сербско-руски)* Т. 1–2. Нови Сад: Филозофски факултет–Катедра за руски язык и литературу // Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

- РАМАЧ Юлиан, МЕДЄШИ Гелена, ТИМКО-ДІТКО Оксана, ФЕЙСА Михайло, 2010: *Руско-сербски словнік (Речник русинско-српски)*. Нови Сад: Филозофски факултет одсек за русинистику, Завод за культуру войвођанских руснацох.
- САБАДОШ Іван, 2008: *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району*. Ужгород: Поліграф-центр «Ліра».
- ЯБУР Василь, ПЛІШКОВА Анна, КОПОРОВА Кветослава, 2007: *Русинська лексика на основі змін у правилах русинського язика (Правописний і граматичний словник)*. Пряшів: Русин і Народны новинкы.
- 2015: *Граматика русинського язика*. Пряшів: Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity.

К ВОПРОСУ ЛИТЕРАТУРНОЙ ОНОМАСТИКИ У И. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦКОГО

Виктория Лебович

Украинский писатель Иван Нечуй-Левицкий (1838-1918), родившись в семье священника, в течение 18 лет получал теологическое образование, учился даже в Киевской духовной академии, однако после окончания учебы стал учителем средней школы, и, отработав положенные в то время 25 лет, с 1885 года до конца жизни занимался уже только литературой. Об образе жизни писателя ходили анекдоты. Его считали анахоретом, консерватором, чудачком, который каждый день в одно и тоже время, по одному и тому же маршруту отправлялся на прогулку по Киеву, и всегда обязательно с зонтиком. Говорили, что по его распорядку дня можно было проверять часы: ел он всегда в одно и тоже время, ложился спать ровно в десять, чтобы не испортить себе здоровье. Даже с праздника 35-летнего юбилея своей творческой деятельности ушел спать, не выслушав приветственных слов и прочтения поздравительных телеграмм. (см.: БЛЕЦЬКИЙ 1965: 319-320, 335). Иван Франко на основе произведений писателя представлял его полным жизненной энергии и силы человеком, а увидел « (...) *невеличкого, сухорлявого, слабосилого чоловіка, що говорив теплим і щирим, але слабеньким голосом, завжди жалувався на якусь жолудкову слабість, ходив помаленьку дрібними кроками і взагалі робив враження пташини, вродженної в клітці і привиклої жити в клітці, так що пустить її на вольне повітря, то вона пофуркає, пофуркає і назад повернеться до своєї клітки*» (ФРАНКО 1982: 373-374).

По всей вероятности этот вызывающий недоумение или улыбку образ жизни писателя побудил Валерьяна Пидмогильного, представителя расстрелянного поколения украинских писателей-модернистов, автора интеллектуальных романов, написать в 1927 году статью «Иван

Левицький-Нечуй (Спроба психоаналізи творчости)». В центре внимания модного в то время в Украине психоаналитического анализа стоят сложные отношения Нечуя-Левицкого с отцом, которого он, якобы боялся, недолюбливал и обвинял в смерти умершей после родов любимой матери. И хотя сам Нечуй-Левицкий в своей незаконченной автобиографии «Життепись Івана Левицького (Нечуя), написана ним самим» объяснял, що писать он начал в то время, когда украинская литература была запрещена, и о его литературной деятельности не знали даже его товарищи, с которыми он жил на одной квартире, и не знал отец, (см.: ЛЕВИЦЬКИЙ 1968: 17), Пидмогильный выбор псевдонима писателя объясняет стремлением в первую очередь утаить свое авторство от отца: *«І самий псевдонім той „Нечуй“, тоб-то: не чуй – аж надто показовий. З цього псевдоніму, викликаного страхом перед батьком, пішов луною шиплячий звук (ш-ш-ш!) (т.е.: тихо! не розглашай! – Л.В.) і в другому його псевдонімі (Баштовий), і в назвах його найголовніших творів – „Микола Джеря“, „Бурлачка“, „Кайдашева сім'я“, „Причепя“, „Живцем поховані“, „Пронаці“»* (ПІДМОГИЛЬНИЙ 1927: 298). Как бы то ни было, псевдоним – говорящий, и номинация героев художественных произведений Нечуя позволяет анализировать в них роль литературной ономастики.

Иван Нечуй-Левицкий, будучи знакомым с произведениями украинских писателей и поэтов, не мог не обратить внимания на образотворческие и сюжетообразующие функции онимов литературных персонажей предшествующей его деятельности украинской словестности. Однако на номинацию героев произведений писателя могли оказать воздействие также некоторые факты из жизни самого автора. В своей автобиографии Нечуй-Левицкий писал про своего прадеда, который как и его дед, и отец был священником: *«В грамоті на чин священника мій прадід записаний не Левицьким, а Леоновичем; він змінив своє прізвище, як мені розказував батько, тим, що прізвище Левицький було тоді модне»* (ЛЕВИЦЬКИЙ 1968:

7). Про деда по матери писатель отмечал, что тот был простым казаком *«родом з Полтавщини, і зайшов з відтіль в Київщину з своїм братом. Вони поставали священиками, і мій дід дав собі шляхетське прізвиське Трезвінський, а брат його назвав себе Коцевольським»* (ЛЕВИЦЬКИЙ 1968: 87).

Мена имен, хотя и происшедшая по совсем другим причинам, присутствует и в произведении Нечуя-Левицкого «Микола Джеря», написанном в 1876 году. Уже в самом названии социально-бытовой повести, ведь в письме А. Бодянскому от 1 мая 1876 года писатель упоминает *«згублену десь за границю Кулішем повість «Наймит Яриш Джеря»* (ЛЕВИЦЬКИЙ 1968: 270), т.е. первый утерянный вариант произведения, в котором главный герой был окрещен Яришем. А в самом произведении прибывшие на сахарный завод в поисках заработка беглые крестьяне с целью конспирации не называют своего настоящего имени. Директор-немец *«не спитав вербівців про пашипорти, не спитав навіть, звідкіля вони родом, і тільки позаписував їх ймення та прізвиська. Микола назвав себе Іваном Гриценком, Кавун назвав себе Панасенком»* (НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ 1977: 141). Герои именуют себя типичными украинскими патронимическими фамилиями, образованными от мужских имен с суффиксом -енко. Все это неслучайно: беглецам во что бы то ни стало нужно было оставаться незамеченными.

В повести «Микола Джеря» отражено еще одно интересное историческое явление пореформенной Руси, связанное с меной имен. Спасаясь от преследующего их пана Бжозовского крестьяне бегут и с сахарного завода, идут в Бессарабию, где пристав, опять таки не спросив, кто они и откуда пришли, за немалую плату записал их мещанами в посад Кривду. Топоним посада говорит сам за себя, вызывая у читателя ассоциации с правдой и кривдой, т.е. и с обманом. И действительно *«В тому посаді і в церковних метриках, і в посадських, і поліцейських книгах були позаписувані якісь невмирущі люди: вони ніколи не вмирали, бо на їх місце зараз записували нових українських утікачів і давали їм*

*прізвища записаних в книгах небіжчиків» (НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ 1977: 164-165). Микола отримав паспорт на ім'я в отця уже полуторасталетного отця семейства Івана Посмитюха (значення фамілії «хохлатий жаворонок» (*Galerida cristata*)), а інші стали його братами і синами незалежно від їх дійсного віку. Син був старшим отця. Далі ця історія розвивається в сцені в суді, коли Бжозовський, наслідуючи слід арештованих беглеців, хотів повернути їх собі, однак в цей час прийшло повідомлення про скасування кріпосного права. Суддя по черзі питає бурлака, як їх звуть, і отримавши в відповідь фамілію Посмитюх, встановлює їх родство. Нечуй-Левицький кілька разів підкреслює, наскільки соромно було бурлакам грати. Микола відповідав неохоче, низьким, гробовим голосом, його товариш назвав своє ім'я тихо і опустив очі: «Йому очевидно ніяк було брехати, та доля силувала до того», а третій промовив своє ім'я як во сні, також не дивлячись на суддю. Властям ситуація була відома: «Та й бабацько ж у вас, чоловіче, синів, та ще й немолодих! – промовив суддя, сміючись, із ним разом зареготались усі судчики», а пан Бжозовський тільки очі витарав на цю комедію і ніяк не міг зрозуміти, що ж тут відбувається (См.: НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ 1977: 202-203).*

Виростаючи і виховуючись в середовищі духовенства Іван Нечуй-Левицький набув в цьому світі досвід, також як і своє до нього ставлення не раз показував в своїх творах. Коли восьмилітній Іван Левицький навчався в духовній школі в Богуславі, одного разу їх клас привели значно старшого новачка Якіма Нетупського, якого незабаром всі почали називати «дядьком Якимом або Якимом Нетупою». Яким не ображався «...бо в класі ці другокласники незабаром надавали усяких різних прізвиськ та назв тим школярам, котрі кидалися в вічі якими-небудь видатними значними прикметами, та й ще смішними або чудернацькими» (ЛЕВИЦЬКИЙ 1968: 21). Втілення цього ж принципу номінації, розпо-

страненного в том числе и в среде казачества, показывает автор в повести «Микола Джеря»: *«Рибалки були веселі, жартували, дражнили один одного прізвищами. Одного рибалку з таким здоровим носом, як цибуля, продражнили Цибулею, другого – Перепелицею, третього – Задерживостом. Інших дражнили так, що ї казати не годиться»* (НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ 1977: 175). Исключением среди веселых рыбаков был грустный, тоскующий по родине и семье главный герой повести, за что *«рибалки продражнили Миколу Смутком»* (НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ 1977: 177).

Другим примером может служить описание условий крещения девушки, которую посватал главный герой повести Микола Джеря. Бедную девушку, которая пришла в Вербивку на службу, молодежь в селе упоминает исключительно как девушку с «чудным именем». А мать Миколы, узнавшая о ней от сына, сразу же замечает, что ей не хотелось бы иметь невестку с таким странным именем (См.: НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ 1977: 115). Сама Нимидора, родившая ребенка, спрашивает у бабы-повитухи окрестил ли батюшка и ее дочь таким странным именем, как ее (См.: НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ 1977: 126). *«Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька й надавав його дітям таких іменів, що всі люди на селі ніяк не могли убгати їх собі в голову, а баба-повитуха ніколи не могла донести в своїй голові того імення додому й губила його на поповому порозі. Тій дівчині піп дав імення Минодора, а люди на селі звали її Нимидорою»* (НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ 1977: 111-112). В данном отрывке отражены реальные случаи проявления недоброжелательности священника, который, желая проучить неугодных ему крестьян, давал ребенку «некрасивое» имя, понятие которого было специфичным для каждой местности и часто ассоциировалось с конкретными людьми: преступниками или пьяницами. Неслучайно писал известный литературный критик А. Билецкий о Нечуе, что *«вся його творчість пронизана скепсисом та іронією у відношенні до церкви, до церковної обрядності та служителів культу»* (БИЛЕЦЬКИЙ 1965: 322).

Перейдем к повести «Кайдашева сім'я». Украинская писательница Наталия Кобринська писала об Иване Нечуе-Левицком, что он *«навчив мене розуміти Ріхарда Вагнера, у которого оркестрою, як у Нечуя описами природи, уперед заповідається, хто вийде на сцену»* (КОБРИНСЬКА 1958: 365). Анализ литературной ономастики известной повести писателя «Кайдашева сім'я» свидетельствует о том, что номинация героев произведения в определенной мере служит той же цели, что мы и попытаемся доказать.

Повесть, в основе которой лежит история жизни крестьянской семьи после отмены крепостного права, Иван Нечуй-Левицкий написал в 1878 году. Впервые она была опубликована в 3-12 номерах журнала «Правда», после чего вышла в свет и во Львове отдельным изданием. До появления произведения в «Правде» Левицкий хлопотал о разрешении на его издание в России, о чем писал в письме В. Барвинскому 1 марта 1879 года: *««Кайдашеву сім'ю» я послав і в Главное Управление по делам печати в Петербурзі, але це все одно, що я вкинув рукопись в огонь. Предсідатель, професор універсттету Григор'єв, ярий великоруський націонал – і навряд чи він випустить повість з своїх залізних ручок»* (ЛЕВИЦЬКИЙ 1968: 275). Цензура нашла в повести «предосудительные места», потребовала убрать «все неудобные места», вследствие чего в 1887 году в Киеве было опубликовано произведение, в котором писатель кое-что переработал, сократил, изменил начало и конец повести (См.: НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ 1977: 517).

Считается, что прототипами героев повести «Кайдашева сім'я» стали прославившиеся своими скандалами члены семьи по фамилии Мазур - одной из самых распространенных патронимичных фамилий в Польше со значением выходца из исторической области Мазурии, современной Мазовии. Общеизвестно, що Нечуй-Левицкий многое черпал из своего окружения. Мазуры действительно жили недалеко от церкви, рядом с холмом, на котором ломались телеги так, как это изображено в повести. А в селах над рекой Росью вплоть по сегодняшний

день многие считают, что прототипы встречающихся в произведениях писателя сквозных образов известных баб Палажки и Параски, чьи имена уже стали нарицательными, писатель нашел именно там. И села соревнуются за первенство (См.: ГРИНЕВИЧ 2008). А одна жительница родного города писателя Стеблева даже приходила к нему с упреком: *«Нащо, паничу, ви мене в книжці обписали: тепер мені проходу на улиці люди не дають»* (См.: КИРИЛЮК 1972: 141).

Что касается и сегодня распространенной в Украине фамилии Кайдаш, в такой форме слово в словарях не встречается. Этимологически фамилия может происходить из близких по звучанию слов «кайдал», т. е. «хутор в степи, при котором есть земля и скот», образованный из татарского «стадо», или «кайдалы» – «оковы, кандалы, цепи», из арабского «завязка, пута» (см.: ФАСМЕР 1986: 161). В толковом словаре В. Даля также фигурируют «кайдалы, кайданы» в значении «кандалы, цепи, оковы, вязи, колодка» (см.: ДАЛЬ 1886: 75), также как и в словаре украинского языка Б. Гринченко «кайдани», т.е. «кандалы, оковы, цепи, колодки» (см.: ГРИНЧЕНКО 1908: 1010).

Главными героями произведения, порывающего с идеализацией крестьянского общества в украинской литературе и изображающего разрушение моральных ценностей в условиях мелкособственнических столкновений членов семьи и жителей села, во многом обусловленных их предыдущей судьбой и социальным статусом, можно считать Кайдаша и Кайдашину, их сыновей и невесток.

При рассмотрении этимологического значения имен героев выясняется следующее. Оним отца Омелько является именем латинского происхождения со значением «соперник, участник соревнований», а имя матери Маруся, т.е. Мария – имя древне-еврейского происхождения, имеющее несколько возможных объяснений: 1. «сопротивляться, отказываться, отрицать», 2. «горький», 3. «любима, желанна» (см.: СКРИПНИК, ДЗЯТКІВСЬКА 1996: 86, 158). Старший сын Кайдашей был крещен Карпом,

именем греческого происхождения со значением «плод», а младший Лаврин – именем латинского происхождения, обозначающего жителя города Лаврента (см.: СКРИПНИК, ДЗЯТКІВСЬКА 1996: 67, 70). И соответственно жену старшего сына Мотрю писатель нарекает именем греческого происхождения со значением «всеми уважаемая замужняя женщина», в то время как имя супруги Лаврина Мелашка также является онимом латинского происхождения со значением «черная, темная» (см.: СКРИПНИК, ДЗЯТКІВСЬКА 1996: 162, 163). Анализ текста произведения свидетельствует о том, что этимологическое значение имен героев – в отличие от многих других произведений украинской литературы XIX столетия (достаточно вспомнить, например, «Наталку Полтавку» Ивана Котляревского, произведения Григория Квитки-Основьяненко, «Черну раду» Пантелеймона Кулиша, «Лихі люди» Панааса Мирного и многие другие) – образотворческих и сюжетообразующих функций не выполняет.

Иван Нечуй-Левицкий строит образы сыновей и невесток Кайдаша и Кайдашихи в первую очередь, опираясь на их фонетическое звучание. Резкому, диссонантному, даже грубоватому звучанию имени страшного сына Карпа и его жены Мотри противопоставляется мягкое, певучее, предвосхищающее определенную кротость и ласку фонетическое оформление имен Лаврина и Мелашки. Это противопоставление проходит через все произведение и отражается в разных характеристиках героев, раскрывается во многих сценах произведения. Тон задается в описании внешности героев. Сыновья Кайдаша оба были высокие, стройные, русые. Однако *«Карпо був широкий в плечах, з батьківськими карими гострими очима, з блідуватим лицем. Тонкі пружки його блідого лица з тонкими губами мали в собі щось неласкаве. Гострі темні очі були ніби сердиті»* (НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ 1977: 375). Под стать ему и Мотря: *«В лиці, в очах було розлите щось гостре, палке, гаряче, було видно розум з завзяттям і трохи з злістю»* (НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ 1977: 384). А у Лаврина *«Веселі сині, як небо, очі*

світились привітно й ласкаво. Тонкі брови, русьві дрібні кучері на голові, тонкий ніс, рум'яні губи – все подихало молодю парубочою красою. Він був схожий з виду на матір» (НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ 1977: 375). А его любимая Мелашка «була з поетичною душею, з ласкавим серцем», «ніби освітила всю його душу(...) Її краса так засліпила йому очі, так разом заманила серце, що вона йому здавалась не дівчиною, а русалкою» (НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ 1977: 426, 428, 430).

Не забуваєт Іван Нечуй-Левицький также о реалізації юмористических возможностей, скритих в значенні топонимів, зустрічаючихся в тексті. Сватать Мелашку Кайдаши едут из Семигор в Западинці. Названіе села асоціюється со впадиною, углубленням и западнею. Переступив через порог обветшалого дома бедных Балашей, Кайдашиха больно ударилаь головою, испортила свой головною убор – очіпок (рус.: повойник) - и набила себе шишку. Злая и расстроенная Кайдашиха клянєт всех, а Лаврин слегка насмєхаясь сочувствует матери: «Оце завіз мене в Западинці, бодай вони пропали! Поробили двері, нічого сказати! Трохи собі голови не знесла, а на очіпку зробила собі правдиві Западинці. – Зате ж, мамо, в вас на голові, мабуть, набігли цілі Семигори. Чи велика, мамо, моргуля на голові? – спитав насмішкувато Лаврін» (НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ 1977: 436, 442).

ЛИТЕРАТУРА

- БЛЕЦЬКИЙ Олександр, 1965: Іван Семенович Левицький (Нечуй). Зібрання праць у п'яти томах. Том 2. Українська література ХІХ – початку ХХ століття. Київ: Наукова думка, 317-367.
- ГРИНЕВИЧ Віктор, 2008: Іван Нечуй-Левицький лягав спати рівно о десятиї. http://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_ivan-nechujlevickij-lyagav-spatirivno-o-desyatij/270624 - 2017.01.23

- КИРИЛЮК Євген, 1972: Майстер реалістичних полотен. *Слово, віддане народові*. Вибрані праці. Київ: Дніпро, 132-150.
- КОБРИНСЬКА Наталя, 1958: У Нечуя. *Вибрані твори*. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 364-366.
- ЛЕВИЦЬКИЙ Іван, 1968: Життєпис Івана Левицького (Нечуя), написана ним самим. *Зібрання творів у десяти томах. Том десятий. Біографічні матеріали. Статті та рецензії. Фольклорні записи. Листи*. Київ: Наукова думка. Інтернетний ресурс: <https://drive.google.com/file/d/0B1jZ2bNmpVBPX1VwZ1Vrd0xtQ28/view> - 2017.01.06.
- 1968а: Лист О. Бодянському від 1 травня 1876 р. *Зібрання творів у десяти томах. Том десятий. Біографічні матеріали. Статті та рецензії. Фольклорні записи. Листи*. Київ: Наукова думка. Інтернетний ресурс: <https://drive.google.com/file/d/0B1jZ2bNmpVBPX1VwZ1Vrd0xtQ28/view> - 2017.01.06.
- 1968б: Лист В. Барвінському від 1 березня 1879 р. *Зібрання творів у десяти томах. Том десятий. Біографічні матеріали. Статті та рецензії. Фольклорні записи. Листи*. Київ: Наукова думка. Інтернетний ресурс: <https://drive.google.com/file/d/0B1jZ2bNmpVBPX1VwZ1Vrd0xtQ28/view> - 2017.01.06.
- 1968с: Уривки з моїх мемуарів та згадок. В богуславськiм училищі. *Зібрання творів у десяти томах. Том десятий. Біографічні матеріали. Статті та рецензії. Фольклорні записи. Листи*. Київ: Наукова думка. Інтернетний ресурс: <https://drive.google.com/file/d/0B1jZ2bNmpVBPX1VwZ1Vrd0xtQ28/view> - 2017.01.06.
- НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ Іван, 1977: Микола Джеря. *Твори в двох томах. Том 1*. Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро».
- 1977а: Кайдашева сім'я. *Твори в двох томах. Том 1*. Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро».

- ПІДМОГИЛЬНИЙ Валер'ян, 1927: Іван Левицький-Нечуй (Спроба психоаналізи творчости). *Життя й революція*. 9/295-303. Інтернетний ресурс: <http://sites.utoronto.ca/elul/Nechui/nech-psyh.pdf> - 2017.01.12.
- СКРИПНИК, Л. Г., ДЗЯТКІВСЬКА, Н. П., 1996: *Власні імена людей. Словник-довідник*. Київ: Наукова думка.
- СЛОВАРЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ, 1908: Зібрала редакція журналу «Киевская Старина». Упорядкував, з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. Том II. 3 – Н. У Києві. Інтернетний ресурс: [http://r2u.org.ua/data/Словарь_української_мови_\(1907-1909\).pdf](http://r2u.org.ua/data/Словарь_української_мови_(1907-1909).pdf) - 2017.01.06.
- ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ ЖИВАГО ВЕЛИКОРУССКАГО ЯЗЫКА ВЛАДИМИРА ДАЛЯ, 1881: Томъ второй. С.-Петербургъ – Москва: Изданіе книгопродавца-типографа М.О. Вольфа.
- ФАСМЕР Макс, 1986: *Этимологический словарь русского языка. В четырех томах*. Том II. (Е-Муж). Москва: Прогресс.
- ФРАНКО Іван, 1982: Ювілей Івана Левицького (Нечуя). Літературно-науковий вісник. *Зібрання творів в у п'ятдесяти томах*. Т. 35. Літературно критичні праці (1903-1905). Київ: Наукова думка, 370-376.

A HORVÁT SIBILA

Lukács István

A horvát irodalomtörténet-írásban Frangepán-Zrínyi Anna Katalin grófnő (1625-1673) szépírói munkásságának megítélésében csak a múlt század kilencvenes éveiben következett be jelentős változás, miután napvilágra kerültek önálló verses szövegei. (BOGIŠIĆ 1998, ZVONAR 1998, BARTOLIĆ 2004, FELETAR 2003) Hosszas előkészületek után ezeket Josip Bratulić jelentette meg. (BRATULIĆ 2014) Egészen addig a költőnőt elsősorban mint Baltazar Milovec *Dvoji dušni kinč* (Bécs, 1661) című művének mecénásaként, a *Putni tovaruš* (Velence, 1661) című imádságos könyv fordítójaként (németből ültette át horvátra), valamint a kéziratot horvát *Sibila* tulajdonosaként tartották számon. A fent említett kéziratot verseskönyv szerzőségét illetően Davor Dukić a recenziójában kételyének ad hangot: „Arra a kérdésre, hogy vajon azok a versek, amelyeket a *Pjesmarica* eddigi kutatói/ismerői Zrínyi Katalinnak tulajdonítanak, egyazon költőnőtől származnak-e, s vajon ő nem más, mint Katalin, erről egyelőre nehéz bármi biztosat mondani. Ehhez majd a versek alapos verstani-stiláris és tematikai-motivikai elemzésére lesz szükség, beleértve az eredeti kéziratba való bepillantást is.” (DUKIĆ 2015)

A magyarból fordított horvát nyelvű *Sibiláról* elsőként Ljudevit Ivančan adott hírt 1901-ben, (IVANČAN 1901) majd pedig bővebb tanulmány kíséretében 1906-ban meg is jelentette a művet. (IVANČAN 1906¹) Ugyanebben az esztendőben a Magyar Könyvszemlében négy illusztráció kíséretében egy terjedelmesebb ismertetőt is közölt. (IVANČAN 1906²) A jeles horvát író nő monográfiusa, Zvonimir Bartolić előbb a róla szóló könyvében szentelt külön fejezetet a *Sibilának*, (BARTOLIĆ 2004¹) majd pedig egy bővebb dolgozatában tért ki számos filológiai részletre. (BARTOLIĆ 2004²) Ezt követően került sor a kézirat tanulmánnyal és szöszedettel kísért

facsimiléjének és a verses szövegek modern transzkribált változatának a kiadására. (BARTOLIĆ 2007)

A magyar *Fortuna* kritikai kiadásának gondozója, Orlovszky Géza pontosan bemutatta a mű irodalomtörténeti feldolgozásának előzményeit, s kellő filológiai alaposággal tárta föl annak eredetét. (ORLOVSZKY 2004) A horvát *Sibila* eredetével kapcsolatban annak első ismertetése óta nem volt kétség afelől, hogy a magyar *Fortuna* fordításáról van szó. Zvonimir Bartolić Ljudevit Ivančantól veszi azt a téves állítást, hogy a magyar *Fortunát* a német Jörg Wickram *Das weltlich Loosbuch* című művéből fordították. (BARTOLIĆ 2007: 204) A magyar szakirodalomból tudjuk, hogy a magyar *Fortuna* közvetlen forrása Stanisław z Bochnie (Stanisław Gašiorek) lengyel nyelvű sorsvetőkönyve 1531-ből. (ORLOVSZKY 2004) Ezek alapján az alábbi közvetlen átvételi sorrend vázolható fel: lengyel – magyar – horvát. Nyilvánvaló tehát, további kutatás tárgya lehet, hogy a lengyel szövegváltozat milyen közvetlen előzményekre (olasz, francia, német?) megy vissza. Így tehát abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy rendelkezésünkre áll egyetlen műnek három eltérő nyelvi változata. Orlovszky Géza szövegkiadása valójában rekonstrukció, hiszen a legkorábbi kiadások, a kolozsvári és bártfai, nem teljesek, így szükség volt az editio princeps „létrehozására”. Erről a szerző az alábbiakat írja: „A késői kiadások szövegváltozatai a mi szempontunkból érdektelenek; abban az esetben azonban, ahol a **B** és **K** szövege is hiányzik, hozzávetésként az 1743-as kiadást használtam fel a szöveg rekonstruálásához. Főszövegbe került a bártfai kiadás hangzashű átírata. Az előlről hiányzó leveleket a kolozsvári kiadás szövegével egészítettük ki, e részeket dólt betű jelzi. Azokat a helyeket pedig, amelyek mind a bártfai, mind a kolozsvári kiadásból hiányoznak, a kései kiadások alapján próbáltuk meg rekonstruálni. Ezek a szövegrészek szögletes zárójelek közé kerültek.” (ORLOVSZKY 2002: 698) Orlovszky Géza csak egyféleképpen ellenőrizhette volna munkájának sikerességét: hogyha az így létrehozott editio princeps-t összeveti a lengyel eredetivel, netán a horvát fordítással. De a horvát nyelvű sorsvetőkönyv kiadásának is

hasonlóképpen kellett volna eljárnia, hogy az esetleges kétséges szöveghelyeket tisztázza: hasznos lett volna azokat a megfelelő magyar nyelvű változatokkal összevetnie. Alább azt tekintem át, hogy a magyar nyelvű *Fortunában* és a horvát nyelvű *Sibilában* található kétes helyek miként tisztázhatók. Ez akár módszertani alapvetésnek is tekinthető azokra az esetekre, amikor ugyanannak a szövegnek több nyelvi változata létezik párhuzamosan.

A magyar *Fortuna* és a horvát *Sibila* szövege között minimális az eltérés. A magyar sorsvetőkönyv eleje három ajánlást tartalmaz: *A gazdagoknak, Az szegényeknek, Az olvasónak*. A horvát nyelvű változatban a három ajánlás közül csupán egyet találunk (*Siromahom - A szegényeknek*), azt is a kézirat legvégén, amely teljes mértékben megegyezik a magyarral. Arról, hogy a horvát *Sibilát* kik forgatták és milyen céllal, vajmi keveset tudunk. Azzal, hogy csak a szegényeknek szóló ajánlás került bele a horvát kéziratba, mintha a fordító(k) (megrendelő?) azt szerette volna hangsúlyozni, hogy a sorsvetés alantas, póri foglalatosság, tehát a felsőbb osztályoknak nem is szólhat. Ennek persze ellentmond egyfelől az a közismert tény, hogy kiváltképpen a könyvnyomtatás révén is közismertté vált műfaj Nyugat-Európában általános népszerűségnek örvendett a felsőbb úri körökben is, másfelől a horvát *Sibila* borítójának belső oldalán Frangepán-Zrínyi Anna Katalin saját kezű bejegyzései olvashatóak. Legfelül 1670. na 2. *Apryla u Chakouchu* (1670. április 2. Csáktornyában), tőle jobbra egy csuklóból kinyújtott kéz rajza, majd két szempár, alatta egy S, két szív, majd két S:S, ami akár sajátos rébuszként is értelmezhető. Az oldal közepén két virágrajz, majd alatta az alábbi bejegyzés: *Groff Marques Frangipan Catarina Zrinska Grafficha mp*. Tudjuk, hogy Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc Kristóf 1670. április 13-ának éjjelén távoztak végzetes útjukra Csáktornyáról Bécsbe, ahová április 18-án érkeztek meg. Frangepán-Zrínyi Anna Katalin bejegyzése a sorsvetőkönyvben jó tíz nappal előzi meg ezt a dátumot, így nem kizárt, hogy e vészterhes napokban a költőnő a *Sibilától* várt feleletet férje és testvére sorsának alakulásával kapcsolatosan.

Kísérlet a magyar Fortunában hiányzó szöveghelyek „pótlására”

A magyar *Fortunában* az első jósnőnél, Sybilla Persicánál vannak hiányzó szöveghelyek, amelyeket Orlovsky Géza nem tudott a meglévő kiadások alapján rekonstruálni. A magyar változat mellett szerepeltetem a horvát változatot, s a teljes horvát változat alapján teszek javaslatot a hiányzó magyar szöveghely pótlására. (Ez csupán javaslat, s természetesen nem azt jelenti, hogy pontosan az a szó vagy szóösszetétel szerepelhetett a hiányzó helyen!)

I/14

Fáradságotat mátkádért nem sz[...]
Benne vagyok minden
gyöny[örűséged,]
Azért ő is mindenben enged [néked,]
Szívében éjjel
s nappal forgat [téged.]

Za ljubovcu tvoju
imaj se truditi,
U njoj stalno stavi
vse tvoje radosti,
Želenju tvojemu
hoće engedovati,
Neprestane za te
dan i noć misliti.

Fáradságotat mátkádért nem
sz[égyeld/szeged]
Benne vagyok minden
gyöny[örűséged,]
Azért ő is mindenben enged [néked,]
Szívében éjjel
s nappal forgat [téged.]

I/15

Ha kívánsz kedved szerént [lakásokat,]
Tanácslom, szolg[ál] szerzetes papokat,]
Azok mind tö[ltik könnyen idejüket,]
Ott jól hizlalhat[od ...]

Aki ti hoćeš predce dobro stati,
Tako imaš pope vazdare služiti,
Oni terbuh pune i više sitosti,
Niz pojasa hoćeš dobro otustiti.

Ha kívánsz kedved szerént [lakásokat,]
Tanácslom, szolg[ál] szerzetes papokat,]
Azok mind tö[ltik könnyen idejüket,]
Ott jól hizlalhat[od *alsó feledet*]

I/32

[Jobb volna
tenéked] sarut
fejlned,
[...]*d* áros emberré
lenned,
[Mert nem arra
való] az te bolond
fejded,
[...]*knak*
nyereséged.

Bolje bi ti bilo škor-
nje kerpavati,
Nego nepravdeno z
blagom tergovati,
Tvoja norska glava
za to nije dosti,
Kako nori Martin
hočeš ti hoditi.

[Jobb volna
tenéked] sarut
fejlned,
[*Mint méltatlanként*]
d áros emberré
lenned,
[Mert nem arra
való] az te bolond
fejded,
[Jussa lesz bolondo]
knak nyereséged.¹

I/37

Ezt bizonyában mo-
stan tőlem tudhadd,
Ez időn lészen
néked szép kis fiad,
Más esztendőre is
egy szép leányod,
Ha ám az dolgot
meg nem kém[...]

Istinu ti pravu hoču
povidati,
Sina lipan hočeš
litos poroditi,
Zatim pak na lito
kčer hočeš imati,
Ako vtigne dilo
muž ti doveršiti.

Ezt bizonyában
mostan tőlem tud-
hadd,
Ez időn lészen né-
ked szép kis fiad,
Más esztendőre is
egy szép leányod,
Ha ám az dolgot
meg nem kém[*kési*
urad]²

A magyar és a horvát szómagyarázat kérdéses esetei

A magyar *Fortunához* fűzött jegyzetekben szószedet is találunk, s akad néhány feloldatlan szó, amelyek megfejtéséhez kulcs lehet a horvát szöveg. A Zvonimir Bartolić gondozta horvát *Sibila* modern transzkribált változatában több apróbb

¹ A horvát szó szerint fordítása: Bolond Mártonként fogsz jární.

² Itt bizonyára a „kém...” téves olvasatáról van szó, helyesen „kési...”.

átírási és értelmezési hiba is van, ezek pontos feloldásához pedig a magyar szöveg és szószeretet lehet a segítségünkre. Alább, a teljesség igénye nélkül, néhány érdekesebb eset feloldására teszek kísérletet.

230 maszlagos –

Az eredeti teljes sora: Azért mind *maszlagos* férjeid lesznek. A horvát: Kalgažije muže zato češ dobiti. (Azért mind *házsártos* férjeid lesznek.). Tehát a *maszlagos* helyes megfejtése: *házsártos*.

267 daduk – dadus, asszonyosság

Az eredeti teljes sora: Te agg *daduk*, mit szóljak tefelőled? A horvát: Starče *goloponda*, što ču besediti. A horvát szómagyarázat „*prostituált (?)*” eleve kérdőjeles. A horvát szöveggörnyezet alapján teljesen egyértelmű, hogy hímnemű lényről van szó, azaz sem nem *asszonyosságról*, sem nem *prostituáltról*. Minden bizonnyal ’vén *kéjenc*’ a helyes jelentés.

554 potrohos daduk –

A horvátban a teljes verssor: Terbušat i vozgrivni starac budeš koncu. (Sybilla Cymeria, negyedik, 16. strófa) A fordító a ’*potrohos*’-t lefordította, de kiegészítette a ’*vozgrivni*’-vel. Bartolić a szószeretetben a kifejezést kérdőjelesen ’*púposnak*’ értelmezi. A ’*vozgrivni*’ jelentése valójában ’*taknyos*’. A muravidéki/rábavidéki szlovén nyelvjárásban ez a szó ma is ismert. (NOVAK 1985)

564 poszagó – piszmogó, lusta

Az eredeti teljes sora: Kedvetlen, *poszagó* s patvarkodó vagy. A horvát: *Perdiš* neg posvuda, morgliva neslana (Mindenütt *finasz*, patvarkodó sótlan vagy.) A horvát fordító számára bizonyára gondot jelentett a *poszagó* értelmezése.

836 kopó füle se – ’nincs itt az ideje’ ? eredetileg így: „*kopófülese*”

Az eredeti teljes sora: Együld nincs *kopó füle se* annak. A horvát: Jer ako i *pasja vuha* če imati (Mert ha eb füle is lesz néki). Nyilvánvaló, hogy egy ritka magyar frázis téves, szószerinti fordításáról van szó. Ez a teljes horvát versszak értelmezéséből is kiténik.

881 csipszömő – csipás szemű

A horvát fordítónak bizonyára gondot jelentett a magyar szó jelentése, ezért kihagyta. A folytatásban a horvát szövegben a 'borzos' megfelelője 'saršurena', aminek a jelentésével viszont Bartolić nincs tisztában, mert kérdőjelesen 'megnyírt' jelentésűnek véli. Ráadásul a jelzett strófa utolsó sora a horvátban egészen másképp hangzik: Kako piškor vusko hoće te gledati. (Mint a csikhal, oly sunyin fog nézni)

1006 farra – talán sajtóhiba „Sára” helyett

Az eredeti teljes sora: Nyilván *farra* elég bút szöröz néked. A horvát: Jer *rit* nje ti hoće žalost, serb zavdati. (Mert fara néked bút, gondot szerez). A horvát fordító helyesen értelmezte az eredetit. Tehát női *farról* van szó. Még egy apróság! A horvát változatban a 'serb zavdati' minden bizonnyal másolási tévesztés, hiba lehet. Helyesen: 'skerb zavdati', vagyis 'gondot szerez'. A horvát szószedetben a 'serb – svrbež' (viszketés) jelentés szerepel. Ennek a jelentésnek ebben az összefüggésben nincs értelme.

1446 huzúért – hozóért, az ajándékért

Az eredeti teljes sora: Téged csak szeretnek az *huzúért*. A horvát: Radi *pinez*, kažu, tebe neg ljubiti (A pénzért, mondják, téged csak szeretnek). Megfejtésre vár, hogy a fordító miért 'pénz'-t fordított, amikor 'ajándék'-ra (dar) is fordíthatta volna.

1510 ázalékért – itt: haszonért; ázalék = 'sűrű leves', főzelék
Az eredeti teljes sora: És kevés ázalékért hosszú bánat. A horvát: I ak se ne ženiš, hoće ti žal biti. (S hogyha meg nem nősülsz, biza megbánod.) A fordító minden bizonnyal félreértette a magyar strófát. A magyar eredeti strófa jövődölése szerint házasság esetén a férfira kevés haszon fejében tartós bánat vár. Ezzel szemben a horvátban éppen ellenkezőleg.

1630 hús ázalékját – átv. jutalmadat; lásd az 1510. sorhoz írt jegyzetet

Az eredeti teljes sora: És elveheted az *hús ázalékját*. A horvát: Ako ti neg što da moreš uzeti. (Ha bármit ad, el kell fogadnod.) A fordító bizonyára nem értette a frázist, ennek ellenére a horvát fordítás alapvetően nem tér a magyar eredetitől.

1636 baronák – boronák

Az eredeti teljes sora: Az baronák között keresd az pincében. A horvát: Med vinom pivnici imaš to iskati. (Bor között keresd a pincében.) A horvát fordító bizonyára félreértette, vagy tévesen olvasta a 'baronák' szót, amelyet 'borok'-ként értelmezett. E félreértés érdekessége, hogy a magyar „borona” a szláv 'brana'-ból ered.

1637 hevenében – gyorsan

Az eredeti teljes sora: Megleled, ha keresed hevenében. A horvát: Ne mudi se iskat, hočeš vreda najti (Nem sürgős keresned, megleled majd.) Ebben az esetben is bizonyára a ,hevenében' téves értelmezéséről van szó, hiszen a horvát verssor jelentése éppen ellentétes a magyarral.

1680 Szömödről – mint a 1067. sorban; lásd ott a jegyzetet (t. i. a kockán kivetett számokból)

Az eredeti teljes sora: Szömödről ismerem, hogy lész gazdagá. A horvát: Poznajem nad tobom hočeš bogat biti. (Látom rajtad, hogy gazdag leszel.) Nem valószínű, hogy a magyarban mindkét esetben a kockán kivetett számokat kell értenünk ,szöm' alatt, hiszen a 1067. sor egyértelműen az emberi szemre vonatkozik (a többes szám miatt): Szömeidről könnyen megismerheti. A horvát fordító is egyértelműen így azonosította: Iz očiju lahko, kčerko, ti poznati (Szemeidről, leány, felismerhetni)

1761 merő fa – kemény fa; gúzs – vessző (obszcén utalás: merev fa helyett nem lehet lágy vesszővel „ásni”)

Az eredeti teljes sora: Nincs merő fád, répát nem áshatsz gúzzsal. A horvát: Ali teško u tom rotkvu izkopati (Nehéz ebben a répát kiásni). A horvát fordító a magyar egyértelműen obszcén utalását nem értette, így a teljes horvát strófa kissé zavarosra sikeredett.

1790 séréstől – sérvtől?

Az eredeti teljes sora: És séréstől, mert azon áll, azt tudjad. A horvát: I medvenu vodu nimaš kako piti (S mézes vizet innod nem szabad) A horvát fordításra nincsen magyarázat. Talán arról lehet szó, hogy a horvát fordító egyáltalán nem értette a magyar verssort.

Néhány érdekesebb eset – megoldási javaslatokkal

A két szöveg összevetése alapján több apró eltérést is találunk. Ezek egy része bizonyára félreértésből származik

Kérkedéstől meg nem tiltlak téged,
Mert sok hasznod származik azból néked

Na ruku *teržtvo* verlo hoče iti,
Imat hočeš odnud velike koristi...
(Sybilla Libica, második, 16. strófa)

A horvát alapján egyértelmű, hogy *kereskedésről* van szó. Annál is inkább, mivel csak így lesz ki a tizenegy szótagú verssor.

Ím ez eljövendő pünkösöd havában
Egy agg emberhöz mégy, ki rest dolgában,
Kecskédet azért megnyírod azonban,
Mert íjabbal léssz sok nyalakodásban.

O Jurjevoj pervoj hočeš замуž iti,
Za jednoga starca ki ni frišak dosti,
Ali drugi hote tebi poslužiti,
Mladimi jakimi hočeš se brezditi.
(Sybilla Libica, második, 30. strófa)

A ‚kecske‘ erotikus-metaforikus jelentését úgy tűnik a horvát fordító vagy nem tudta pontosan értelmezni, vagy pedig szántszándékkal kihagyta. Ez utóbbi nem valószínű, hiszen a magyar eredeti szöveg hasonló szöveghelyeit azonos módon igyekezett átültetni.

A Sybilla Cumana, hetedik, 20. strófájának 4. sorában a horvátban a következő sor olvasható: Oholica jesi za te se *ku-piti*. A megfelelő magyar sor: Kevély vagy, de *förödni* vagy on eszed. Bartolić figyelmetlen volt, mert a horvát kéziratban is

,kupati' (főrdni) és nem ,kupiti' (venni/vásárolni) szerepel. Bartoliót minden bizonnyal a ,kalmár' téríthette el, hiszen a jövendölés szerint jobb volna néki baráttá, s nem kalmárrá lennie. A fenti jó példa arra, hogy az esetleges kétes szöveg-olvasatok egyértelműsítésében nagy segítségre lehetett volna a magyar szövegváltozat, és viszont. Az ezt követő strófa (21. strófa) esetében Bartolić hasonlóképpen tévesen olvasta az eredeti horvát kéziratot. A magyar eredetiben: Mert minden nap *hajaddal* az házát söpri. A horvát: Jer vsaki dan hoće tvoje *kože* skubiti. (Mert minden nap *bőrrödet* nyúzza.) A *kože* (bőr) helyett helyesen *kose* (haj) kellett volna.

A Sybilla Hellespontica, nyolcadik, 18. strófájának nyelvi feloldásába Bartolićnak ugyancsak a magyar szöveg segíthetett volna. A magyar 'szánút' megfelelője a horvátban a 'saninac', ám Bartolić szótári magyarázatában ez 'san', vagyis 'álom', ami a kontextus alapján is elfogadhatatlan.

A Sybilla Hellespontica, nyolcadik, 19 strófájának végén a magyarban a „Maga olyan vagy, mint egy lökött valag“, vagyis ostoba. A horvátban a megfelelő sor: Kako be nevrehe proma njemu tak si. Bartolić a 'nevreha' jelentését nem tudja azonosítani, 'nevjera'-ként (hitetlen) értelmezi kérdőjelesen. A magyar alapján nyilvánvaló, hogy milyen jelentést tulajdoníthatunk neki.

A Sybilla Cumaea, tizenegyedik, 13 strófája nem sok jót jövendöl, mivel a kérdező a szerencse adományát mind „kártyában“ veszti. A horvát változatban ezzel szemben a kérdező azt a keveset is „kurvákra“ költi. Ebben az esetben is a másoló tévesztéséről lehet szó, mivel minden bizonnyal az eredeti horvát szövegben „karte“ volt, amit ő „kurve“-nak olvasott. De az sem kizárt, hogy a fordító olvasta a magyar „kártya“-t „kurva“-nak.

A Sybilla Cumaea, tizenegyedik, 26 strófája horvát változatának második sora: Bi serda sa z tobom vazdar nadiliti. A magyar sor: Szüve szerint kívánja minden jódat. Bartolić értelmezése szerint a 'serda' haragot jelent. Ha valóban így volna, akkor a sornak a horvátban semmi értelme sem volna. Bár a kéziratot változat olvasata valóban az, amit Bartolić átíratában olvasunk, de megint csak másolási hibáról van szó. A szöveg helyesen így

hangoznék: Bi sze rad sa z tobom vazdar nadiliti. Tehát nem ,hagról’ van szó, hanem ,szeretné’, ,kívánná’ (bi sze rad).

Az eredeti magyar változat egy szavának félreértelmezésén alapul a Sybilla Cumaea, tizenegyedik, 28 strófa, 2 sora: Az baronák között keresd az pincében, ti. elveszett ’marhádát’ (vagyontárgyadat). A fordítót a pince nagyon megtéveszthette, mert a magyar szövegben a ’baronák’-t ’borok’-nak olvashatta, hiszen a fordításban ez szerepel: Med vinom pivnici imaš to iskati (Borok között az pincében kell keresned). Értelme ennek a fordításnak csak akkor lett volna, hogy hordók között és nem borok között kell keresni az elveszett ’marhát’. (Erről fentebb már írtunk a magyar szöszedet kapcsán.)

A jóskönyv tele van különféle sikamlós, vaskos, erotikus, itt-ott obszcén kifejezésekkel és frázisokkal. Külön elemzés tárgya lehetne e „tárgykör” metaforikus megalkotottsága. Sok helyütt a horvát fordító(k) ezeket híven követte(ék), itt-ott talán nem is értette(ék). A Sybilla Agrippina, tizenkettedik, 22. strófájának 3. sorát vagy nem értette a horvát fordító, vagy pedig nem tudta hasonló metaforikus plasztikussággal kifejezni magát, ami arra utal, hogy nem túl ügyes verselővel van dolgunk. A magyar sor: Nincs merő fád, répát nem áshatsz gúzzsal. Vagyis a jóslás értelmében, hogyha nem rendelkezel megfelelő „szerszámmal”, bizony ne is házasodjál. A horvát: Ali teško u tom rotkvu izkopati (De nehéz itt a répát kiásni). A verssorral nem csupán az a gond, hogy meg sem közelíti az eredeti metaforikus képességét, hanem szövegszintaktikai és -szemantikai szempontból is nehezen értelmezhető. Számos esetben pedig, ezzel éppen ellentétes módon, nyelvileg és költői szempontból roppant frappáns megoldásokkal találkozunk, amelyekben a fordító elsősorban pragmatikai megfontolásokból merészen cserél fel verssorokat, biztosítva a jó szövegkohéziót, s a horvát nyelv szellemének megfelelően ültet át magyar frázisokat. E strófa jelzett sorának fordításában pontosan tettem érhető, amit Z. Bartolić és mások is feltételeznek, hogy a horvát jóskönyvet nem egy fordító ültette át horvát nyelvre, hanem többen, eltérő műveltséggel, ilyenolyan magyar nyelvtudással, s meglehetősen ingadozó költői tehetséggel.

BIBLIOGRÁFIA

- BARTOLIĆ Zvonimir, 2004¹: *Libar od spominka... Majka Katarina*. Čakovec: Matica hrvatska, 148-159.
- 2004²: *Čakovečka knjiga gatalica Sibila. Povijest obitelji Zrinski*. Zagreb: Matica hrvatska, 265-279.
- 2005: *Majka Katarina*. Čakovec: Matica hrvatska, 159-165.
- 2007: *Sibila. Knjiga gatalica Zrinskoga dvora u Čakovcu*. Čakovec – Zagreb: Matica hrvatska – Ogranak Čakovec, Zrinski d. d., Metropolitana.
- BOGIŠIĆ Rafo, 1998: Pjesnikinja Katarina Frankopan-Zrinski. *Forum* 7-8/ 719-740.
- BRATULIĆ Josip (szerk.), 2014: *Pjesmarica Ane Katarine Zrinske*. Zagreb: Matica hrvatska.
- DUKIĆ Davor, 2015: Stihovi iz krletke u pjesmarici Katarine Zrinske. *Vijenac*, március 5.
- FELETAR Dragutin, 2003: Banica Katarina i sjevernohrvatski krug Zrinskih. *Podravina* 4/ 101-120.
- IVANČAN Ljudevit, 1901: Sibila Katarine Zrinski. *Vjesnik Hrvatskoga zemaljskoga kr.* Arkiva III/ 264-265.
- 1906¹: Knjiga gatalica Katarine Zrinski. *Vjesnik Hrvatskoga zemaljskoga kr.* Arkiva VIII/ 42-104.
- IVANČAN Lajos, 1906²: Zrínyi Katalin grófnő sorsvető-könyve. *Magyar Könyvszemle* 1-3/ 232-240.
- ORLOVSZKY Géza (szerk.), 2004: RMKT. Budapest: Balassi Kiadó.
- ZVONAR Ivo, 1998: Poetska ostavština Ane Katarine Frankopan-Zrinski. *Radovi Hrvatskog društva folklorista* 7/ 1-32.

„ZÖLDSÉGEKET BESZÉL”. A ZÖLDSÉGEK A MAGYAR ÉS A BOLGÁR KÖZMONDÁSOKBAN

Menyhárt Krisztina

Bevezetés

Az étel része a különböző népek kultúrájának. Nemcsak az alapvető szükségleteket elégíti ki, hanem fontos eleme az ünnepi rítusoknak is. A hagyományos falusi társadalmakban a természeti viszonyok azok, amelyek alapvetően meghatározzák az elfogyasztott étel minőségét és mennyiségét, de a földművelők szakmai hozzáértése is segíti a termények és élelmiszerek változatosságának növelését. A bolgárok és a magyarok az államalapítás óta olyan területeken élnek, amelyek különösen alkalmasak a különböző növényi kultúrák termesztésére, és már az ókor óta fejlett mezőgazdasággal rendelkeztek. Az itt megtermelt hatalmas zöldség- és gyümölcsbőség, amely fontos részét képezte mindkét nép kulináris kultúrájának, tükröződik a magyarok és bolgárok nyelvi képében is. Számos olyan szólást és közmondást találunk, amelyek fő komponense valamely zöldség vagy gyümölcs.

A jelen tanulmány témája a zöldséget tartalmazó frazeológiai egységek összehasonlító vizsgálata a két nyelvben (a bolgár-magyar összehasonlító frazeológiai kutatásokról vö. pl. DUDÁS 2016). A vizsgálat célja a szólásokban és közmondásokban szereplő zöldségek számának és fajtáinak összesítése, a hasonlóságok és különbözőségek feltárása a magyar és bolgár anyag között, illetve az esetleges kertészeti kapcsolatok feltárása a frazeológián keresztül.

A nyelvi anyag forrásai a bolgár és a magyar nyelv frazeológiai szótárai (НИЧЕВА-СПАСОВА-МИХАЙЛОВА-ЧОЛАКОВА 1974-75; АНКОВА-НИЧЕВА 1993; O. NAGY 1985; T. LITOVKINA 2005; BÁRDOSI 2003; -- 2012, illetve kiindulás céljából egy XIX. sz. végi gyűjtemény - MARGALITS 1897).

A zöldség-komponenst tartalmazó frazeológiai egységek (FE) mennyiségi elemzése

A vizsgált anyagban mintegy 140 magyar és 87 bolgár szólást, közmondást és kifejezést találtunk, amelynek fő komponense valamilyen zöldség. Az adatok azt mutatják, hogy a magyar nyelvben 40%-kal több az olyan FE, amelyben szerepel zöldség, mint a bolgár anyagban. Ha viszont a zöldségek fajtáit vesszük szemügyre, akkor a különbség minimális: a magyarban 18, a bolgár anyagban 17 különböző fajta zöldség található. A magyar közmondásokban legtöbbször a lencse (17 db) és a káposzta (15 db) szerepel, ezeket követi a bab és a krumpli (14-14 db), a paprika (10 db), a torma, a vöröshagyma és az uborka (9-9 db), a gomba, a spenót/paraj és a sárgarépa (7-7 db). Ritkább a retek, a borsó és a fokhagyma (5-5 db), a kapor (3 db), a petrezselyem és a cékla (2-2 db), illetve a zöldbab (1 db).

A bolgár anyagban leggyakoribb a bab (16 db), a vöröshagyma (11 db), a lencse (10 db) a gomba és a paprika (8-8 db), a retek (7 db). Találunk még szólásokat uborkával és káposztával (5-5 db), petrezselyemmel, krumplival, póréahagymával és paradicsommal (3-3 db), olíwabogyóval és fokhagymával (2-2), míg a legritkább növények a padlizsán, és a karalábé (1-1 db). A magyar közmondásokban nem fordult elő olíwabogyó, padlizsán, póréahagyma, paradicsom és karalábé, míg a bolgároknak torma, sárgarépa, spenót, kapor, cékla, borsó és zöldbab, ezért az ezeket tartalmazó szólások nem szerepelnek a jelen elemzésben.

A számszerű adatokból látszik, hogy a magyarok és bolgárok nyelvi képében legnagyobb gyakorisággal a legelterjedtebb, évszázadok óta ismert és termesztett zöldségek fordulnak elő, amelyeknek nagy népélelmezési jelentőségük van – ilyen a lencse, a bab, a krumpli, a káposzta, a paprika, illetve a vöröshagyma. Azok a növények, amelyek a csak a 19-20. század fordulóján terjedtek el tömegesen, mint pl. a paradicsom vagy a padlizsán stb., sokkal ritkábban jelennek

meg a két nyelv szólásaiban és közmondásaiban. Viszonylag gyakori a gomba is, amelyet nagyon sokáig vadon termő növényként az erdőben szedtek.

A zöldségkomponensek minőségi elemzése

A *lencse* fordult elő a leggyakrabban a magyar közmondásokban. Ennek oka, hogy tápláló, olcsó és könnyű elkészíteni, így nagy jelentősége volt a földművesek étrendjében. Ezek a szempontok is megjelennek a magyar szólásokban: *Lencse, borsó, kása, mind isten áldása.*; *Kimérik ott neked is a lencsét.* (te is megkapod, ami jár); *Jól főtt a lencse.* (sikerült neki, elégedett); *Rossszul fog ott főni lencséje.* (nem jól fog menni a sora); *Lencse se lenne mindenkor.* (van, hogy rosszul sikerül valami); *Nem jól kelt a lencséje.* (rosszkedvű); *Vérré válik, mint barátban a lencse.* (étel, ital, amitől úgy érzi, megerősödik tőle); *Rá se néz a lencsére* (felvág, urizál); a lencse tisztításához köthető a *Válogat, mint rossz lencsét a vízben.* (válogató). A termény fizikai tulajdonságaihoz (lapos, kicsi) kapcsolódik a *lencsét laposít* (felesleges munkát végez), a *Nem mind lencse, ami lapos.* (a látszat gyakran megtéveszti az embert), illetve a *Lencseszem a csizmában hegynél is nagyobb.* Az olcsóság az *Egy icce lencse kárért a bíróhoz megy* (jelentéktelen dologért panaszt tesz) vagy az *odaadja egy tál lencséért* (jelentéktelen előnyért, díjazásért lemond vagy odaad valamit) kifejezésekben jelenik meg, aki pedig *csapja a lencsét* valakinek, az hízeleg. A bolgár szólások között megtaláljuk az *egy tál lencséért* pontos ekvivalensét – *за паница леца* (szó szerint ugyanazt jelenti, és azonos kontextusban használják). A *főtt/sült lencse* áll a következő szólások középpontjában: *Яли сме заедно печена леца* [együtt ettünk sült lencsét – semmi közünk egymáshoz, nem vagyunk rokonok]; *Драг ми е като леца на Великден* [kedves nekem, mint a lencse Húsvétkor – a lencse nem számít ünnepi ételnek; jelentése nem szeret valamit]; *По-добре своя леца от чужда кокошка.* [inkább a saját lencse, mint másnak a tyúkjá – jobb szerényen, másnak el nem kötelezve élni]; *заран леца, вечер мерджумек* [reggel lencse, este ugyanaz, csak törökül]; *Майка*

ми е веша, знае как се вари леца. [anyám nagyon jártas, tudja, hogy kell lencsét főzni – még a könnyű dolgot sem tudja jól megcsinálni]. Ha valakit nagyon gyűlölnék, úgy néznek rá, mintha összetaposta volna a lencsét (*като че ли съм стъпнал лецата*). Aki összesározza a nadrágszárát, azt mondja: le-szedtem a lencsét (*набрах лецата*).

A második leggyakoribb zöldség a magyar közmondásokban a **káposzta**. A káposzta leginkább kulináris jellemzőin keresztül jelenik meg, mint például a káposztás hús, káposztalé, felmelegített káposzta. A hússal elkészített káposztás ételek, illetve a savanyítással egész télre eltett káposzta fontos része volt a magyarok táplálkozásának, egyszerre volt egyszerű, hétköznapi és ünnepi étel is. Ilyen típusú mondások a *Nagyobb a bölcsesség a káposztás húsnál/Nagyobb az emberség a káposztás koncnál* (bölcs, emberségek döntés, a saját érdekek előtérbe helyezése helyett); *Sora van mindennek, mint a káposztás húsnak* (meg kell szolgálni, ki kell érdemelni valamit); *felmelegített káposzta/felmelegítve csak a káposzta jó/nem káposzta, hogy föl lehessen melegíteni* (nem érdemes egy, már kihűlt kapcsolatot újra kezdeni); *széppel nem lehet káposztát főzni* (dolgozni is kell vele); *Úgy kellett, káposztába hús kellett!* (tréfás mondat, úgy kell neki értelemben). Buta emberre mondják, hogy *káposztalé van a fejében*, a gyáva, megalkuvó vagy érzéketlen emberre pedig azt, hogy *káposztalé folyik az ereiben*. A káposzta mint nyers zöldség is szerepel a magyar közmondásokban: *egészen más káposzta* (ezt ne keverjük ide, ez más ügy); *A kecske is jól lakik, a káposzta is megmarad* (jó kompromisszum, egyik fél sem veszít a dolgon semmit); *Kecskére bízva a káposztát*. (az ellenérdekelt félre bízva a dolgot vagy ügyet). *Káposztás kertbe néz*, aki kancsal, más változatban a ravasz tekintetű embert jelöli ez a szólás: *Káposztás kertbe néz, tele van ravaszsággal*.

Annak ellenére, hogy a hússal vagy rizzsel töltött káposzta a bolgár területen is fontos ünnepi étel, illetve számos káposztás étel ismert, a bolgár anyagban csak hat, káposztát komponensként tartalmazó szólást találtunk. Kócos emberre vagy szakadt, rongyos tárgyra mondják, olyan, mint a szétrugdosott káposztafej (*като ритана зелка*), ha valaki rosz-

szat csinál, belegázol a káposztába (*изгазва зелето*), aki kifejezi érzéseit, az érzeleg, mint ökör a káposztásban (*Разнежил се, като вол в зеле.*). Lapozgatni a káposztaleveleket (*разлиствам като зелев лист*) a fülelést, hallgatózást jelenti, míg a töltött káposzta elkészítésének emlegetése valaki számára (*Ще му свия сърмите на бърза ръка./свивам сърмите на някого*), annak szigorú leszidását, leteremtését jelöli. A másik étel, amely a bolgár közmondásokban szerepel, a káposztás rétes (*зелник*) – *Аз от зеле бягам, те ми зелник предлагам* (szó szerint: *Менekülök a káposztától, ők meg káposztás rétesrel kínálnak*, vagyis azzal traktálnak, amit mindenképpen el akarok kerülni).

Nagyon gyakori zöldség a magyar és a bolgár közmondásokban a *bab/paszuly* (bolgárul: боб/фасул). Ennek oka a bab fontos szerepe főleg a szegényebb rétegek élelmezésében. A frazémákban a bab egyrészt, mint alapvető élelmiszer jelenik meg, a rá jellemző nehezebb emészthetőséggel, illetve megfigyelhetők utalások olcsóságára, értéktelenségére is: *Mindig kásán, babon az esze* (folyton az evésre gondol); *Túrós lepény, tejes bab, de jó volna minden nap*; *Babot sem levéért főzik* (hanem, mert laktató); *Keserű babot is édessé tesz az éhség*. Aki nagyon szegény, esetleg zsupori, az *Sós babot eszik, vizet iszik rá*; arra, ami nem sokat ér, vagy nem származik haszon belőle, azt mondják: *babot/paszulyt sem ér; egy babot nem adnék érte*, illetve *paszuly se lesz belőle*. Ha komoly, veszélyes dologról van szó, megint előkerül a bab, mint viszonyítási alap: *nem babra megy a játék*. A bab fogyasztása gyomorbántalmakat okozhat, amit azonban ellensúlyoz a hasznosság, ezt a következő szólások is megőrizték: *Inkább hasacska fájjon, mint paszuly maradjon*; *Nem is paszuly, ha nem szúr*. A bab lehet az optimizmus kifejezése is: *Babot is főznek valahol, nemcsak lencsét* (lesz másképp is).

A bolgár frazeológiában is gyakoriak a babbal kapcsolatos szólások, viszont a kulináris kontextus meglehetősen ritka. Jellemzőbb a bab kis méretének kihangsúlyozása. Egyszerű dologra vagy emberre mondják, hogy olyan, mint a paszuly (*прост като фасул*), a butának annyi esze van, mint egy babszem (*има акъл колкото бобено зърно*), aki nem tud hallgatni, egy babszemet sem képes magában tartani (*и боб и уста си*

не държа/не държа ни боб), az erősen vágyakozó úgy néz, mint kakas a babszemre (*гледам като петел на бобово зърно*), aki pedig süket, olyan mintha babszemet dugtak volna a fülébe (*сякаш с боб са ми затъкнали ушите*). Szokás volt babszemekből jósolni is, amit szintén megőriztek a szólások: *като че ли на боб съм гледал* [mintha babból jósoltam volna – előre megéreztem, mi fog történni], illetve *боб хвърлям* [dobálok a babot – két jelentésben használják: 1) nem akarok valakivel találkozni, 2) jóslok bab segítségével]. Az étkezéshez a következő kifejezések kapcsolódnak: *научил се поп на джуркан боб – свършил се бобът, отучил се попът* [rászokott a pap a babpürére, elfogyott a bab, leszokott a pap – nem lehet mindig a megszokotthoz ragaszkodni]; *обичам нещо като боб на Гергьовден* [szeret valamit, mint babot Szent György napkor – vagyis utalja, ezen a napon sült bárányt szokás enni]; *яла боб* [babot evett – terhes nőre mondják]; *от едно зърне боб ядят* [egy fazékból eszik a babot – közös érdekeik vannak]. Egy és ugyanazt jelent a *боб и бобец* [bab és babocska], és fennmaradt egy „rosszkívánság” is – *Да живее от боб до череша!*, vagyis éljen a babérestől a cseresznyeérésig, amit azért nem túl hosszú idő.

A *krumpli/burgonya* a 19. sz. elejétől vált fontos élelmiszerré a magyar területen. A közmondások egyik csoportja a krumpli tárolására szolgáló zsák körül csoportosítható: *Egy krumpliért nem old meg zsákot*. (kevés haszonért nem érdemes dolgozni); *Feszit, mint a két krumpli egy zsákban*. (vagyis sehogya); *krumplit herél* (a zsák oldalán szedi ki, lopja a krumplit); *Úgy eldőll, mint egy krumpliszsák*. (tehetetlenül elvágódik a földön); illetve *hanyatt döntött/lökött krumpliszsák* (alacsony, kicsi ember). A szólások szerint a krumpli nem a magyarok kedvenc étele, valószínűleg semleges íze miatt: *Nekiszokott, mint sváb a főtt krumplinak*; *Se jó, se rossz, mint a krumpli/a krumplileves/a sült krumpli*. Értékelik viszont szaporaságát: *Szaporaj/Úgy szaporodik, mint a rakamázi krumpli*. A nyugodt, aluszékony emberre (eredetileg kotlós tyúkra) mondtak, hogy *ki-alussza a krumplit a földből*. Párhuzamot vontak az emberi orr és a krumpli formája között is: *fenn hordja a krumpliját* (vagyis

az orrát, gögösen, büszkén, lenézően viselkedik); *krumpliorrú* (nagy, kerek orra van).

A bolgár frazeológiai gyűjteményekben csak 3 frazémát találunk krumpli komponenssel. Ebből egy megtalálható a magyar anyagban is – mint egy zsák krumpli (*като чувал с картофи*), ugyanabban az értelemben. A forró krumpli (*горещ картоф*) valami rendkívül kellemetlen történést jelöl, míg az olyan, mint a krumpliföld kifejezést (*като картофена нива*) sáros, játékra alkalmatlan sportpályára használják.

A *vöröshagyma* közel azonos arányban fordul elő a két nyelv frazeológiai egységei között. A magyar anyagban olcsósága és fizikai tulajdonságai kerülnek előtérbe: *esküszik, mint a vöröshagyma /megesküszik egy vöröshagymáért* (bármire megesküszik kevés fizetségért); *Uram, büntesd meg a hagymát!* (ne engem, nem vagyok bűnös); *Mostoha siratásra vöröshagyma kell.* (segítség nélkül nem tudjuk elsiratni); *Hagymával élj!* (takarékosan élj); *vékony, mint a hagymahártya.* Humoros mondás a *Kevés (vagy), mint vöröshagymában a proletár öntudat*, amely lekicsinylést, lenézést fejez ki. Kevesebb szólást találunk a *fokhagymával*, ilyen a *Vöröshagyma, fokhagyma, az is mindjárt egy nóta.* (élelmes ember mindig tud magán segíteni), az *Orrod tőle fokhagymás!*, ami csúfolódást fejez ki (abból ugyan nem kapsz, nem neked való); a *Fokhagyma legyen a boldogsága.* (legyen mindig szegény, boldogtalan); a *fokhagymát evett* (kevély, beképzelt személy), illetve a *fokhagymásan lép* (büszke).

A bolgár szólásokban is megfigyelhető utalás a hagyma csípősségére: *ни лук ял, ни лук мирисал* [se nem evett, se nem szagolt hagymát – ártatlannak tettet magát]; *гази бос из лука* [mezítláb jár a hagyma közt – helytelen dolgot cselekszik]; *кълям му лук на главата /трия лук на носа му* [hagymát vág a feje felett; hagymát dörgöl az orra alá – leszid valakit]; *лук нося* [hagymát viszek – egyértelműek a szándékaim]. A hagyma értéktelenségével kapcsolatos: *За лукова глава ли ми е?* [Egy hagymáért kell ez nekem? – egyáltalán nem hiányzik nekem], illetve *За лукова глава ли съм?* [Mi vagyok én – hagymafej? – nem ezt érdemlem]. A főzéshez kapcsolódik a megalapozatlan várakozást kifejező *Рибата в реката, те ѝ режат!*

пържат лука. [A hal még a folyóban, de ők már vágják/pirítják a hagymát].

A *fokhagyma* két bolgár frazémában fordul elő, amelyek a zöldség csípős, illetve betegségűző jellemzőit emelik ki: *Чесън в очите ти*. [fokhagyma a szemedbe – bár ne látnál semmit] és *Да му покачи чесън за уроки*. [tűzzünk fel rá fokhagymát igézés ellen: arra mondják, amikor valaki tőle szokatlan dolgot visz végbe].

A *gombával* kapcsolatos szólásokat a magyarban két téma köré lehet csoportosítani. Az egyik a gombák gyors növekedése, szaporodása – *gomba módra nő*; *gombamód szaporodik*; *nő / szapora / szaporodik / terem, mint eső után a gomba* (valami gyorsan terjed, szaporodik), a másik pedig a mérgező tulajdonság: *mérges, mint a gomba*; *bolondgombát evett* (bolond, örült) és *Nem ettem gombát/bolondgombát!* (nem ment el az eszem). A bolgár frazémák nagy része azonos tematikát ölel fel: *изникват като гъби* [kinőnek, mint a gomba]; *като култивирана гъба* [mint a termesztett gomba]; *Никнат като гъби след дъжд*. [nőnek, mint a gombák eső után]; *расте като гъбка* [nő, mint egy gombácska – kislányra mondják]. A mérgező jelleg nem tükröződik a bolgár szólásokban, a gomba viszont megjelenik emberi fogyasztásra nem alkalmas növényként: *гъби и коприва ям* [gombát és csalánt eszem – nagyon rosszul megy a sorom]. Rendetlen, koszos háziasszonyra mondják, hogy csiperke nő az ajtaja mögött (*Зад вратата ѝ печурки никнат.*), a nagyon egyszerű dologra pedig, hogy egyszerű, mint a gombamag/ gombaleves (*прост като гъбено семе / като гъбена чорба*).

Az *uborka* olyan zöldség, amit nyersen vagy savanyítva fogyasztunk, viszont nincs nagy tápértéke, ami a közmondásokban is tükröződik: *Az ő agyveleje sem uborka*. (nem ostoba ember); *Beéri egy uborkával*. (szerény, nincs szüksége sokra); *Eszi, mint tót a savanyú uborkát*. Ha valaki nagyon csalódott, olyan a képe, mint a savanyú uborka, a nagy, bibircsókos orrot pedig *uborkaorrnak* nevezik. A magyar anyagban azonban az uborka komponense átvitt értelmű szókapcsolatoknak is, mint az *uborkafa* (ami nem létezik) és az *uborkaszegon*: *Felkapaszkodott/felhágot/felmászott az uborkafára* – jelentése: „alacsony sor-

ból, beosztásból különösebb érdem v. képesség nélkül magas rangra, jó anyagi helyzetbe jut, s ott rátarti módon viselkedik” (BÁRDOSI 2012); *Leesett az uborkafáról, mint tótok királya a fehér kancáról. Leesik/lepottyán az uborkafáról* (kiesik a privilegizáltak köréből; kiteszik a jól fizető állásából); *Nem sokat lát, ki az uborkafára hág* (aki magas pozíciót kap, már nem törődik a többiek bajával). Az *uborkaszezon* kifejezést általában az unalmas, nyári időszakra használjuk, amikor nem történik semmi érdemleges.

A bolgár anyagban az uborka olyan szókapcsolatok része, amelyek kioktatást, butaságot, átverést fejeznek ki: *Краставици на търкалета* [karikára vágott uborka – butaság, képtelenség]; *Не ми продавай краставици* [ne próbálj meg nekem uborkát eladni – ne próbálj meg átverni]; *На бахчеванджия/краставичар краставици продава* [kertésznek próbál uborkát eladni – kioktatja a tapasztaltabb embert, akinek erre nincs szüksége]; *Нарязвам като горчица/кисела краставица* [felaprítom, mint a keserű/savanyú uborkát – élesen összeszid, kioktat valakit]; *Цъфвам като краставица* [kivirágzott, mint az uborka – nincs jól, rosszul megy a sora].

A *paprika* legfőbb tulajdonságai között a csípőssége és a piros színe kap erősebb hangsúlyt a mind a magyar, mind a bolgár szólásokban: *vörös/piros mint a paprika* (valami nagyon piros vagy valaki elpirul a szégyentől, haragtól); *paprikapiros lett a szégyentől*; *erős, mint a paprika*; *paprikás/puskaporos hangulatban van/paprikás a kedve* (ingerlékeny, kötekedő, bosszús); *fel-paprikázódott* (felidegesítette magát). Az *Elmehetsz Igricibe paprikáért*. szólás eredeti értelme ismeretlen, de valószínűleg tréfás elküldést jelent. A bolgár anyagban a paprika – irodalmi neve *чушка*, inkább népi nevén – *пипер/пиперка* – szerepel. Találunk kifejezéseket a csípősséggel, színnel, mérettel: *Лют като арнаутска чушка/Лют като като пипер* [csípős mint a (az albán) paprika]; *На кучето лаенето, на пипера лютината и на човека добрината се тачат*. [A kutyát az ugatásért, a paprikát a csípősségért, az embert a jóságáért tisztelik.]; *почервенял като пиперка* [kivörösödött mint a paprika]; *Малък като пиперка* [kicsi, mint a paprika (de ravasz) – itt a bolgár kicsi, csípős paprikáról van szó]. A „minden lében kanál” egyik bolgár változa-

ta is a paprikával kapcsolatos: *На всяко гърне и пипер* [minden fazékban paprika]. Ha valami aránytalanul megdrágul, azt mondják: *поскъпнал като пипер в нов дюген* [Megdrágult, mint paprika az új boltban.]. A finom dolgokért össze kell piszkítani, vizezni magunkat – *Мокрите гащи ядят риба, а сухите – пиперки*. [Akinek vizes a gatyája, halat eszik, akinek száraz – paprikát.]

A *petrezselyem* fontos fűszernövény, amelyhez mély átvitt értelmezés is csatlakozik mind két nyelv közmondásai-ban. A magyarban azt mondják: *Illik rá, mint petrezselyem a levesre*. (vagyis nagyon illik), illetve az a lány, akit nem kérnek fel táncolni, az *petrezselymet áru*. A bolgár anyagban is csak 3 közmondást találtunk petrezselyem komponenssel (bolgárul *магданоз/мерудия*). A minden lében kanál változata: *На всяка манджа мерудия* [minden ételben petrezselyem]; a lassan, alig dolgozó emberre mondják: *Бърза като таралеж за мерудия*. [siet, mint sündisznó a petrezselyemhez], a rejtőzködőre pedig, hogy lapul, mint nyúl a petrezselyemben (*Снотайва се като заек в магданоз*).

A *reték* esetében a hangsúly puffasztó hatására, illetve a földben való természetzésére esik: *Aki retket eszik, kétfelől hurutol*. (megterheli az emésztést); *A reték reggel méreg, délben éték, este orvosság*. (étkezési jó tanács kifejezése, mikor jó retket enni); *Karcsú, mint a reték*. (vastag, nem éppen vékony). Akinek nagyon koszos a keze, térdé, azt mondják: *a reték is megteremne/kikelne a kezén/a térdén*; arra, ami rossz, pedig azt, hogy *Vesztett volna reték a fekete földben*. (pusztuljon). A bolgár közmondásokban találkozunk az egyen retket kifejezéssel (*ряпа да яде* – jelentés: összehasonlításban alulmarad, semmi hozzá képest). A reték vetésének említése sem éppen pozitív: *Сея на корема му ряпа*. [retket vetek a hasára – kicsinyes vagyok, felesleges részleteket kérek számon]; *Да ти сеят ряпа на огнището!* [Vessenek retket a tűzhelyedben! – rosszkívánság, haljon meg, pusztuljon az otthona]. Kiscicának retket adni nem való – *на коте ряпа* [mint kiscicának a reték]; illetve jól él az, aki olyan, mint reték a szemétdombon (*като ряпа на бунище* – magyar megfelelője „mint hal a vízben”).

Összefoglalás

A tanulmány áttekintette a zöldség komponenst tartalmazó magyar és bolgár szólásokat és közmondásokat. Az összevetés célja a leíró elemzésen túl az ekvivalenciák és az esetleges kertészeti kapcsolatok feltárása volt. A magyar anyagból mintegy 107 szólást elemeztünk, viszont feltűnő volt, hogy a szólások 60%-a a 19. századi gyűjteményből került elő (MARGALITS 1897), és eredeti, pontos jelentésük sok esetben nem volt feltárható. A bolgár anyagban ennél kevesebb, 75 közmondás szerepelt ebben a témakörben, amelyek között voltak régebbiek is, de nagyobb részük a 20. század második felében megjelent gyűjteményekből származik.

A két nyelv szólásai és közmondásai között alig találtunk pontos ekvivalenseket, ilyen pl. *az erős mint a paprika* – *лют като пиперка*; *nő mint a gomba* – *никнат като гъби*; *mint egy zsák krumplic* – *като чувал с картофи*; *egy tál lencséért* – *за паница лещица*. A közismert kertészeti kapcsolatok ellenére nem fedezhető fel ezek hatása a frazeológiára – pl. a bolgárkertészek által bevezetett padlizsánnal nem találunk közmondást a magyar anyagban.

A elvégzett vizsgálat újra rámutatott a frazémák folyamatos változására, egyrészt változik a jelentés, alkalmazkodva az új beszédshituációkhoz, illetve folyamatosan kikopnak a régi szólások, közmondások és megjelennek újak – ezért feltelezhető, hogy a szólások nagyon kis része képezheti ténylegesen a mindenkori közös szókincs részét.

BIBLIOGRÁFIA

- BÁRDOSI Vilmos, 2003: *Magyar szólástár*. Budapest: Tinta.
- - 2012: *Magyar szólások, közmondások adatbázisa*. Budapest: Tinta Kiadó. www.tankonyvtar.hu/...Magyar_szolasok_kozmondasok.../Magyar_szolasok_kozmondasok_adatbazisa.pdf
- DUDÁS Mária, 2016: Nemzeti sztereotípiák a magyar és bolgár frazeológiában. *Frazeológia. Az emberi világkép tükrözője*. Budapest: Tinta Kiadó, 55-60.
- MARGALITS Ede, 1897: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest.
- O. NAGY Gábor, 1985: *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat.
- T. LITOVKINA Anna, 2005: *Magyar közmondástár*. Budapest: Tinta Kiadó.
- АНКОВА-НИЧЕВА Кети, 1993: *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: Унив. издателство „Св. Климент Охридски“.
- Български фрази и изрази. Справочник на използвани фрази и фразеологизми. <http://frazite.com/frazi-%D0%B2-2.html>
- НИЧЕВА Кети, СПАСОВА-МИХАЙЛОВА Сийка, ЧОЛАКОВА Кристилина, 1974-75. *Фразеологичен речник на българския език*. т. 1-2. София: БАН.

VIA DANUBIUS

Камен Михайлов

Река Дунав играе огромна роля в развитието на човешката цивилизация. Върху този факт се основава настоящата статия, в която ще обоснова една обхватна концепция за съществуването на единно особено културно пространство, функциониращо в рамките на две имперски системи: *Pax Romana* и *Bizantine Commonwealth*.¹ Именно в принадлежността му към тези две утвърдени и противоборстващи си дадености се състои неговата уникалност. Казано най-общо, това е пространството, в което се пресичат, съществуват съвместно чрез поредица от компромиси, взаимопроникват се и си взаимодействат, но също така и противоборстват, стремят се към надмощие и контрол цял комплекс от тенденции. Те, от своя страна, включват икономически интереси, търговски връзки, политически и дипломатически позиции, и което е най-съществено за нас – религиозни, езикови, битово-ценностни, книжовни и книжовно-издателски, образователни, просвещенски елементи, наред с прояви на обичаи, етносни традиции и идентификационни процеси.

И така, река Дунав е получила заслужено внимание в географски, икономически, зоологически, корабоплавателни трудове. И в същото време продължава да не е разглеждана от гледна точка на историята, културата, цивилизацията. Нещо повече – за нея съществуват утвърдени мнения, съмнителни и дори погрешни по характер. Например, в повечето справочни източници се твърди, че реката се превръща в търговски път в края на 18 в., при

¹Този термин дава Дм. Оболенски в знаменитата си книга „The Bizantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453“ /New York, Praeger Publishers, 1971/.

което причина за тази новопоявила се роля е изтъкната дейността на Мария Терезия.² Посочва се и годината на първия търговски кораб, преплувал от Будапеща до Виена – 1830-та. По-нататък следва Парижкият мирен договор от 1856 г., след който се съставя Дунавската комисия, а реката е обявена за зона за свобдно плаване. Средновековните ръкописни източници обаче свидетелстват за друго. За тях ще говорим надолу. Във всеки случай обаче тази река, чието първо название дават траките – Истрос – е известна от много древни времена. Както се знае, още Херодот в своята „История“, 4 част, дава сведения за нея, подчертавайки, че се влива в Понт Евксус при град Истрия³, основан от милетски колонисти. По-късно, тя става естествена граница на Римската империя с многобройни крепости по бреговете, включително бъдещите Будим и Пеща. Означена, присъства на всички географски карти от най-старо време до днес.

Първото българско споменаване за Дунав е в „Шестоднев“ (края на 9 в.) на българския книжовник Йоан Екзарх; тук е посочено и направлението на течението: запад – изток (ГЮЗЕЛЕВ 2013: 57). Днес се изтъква, че това е единствената река в Европа, която има такава посока, минава през 10 държави (Германия, Австрия, Словакия, Унгария, Хърватия, Сърбия, България, Румъния, Молдова, Украйна), като разделя континента на две части с всички произтичащи резултати (за тях ще стане дума насетне). Знаменателно е, че възпроизвеждайки старозаветни легенди, стотиците ръкописни и старопечатни Хронографи и Синописи включват в корпуса си разказа за разделението на земята между синовете на Ной, съответно кой от тях на какви племена става родоначалник. Често в същия този разказ се споменават главните реки,

² Емблематична в това отношение е статията в Уикипедия (Дунав/История) – достъпна на сайта <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%83%D0%BD%D0%B0%D0%B2>. Последно визане – 4 февр. 2017.

³ Градът носи името на реката.

оросяващи с водите си частите на света, носейки живителна влага за растенията, животните и хората. Тези реки са четири: Фисон, Гихон, Хидекел (Тигър) и Ефрат. Свообразен инвариант на разказа за Ной може да послужи известният Киевски хронограф (ГИЗЕЛ 1674). Доколкото това е най-разпространената историческа книга в руските предели чак до 18 в., то следва да отбележа, че в нея естествените за ръкописните хронографи от предходните векове фрагменти от свещената история (разказите за Едем и Ной) са трансформирани в научно-познавателни аргументи за началото на славянското племе.

В отношението към Дунав настъпва нова позиция през 13 в. Тя е изразена в съчинението на Константин Костенечки „Отломки по космография и география“ (КОСТЕНЕЧКИ 1954: 336-375). Тук Дунав е наречен Фисон и се отбелязва, че той извира от Рая.⁴ Както се вижда, реката получава статус на една от четирите сакрални реки в света. Не е нужно да се спирам върху основанията на автора за това – сред медиевистите и до днес се водят спорове относно идентификацията на Фисон. В случая с Константин Костенечки акцентът пада не върху достоверността на сведението, а върху акта на сакрализация: веднъж чрез наименованието, втори път – чрез мястото на извора. Изборът и превръщането на реката в единствена и специална помежду многото европейски реки явно нито е случаен, нито субективен. Авторът на „Отломки по...“ писмено е фиксирал възприемането на Дунав в света на средновековния европеец от 14 в. и е станало това върху някакви характерни исторически и актуално – политически (за времето) признаци. От съвременна материалистическа гледна точка такъв признак би могъл да бъде преди всичко функцията на реката като път, свърз-

⁴ Извънредно интересно е, че Константин Костенечки отбелязва пропадането на Дунав под земята, след извирането му – факт, който бива доказан в науката едва през 1877 г. – т. нар. Аахенски извор Как средновековните хора са могли да знаят това?

ващ различни етноси, разпространяващ общочовешкия цивилизационен опит посредством предмети, продукти на занаятчийска дейност, но също така и чрез придвижващите се в пространството хора, носители на познание. Известно, че Тибър е артерията на имперския Вечен град, Рейн – майката на алеманските племена; Священата река на Европа обаче е една – Дунав. Нея определят византийските летописци като път от варварския Запад към Константиновия престолен град.

Реално е да предположим, че дълго време Дунав се е използвал за прекарване на войски. Така именно през Евксийски понт и Дунав император Костантин V Погонат прекарва своята флотилия, за да обсади Онгъла на Еспоровите/Аспаруховите прабългари. По Дунав канас Омуртаг достига с корабите си до Седмиградско, където овладява солните рудници и присъединява Моравия към държавата си (ЮХАС 2000: 50-57). Фактът, че Святоплук е васален княз на българския цар Борис/Михаил категорично доказва унгарският учен П. Юхас (ЮХАС 2000: 63) чрез собствения му подпис и титла, оставен върху актовете на Църковния събор от 879 г. Той обяснява на какво се дължи объркването в литературата между двете Моравии: северната, населена със западнославянски племена и южната, чийто жители са браничевци, абодрити и тимочани. Впрочем, този си извод той прави въз основа на изследванията на И. Боба, Н. Пюшпюки и Л. Сегфю. Ако се спирам по-подробно върху делото на Константин Философ и Методий Моравски, то е поради факта, че тяхното време е етап от сблъскването и взаимодействието на тенденции от световите на Священата Римска империя и Византийския цивилизационен център.⁵ Източно-

⁵ Според концепцията на Константин Багрянородни от съчинението му *De Imperio administrando*, Византийската империя следва да има следната структура: цивилизационен център, пораждащ тенденции и обуславящ динамиката на цялото; охраняващи центъра провинции; буферни пространства/държави, защитаващи империята от външни врагове, гранични територии и вражески пространства.

то православие и тлеещият в недрата на Единната църква „католицизъм“ влизат в яростна борба за надмощие. Специалистите-медиевисти омаловажат тази воинствена среща, говорейки за необходимостта солунските братя да се противопоставят на т. нар. „триезична ерес“. Всъщност, както фразовият термин, така и цялостната теза са дълбоко погрешни. Не триезичниците са еретици, а братята Константин и Методий са обвинени в еретизъм, защото дръзват да славят Бога на нов и непонятен език. Добре е известно, че срещу славянската литургия са насочени двата църковни събора в Сполато/Сплит – от 925 и 1061 г. Безспорно е, че свикването им, както и техните резултати, са свидетелство за яростното и непримиримо противоборство между църквите за влияние и контрол (ТРАЙКОВА-АЛШАДИ 2014: 24-26). Ако се върнем към св. Методий, той, ръкоположеният за Моравски епископ, не само е обвинен в ерес, но и е отлъчен от църквата заради своите възгледи на Църковния събор в Сполато, 925 г. Основанията на папските богослови са повече от сериозни – те са философски и филологически. Наистина ли необработените и първични славянски говори от средата на 9 в. са способни да предадат цялата сложност на християнството, цялата историчност на Стария завет, образността и притчите на Новия завет; как ще обяснят учението за триединството на Бог и концепцията за спасението на душата и възкресението от мъртвите (МИХАЙЛОВ 2014: 43-58). След поредица от дискусии (именно дискусии, а не спорове!) „велеречивият“ Константин успява да убеди скептиците. Непредубедеността на опонентите се доказва от факта, че те не само приемат позицията на славянските просветители, но и папа Адриан II разпорежда едновременна литургия – на латински и на славянски език. Тук е мястото да подчертая, че триезичната догма е последователна позиция на Римската църква, която следва завета на апостол Петър; в противовес, Константин и Методий следват наставленията на апостол Павел. Църковната дискусия е пряко продължение

на разделянето и принципните противоречия между Христовите ученици Петър и Павел.⁶ След стихването на първоначалните страсти и постигането на компромис, битката бива възобновена, с навлизането на Методий Моравски в епархиите на немските епископи. Това става при присъединяването на Северна Моравия към южната част от княз Ростислав. А както се знае, църковната власт не следва мирската. Това действие става причина за затварянето му, наложените изтезания и мъченическата смърт. Ето, всички тези процеси отново се разгръщат в Придунавските земи, там където се засрещат Илирик с Моравия и Панония.

Значително по-късно, когато деспотства, княжества и държави ще изчезнат от картата, многоконфесионалното и многоетническото наследство ще се падне на Хабсбургска Австрия. Просвещенският 18 в. ще наложи други подходи – спрямо своите славянски поданици Мария Терезия ще задейства специална програма за обучение на националните езици (Ratio Educationis), Кралската университетска типография в Буда ще получи лиценз за отпечатване на учебници, сред тях и десетки български (НАЙДЕНОВА 2015: 151-157). Споменатата типография се превръща от издателска манифактура в културен организационен център, който приобщава илиристичните идеи на словенци, хървати, сърби и българи, утвърждава чрез издателската си практика култа към славянските първоучители Кирил и Методий (чужди религиозни дейци!), извършва адаптации на православната каноничност, създава словослагатели, цензори, сколари (МИХАЙЛОВ

⁶ Първият настоява новото учение да се разпространява само в затворените юдейски общности, използвайки еврейски и латински, вторият, обосновавайки се на заповедта на Исус Христос и слизането на Св. Дух върху ученците, с което те започват да говорят на всички езици, настоява за мисионерска дейност сред езическите племена. Позицията на Павел ясно проличава в неговите послания – част от корпуса на Библията.

2015: 217-247). Ако спрем погледа си върху българските книги, ще установим, че тяхната тематика е в съответствие с водената от Кралската университетска типография издателска политика, а след отнемането на лиценза ѝ –тенденциите, утвърдили се сред унгарското общество. Става дума за актуалните просветенски и научни идеи, занимаващи европейските елити. Ще посоча основните от тях: либералната просветна педагогика (учебниците на Хр. Г. Данов), фолклоризма (“Български народни песни и пословици” на Ив. Богоров), журналистическите коментари върху националните въпроси и по-специално жанрът брошура (“Поглед към народния въпрос” от Т. Мутевски), популяризиране на художествената проза и т.н. Оказва се, че идеите за просвещение на народа, за политическа самостоятелност, художествено-естетическо образование, макар и без пряко влияние чрез унгарски език, но чрез австро-унгарски културен контекст, са съответни на случващото се в българските предели. Така „Славният Будим“ (по Паисий) се превръща център на „изнесено Възраждане“ за българите.⁷ Придунавските Австро-Унгарски територии са местоживелища за словенци, хървати, бошнаци, сърби, словаци, чехи, русини, малороси, немци, австрийци, унгарци, наред с установилите се още в ранните векове българи в Панония и Моравия, и по-сетнешните емигранти от 14-19 в., които не само съществуват съвместно, но и встъпват в сложни взаимоотношения от гледна точка на национално самосъзнание, верска идентичност и икономическа принуда. За новите управленски решения знаем не само от програмите на Мария Тереза и наследниците ѝ на престола, но, в по-ново време, от възгледите на ерцхерцога Фердинанд, злополучно завършил земните си дни след атентат в Сараево.

⁷Идеята принадлежи на проф. С. Сивриев.

Говорейки за единно културно пространство, аз съм длъжен да се върна значително назад във времето и да припомня тези и учени, изказали далеч по-радикални позиции и то по отношение на неолитната епоха. Това са ярки имена в есеистиката, археологията, шрифтологията, писмеността. Безусловна основа на изводите им служат хилядите артефакти, които непрекъснато увеличават своя брой при нови и нови археологически разкопки. Сред тях е авторката на „Курганната теория“ Мария Гимбутас (ГИМБУТАС 2006), езиковедът Х. Харман (ХАРМАН 2011), Вл. Попович и др. Става дума за керамика, изпъстрена със знаци, златни украшения, селища с двуетажни строения и инфраструктура, медни предмети... Обобщено – от 7000 до 3500 г. пр. н. е. тази цивилизация просъществува в Подунавие, на територии в сегашна Сърбия, България, Румъния. Обяснението за нейното изчезване, според Х. Харман, е нискоразвитата военна организация и въоръжение (КАЗАКОВА–ВИДИНСКИ 2011). И още нещо – тази цивилизация се разпространява и върху „прилежащи“ пространства – днес страните Унгария, Гърция, Македония, Украйна, Молдова. Вярно, категоричните твърдения за цивилизация и за писменост (2000 г. преди Шумерската) все още се възприемат като неточни, дори екзотични. Обаче високите и учудващи достижения на Днувската култура, наричана още Староевропейска, не будят никакъв скептицизъм. През столетията Дунав се превръща в един от основните европейски пътища. Наред с военните форсаци и пиратски нападения, той приема все повече търговски и пътнически кораби. Матей Граматик в житието на Никола Нови от 16 в. изтъква, че по Дунав се стига до унгарското кралство и нататък. По Дунав преминават ценните товари от сол още от 9 в. Впрочем, за оживена търговия говорят най-добре съществуващите дунавски градове крепости и уредените в тях митници. Сред най-красноречивите свидетелства са водените войни за Килия (устието на Дунав) с особена динамика през 15 в. Дунавските митници и стотиците килограми златни

монети, събирани от тях като такси, са добре описани в документите по ранните руско-турски войни. За да запълня твърдението с конкретика, ще цитирам мемоарите на граф. Ланжерон за руско-турската война от 1806-12 г.: „За началник на Мала Влахия граф Каменски назначи ген. Зас. Без изобщо да го познава от нравствена гледна точка, графът му определи да надзирава търговията от Видин за Трансилвания. Това беше неизтощим източник на богатство, тъй като той трябваше да събира митата⁸ в размер на 2 дуката за всяка бала товари. Ген. Зас. взимаше двойно и по такъв начин отклони от държавната хазна повече от 10 000 дуката“ (ЛАНЖЕРОН 1909: 169). И още: „Извън получените доходи от Килия⁹ на Зас и съпругата му се удаде да съберат при Крайова¹⁰ още 60 000 дуката, които те затвориша в две бъчви“ (ЛАНЖЕРОН 1909: 581). Смятам, не е нужна повече аргументация, за да се формулира за р. Дунав терминът „Пресечен път“, или метафорично – „Артерията на империите“. Чрез р. Дунав влизат във взаимодействие (пресичат се) не само различни етнически култури, но и култури, основани върху различни верски идентификации. Именно по тази река се е извършвал огромният обем от търговски договорености – в частност българските ориз, пшеница, кожи, вощък, вълна, афион продавани в Западна Европа. Както изтъква В. Йорданов в книгата си „Лайпциг и българите“ (ЙОРДАНОВ 1938) текстилната промишленост на немска Саксония се развива благодарение на българския памук, обущарското и кожухарско производство разчита сериозно на българските стада, парфюмерийната и аптекарска продукция – на българското розово масло. Обратно към

⁸ Като е видно, става дума за дейността на Видинската митница.

⁹ В случая се има предвид митницата в гр. Килия (днес в Одеска област) – на устието на Дунав при вливането му в Черно море. За контрола върху Килия се водят тежки битки през 15 в.

¹⁰ Крайова е важен разпределителен стоково център от Видин през Римник или Синая за Трансилвания.

Ориента пък пристигат фабричните английски и немски стоки, предмети на лукса, модно облекло. Европейските емигранти, особено след революциите от 1830-та и 1848-ма се заселяват в дунавските български градове и организират първите оркестри, гимнастически кръжоци, пивоварни; донасят със себе си музикални инструменти, живопис, скулптури, нова архитектура.

Проследените факти разкриват една значително усложнена културна картина. Задействаните процеси не са част от опростенческите позиции за оразличаване на културното присъствие, нито пък за подражанието на липсващи постижения; най-сетне в случая не става дума и за съвместяване на усилия въз основа на „общи или подобни цели и задачи“. Всички те са част от многоизмерно възприеманите межкултурни отношения, обусловени от принципите на противопоставяне срещу дезинтегриращите тенденции, или пък запълването на необходимите липси с перспективното чуждо. Съвременните деконструктивисти виждат в описаните процеси единствено преодоляване на „болезнените национални комплекси“. За мене това е неприемливо като формулировка, и още повече – като включено в обема на фразата съдържание. Грубият физиологизъм, който се представя в подобна позиция не е повече от непродуктивна аналогия между индивидуалното съзнание и масовото съзнание. Съвършено друг подход е нужен в случая: межкултурните отношения от типа на разглежданите по-горе следва да се полагат в многоизмерно пространство при отчитане не само на консеквентността във взаимопроникванията, но и на хаотичността при пресичанията им.

Конкретната картина очертава една обща за Европа комуникация на културите¹¹ в „незаето“ от науката пространство, през периода на всеимперските отношения.

¹¹ Фразата обогатява теорията на общуванията като в ролята на диалогизиращи си членове се оказват не персоналии, а елементи от системите на разнокултурните дадености

Нека припомним тези империи – всяка със своите остри икономически интереси и политически амбиции: Османска, Британска, Руска, Австро-Унгарска. Към тях можем да добавим Франция – с огромните ѝ колониални владения, а също така Германия и Италия в качеството им на специфични „вътрешни“ империи – т.е. без колонии, но с изключителна воля за обединение на собствените територии. Неслучайно това са и бъдещите Велики сили, рапорещащи се със съдбата на европейските народи.

ЛИТЕРАТУРА

- ГИЗЕЛ Инокентий, 1674: *Синопис*, Киевско-Печерская лавра.
- ГИМБУТАС М., 2006: *Цивилизация Великой Богини: мир древней Европы*. Москва: РОССПЭН.
- ГЮЗЕЛЕВ В., 2013: Българската средновековна представа за Европа. *Средновековният българин и „другите“*. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- ЙОРДАНОВ В., 1938: *Лайпциг и българите*. С 27 снимки и портрети. София: Печатница Хр. Г. Данов .
- КАЗАКОВА Ж., ВИДИНСКИ Е., 2011: *Най-древната цивилизация е обитавала българските земи*. Достъпно на сайта: <http://snaiper-bg.net/2011/10/h-harman-naj-drevnata-tsivilizatsiya-e-obitavala-ba-lgarskite-zemi/>. Последно влизане – 5 февр. 2017 г.
- КОСТЕНЕЧКИ Константин, 1954: Отломки от космография и география. *Естествознанието в Средновековна България* (Сборник от извори). [Съставители: Цв. Кристанов, Ив. Дуйчев]. София: Издателство БАН.
- ЛАНЖЕРОН А. Ф., 1909: *Записки графа Ланжерона. Война с Турцией (1806-1812)*.- Русская старина, т. 143, № 7.
- МИХАЙЛОВ Камен, 2014: *Български/булгарски образи в рускоезична среда*. София: Тангра ТанНакРа ИК.

- 2015: „Българското“ книгопечатане в Буда. Културен канон и деканонизация. *Стопански миграции, институции и организационен живот на българите в диаспора*. София: ИК „Арка“.
- НАЙДЕНОВА Йонка, 2015: Будапеща и българското културно възраждане. *Стопански миграции, институции и организационен живот на българите в диаспора*. София: ИК „Арка“.
- ТРАЙКОВА-АЛШАДИ В., 2014: *Църквата на апостол Павел в диоцеза Източен Илирик и нейната съдба до св. Климент и неговите следовници от Първото българско царство*. Статията е достъпна на сайта: <http://www.otizvora.com/files2016/vt-statia.pdf>. Последно влизане – 5 февр. 2017 г.
- ХАРМАН Haarman H., 2011: *Das Rätsel der Donauzivilisation. Die Entdeckung der ältesten Hochkultur Europas*. München: Express-Zustellung.
- ЮХАС Петер, 2000: *Кирил и Методий в Българската Моравия*. София: Издателска къща „Огледало“.

JOVAN DUČIĆ VERSEI BABITS MIHÁLY FORDÍTÁSÁBAN

Milosevits Péter

A „Nyugat” 1932-ben három verset közölt Jovan Dučić szerb költőtől, a 20. századi szerb líra kiemelkedő alakjától.

1

Jovan Dučić (1871–1943) a modern – szimbolista, parnasszisista, szecessziós – költészet úttörője a szerb irodalomban. (Irodalomtörténeti pozíciója Adyéhoz hasonlítható.) Első versei az 19. század utolsó éveiben jelentek meg, de az irodalomtörténeti jelentőségű áttörést az 1901-ben megjelent első kötete jelenti (*Pjesme* – ‘Versek’). Költészete első korszakában a szimbolista tájleírás, szecessziós hangulatfestés és plátói szerelmi érzés megfogalmazása uralkodik. Az első világháború idején hazafias hírokat penget, az 1920-as évektől kezdve reflexív tartalmakkal gazdagítja líráját. Első korszakában a francia alexandrinus szerb változatának számító tizenkettes verssort használta előszeretettel (gyakran tizenegyessel kombinálva), második korszakában rövidebb sorokat kedvelt, de mindvégig megmaradt a kötött ritmusú és rímes versformánál. A szerb verselés egyik legnagyobb mesterének tartják.

A 20. század első éveiben Svájcban és Párizsban folytatott egyetemi tanulmányokat, majd diplomáciai pályára lépett, s 1910-től a második világháborúig a szerb majd a jugoszláv királyság képviselőjeként dolgozott diplomataként és nagykövetként Kairóban és Európa több fővárosában. Az 1941-ben az Egyesült Államokba települt át, s később ott érte a halál.

A „Nyugat” 1932-ben ünnepelte fennállásának 25. évfordulóját. (Az 1908-ban induló folyóirat első száma valójában 1907 karácsonyán jelent meg.) A folyóiratot 1932-ben Móricz Zsigmond és Babits Mihály szerkeszti.

A „Jubileumi kettős szám“ (XXV. 9–10, 1932. május) huszonhárom külföldi írótól közöl egy-egy írást a „Nyugat” évfordulójának szentelve. Ezek: John Galsworthy, André Gide, Jules Romains, Massimo Bontempelli, Siegfried Sassoon, Giuseppe Antonio Borgese, Walter de la Mare: Arábia, Ramón Gómez de la Serna, Thomas Mann, Martin Andersen Nexö, Henrik Pontoppidan, Sigrid Undset, Peter Egge, Franz Werfel, Jo van Ammers-Küller, Stefan Zweig, Johannes Semper, Schalom Asch, Yovan Ducic, Karel Čapek, František Langer, Kazimierz Wierzynski, Victor Eftimiu.

Dučić 1932-ben éppen Budapesten teljesített szolgálatot mint jugoszláv nagykövet. Bekapcsolódott a társasági és kulturális életbe, bekerült a „Nyugat” jubileumi számába, részt vett a nemzetközi PEN-klub díszvacsoráján a Gellért Szálló márványtermében. (A „Pesti Képes Hírlap” 1932. május 19-i számában közölt fényképen Radó Antal és gróf Bethlen Istvánné között ül. A képet ld. még: POPOVIĆ 1982: 137.)

2

A „Nyugat” jubileumi száma nem speciálisan erre az alkalomra készült szövegeket közölt, a szerzők valamely régebbi írásukat dedikálták a folyóiratnak. (Valamennyi szöveg alatt a szerző fényképe és sajátkezű aláírása szerepel.)

Dučić három verset ajánlott az ünnepi közlésre. A jubileumi számban az *Éjszaka* jelent meg, a *Teremtés* és a *Refrain* a következő számban látott napvilágot.

A verseket Babits Mihály fordította magyarra, Dučić francia nyersfordítás alapján (vö. VUJICSICS 1997: 45). A *Refrain* és a *Teremtés* kézírata megtalálható az Országos Széchenyi Könyvtárban, jelzete: Fond III/1703/50–51. (rekto – verso). Az elsőre maga Babits írta rá: „A francia kéziratból: B. M.” A másik oldalon más kézírással: „A Nyugat jubileumára.” Nyomás előtti kézirat, mivel közlési jelek találhatók benne. Ez tehát a fordítás hitelességét bizonyítja, a francia közvetítőnyelvet is, de maga a francia nyersfordítása nincs meg. (Buda Attila szíves közlése.)

A véletlen életrajzi szerencsén túl, hogy a jubileumi szám megjelenése idején Dučić éppen Budapesten élt, a költőnek volt egy irodalomtörténeti szerencséje is: lírája megfelelt a „Nyugat” uralkodó irányvonalának és a költő-főszerkesztő Babits Mihály egyéni irodalmi ízlésének.

Az 1930-as évek szerb irodalmában Dučić már nem számított olyan vezéregyéniségnek, mint a 20. század első két évtizedében. Az 1920-as évektől már az első világháború után induló avantgárd (alapjában expresszionista) nemzedék viszi a prímet, az 1930-as évek elején pedig már a szerb szürrealizmus első kiadványai is megjelennek (MILOSEVITS 1998: 374).

A magyar irodalomban viszont az avantgárd nem „győzte le” és nem szorította háttérbe a szimbolista, impresszionista, parnasszista, szecessziós modernizmust, melynek egyik kiemelkedő képviselője Babits Mihály volt. A három Dučić-versben Babits a francia nyersfordításon át is meghallhatta az ő ízlésével harmonizáló hangot. Az 1930-as években Dučić költészete közelebb állt a magyar irodalom fővonalához, mintsem a szerbéhez.

Mindhárom felkínált vers Dučić középső korszakából származik: *Teremtés* 1914, *Éjszaka* 1918, *Refrain* 1922 (vö. DUČIĆ 1969: 342, 362, 333). A *Teremtés* reflexív, filozofikus költemény, az *Éjszaka* tájleíró, a *Refrain* szerelmi szállal átszőtt vallomások vers, azaz Dučić majdnem teljes repertoárja jelen van – kivéve a hazafias és az istenkereső témakört.

Egyik vers sem hosszú, kettő pedig kifejezetten rövid: az *Éjszaka* két, a *Refrain* négy, a *Teremtés* hat versszakból áll. Dučić bizonyára tekintettel volt a fordítási határidő reális lehetőségeire, egyébként talán hosszabb verset is felkínált volna azok közül, melyek nélkül a szerb lírai antológiák ma már elképzelhetetlenek. Mindamelllett a válogatás így is reprezentatívnak mondható, a magyar olvasó elég jó képet kap Dučić költészetének fő vonásairól. Ezt szolgálják Babits fordításai is. Legalábbis ami a témákat és a hangulatot illeti. Formai szempontból más a helyzet.

Forma tekintetében a fordítások nem informatívak. Babits a blankvers mellett döntött, lényegében rímtelen sorokat írt (csak a *Teremtés*-ben észlelhető rímelési tendencia), és szabadon kezelte a szótagszámot. Viszont valamennyi esetben megtartotta a négy soros versszakokat.

Dučić mindhárom verse kötött ritmusban íródott: a *Refrain* nyolcasokban, az *Éjszaka* kilencesekben, a *Teremtés* tizenkettesekben.

Szerb verstani (ritmustörténeti) szempontból feltűnő, hogy Dučić mindössze egy olyan verset kínált fel, melyben a korai korszakára jellemző tizenkettest használja. Márpedig annak idején ez jelentette a poétikai fordulatot, a romantikában uralkodó tízes verssor – a híres deszeterac (szerbus mair) – leváltását új ritmusformával: a tizenkettessel (amit a francia alexandrinus szerb megfelelőjének tekintettek, vö. KOJEN 1996: 300. és tovább). Ez a versidom uralkodik a szerb modernizmus első korszakában, ám az első világháború után fellépő avantgárd idején a tizenkettes hirtelen visszaszorul (a szerb avantgárdban a szabadvers, a képvers és a szabadon kötött formájú vers dominál). Ekkor Dučić is elhagyja a tizenkettest, és rövidebb, de továbbra is kötött ritmusú sorokat használ. Ezért kínált 1932-ben mindössze egy verset a tizenkettesben írottak közül; a másik kettőt a rövidebb sorúak közül választotta.

Babitsot a fordítás során természetesen nem vezérelhették szerb verstörténeti szempontok. A *Refrain* eredeti nyolcasait tízesekben és tizenegyesekben, az *Éjszaka* kilenceseit tizenegytől tizennégy szótagos, a *Teremtés* tizenketteseit héttől tizenhat szótagos sorokban fordítja. S mivel a fordítások (lényegében) rímtelenek, összességében nem tükrözik az eredeti versek – igen jellegzetes és nagy műgonddal kidolgozott – ritmikai és zenei tulajdonságait. (Ezt különösen olyan helyeken lehet sajnálni, ahol az eredeti szöveg szójátékos lüktetése és rímelése kifejezetten Babits tollára illene. Ilyen a *Refrain* egyik

strófája: „Znadem za noči zvezdane, / Gde se sva svetlost prolije, / Da čašu tuge dolije, / Prokaže bola bezdane.”) Ezzel kapcsolatban éppen Babits szavait lehet idézni a Dante-fordításról írt műhelytanulmányából: „a rímtelen Dante nem Dante. Hisz a rím nemcsak testhezálló köntöse, hanem szinte röpítő szárnya és irányadó csatornája a képzeteknek.” (BABITS 1978: 273.)

Azonban szó sincs teljesen szabad vagy prózai fordításokról, Babits magyar sorai kétségkívül verssorok, még hozzá kifejezetten költőiek, és sikeresen visszaadják az eredeti versek tartalmát és hangulatát.

4

A tartalom lényegét Babits hűen fordítja. Megőrzi a motívumokat, gondolatokat, jeleneteket és hangulatokat.

Az eltérések többnyire bővítést, hozzáadást jelentenek, s csak ritkán történik csorbítás. Összességében Babits kiváló ízléssel megmarad az eredeti versek költői modelljének keretein belül, Jovan Dučić – eltekintve a ritmus és rímelés kérdéséről – valóban olyan költő, amilyennek Babits Mihály fordításai mutatják.

4.1

Yovan Ducic: Éjszaka

A Nyugat ünnepére

A gabonaföldek mélyszin tengerén
a hosszú nyárfasor éjhosszat menetel. Ut mentén valahol
föľhuhogott egy kuvik...
Mocsárágýából most kel a holdvilág

Borókabokrok alól sűrűn patakzik az árny.
Vizek borzongása csuszott a fübe.
Hirtelen könnyű dal zengett föl százfelől:
az első csalogány és az első varangy.

Az *Éjszaka* eredetijének címe *Mrak*, azaz 'sötétség'. A cím fordítása tehát nem pontos, ám az eltérés önmagában – és a magyar kontextusban – nem jelentős, de szerb oldalról nézve filológiai zavart okoz, hogy Dučićnak van két olyan – igen ismert – verse, melyek a *Noć*, vagyis az 'éjszaka' címet viselik, tehát úgy tűnhet, mintha a magyar cím ezek egyikére utalna. Csak a szöveg alapján lehet megállapítani, hogy a vers eredetije a *Mrak*.

Babits szóválasztása a címben nem viszi félre a tartalmat, hiszen egyértelmű, hogy a vers az éjszakai sötétségről szól, de elsikkad, hogy Dučić az éjszaka jellemzői közül éppen a sötétséget hangsúlyozza: a címben is ezt a szót használja, majd a kétstrófás vers mindkét strófájában megismétli („mračan” és „mrak”).

É/I/1 (*Éjszaka*, első versszak, első sor) – az eredeti szöveg a 'Megy' („Ide”) igei állítmánnyal kezdődik, majd a 'jegenyék sora' („red jablanova”) alannyal folytatódik. A vizuálisan hatásos megszemélyesítés azonnal – a vers első szavaival – kiemeli a leírást a realizmus keretéből. Babitsnál az igei állítmány a második sor végén áll! (Pedig a magyar nyelvtől sem idegen az igei/állítmányi mondatkezdés. Itt elképzelhető lenne a „Menetel a nyárfasor”, ami mondatszerkezetileg egyezne Babits kedvenc költője, Arany János *Toldi*-jának híres kezdősorával: „Ég a napmelegtől a kopár szik sarja”). Az ige hátravetéséből származó veszteségért némi kárpótlást nyújt Babits markánsabb igéje: a magyar szövegben a jegenyesor „menetel”, míg az eredetiben csak 'megy'.

Dučićnál a jegenyék 'feketék' („crnih”), Babits nem említi színt, viszont hozzáteszi, hogy a jegenyesor „hosszu”, ami az eredetiben nem szerepel. A 'fekete' jelző kihagyása tovább csökkenti a sötétség hangsúlyozását, vagyis folytatja azt, ami a cím megváltoztatásával már elkezdődött. Hasonló következménye van annak is, hogy az eredeti 'sötét mező' („mračno polje”) megfelelőjében a „mélyszín” jelző szerepel, ami ugyan költőibb, de vizuálisan gyengébb (homályosabb, indirektebb), mint az egyértelmű 'sötét'. (A „mélyszín” szó szépsége inkább verbális, mint vizuális.) Az eredetiben a 'sö-

tétség' háromszor szerepel a szövegben, a magyarban viszont egyszer sem bukkan fel, mintha Babits szándékosan kerülné a szót (a helyén az „éjszaka”, a „mélysín” és az „árny” szavak állnak.)

A „polje žita” ('búzamező/gabonaföld') kifejezést Babits „gabonaföldek tengerén” alakban fordítja. Az eredetiben nincs szó tengerről. A magyar szöveg tehát vizuálisan többet sugall: a gabonaföldek olyanok, mint a tenger, amelyen jegenyék hosszú sora menetel. (Ezért a „tenger” szót itt átvitt értelemben kell felfogni: tenger, tengernyi, sok, rengeteg.)

É/I/2 - az eredeti 'egész éjjel' („svu noć”) szintagmát Babits „éjhosszat” formában adja vissza, tehát ismét ritka, választékos fordulatot használ az eredetiben szereplő egyszerű, hétköznapi kifejezés helyett. Így elmondható, hogy az első két sor a magyar fordításban összességében költőibb, több bennük a választékos és ritka irodalmi kifejezés, mint az eredetiben.

É/I/3 - a fordítás teljesen hű. Egyedül a „föľhuhogott” ige múlt ideje okoz némi zavart. Az eredeti „huknu” elbeszélő múltja (aorisztosza) formailag ugyan múlt időt jelöl, de az aorisztosz lényege a pillanatnyiség, egy másik cselekvést közvetlenül megelőző vagy követő befejezett cselekvés kifejezése. (A magyar „huhhanta” csak tréfaként képzelhető el.) Így a magyar szöveg azt sugallja, hogy a gabonaföldek tengerén éppen most menetel a hosszú jegenyesor, míg valamikor régebben föľhuhogott egy bagoly.

É/I/4 - Dučić azt mondja, hogy 'a réten megjelenik a hold' (szó szerint: 'a rétről jelentkezik a hold'). Ehhez képest Babitsnál „Mocsárágából most kel a holdvilág”. A hozzáadás kétszintű: verbális és képi. A „mocsárág” nyelvileg is több (gazdagabb, stb.), mint a 'rét', s a „kel” igével társulva az ágyból való felkelés képét festi le, melynek cselekvő alanya a holdvilág. Ez a kép jóval több teret nyit a vizuális képzelet számára, mint a sokkal egyszerűbb eredeti leírás. Ugyanakkor, ha már megszemélyesítés, akkor a holdvilág helyett logikusabb lenne a Hold. (A Hold mint égitest megszemélyesített alakban gyakori szereplője a népdaloknak.) Babits

holdvilágot mond, míg a szerb szövegből nem derül ki, hogy a holdvilágról vagy a Holdról van-e szó, mivel a nagy kezdőbetűvel írt „Mesec” a sor elején áll, ezért eleve nagybetűs. (Ez a kétértelműség a képi asszociációk lehetőségét bővíti az eredetiben is.)

É/II/1 - Dučić fokozza a sötétség képzetét: egyazon sorban szerepel a 'sötétség' („mrak”) és a 'fekete' („crnu”). Ez utóbbit Babits egyáltalán nem fordítja, a 'sötétség' helyett pedig az „árny” szót használja. Dučić tövises bozótról beszél („drača”), Babitsnál konkrétan „borókabokrok” szerepelnek. Minden más megegyezik, árnyalatnyi különbséget jelent csak, hogy Dučić az egyszerű 'folyik' („teče”) szót használja, Babits pedig azt mondja, hogy „patazkik”.

É/II/2 - itt található a legnagyobb eltérés. Dučić annyit mond, hogy 'Hullámocska csúszott’, Babits szerint „Vizek borzongása csúszott”. A „vizek borzongása” ugyan illik a vers hangulatába, de nem illik a vers stílusába. Ez a fordulat a modernista (szimbolista stb.) stílusirányzat modorából, s nem Dučić verséből következik/származik.

É/II/3 - Dučić azt mondja, 'Végül' („Najzad”), Babitsnál ez „Hirtelen”, ami helyénvaló, mivel az eredetiben elbeszélő múlt (aorisztoz) következik majd: 'felhangza' („začu”), amely pillanatnyiséget és befejezettséget jelent, tehát a magyar „hirtelen... zengett föl” pontosan kifejezi az eseményt.

Az eredetiben a hang 'valahol' („negde”) szólalt meg, Babitsnál viszont „százfelől”.

Dučićnál ez a sor mindössze ennyit tartalmaz, vagyis az alany a következő sorban keresendő, míg Babits már itt hozzátesz egy alanyt: „könnyű dal”, amely az eredetiben sehol sem szerepel.

É/II/4 - Dučić megnevezi az előző sorban elkezdett mondat alanyait: 'az első csalogány és az első béka' („prvi slavuj i prva žaba”), Babits se mond többet, de a békát „varangy” képviseli: „az első csalogány és az első varangy”. Itt némi zavart okoz, hogy az első csalogány és az első varangy hangja „százfelől” szól (az eredeti 'valahol' helyett). Kár ezért, hiszen ez a vers vége, amolyan akusztikus poén a tájleírás lezárásaként.

Yovan Ducic: Teremtés

A Nyugat jubileumára

Herold nem jelentette jöttödet
nem hallottam messziről visszhangzani lépteidet;
nem emlékszem melyik volt az a perc
mikor lelkem először itta fényedet.

Mert belőlem születted... egy gondolatom voltál...
megéledvén hogy szólalj bennem hol úgy aludtál,
mint kőzetben ere az ércnek, mint földben a mag
s remegtél mint vállon a szárny ha szállni akar...

Te sohasem ismerted a dolgok dupla utját
mely a világból jó s a feledésbe visz.
Mint a mélység algái a tenger mélyein:
mélyeimből születted.

Álmonnak gyermeke, te is oly hiú voltál!
Bűnöm gyümölcse: kegyetlen voltál!
Elmémnek magzata, te is végtelen voltál!
Gőgöm sarja, vakmerő voltál!

Magányaim virága, mélabús voltál!
Gyűlöletem leánya, ajakad mérgezett!
Kétségek ivadáka, sírva mentél az úton,
ahogy zokog egy eltévedt gyerek...

De az átkozott bimbó beitta véreimet
s meghaltam abban a percben, amikor még egy csepp kellett
s utolsó csepp vérem hiányzott,
hogy befejezd csodás, végzetes művedet.

A *Teremtés* gondolati költemény, ritmusa a Dučić első korszakára jellemző tizenkettes, amit Babits nem ad vissza. A rímelést nagyjából megtartja, habár nem csillogóan: „jöttö-

det - lépteidet", „az a perc - fényedet", „voltál - aludtál", „a mag - akar" „feledésbe visz - tenger mélyein", „mérgezett - eltévedt gyerek", továbbá van hat rímtelen sor és négy sor azonos szóval a végén.

T/I/1 - az eredeti 'hírnök' helyett Babitsnál „Herold” szerepel, s elmarad az ismétléses szójáték („glasnici oglasili” - 'hírnökök hirdették'). Ugyancsak hiányzik az egyes szám első személyű névmás („meni” - 'nekem'), amely az eredetiben már az első sorban jelzi, hogy vallomásos költemény következik.

T/I/2 - az eredetiben 'távoli léptek' szerepelnek, Babitsnál visszhangzanak: „messziről visszhangzani lépteidet”.

T/I/3 - Babits elhagyja az eredetiben olvasható sorvégi 'valamely' („neka”) szót, s mivel az elhagyásnak semmiféle káros következménye nincs, a fordítás akaratlanul is rávilágít arra, hogy ez a szó az eredetiben csak a rím kedvéért szerepel.

T/I/4 - a paradoxont tartalmazó 'fényes árnyaddal' („svetle seni”) sorvégi kifejezést Babits egyszerűen fénynek fordítja („fényedet”). Ismét felmerülhet a gyanú, hogy az eredetiben az „árny” csak a rím kedvéért került a képbe, hiszen kétségtelen, hogy fényről van szó: 'teleitta magát fényes árnyaddal' („napi tvoje svetle seni”).

Az eredetiben a fényt a lírai alany 'szelleme' („moj duh”) itta, Babitsnál a „lelkem”. Ez az eltérés tartalmilag sem kifogásolható, ráadásul a szerb nyelvben a szellem és a lélek etimológiailag (és hangtanilag is) ugyanabból a töből származik: duh - duša. (Vö. HJP, a duh és a duša címszavakkal.)

T/II/1-2 - Babits nem fordítja az 'ösi', 'öseredetű' („is-konska”) jelentésű szót, melynek kihagyása miatt a fordításból nem derül ki, hogy Dučić a szimbolizmusra jellemző misztikumot próbálta itt becsempészni a gondolati versbe.

A „megéledvén hogy szólalj bennem hol úgy aludtál” (T/II/2) esetében igazán jó lenne ismerni a francia nyersfordítást, ugyanis a szerb eredetiben Dučić egy jelentéstömörítő szót használ, amely azt jelenti, hogy 'megszűnik némának lenni' („odnemlje”); olyasmí, mint a magyar „kiszeret”). Elképzelhető, hogy ezt Dučić franciául csak körülírta, s tán

ezért született a magyarban ilyen körülírással és kissé homályos jelentésű megoldás.

T/II/3 - Babits nem fordítja le az 'arany' („zlatna”) szót, s ennek hasonló jelentésbeli szegényedés a következménye, mint az 'őseredetű' kifejezés kihagyásának az előző sorban.

T/II/4 - itt elsikkad az eredeti vers leghatásosabb költői képe. Babits nem keresett megoldást a 'még ki nem nőtt szárny lendítése a vállban' („mah u ramenu još neniklog kri-la”) lefordítására, s nem is lenne könnyű olyan gördülékeny fordulatot találni, mint az eredetiben (a „kinövetlen szárny” nyilván otromba, és a „lendítés” is okozna fejtörést). Tartalmilag persze nem vész el semmi, de költőileg igen, mert az alapvetően retorikus gondolati versben ez a legerősebb költői kép.

T/III/1 - az eredeti 'kanyargós út' („put vijugavi”) Babitsnál „dupla út”, ami a folytatásban nyer értelmet (T/III/2-3), bár nem olyan világosan, mint az eredetiben:

T/III/2 - Dučićnál az út 'kintről vezet befelé' („izvana do vodi unutra”), Babitsnál „a világból jó s a feledésbe visz”.

T/III/3 - Dučić közli a másik útirányt, 'melyen mindennek vissza kell tértie holnap' („kojim sve mora da se vrati sutra”), ám Babits ezt teljesen kihagyja, így nem derül ki, mi-ben áll az út duplasága.

T/III/4 - Dučić azt mondja: 'mint virág a tengerben' („kao cvet u moru”), Babits ezt egy sorral korábban kezdi, és azt mondja: „Mint a mélység algái a tenger mélyein”. A sor második felében Dučić befejezi a mondatot: 'bennem jelentkez', Babits szerint „mélyemből születél”.

T/IV/1 - nincs eltérés, mert a magyar „Álmodnak gyermeke” lényegében ugyanaz, mint az eredeti 'álmodból sardadtál' („Iz mog sna ponikla”).

T/IV/2 - az eredeti 'vérszomjasan' („krvoločno”) helyett a magyarban „kegyetlen” áll.

T/IV/3 - nincs eltérés.

T/IV/4 - az eredeti 'aljasabb/alattomosabb' („podlija”) helyett „vakmerő” áll.

T/IV/1-4 - Babits a negyedik versszak valamennyi sorát a „voltál” igével fejezi be, tehát epiforával adja vissza az eredeti sorok tripla anaforáját (T/IV/2-3-4), amely a `sarja`/`gyümölcse` („Plod”) szó sor eleji ismétlésével keletkezik.

T/V/1-2-3 - Dučić folytatja az anaforát, vagyis az ugyanazon szóval kezdődő felsorolást, Babits viszont a változatoságot választja, s a Dučić által összesen hatszor ismételt „plod” (‘gyümölcse’) szót Babits hat különböző szinonimával fordítja: „gyermeke”; „gyümölcse”, „magzata”; „virága”; „leánya”, „ivadéka”.

T/VI/1 - Dučićnál `mérgező álom virága` szerepel, Babitsnál „átkozott bimbó”.

T/VI/4 - Végül van egy komolyabb tartalmi eltérés: Dučić egyes szám első személyben zárja a verset: `Hogy befejezzem a szép és balvégzetű művet` („Da okončam lepo i zlokobno delo”), Babits viszont egyes szám harmadik személyben fogalmaz: „hogyan befejezd csodás, végzetes művedet”.

4.3

Yovan Ducic: Refrain

Ismerem a néma alkonyokat
mikor minden zaj eltűnik a földről,
a szív megáll egy pillanatra,
és a lélek örökre elsötétül.

Ismerem a csillagos éjszakákat
mikor a fény kiömlik, és túlrad,
kicsordul minden keserű pohár,
s meztelen marad kínjával a mélység.

Ismerem a szerelmet ha befészkel
a szívnek pompás palotáiba,
és akkor a bús dalok megrikatnak,
és megvéreznek a vidám rimek.

Ismerem a szorongás napjait,
a keserű és csüggedt öszöket, –
óh mindent titkos szálak fűznek össze,
csak a lelkek maradnak így, külön...

A *Refrain* fordításában Babits ritmikailag közelebb marad az eredetihez, mint a másik két vers esetében, tartalom tekintetében pedig hasonló a helyzet, mint a másik két költeménynél: a lényeg megegyezik, de vannak kisebb eltérések.

R/I/4 – Dučić azt mondja, hogy a lélek 'elsüllyed' („uto-
ne”), Babitsnál „elsötétül”.

R/II/2-3-4 – az eredeti e három sorában folyamatos eseménysor olvasható, melynek elemei egymással okozati összefüggésben állnak: 'minden fény kiömlik / Hogy a bánat poharát teletöltse, / Megmutassa a fájdalom mélységét' („Gde se sva svetlost prolje / da čašu tuge dolije, / Prokaže bola bezdane”), a fordításban viszont három párhuzamos esemény zajlik: „mikor a fény kiömlik és túlrad, / kicsordul minden keserű pohár, / s meztelen marad kínjával a mélység”, vagyis a magyarban nem derül ki egyértelműen, hogy a poharat konkrétan a fény tölti tele, márpedig ha nem erről van szó, akkor homályos marad, mi történik voltaképpen.

R/III/3-4 – Dučić ismétli a 'dal' szót: 'bánatos dal / örömdal' („tužna pesma / Radosna pesma”; a „pesma” szó verset, dalt, éneket is jelent), és ismétli az alany-állítmány mondatnani szerkezetet: 'a bánatos dal megrikat, / az örömdal gyászba ejt' („tužna pesma rasplače / Radosna pesma ucveli”), Babits viszont a változatosságot választja a szóhasználatban és a mondat szerkezetben is: „dalok / rimek”, és alany-állítmány / állítmány-alany: „a bús dalok megrikatnak / És megvéreznek a vidám rimek”. Itt a „megvéreznek” szó túlságosan erős az eredeti 'gyászba ejt' („ucveli”) kifejezéshez képest.

R/IV/1 – az eredetiben olvasható 'sínylődés órái' („čase čamotne”) a fordításban úgy hangzik, hogy „a szorongás napjait”. Elvész az alliteráció, mert a nyersfordítás nyilván nem őrizte meg, pedig ezt Babits könnyen (és bizonyára szívesen) megoldotta volna.

R/IV/3 – a sor elején Babits hozzátesz egy „óh” felkiáltást, amelyre az egész eredetiben nincs példa.

Ebben a sorban Dučić egyszerűen azt mondja, hogy `minden dolog összetársulva áll' („Sve stvari stoje združene”), Babits ehhez hozzáadja a titokzatosság mozzanatát: „mindent titkos szálak fűznek össze”, ami ugyan illik a szimbolizmus stílusába, de ebben a Dučić-sorban nem szerepel.

R/IV/4 – Dučić azt mondja, hogy `Csak a lelkek magányosak' („Samo su duše samotne”), Babits ugyanezt mondja, de kevésbé egyszerűen: „csak a lelkek maradnak így, külön”.

Összességében a *Refrain* fordítására is érvényes az, ami a másik két vers esetében látható: alapvető tartalmi és hangulati hűség, a lényegyet nem érintő eltérések, és formai szabadság.

5

A formai szabadság eldöntötte a három fordítás utóéletét: csak a némileg rímelő *Teremtés* került be a szerb (és jugoszláv) költészetet bemutató magyar válogatások egyikébe. (*Jugoszláv költők antológiája*, 1963: 350.)

Dučícot Babits Mihályon kívül Csuka Zoltán, Debreczeni József, Illyés Gyula, Kosztolányi Dezső, Szabó Lőrinc, Szenteleky Kornél, Tóth Judit, Végh György és Weöres Sándor fordította magyarra. Dučić versei szerepelnek a szerb és jugoszláv költők magyar nyelvű antológiáiban (*Bazsalikom*, 1928, *Jugoszláv költők antológiája*, 1963, *A szerb-horvát irodalom kistükre*, 1969, *Adriai tengernek múzsája*, 1976), s két magyar nyelvű világirodalmi válogatásban (*Világirodalmi antológia* 6/2, 1962, *A világirodalom legszebb versei. XX. század*, 1967).

Ennek ellenére, jelentős Dučić-recepciónak a magyar irodalomban nincsen nyoma. Mindaz, amit Jovan Dučić költészete nyújthatott volna, jelen volt a magyar irodalom legnagyobb költőinek műveiben; éppen azokéban, akik az 1932-ben jubiláló „Nyugat” alapítói és munkatársai voltak.

IRODALOM

- BABITS Mihály, 1978: Dante fordítása. Műhelytanulmány (1912). *Esszék, tanulmányok. Babits Mihály művei*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó. Első kötet, 269–285.
- DUČIĆ Jovan, 1969: *Pesme. Sabrana dela Jovana Dučića. Knjiga proa*. Sarajevo: Svjetlost – Beograd: Prosveta.
- HJP – Hrvatski jezički portal. <http://hjp.znanje.hr>
- KOJEN Leon, 1996: *Studije o srpskom stihu*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- MILOSEVITS Péter, 1998: *A szerb irodalom története*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- POPOVIĆ Radovan, 1982: *Istina o Dučiću*. Beograd: NIRO Književne novine.
- VUJICSICS Sztoján, 1997: A „Nyugat” és a délszláv irodalmak (1981) *Elillant évek szőlőhegyén. Esszék és tanulmányok*. Budapest: Filum, 43–48.

ÍRÁSPOÉTIKA, ÍRÁSETHOSZ MARINA CVETAJEVÁRÓL

Nagy István

A keletkező esztétika (genetikus kritika) figyelmét nem kerülhette el az a probléma, amelyet a szöveg keletkezésével foglalkozó szakemberek *a tiszta lap kultúrszemiotikájának* neveznek. Hogy mi a tiszta lap jelentése az író ember számára, milyen szorongást vált ki belőle az első leírt sor, és a felelőségnek milyen terhét rakja a vállára – mindenkinél jobban az írók tudják, akik az írás során szembesülnek ezekkel a kérdésekkel. Amikor a tudós azt vizsgálja, hogy miben áll a kéz és a lap közti tárgyi és jelentésbeli összefüggések lényege, a kettő koherenciája, akkor a tudományos érdeklődés és az író érdeke nyilvánvalóan egybeesik. Az író abban érdekelt, hogy tisztába jöjjön tevékenysége rejtett indítékaival. A genetikus kritikának elkötelezett szakember és az írás lélektanát saját praxisából ismerő író azért is szövetségesek, mert ez utóbbi írással kapcsolatos reflexiói a tudomány eszköztárát finomítják, elmélyítik gondolati teljesítményét. Amit a tudós a kéziratok láttán tudományos igénnyel összegez, hogy ti. összefüggés létezik az üzenet és hordozója, az írásfelület és az írásmű terjengőssége vagy tömörsége, illetve az írástér és a kifejezés feltételei között – az író számára gyakorlati tapasztalat.

Folytatva a fenti gondolatokat, két, a genetikus kritikában elismert francia tudós különböző véleményét idézem a tiszta lap és az író viszonyáról. Az egyik esetben az üres lap az íróból *„halálos kétségbeesést”* vált ki, a másikban viszont ugyanő (ti. az író) *bizalommal* fordul az üres lap mint az üzenet hordozója felé. E kétféle beállítódás egyáltalán nem általánosítható egyes korok vagy irányzatok íráskultúrájára, sokkal inkább az egyes írói személyiségeket jellemzi. Gilbert Durant ezt írja: *„A papírra, mely fehér és üres, mint a halálos kétségbeesés, az író hirtelen egy történetet jegyez le. [...] a képek, a reminisz-*

cenciák és a vágy lendülete azon nyomban elszállnak” (HAY 1989: 349). Francis Ponge pedig az üres lap „emlékezésre képes” oldalát hangsúlyozza: „Itt van hát egy lap, amely nyomban megmutatja az embernek azt, amit rábíz. [...] E szívesség fejében közreműködik a kifejezés kivitelében, megformálásában. Visszahat a kifejezésre; a kifejezés módosul általa. [...] Talán épp e visszahatás teszi emlékezésre képessé?” (HAY 1989: 345).

Ha a továbbiakban Cvetajeva írásmitológiájáról szólva a magyar Pilinszky Jánosra fogok több ízben hivatkozni, akkor ezt annak okán teszem, hogy e két kongeniális alkotó, minden különbözőségük ellenére, az íráserkölc tekintetében azonos elvekhez tartották magukat. Számos Pilinszky-esszé közül az *Új Ember* 1974. november 17. számában, *Egy lírikus naplójából* (II) címmel közölt írása ad leginkább alapot az érintkezések, illetve kimondott gondolati párhuzamok szemléltetésére.

Itt és most az esszé indító kérdését idézem, mert a két költő ugyan egyformán érzékeli az íróra nehezedő felelősség súlyát, mégis mást és mást éreznek az üres lap előtt: Pilinszky kockázattal járó félelmet, Cvetajeva pedig valami olyasmit, amit orozsra le sem lehet fordítani: „heilige Scheu” („священный трепет”, „szent remegés”, amelyet az ember akkor érez, amikor valamit már-már babonás tisztelettel övez, amikor szinte szent félelmet érez valami iránt). Ugyanakkor mindkettőjük-nél közös egyfajta félelem, amely tartózkodással párosul.

„Mitől fél az író az üres lap előtt? – kérdezi Pilinszky. – Mit kockáztat az első, indító szavakkal, mondatokkal? Talán valami jóvátehetetlent?”. S hogy tovább folytassam a kérdést, miért van az, hogy „a képzelet síkján” az író nagyobb felelősséget érez az írott szó iránt, holott, s ezt Pilinszky is hangsúlyozza, az írott szó sem maradandóbb az ember tetteinél. Miért kényszerül arra, hogy a leírt szót mint írásaktust (cselekedetet) és az élet tetteit összevesse, a felelősség mérlegére tegye? Cvetajeva is a kétféle cselekedetet együvé tartozónak érzi, amikor egyik Rilkének címzett levelében azt írja, hogy öt *versei* és *tettei* egyformán *igazolják*.

Pilinszky nem marad adós a válasszal, amikor a félelem okát egyfajta „lépésényszerben”, kényszeres cselekedetben jelöli meg, amely az alkotói szabadság, alkotói mozgáster zsgorodását eredményezi, az esztétikai elkárkozás kockázatával jár, amelyet ugyanakkor az író a nem kevésbé irracionális „reménységgel” ellensúlyoz: „Amit az író életében még talán elodázhatna, a papíron nem lehet tovább halogatni. Hát ezért »sápad el« az üres lap előtt”. Majd a megváltás lehetőségében bízva hozzát teszi: „Az üres papír előtt félelmünknel csak reménységünk nagyobb” (PILINSZKY 1982: 368, 369).¹

Cvetajeva szerint az írónak attól kell félnie, amit *önkényesen* írt le: „Nem a piszkozattól kell félni (az eredménytelen keresés közben agyonjavítgatott laptól), és nem az üres laptól, hanem attól, amit önkényesen írtunk tele. Az alkotó akarat türelem” (ЦВETAЕВА 1994: 369–370).

A Cvetajevára jellemző „archaizáló” magatartás, a világgal kapcsolatos „irracionális” beállítódás olyan dolgokban nyilvánul meg, mint az ember és ember, ember és dolog közötti viszony „ősi” jellegének modellálása (elsősorban a verseiben), az élet irracionális alapja iránti vonzódásban, a tapintásos kommunikációban, amely a tárgyat nem tartja távol az emberi testtől, és a „befogadás”, „megérintés”, „egygyé válás” révén ősbibb kommunikáció a világgal, mint a jóval szublimáltabb „látás”-ban történő kommunikáció.²

Az animizmus valamiféle utócsengése Cvetajevánál, hogy a dolgoknak, kiváltképpen az írástevékenységgel összefüggő tárgyi világnak arca, szelleme, lelke, egyénisége van, amelyekre mágikus úton hatni lehet, és amelyek maguk is képesek az ember életére, esetünkben az írás mikéntjére befolyást gyakorolni.

¹ „Tehát a cselekedet és a verseim engem igazolnak” (Небесная арка 1992: 89).

² A „konjunktív megismerésről”, amely episztemológiai jellegét tekintve történeti, személyes és eleven, lásd MANNHEIM 1995.

Egyoldalú lenne a Cvetajeva „tisztapapír-éhségéről” és a nyomában kibontakozó mítoszteremtésről alkotott kép, ha csak az írás tudattalanját bizonyító argumentumokat sorakoztatnám fel, és elhallgatnám azokat a mozzanatokat, amelyek az írástények megértését racionális alapokra helyezik. Az írás infrastruktúrájára, benne a már-már szent áhítattal övezett tiszta papírlapra is érvényes, hogy Cvetajevánál az alkotás két szemiotikai erővonal metszéspontjában helyezkedik el, amennyiben a földi, testi, nagyon is érzéki és az égi, szellemi, emelkedett erők egyforma súllyal alakítják. Az „Értékek megsemmisítése” mélyebb értelme íráspoetikai nézőpontból, hogy Cvetajeva az írás dichotomikus modelljét úgy számolja fel, hogy az érzéki-anyagi-tárgyi dologtól mint feltételtől elindulva eljut az értelemmel teli műalkotáshoz. Másként szólva, azt a gondolati utat járja be, amely a *tárgyműtől az esztétikai tárgyhoz* vezet, s közben az emberi alkotással és munkával kapcsolatos mélyebb kultúrhistoriai összefüggésekre jön rá. Tehát egyetlen nagy gondolati ívben összeköti az anyagot és a szellemet. A tiszta papírt övező áhítat és az infernális konnotációkat felszabadító égetés megerősíti azt a kettősséget, miszerint az alkotáson, ahogyan Cvetajeva érti, nyomot hagy a démoni erőkkkel való érintkezés (ennyiben a bűn képzete tapad hozzá), de másfelől magában rejti mint szakrális aktus az önmegváltás ígértét is. Ha a tiszta lap az alkotás lehetősége, akkor hozzá egyaránt köthető az üdvözülés és az elkárhozás is.

Az „Értékek megsemmisítése” arról szól, hogy Cvetajeva és barátnője, aki a tengeren túlra készül férjhez menni, tiszta papírlapokat, illetve „levél-tisztázatok” és „kézirat-piszkozatok” éget. A kéziratégetéssel, amely az orosz kulturális tudatban Gogol óta a saját kézirat elégetésével kötődik össze, itt Cvetajevánál azonban – s ez döntő körülmény – idegen kéziratok égetéséről van szó. Ez a rövid írás a tiszta lap kultúrszemiotikájának Cvetajeva adta értelmezéséről szól.

A papír áhítatos tiszteletének okát Cvetajeva két dologban jelöli meg. Egyrészt abban a gyerekkori sérelemben, amely a felnőtt számára utólag a papírmegvonás és az írás tiltása

közötti összefüggésben tudatosul, másrészt azt a tényt, hogy nem tud elégetni tiszta fehér papírt, német nevelése eredményének tudja be. Számomra itt sokkal fontosabb az a körülmény, hogy a tiszta papír megsemmisítése elleni tiltakozás visszavezethető egyszerre a papír *eredetére* („a papír nem volt: *lett!*”), amiben Cvetajeva az emberi munka „önvédelmét” látja (mások munkájának megbecsülését), illetve a tiszta papír *rendeltetésére*, mint a leendő kézirat anyagi hordozójára: „Egyszóval – szégyen vagy nem szégyen arra, aki maga is ír? – nem a kéziratokat mentettem, pusztá kézzel kapva ki a tűzből, hanem a tiszta papírlapokat. *A kézirat – lehetőségét*” (CVETAJEVA 1970: 227).

Tiszta papírt vagy üres füzetet éppen ennek okán sem elégetni, sem pedig elajándékozni nem tud, hiszen nem egy füzetet adna ajándékba, hanem mindazt, amivel teleírta volna. Mivel az üres füzet vagy tiszta papírlap a mű lehetőségét hordja magában, ezért ezeket elégetni annyi, mint teleírt füzetet vetni a tűzbe. Ilyen értelemben nem is létezik üres lap, hiszen azon már virtuálisan – lehetőségként létezőként – rajta van az írás. „Üres füzet! Óda az üres füzethez! Fehér lap még minden nélkül – még – már mindennel tele!” (CVETAJEVA 1970: 225).

Az anya érve – „Ha nincs papírja, nem ír verseket” (CVETAJEVA 1970: 223) – az anyagi hordozó és az írás közti *ok-okozati* összefüggésre utal, és egy ki nem mondott feltételezést tartalmaz, hogy tudniillik, „papír esetén feltétlenül írni fog”. A büntetésnek szánt papírelvonás az anya részéről preventív intézkedés, amennyiben az ok megszüntetése a következmény elmaradásával jár: a papír és az írás közti modalitás itt már nem is a lehetőség, sokkal inkább a szükségszerűség jelentését hordozza. Az anya részéről megnyilvánuló negatív szükségszerűséget Cvetajeva az íráskényszerben pozitív előjelűre változtatja: „Hát én ezt a »szent Scheu«-t érzem mindmáig egy-egy üres lap láttán. – Annak ellenére, hogy pudokat írt tele? – Igen. Minden tiszta füzet láttán előlről kezdődik. Ha lesz füzet – versek is lesznek. Lenniük kell. Sőt, többet mondok: minden egyes még üres füzet – élő szemrehányás, annál

is több – parancs. (Én – vagyok. Hát te?). Ha nagy műveket akartok, adjatok nagy füzeteket!” (CVETAJEVA 1970: 225).

Az anya ominózus mondatát („Ha nincs papírja, nem ír verseket”) a szövegben olyan kétszólamú megnyilatkozás-ként olvassuk, amelyben az anya hangjából kihallatszik a sértett gyermek hangja is. A gyermek „világnézetét” leginkább az a mágikus előfeltevés érzékelteti, amelyet a papír és az írás közti infantilis logika sugall: a papír szükségszerű következménye az írás.

Hasonló gyermeki logikát sejtet az a mondat is, hogy „Ha nagy műveket akartok, adjatok nagy füzeteket!”, ugyanis aligha hihető a felnőtt Cvetajeva részéről, hogy direkt összefüggést véljen látni az írásaktus anyagi és szellemi oldala között. Ellenkezőleg, Cvetajeva az írás mennyisége és minősége között fordított arányt lát. Miként az írás materiális kontextusához tartozó, hivalkodóan fényűző füzetet is méltatlannak érzi magához, ugyanúgy, de most már pozitív hangsúllyal, Puskind hozza fel példának, aki fürdőházban írt, és a teleírt lapokat az asztal alá hajította. Vagyis az igénytelen és szerény íráskörnyezet nem gátja, hanem ösztönzője a magas szellemi színvonalú írástermék világra jövetelének. Ez a gyermeki logika az egykori sérelem kibeszélése (ahogyan a gyermek akkor látta önmagát és a helyzetet): minél nagyobb az elfojtás, annál nagyobb a vágy. Ugyanakkor egybevág az írásmű egészének intenciójával is, azzal a kettős üzenettel, miszerint az írás *lehetősége és szükségszerűsége* (és nem a minősége!) egyenes arányban áll tárgyi feltételrendszerének, az írás infrastruktúrájának biztosításával. Az üres írásfelület nagysága nem a terengősségre és bőbeszédűsége való felbujtás, hanem az íráskényszert erősítő tényező, felszólítás az írásra, amelynek nem minőségromlás a következménye, hanem ösztönzés az írásra.

Az animisztikus, megszemélyesítő kérdés mögött („Én – vagyok. Hát te?”) az húzódik meg, hogy az írás feltételül szolgáló papír maga is „írja” az írás alanyát (az írás önteremtés is). Alany és tárgy egymásrautaltsága így lesz legitim az írás anyagi-dologi oldala felől is. A létege egyértelművé teszi, hogy a versek *létfeltétele* a papír.

Ha az eddigiekből azt láttuk, hogy a tiszta papírlapnak kettős jelentése van Cvetajeva írásszemiotikájában, mert egyaránt jelenti a kézirat *lehetőségét* és az írásra való *készítést*, tehát az írással mint tevékenységgel – mondhatni – genetikus kapcsolatban áll, akkor a további olvasás arról győz meg bennünket, hogy az írás szubjektuma mellett az írásmű *minősége* is összefüggésben van a tiszta papírlappal.

„A papírnak ebben az áhítatos tiszteletében van különben a gyermekkori sérelmeken kívül még valami. Az egyszerű nép felfogása: mindent meg kell becsülni! Valaki gyártotta ezt a papírt, vesződött vele – hiszen a papír nem volt: *lett!* Minek *lett?* Hogy egy vakmerő kézlendület – és újra *ne legyen?* A dolgok paraszti, tisztán hasznosságelvű megbecsülésén kívül benne volt ebben a míves, a munkás tiltakozása az értékek megsemmisítése ellen. Védelme – nem: önvédelme a munkának. És mindezek fölött – a *nem volt*, a *lett*, *ne legyen* fölött a költő örök harca a nemléttel” (CVETAJEVA 1970: 227–228).

„Простонародное: такому добру – да даром пропадать?” „Az egyszerű nép felfogása: mindent meg kell becsülni”. A magyar fordításban, jóllehet pontosan adja vissza az eredeti értelmét, mégiscsak elsikkad egy fontos jelentésmozzanat, mégpedig a *добро* és a *дар* lexémák szemantikai egymásra rímelése. E két szó konkrétan is megidézi a prózai szövegkörnyezetben található versnek („*Tolladnak én papírlap leszek...*”) azt az értelmét, amely a „javak, vagyon” és az „ajándék, tehetség” között van.³

Az orosz akkor mondja, hogy *даром пропадать*, ha valami azértvész el haszontalanul, mert nem használták, s ugyanez a *дар* szó van benne a *задаром* ‘ingyen’ és a *задарма работать* ‘ingyen dolgozni’ kifejezésben is. Közös jelentésmozzanat bennük a „*безвозмездно*”, vagyis ‘ellenszolgáltatás nélkül, ajándékba’. Fentebb már jeleztem, hogy az idézett szövegrész

³Lásd erről az alábbi verselemzést: NAGY 1995.

értelmét a *добро* és a *дар* szavak szemantikai érintkezése adja. A *дар* szó második jelentése 'tehetség', amely visszautal a *добро* 'vagyon, javak' jelentésére, vagyis az az Istentől kapott ajándék, amit nem szabad elherdálni, azaz őrizni kell. Ugyanakkor az 'ajándék' jelentés révén a füzetek és a tiszta papírlap is megjelenik az értelmi horizonton, így utalva vissza a szerettei által ajándékozott füzetekre. A füzetet az ajándék/ajándékozás mozzanata köti össze a „tehetséggel” (írással) úgy is, mint üres füzetet, amelyet nem ajándékoz (a kézirat lehetősége), és úgy is, mint amit – ha az próza – ajánlás formájában visszajuttat jogos tulajdonosához (ihletőjéhez).

Újabb értelemkonstitúció nyomába szegődhetünk, ha a szláv *дар* szó kapcsán a rokon görög szó, a *δῶρον* hármas jelentésére is figyelünk: 1. Adomány, ajándék. Az oroszban a *дар слова, дар речи* állandósult kifejezés konkrétan is utal a beszéd képességére, az ékesszólásra, mutatis mutandis, az írásra, alkotásra. 2. Áldozat, áldozati ajándék. Ez az orosz szóban is megőrződött, hiszen a kenyér és a bor a szentáldozásban Krisztus teste és vére, és nem szimbólum (*святые дары*).⁴ 3. Adó. A régi orosz nyelvben a *дань, подать* szavak jelentése 'ajándék, ajándékozás'. A *дань* 'adó' az, amivel másoknak tartozunk („долги”, „задолженность”), és itt újból aktualizálódik a kettős jelentés, amennyiben utal az ajánlásra, illetve a műre, amely egyidejűleg hordja magában a bűnt és a bűn vezeklését az adósság törlesztése formájában (lásd az orosz nyelvű „Miatyánk”-ot: „И прости нам долги наши, как и мы прощаем должникам нашим”).⁵

Az értelemképzés további dimenzióit nyitja meg előttünk a *добро* szó, amely egyidejűleg jelent „jó ügyet (*доброе дело*),

⁴ Lásd „a reprezentációban való jelenlétről” mondottakat Gadamernél: NAGY 2002.

⁵ A *bűn, vétek* szavak 'tartozás' jelentését aktualizálja Dsida Jenő *Sírfelirat* versében: „Megtettem mindent, amit megtehettem, / kinek tartoztam, mindent megfizettem, / Elengedem mindenki tartozását, / felejtst el arcom romló földi mását (DSIDA 1995: 200).

jó cselekedetet” és „vagyon, értéket”. Az eredeti szövegben található „*бумагы делал*” szókapcsolat igehasználata is innen válik érthetővé, a „jó tett” felől. A *δοξο*-ban mint főnevesült melléknévben aktualizálódik az írás mint *lehetőség* és mint *kötelesség* mellett egy harmadik jelentés is, amely már egyértelműen a *minőségre* utal. A *δοξη* görög jelentése *ἀγατος* ‘jó, hasznos’ és *καλος* ‘céljának megfelelő, vagyis rendeltetése van’. Rokona a latin *faber*-nek, amely kettős jelentése révén egyaránt jelöli mind a cselekvő alanyt (művészi, mesteri), mind pedig a munka termékét (masszív, jól van megcsinálva). A *δοξο* szóban ekképpen őrződött meg a XVIII. században még élő ‘techné’ és ‘fronészis’ jelentés: 1. minden, ami pozitív, jó; 2. jó ügy, jó cselekedet, amely hasznot hoz; 3. holmi, dolog, vagyon. A *δοροττιно сделано* azt jelenti, hogy „valami jó anyagból, jól van megcsinálva, jó minőségű, tartós”.

A tiszta papírlap mint *вещь* olyan tárgy-dolog, amely a *πρωτο*, a munka végterméke. A *вещь* használata itt több vonatkozásban is figyelmet érdemel. Míg ma a *вещь* kizárólag a gondolat vagy cselekvés tárgyát jelenti, azt, amire a gondolkodás vagy a cselekvés irányul, Cvetajevánál ez a fogalom tartalmazza az egész szemantikai háromszöget, amennyiben az elgondolás, az eszme a szón át tette válik, amely a tárgyban-dologban ölt testet (*замысел* → *слово* → *дело* → *вещь*). A munka tárgyiasult végterméke mellett szóhoz jut a folyamatjelleg, és a cselekvő alanyra is fény vetül. Amikor Cvetajeva a műalkotásra szinte mindig az ősi szláv *вещь* szót használja és csak ritkán a *произведение*-t, amely kétségtelen avantgárd-technicista asszociációkat ébreszthet az olvasóban is (a költészet mint *производство*, azaz termelés), akkor a szó régi gazdag jelentését aktualizálja, amely amellett, hogy a műalkotás létmódjaként annak tárgyiságát, „csinált” jellegét emeli ki, legalább olyan erővel hangsúlyozza az *Én–Dolog relációt* is. A *költő a kritikusról* című esszében a műalkotás formalista értelmezésétől határolja el magát, amikor az alkotást a lényeg megragadásaként gondolja el.

A *вещь* a görög *πράγμα* szóhoz áll közel, amely „tettet, eseményt, hasznos dologot” jelent. A szóba beleértett és tény-

legesen meglévő pragmatikus jelentésaspektus Cvetajeva számára jó alkalom a másik véglettől, a romantikus műalkotás-felfogástól való elhatárolódásra is. Az etimológiai szótárak a *вещь* szó magyarázataként a 'lényeg' és 'élőlény' jelentésű *существо* szót közlik, ez viszont egybevág Cvetajeva felfogásával, amely a forma–tartalom dichotómiát a „lényeg” ontológiai fogalmával haladja meg egyfelől, másfelől pedig illeszkedik Cvetajevának ahhoz a meggyőződéséhez, miszerint a műalkotás szerves képződmény, amelynek messzemenő befogadásesztétikai konzekvenciái vannak.

A szó távolabbi rokona a görög *ἔπος* 'szó', illetve a latin *vox* 'hang' jelentésű szavak, amelyek már közvetlenül is legitimálják a *вещь* 'műalkotás' értelemben való használatát (a műalkotás mint hangzó beszéd).⁶

A *самозащита труда* 'a munka önvédelme' szókapcsolatban a *труд* használatára vonatkozóan érdemes idézni a nyelvtörténész véleményét: „Azok a szavak, amelyeknek a gyökerében a *дело* áll, az embert, a cselekvőt jellemzik, a *труд* szóval viszont a munka minőségét jelölik. A *труд* mindig alkotás, amely a jó és mindenkinek hasznos megteremtésére irányul. A *труд* az, amiben maga az ember is érdekelt, és aminek teljesen átadja magát. A *труд* azért lehet az orosz mentalitás kifejezője, mert a közös cselekvés, tevékenység (*соборность*) és a közös szellemi-lelki létezés (*совесть*) fogalmával áll kapcsolatban” (КОЛЕСОВ 2004: 86–87).

⁶ A latin *vegeo* 'virrasztok', a *vigil* 'éber' és az ó-ind *vājas* 'erő' is kapcsolatban áll az ősi szláv szóval, így szívódott fel benne a pragmatikus jelentésárnyalat, amely az alkotás tudatos mozzanatát emeli ki (ФАСМЕР 1986: 309).

IRODALOM

- CVETAJEVA Marina, 1970: Egy ajánlás története. *Fogoly lélek*. Budapest: Európa, 219–264.
- DSIDA Jenő, 1995: Sírfelirat. *Zarándokút*. Bukarest: Kriterion, 200.
- HAY Louis, 1989: A kézirat kritikái. *Helikon* 3–4/344–351.
- MANNHEIM Károly, 1995: *A gondolkodás struktúrái*. Budapest: Atlantisz.
- NAGY István, 1995: Метафоризация отношения «Я/Ты». Наблюдения над процессом означивания в стихотворении М. Цветаевой «Я – страница твоему перу...». *Studia Russica* II–III. Budapest, 293–312.
- – 2002: „Sub specie symbolorum”. Szimbólumértelmezések az orosz századfordulón. „Jelbeszéd az életünk” 2. Budapest: Osiris, 157–171.
- PILINSZKY János, 1982: Egy lírikus naplójából (II). *Szög és olaj*. Budapest: Vigília, 367–369.
- КОЛЕСОВ В. В., 2004: *Язык и ментальность*. Санкт-Петербург: «Петербургское востоковедение».
- Небесная арка. Марина Цветаева и Райнер Мария Рильке*. Подгот. изд. К. М. Азадовский. Санкт-Петербург: «Акрополь», 1992.
- ФАСМЕР Макс, 1986: *Этимологический словарь русского языка*. Т. 1. Москва: «Прогресс».
- ЦВЕТАЕВА Марина, 1994: *Собрание сочинений в 7 томах*. Т. 5. Москва: «Эллис Лак».

МУЛЬТИСУБЪЕКТНОСТЬ КАК СЕМАНТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Ильдико Палоши

1. Введение

В настоящей статье рассматривается одна из семантических зон глагольной множественности, т.е. количественной характеристики ситуации. Как известно, количественный параметр ситуации может проявляться во множественном характере участников ситуации (ее субъектов или объектов) или самой ситуации. В последнем случае имеется в виду итеративность или мультипликативность действия. Наша работа посвящена изучению значения мультисубъектности, которое, по нашему мнению, является неоднородным, и тем самым, можно говорить о целой семантической категории мультисубъектности.

Наша трактовка мультисубъектности опирается на определение В. А. Плунгяна, согласно которому она означает следующее: 'большое количество X-ов совершает P' (ПЛУНГЯН 2011: 157). Присоединяясь к Плунгяну, напомним, что мультисубъектность обозначает не согласование предиката с субъектом по множественному числу. Подчеркнем, что показатели мультисубъектности маркируют «большое количество» или группу субъектов действия, а не просто более одного субъектов¹, значение которого может выражать форма множествен-

¹ По вышеуказанной причине, в рамках настоящей работы мы намеренно не будем пользоваться термином «множественный участник», поскольку в лингвистической литературе он традиционно указывает на два или более участников (АРХИПОВ 2009: 83).

ного числа. В силу этого, мы сосредоточимся на словообразовательных и синтаксических средствах выражения мультисубъектности.

В рамках данного исследования мы попытаемся ответить на следующие вопросы:

1. Какими средствами выражается значение мультисубъектности в русском языке?
2. Какая внутренняя структура категории мультисубъектности? Какие семантические категории относятся к категории мультисубъектности? Какое отношение между этими категориями?

2. Средства выражения значения мультисубъектности

В качестве словообразовательного средства выражения мультисубъектности в первую очередь следует назвать приставку *на-*, см. *напало листов, набегало народу, навалило снегу* и т.д. (ЗАЛИЗНЯК–МИКАЭЛЯН–ШМЕЛЕВ 2015: 121). См. примеры (1), (2) и (3).

(1) Конечно, парадных выходов на крыльцо не было, но *гости набегали*, и довольно много (Софья Пилявская. Грустная книга (2000) НКРЯ²).

(2) День был теплый и пасмурный. На лобовое стекло *нападали листья* (Андрей Волос. Недвижимость (2000) // «Новый Мир», 2001. НКРЯ).

(3) В этот год *навалило снегу* необыкновенно много, — и все мы ходили на лыжах (А. И. Куприн. Убийца (1906) НКРЯ).

Примеры (1), (2) и (3) свидетельствуют о том, что приставка *на-* придает сему множественности субъекта значению

²Примеры с пометой НКРЯ взяты из Национального корпуса русского языка.

глагольной основы. Стоит обратить внимание и на то, что в личных конструкциях субъект стоит в форме множественного числа именительного падежа, а в безличных конструкциях – в форме родительного падежа.³

Следует отметить, что приставка *на-* является полисемичным показателем: она, в том числе, является типичным маркером значения мультиобъектности, см. глаголы типа *настирать* <белья>, *надавать* <книг>, *нажарить* <мяса>, *наварить* <варенья>. Данные глаголы в аспектологической литературе традиционно называются глаголами кумулятивного (накопительного) способа действия (в дальнейшем – СД). Как показывают перечисленные выше примеры, большое количество проявляется в результате действия, манифестирующемся в объекте в форме родительного падежа. См. пример (4).

(4) *Перекрыл сарай, вырыл новый колодец, привез, **напилил и нарубил дров**, помог жене ...* (Слаповский. Заколдованный участок, 205).

Мультисубъектное значение с негативной коннотацией передается глаголами дистрибутивно-кумулятивного СД⁴ с двойной приставкой *пона-*, типа *понаехать*, *поналететь*, *понабежать*. В семантике данных глаголов сема мультисубъектности соединяется с семой поочередности проведения действия, см. примеры (5), (6) и (7).

(5) *Когда над Ржевом пролетали вражеские самолеты и была слышна стрельба, кто-нибудь спокойно комментировал или поругивался: — **Поналетели тут, гады-фашисты. Сейчас начнут бомбить*** (Батарей с женским составом (2002) // «Жизнь национальностей», 2002.06.05. НКРЯ).

³ Заметим, что в случае собирательных или вещественных имен существительных мы имеем дело с партитивным генитивом.

⁴ Термин взят из работы (КЛИМОНОВ 2003: 112).

(6) *И вот тут-то к нам на КП батальона **понаехала** куча генералов и полковников* (Обоз (2004) // «Солдат удачи», 2004.04.07, НКРЯ).

(7) *Начлаг ушел. **Понабежала** охрана — с разных углов лагеря. Частью из казармы, полусонные* (Владимир Маканин. Буква «А» (1999) НКРЯ).

Отметим, что субъект может выражаться существительным в форме именительного падежа множественного числа (см. пример (5), конструкцией с квантификатором (см. пример (6), или собирательным существительным (см. пример (7)).

Представляет интерес, что глагол *понаехать* в современном русском языке вытесняет употребление глагола *наехать* в мультисубъектном значении. На употребление глагола *наехать* в Национальном корпусе русского языка можно найти примеры, зафиксированные до начала XX века (см. пример 8), но в последние десятилетия употребление глагола *понаехать* приобрело гораздо больше активности.

(8) ***Наехало** много знатных посетителей, своих и иностранных, лиц чиновных и сановных, и много любопытных туристов* (Ф. К. Сологуб. В толпе (1907) НКРЯ)

Небесполезно обратить внимание на морфологию форманта глаголов дистрибутивно-кумулятивного СД, поскольку его состав в лингвистической литературе является неоднозначно описанным. По мнению некоторых исследователей, данные глаголы образуются не прибавлением двойной приставки *пона-* к бесприставочному глаголу (*ехать* → *понаехать*), а прибавлением приставки *по-* к глаголу ккумулятивного СД с приставкой *на-* (*наехать* → *понаехать*) (ИСАЧЕНКО 1960: 249); (КЛИМОНОВ 2003: 112); (ШЕЛЯКИН 2008: 146). Таким образом, глаголы типа *понаехать*, можно считать морфологической и семантической комбинацией глаголов дистрибутивно-суммар-

ного СД типа *повставать, поумирать, повыходить замуж* и глаголов кумулятивного СД.

В связи с изложенными выше рассуждениями возникает вопрос о том, может ли приставка *по-* стать показателем мультисубъектности. Не вызывает сомнения, что значение дистрибутивности тоже связано с большим количеством участников ситуации. Напомним определение В. С. Храковского, по которому дистрибутивный тип множества ситуации характеризуется следующими семантическими признаками: 1) «множество повторяющихся ситуаций P1, P2, ... Pn осуществляется в один период времени T» (ХРАКОВСКИЙ 1989: 23); 2) «в каждой из повторяющихся ситуаций, входящих в множество, участвуют не полностью тождественные наборы актанта» (ХРАКОВСКИЙ 1989: 24). По характеру совокупного актанта автором выделяются 4 дистрибутивных подтипа: 1) субъектный дистрибутив; 2) объектный дистрибутив; 3) адресатный дистрибутив; 4) субъектный дисперсив (совокупным является актант локализации) (ХРАКОВСКИЙ 1989: 34). В рамках настоящей работы мы, разумеется, ограничимся изучением подтипа субъектного дистрибутива.

Упомянутая выше приставка *по-*, помимо с приставкой *пере-* (см. глаголы *переболеть, пережениться*), является формантом распределительного (дистрибутивного) СД.⁵ Подчеркнем гетерогенный характер данного СД: он включает как мультисубъектные, так и мультиобъектные глаголы. Соответственно этому, В. Д. Климонов различает субъектно-дистрибутивный СД и объектно-дистрибутивный СД (КЛИМОНОВ 2003: 112). Заметим, что подразделение данного СД в зависимости от мультисубъектности / мультиобъектности проводилось ранее

⁵ В семантическое поле глаголов распределительного СД обязательно входят семы множественности микродействий, множественности субъекта или объекта действия. Действие распространяется либо на ряд объектов, либо выполняется рядом субъектов (РГ-1 1980: 603).

в работах (ИСАЧЕНКО 1960: 287–289) и (АВИЛОВА 1976: 307–310). Значение мультисубъектности обнаруживается в примерах (9) и (10).

(9) *Со следующими несколькими страничками он поступил точно таким же образом – и на тех тоже откуда не возьмись **повылезали** диковинные каракули* (Б. Акунин. Алмазная колесница, Том 1, 55).

(10) *...Через несколько лет, когда все они уже **переженились**, Фира пригласила ее с мужем на день рождения, ...* (Д. Рубина. Несколько торопливых слов любви // «Новый Мир» (2003), НКРЯ).

Подытоживая изложенное выше, можно установить, что словообразовательными средствами выражения значения мультисубъектности являются приставки *на-*, *пона-*, *по-* и *пере-*. Необходимо отметить, что приставка *пере-* входит в циркумфикс *пере-...-ся*, образующий глаголы взаимного СД⁶, типа *перебраниваться*, *переглядываться*, *переговариваться*, *перекидываться*, *пересмеиваться*, *перешептываться*, *перешучиваться*. К вопросу о возможности включения семантической категории взаимности в категорию мультисубъектности вернемся в следующем разделе нашей работы. Однако заслуживает внимания утверждение Ю. П. Князева о том, что значение взаимности действия *передается* и глаголами с циркумфиксальным образованием типа *сехаться*, *спеться*, *сговориться*, *сыгратся*, *сработаться* (КНЯЗЕВ 2007: 321, 345–346). Если мы предположим, что категорию взаимности можно считать подкатегорией мультисубъектности, то циркумфикс *с-...-ся* тоже нужно причислить к средствам выражения значения мультисубъектности.

⁶ Глаголы взаимного СД указывают на осуществление повторяющегося действия несколькими субъектами, поскольку происходит взаимный обмен действиями (РГ-I 1980: 601).

Нельзя упускать из внимания постфикс *-ся*, который, как правило, считается типичным показателем значения взаимности, см. глаголы *целоваться, обниматься, знакомиться, ссориться, встречаться, видаться, советоваться, мириться, толкаться*, которые по традиционной грамматике называются возвратно-взаимными глаголами.⁷ Данные глаголы представляют собой дериваты несимметричных глаголов *целовать, обнимать, знакомить, ссорить, встречать, видеть, советовать, мирить, обнимать, толкать*.⁸

Подчеркнем, что взаимные глаголы с постфиксом *-ся* могут иметь значение мультисубъектности лишь в том случае, если в вербальном или ситуативном контексте указывается на большое количество субъектов.⁹

3. Внутренняя структура семантической категории мультисубъектности

При определении внутренней структуры категории мультисубъектности, в первую очередь, мы должны принять во внимание наличие семы 'большое количество субъектов действия'. Такая сема несомненно проявляется в дистрибутивах, выражающих, как выше было указано, однотипные действия, совершаемые рядом субъектов в один период времени.

Однако отношение категории взаимности к категории мультисубъектности является дискуссионным вопросом. Как известно, взаимность является одним из типов симметричных отношений. Взаимные отношения

⁷ Для обозначения данных глаголов В. П. Недялковым употребляется термин «грамматические реципроки» (НЕДЯЛКОВ 1991: 277–278).

⁸ В русском языке существуют глаголы с постфиксом *-ся*, не имеющие коррелята без постфикса *-ся*, см. *бороться, драться, соглашаться, договариваться, общаться, сражаться*. Такие глаголы называются необратимыми реципрокальными глаголами (КНЯЗЕВ 2007: 321) или лексическими реципроками (НЕДЯЛКОВ 1991: 277–278).

⁹ В рамках данной работы у нас нет возможности заниматься контекстуальными показателями значения дистрибутивности (*все, каждый*) и взаимности (*друг друга, один другого, между собой, обоюдно, взаимно*).

предполагают два или более участников, каждый из которых одновременно выполняет по две симметричные роли (субъекта и объекта). Данное определение восходит к А. М. Пешковскому (ПЕШКОВСКИЙ 2003: 115), и считается отходной точкой для ряда исследований (НЕДЯЛКОВ 1991: 276); (КНЯЗЕВ 1998; 2007: 316–317); (ШЛУИНСКИЙ 2005: 182). По взглядам А. Б. Летучего, взаимные действия имеют два семантических компонента: «1. замкнутость (субъекты совершают действие между собой, а не с кем-либо еще) 2. симметричность (каждый из участников является и агенсом, и пациенсом, а не только агенсом или только пациенсом)» (ЛЕТУЧИЙ 2009: 345).

По трактовке В. А. Плунгяна, из сферы мультисубъектности исключаются глаголы-реципроки, передающие ситуации с двумя субъектами. Ср. примеры (11) и (12), которые свидетельствуют и о том, что один и тот же глагол может указывать на ситуацию как с двумя, так и с несколькими субъектами.

(11) *Некоторое время шли, не сближаясь: мы двое впереди, и те двое за нами. Они еще и пересмеивались между собой* (Захар Прилепин. Верочка (2011) НКРЯ) – симметричные действия двух субъектов.

(12) *Русские, пермяки, татары жарили мясо, латая одежду и обувь, пересмеивались, переругивались, грелись, чистили коней и оленей* (Алексей Иванов. Сердце Пармы (2000) НКРЯ) – симметричные действия нескольких субъектов.

Заметим, что глаголы с формантом *пере-...-ыва-...-ся* в лингвистической литературе, кроме термина взаимного СД, неслучайно называются еще глаголами многократно-дистрибутивно-взаимного СД (РГ-1 1980: 601) и глаголами длительно-дистрибутивно-взаимного СД (АВИЛОВА 1976: 299), поскольку данные глаголы имеют достаточно комплексную семантику, включая семы темпоральности, итеративности, дистрибутивности и взаимности. На взаимный

характер действия, очевидно, указывает постфикс *-ся*, а значение дистрибутивности передается приставкой *пере-*. Таким образом, можно прийти к выводу, что семантические категории дистрибутивности и взаимности пересекаются. Общей синтаксической чертой двух категорий считается еще, что множественность участника обязательна как в дистрибутивных, так и взаимных ситуациях, см. об этом подробнее в статьях (ПАЛОШИ 2013; 2015: 386–387).

Следует отметить, что большое количество субъектов можно выражать не только именем существительным в форме множественного числа или личного местоимения (см. пример (12), но собирательным существительным (см. пример (13) и конструкцией 'существительное в форме именительного падежа + существительное в форме творительного падежа множественного числа' (см. пример (14)). Последнюю конструкцию в лингвистической литературе часто называют комитативной конструкцией.

(13) *Зал начал оживленно перешептываться* (Слаповский. Заколдованный участок, 17).

(14) ...*Лео, предвкушая это место, заранее начинал улыбаться, кивать головой, переглядываться с собравшимися, подщряя их обратить внимание на то, что сейчас последует* (Войнович. Москва 2042, 44).

В связи с этим возникает вопрос о том, можно ли включить семантическую категорию комитатива в категорию мультисубъектности. Начнем с разграничения сфер реципрока (взаимности), комитатива и социатива (совместности). В социативных отношениях симметричные актанты выполняют одну и ту же семантическую роль (либо субъект, либо объект), т.е. речь идет о параллельных, совместных действиях, см. пример (15). Комитатив, подобно социативу, указывает на совместные действия субъектов, один из которых выделяется и занимает позицию подлежащего. Другой же субъект выполняет функцию дополнения или обстоятельства, (НЕДЯЛКОВ 1991: 276–279), см. пример

(16). О сопоставлении социатива, дистрибутива и комитатива см. еще работу (АРХИПОВ 2009: 97–102).

(15) *Иван и Борис обедают вместе.*

(16) *Иван обедает с Борисом (вместе).*

Отметим, что мнения лингвистов о соотношении между перечисленными выше категориями расходятся. С одной стороны, В. П. Недялков придерживается такого взгляда, что рефлексив¹⁰ включает в себя реципрок, а социатив входит в состав реципрока в качестве его подкатегории (НЕДЯЛКОВ 1991: 277–279). С другой стороны, некоторыми лингвистами более обширной категорией считается социатив, включающий взаимность как ее особый случай (ЗАЛИЗНЯК АННА–ШМЕЛЕВ 2001: 235). Ю. П. Князевым категория взаимности рассматривается как самостоятельная семантическая категория, временами пересекающая с некоторыми другими категориями (КНЯЗЕВ 2007: 319). Коротко вернемся к вопросу о включении комитатива в категорию мультисубъектности. Исходя из определения В. А. Плунгяна, мы считаем, что в случае указания на большое количество участников ситуации, комитатив, подобно реципроку и дистрибутиву, может стать средством плюрализации субъекта, см. пример (17).

(17) *Бежали родители с детьми, мужчины, женщины, старики, старухи* (Светлана Василенко. Дурочка (1998) НКРЯ).

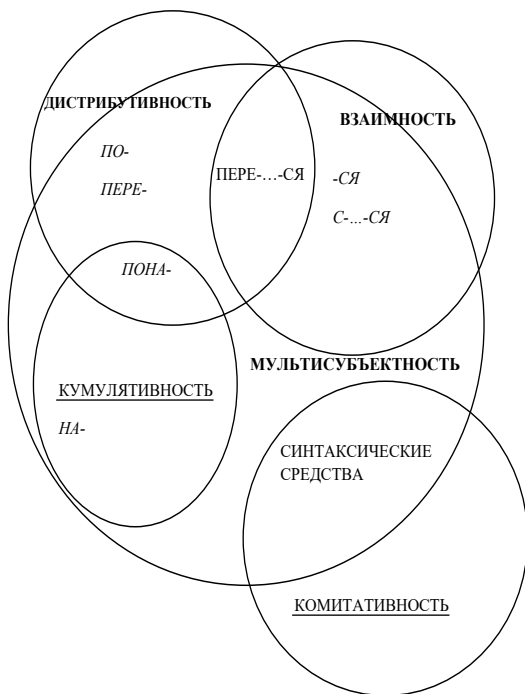
¹⁰ Для рефлексива характерна однореферентность актантов ситуации, т.е. субъект и объект совпадают, напр.: Иван бреется (НЕДЯЛКОВ 1991: 276–279).

4. Итоги

Наш анализ позволяет сделать следующие выводы:

1. Словообразовательными средствами выражения значения мультисубъектности можно считать приставки *на-*, *пона-*, *по-*, *пере-*, циркумфиксы *пере-...-ся*, *с-...-ся*, а также постфикс *-ся*.

2. Семантическая категория мультисубъектности безоговорочно может включить категорию кумулятивности. Категории дистрибутивности, взаимности и комитативности образуют пересечения с категорией мультисубъектности, см. схему ниже. Комитатив отличается от остальных значений в том, что в русском языке он имеет только синтаксические средства выражения.

ЛИТЕРАТУРА

- АВИЛОВА Наталья, 1976: Вид глагола и семантика глагольного слова. Москва: Наука.
- АРХИПОВ Александр, 2009: Типология комитативных конструкций. Москва: Знак.
- ЗАЛИЗНЯК Анна, ШМЕЛЕВ Алексей, 2001: *Conveni, convisi, convixi. Глагольные префиксы и префиксальные глаголы. Московский лингвистический журнал. Т. 5. №1./ 233–252.*
- ЗАЛИЗНЯК Анна, МИКАЭЛЯН Ирина, ШМЕЛЕВ Алексей, 2015: *Русская аспектология: в защиту видовой пары.* Москва: Языки славянской культуры.
- ИСАЧЕНКО Александр, 1960: *Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Т. II.* Братислава: Изд-во Словацкой академии наук.
- КЛИМОНОВ Владимир, 2003: Способы действия в русском и немецком языках. *Studia Rossica Posnaniensia* 31/ 109–119.
- КНЯЗЕВ Юрий, 1998: Местоименные конструкции с взаимным значением: друг друга, один другого, между собой. *Вестник Новгородского государственного университета* №9. <http://admin.novsu.ac.ru/uni/vestnik.nsf/AЩ/E18F8B7F4D0A93F8C3256727002E7BA3>
- 2007: *Грамматическая семантика. Русский язык в типологической перспективе.* Москва: Studia Philologica.
- ЛЕТУЧИЙ Александр, 2009: Двойнок реципрок: значение и употребление. *Корпусные исследования по русской грамматике.* Москва: Пробел-2000, 335–361.
- НЕДЯЛКОВ Владимир, 1991: Типология взаимных конструкций. *Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость.* Санкт-Петербург: Наука, 276–312.

- ПАЛОШИ Ильдико, 2013: Анализ актантной структуры глаголов со значением дистрибутивности действия. *Языковые категории и единицы: синтагматический аспект. Материалы X международной конференции (Владимир, 24–26 сентября 2013 года)*. Владимир: Транзит-Икс, 423–426.
- – 2015: Способы глагольного действия как выражения взаимности действия. *Языковые категории и единицы: синтагматический аспект. Материалы XI международной конференции (Владимир, 29 сентября – 1 октября 2015 года)*. Владимир: Транзит-Икс, 383–388.
- ПЕШКОВСКИЙ Александр, 2003: *Русский синтаксис в научном освещении*. Москва: Языки русской культуры.
- ПЛУНГЯН Владимир, 1997. Вид и типология глагольных систем. *Труды аспектологического семинара филологического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова*, 173–190.
- – 2011: *Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира*. Москва: Изд-во РГГУ.
- РУССКАЯ ГРАММАТИКА 1980 – Т. I. Отв. ред. Н. Ю. Шведова. Москва: Наука.
- ШЕЛЯКИН Михаил, 1983: *Категория вида и способы действия русского языка. Теоретические основы*. Таллин: Валгус.
- – 2008: *Категория аспектуальности русского глагола*. Москва: УРСС.
- ШЛУИНСКИЙ Андрей, 2005: *Типология предикативной множественности: количественные аспектуальные значения*: Дис. ... канд. филол. наук. Москва.
- ХРАКОВСКИЙ Виктор, 1989: Семантические типы множества ситуаций и их естественная классификация. *Типология итеративных конструкций*. Ленинград: Наука, 5–53.

ASPEKTUALITÄT – TEMPORALITÄT – KASUS –
REFERENTIALITÄT UND WORTSTELLUNG
IM DEUTSCHEN
UND IN DEN SLAWISCHEN SPRACHEN.
MUTMAßLICHE ZUSAMMENHÄNGE.

(Vorbemerkungen zu einer Studie)

Péter Pátrovics

Der vorliegende Artikel fußt auf einem ausführlicheren zu derselben Erscheinung im Deutschen und in den slawischen Sprachen (PÁTROVICS 2000: 69-86, s. dazu noch 2004a: 91-131), nämlich dem historisch auffälligen Schwund der verbalen Genitivreaktion, dem ungefähr synchron verlaufenden Verfall des verbalen Aspektparadigmas und schließlich dem Aufkommen der grammatischen Tempora (in diesem Zusammenhang gerade das Gegenteil, was das Slawische betrifft) und auch der Kategorie und der Funktion des bestimmten und unbestimmten Artikels im Deutschen. In enger Verbindung damit stehen zwei Studien, die eine über die Zusammenhänge zwischen dem Entwicklungsgrad der Flexions- und Kasusmorphologie und den Wortstellungsbesonderheiten im Deutschen und Bulgarischen (PÁTROVICS 2004b: 55-92) und die andere über eine alternative, kognitive Interpretierung des Sprach- bzw. Aspektgebrauchs, deren Grundfragen und Schlussfolgerungen hier kurz zusammengefasst werden. Zum Schluss wird dafür argumentiert, dass man die Ergebnisse der oben erwähnten Studien in einem kognitiven Rahmen umwerten und subsumieren sollte.

1. Die slawischen Sprachen haben einen anderen Entwicklungsweg angetreten als die westgermanischen Sprachen (z.B. Deutsch): während im Althochdeutschen die Zahl der

grammatischen Tempora ziemlich begrenzt war, besaß das Altkirchenslawische¹ ein hochentwickeltes Tempussystem, mit dessen Hilfe auch einige Aspektbedeutungen ausgedrückt werden konnten. Die Bedeutungsopposition aspektueller Art in der Vergangenheit: punktuell vs. durativ war z.B. durch die Tempora: Aorist vs. Imperfekt vertreten. Das Imperfekt drückte im Altkirchenslawischen eine Handlung in der Vergangenheit aus, die durativ d.h. unvollendet war oder sich mehrmals wiederholte. Der Aorist dagegen, wies auf eine punktuelle (und damit vollendete) Handlung in der Vergangenheit hin. Im Altkirchenslawischen fiel die führende Rolle den grammatischen Tempora zu, während sich der Aspekt noch in Entwicklung befand. Die Entwicklungstendenzen waren im selbstständigen Leben der einzelnen slawischen Sprachen verschieden. Meistens wurde die Zahl der grammatischen Tempora zugunsten einer morphologisch ausgedrückten Aspektkategorie wesentlich reduziert. Das gilt z.B. fast für alle ost- und westslawischen Sprachen.² Bezüglich des Gebrauchs und der Geschichte der grammatischen Tempora in einigen südslawischen Sprachen (vor allem im Kroatischen und im Serbischen s. GRUBIŠIĆ 1995: 178-180, NYOMÁRKAY 1989: 113-118, 2007: 97, VIG 2008: 49 bez. des Bulgarischen s. STANKOV 1976).

2. In dieser Hinsicht ist aber noch mehr interessant, die schon viel diskutierte doch umstrittene Beziehung zwischen dem

¹ Im Altkirchenslawischen war der Gebrauch der Tempora – im Gegensatz zu den meisten westeuropäischen Sprachen der Gegenwart – an keinen strikten Regeln gebunden. Der Hauptgrund dieser Erscheinung liegt vielleicht darin, dass im Altkirchenslawischen neben der Tempuskategorie noch eine andere Kategorie existierte, nämlich die des Aspekts. Diese zwei Kategorien, die auf eine bestimmte Weise aneinander geknüpft waren, rivalisierten miteinander.

² Der ungarische Aspektologe, László Jászay geht mit dieser Frage etwas vorsichtiger um. Er lehnt zwar die von mir vorgeschlagenen Bezeichnungen »stark« bzw. »schwach« (PÁTRÓVICS 2000: 83) für die Charakterisierung der Aspektkategorie in slawischen Sprachen (besonders bez. des Bulgarischen) ab, schließt aber nicht ganz aus, dass die Zahl der grammatischen Tempora zu einer hochentwickelten Aspektkategorie in den meisten slawischen Sprachen in einem umgekehrten Verhältnis stehe (KRÉKITTS – JÁSZAY 2008: 163).

Entwicklungsgrad der Flexions- und Kasusmorphologie und der freien Wortstellung in westgermanischen und slawischen Sprachen. In den letzten Jahrzehnten scheint sich immer mehr die (explizit oder implizit formulierte) Idee durchgesetzt zu haben, dass das Vorhandensein einer ausgeprägten Kasusmorphologie in einer gegebenen Sprache auch eine größere Wortstellungsfreiheit nach sich zieht, da grammatische Funktionen in diesem Fall nicht über Stellungsdistinktionen identifiziert zu werden brauchten (diesbezüglich s. z.B. Polnisch). Umgekehrt solle der Verlust der Kasusmorphologie unvermeidlich zur Erstarrung der Wortstellung und zur primär konfigurationellen Identifikation der Satzglieder führen (ein gutes Beispiel wäre dafür z.B. Englisch). Man kann aber diese einleuchtende These empirisch hinterfragen, und ein anderes typologisches Korrelat für Scrambling vorschlagen: das Vorhandensein einer SV^{fin} OV^{fin} - Verbkammer, die das für diskursfunktionale Zwecke ausnützbare Mittelfeld im Westgermanischen aufspannt (vgl. ABRAHAM 1995). Anhand empirischer Daten, die aus Afrikaans, einer weniger untersuchten Scrambling-Sprache stammen, kann man versuchen es zu zeigen, dass der völlige Abbau der Kasusmorphologie durchaus mit einer größeren Wortstellungsfreiheit korrelieren kann, soweit ein strukturelles Mittelfeld (im Sinne von ULRICH 1982: 204-221) zwischen dem finiten Verb und dem VP verbleibenden »Prädikatrest« erkennbar ist.

Eine ähnliche Sonderstellung nimmt auch das Bulgarische (und Mazedonische) unter den slawischen Sprachen ein. Wie im Afrikaans, führt auch hier die fast vollständige nominale Deflexion (der Unterschied zwischen dem Nominativ und Akkusativ wird z.B. bewahrt, wenn es um eine männliche Person geht) nicht zur Erstarrung der Wortstellung³ oder ei-

³Es sei bemerkt, dass die Wortstellung im Altkirchenslawischen – auch als Altbulgarisch bekannt – nicht durch Regeln festgelegt war, sondern war von der subjektiven Einstellung des Sprechenden abhängig. Diese Freiheit (keinesfalls Willkürlichkeit!) der Wortstellung in den slawischen Gegenwartssprachen ist als ein urslawisches Erbe zu betrachten (dazu s. NYOMARKAY 2007: 97). Die Tatsache, dass der Unterschied zwischen dem Nominativ und Akkusativ bez. einer männlichen Person auch in der bulgarischen Sprache der Gegenwart bewahrt wird, ist auch auf sprachhistorische Gründe zurückzuführen.

ner strikten Konfiguralität. Im Bulgarischen fehlt aber ein mit dem westgermanischen vergleichbares Mittelfeld (PÁTROVICS 2004b: 56). Die Frage stellt sich also, was für relevante Merkmale und Besonderheiten die Wortstellung im Bulgarischen im Vergleich zum westgermanischen Mittelfeldscrambling aufweist und ob die Wortstellungsfreiheit sich als Reflex einer gemeinsamen strukturellen Eigenschaft im Satzbau beider Sprachen verstehen lässt. Zwischen den oben genannten Entwicklungen, so gut sie in den historischen Betrachtungen auch repräsentiert waren, ist lange Zeit kein Zusammenhang gesehen, geschweige denn näher begründet worden - mit zwei großen Ausnahmen, die sich aber lediglich auf die deutsche Sprachentwicklung beziehen (LEISS 1991: 1406-1409, ABRAHAM 1997: 29-61, ABRAHAM - MOLNÁR-FI 2002: 1-43). Erst im Jahre 2004 erschien eine konfrontative Studie über die Wortstellungsbesonderheiten im Deutschen und Bulgarischen, die nicht nur wichtige Einsichten in die typologischen Korrelate von Scrambling in diesem Sinne gewährte, sondern auch dem universalgrammatischen Erklärungsanspruch der oben kurz erörterten Arbeitshypothese Rechnung trug (vgl. PÁTROVICS 2004b: 55-92). Es war eine Studie über die Wortstellungsbesonderheiten im Deutschen und Bulgarischen mit Seitenblicken auf das Mazedonische, die offizielle Sprache von Mazedonien⁴, die interessante Wortstellungsnuancen im Vergleich zum Bulgarischen aufweist und in dieser Hinsicht bisher kaum untersucht worden ist. In dieser Studie wurde ein Versuch unternommen, die folgenden relevanten Fragen zu beantworten:

(1) den Vergleich der relevanten Aspekte der Wortstellungsvariation im Bulgarischen und des Mittelfeldscramblings im Deutschen,

⁴Obwohl viele Bulgaren (auch die Sprachwissenschaftler) das Mazedonische als einen westbulgarischen Dialekt betrachten, ist es nach der Meinung der Mazedonier (und der meisten Slawisten) eine selbstständige Sprache. Die mazedonische Sprache (makedonskiot jazyk) ist die offizielle Sprache von Mazedonien seit 1991 (vgl. FODOR 1999: 875, NYOMÁRKAY 2013: 25).

(2) die Untersuchung prosodischer und diskursfunktionaler Effekte, die in beiden Sprachen durch Scrambling erzielt werden,

(3) die Untersuchung einer möglichen Einbindung von Diskursfunktionen in die Satzgrammatik im Sinne der Prager Schule,

(4) die Festlegung der wichtigen empirischen Korrelate von Scrambling in einer typologischen Perspektive unter besonderer Berücksichtigung der Relation zwischen Kasusmorphologie und Wortstellungsfreiheit

Da es sich zeigte, dass reiche Kasusmorphologie keine notwendige typologische Voraussetzung von Scrambling ist, die wichtigste Frage, die zu beantworten galt, war, woran sich der relevante Parameter für Wortstellungsvariation in übereinzelsprachlicher Perspektive festmachen lässt. Es wurde gemutmaßt und am Ende bestätigt, dass dafür eine vom Bulgarischen und westgermanischen geteilte, in der Studie näher bestimmte strukturelle Eigenschaft der VP verantwortlich ist (s. PÁTROVICS 2004b: 80-83). Die Relevanz der ganzen Arbeit lag darin, deskriptiv-taxonomisch orientierte Studien über das Bulgarische in einem generativen Rahmen neu zu evaluieren und dadurch die empirische Basis einer universalgrammatisch angelegten Wortstellungstheorie mit wesentlichen Einsichten zu erweitern, in der Hoffnung, dass sich dadurch ein sehr wichtiges empirisches »Brachland« für die Erkenntnisse der modernen Grammatiktheorie erschließen könnte.

3. Die kognitive Linguistik, welche die menschliche Sprache als eine Art Wissen, genauer gesagt als konstruierendes Wissen definiert, stellt die in weiten Kreisen verbreitete Auffassung »Sprache als Werkzeug« in Abrede. Sie betrachtet die Beziehung zwischen Menschen und Sprache von einem ganz neuen Gesichtspunkt aus und besagt, dass die Sprache nicht

außer ihrem Benutzer existieren kann, sondern sie ist ein konstitutiver Teil von ihm (s. BAŃCZEROWSKI 2008: 23, 81). Daher kommt es, dass die Interpretierung sprachlicher Erscheinungen und die der sprachlichen Kategorien gegenwärtig einer Neuorientierung unterliegen. Es wird festgestellt, dass die Übergänge zwischen den sprachlichen Kategorien fließend sind, dass diese Kategorien sich oft überschneiden. Jeder Klassifizierungsversuch ist daher nur eine Frage des Standpunktes und letztendlich immer unzureichend. Dieser Standpunkt spiegelt sich u.a. in der Ansicht von Tabakowska – eine der führenden Vertreter der kognitiven Linguistik – wider. Sie schreibt von »alteingewurzelten Sitten, die die Forscher dazu zwingen, scharfe Grenzen zu sehen dort, wo der Kognitivismus von einem Kontinuum der Elemente spricht. Diese Sitten hindern die Forscher daran, die sprachlichen Erscheinungen in ihrer vollen semantischen Dimension zu betrachten.« Hinsichtlich der polnischen Sprache fügt Tabakowska noch hinzu, dass »nur eine holistische Untersuchung des Aspekts, der verbalen Präfigierung und des Kasus beweisen könnte, ob die Rektion der Präpositionskonstruktionen semantisch oder pragmatisch motiviert ist«. Sie ist der Ansicht, dass »eine Antwort auf die Frage, ob die zwischen den grammatischen Kasus bestehende Opposition (Genitiv vs Akkusativ) nicht nur durch die Semantik des gegebenen Kasus motiviert sein könnte, sondern auch der Aspekt des Verbs und die Semantik des Substantivs innerhalb des VP auf sie auswirken würde, nur von einer holistischen Untersuchung zu erwarten ist« (TABAKOWSKA 2001: 10).

Eine kognitive Annäherungsweise der Aspektkategorie wurde von mir vorgeschlagen, als ich im Anschluss an BAŃCZEROWSKI (2008: 25-55) auf die Möglichkeit einer alternativen Interpretierung des Funktionierens des Sprachbzw. Aspektgebrauchs in einer Studie hinwies (PÁTRÓVICS 2010: 415-424). In dieser Arbeit wurden die Konventionalisierung und die Kompatibilität (mit anderen Worten das Fusionspotential der Kommunikationsfragmente) als Sprach-

bzw. Aspektgebrauch gestaltende Kräfte identifiziert und das sog. »Kommunikationsfragment«⁵ eine fundamentale Spracheinheit genannt. Die Arbeit berührte auch die Frage der aspektuellen Unterschiede zwischen dem Russischen und Polnischen, die Problematik der Zusammenhänge zwischen den sprachlichen Kategorien ließ sie aber unerörtert.

Es wäre daher die Aufgabe einer neuen Studie diese Problematik zu erforschen, und den im Titel des vorliegenden Artikels erwähnten mutmaßlichen Zusammenhängen auf den Grund zu gehen. Hier handelt es sich um eine konfrontative Studie (eine Art Weiterentwicklung von PÁTROVICS 2010: 415-424), die diesmal auch das Funktionieren der sprachlichen Kategorien in die Forschung miteinbeziehen würde in besonderem Hinblick auf die zwischen ihnen bestehenden Zusammenhänge. Die Sache scheint mit gewissen Schwierigkeiten verbunden zu sein, da einen direkten oder auch mittelbaren Zusammenhang zwischen einigen voneinander entfernten Kategorien zu erkennen vielleicht nicht immer möglich ist. Die Beziehung zwischen der Aspektualität und der Temporalität ist nämlich leicht einsichtbar⁶, während die Referentialität (o. die Bestimmtheit - Unbestimmtheit) mit der Wortstellung⁷ oder mit dem Kasus weitaus schwieriger in Zusammenhang gebracht werden könnte. Ungeachtet der Schwierigkeiten sollten die (in einigen Fällen auch histori-

⁵ Dieser Terminus stammt von Janusz Bańcerowski. In einem Unterkapitel seines Buchs (BAŃCZEROWSKI 2008: 45-55) ist das »Kommunikationsfragment« die fundamentale Einheit des Sprachgebrauchs und damit ein Grundbegriff.

⁶ Ein gutes, ja sogar triviales Beispiel wäre dafür das Englische mit seinen Aspektotempora (vgl. Formen, wie z.B. *he was/is/will be reading* 'Er las (gerade)/ liest (gerade)/ wird (gerade) lesen'). Bez. der deutschen Tempora s. VATER (2000: 87-107), der der Perfekt-Problematik im Deutschen eine ausführliche Studie widmete.

⁷ Die Tatsache, dass mithilfe der Umkehrung der normalen Wortstellung einiger Konstruktionen mit Zahlwörtern im Russischen eine Art Unbestimmtheit ausgedrückt werden kann z.B. *таких способов два - существуют два таких способа* 'solche Methoden gibt es zwei - es gibt zwei solche Methoden' *два килограмма - килограмма два* 'zwei Kilo - um zwei Kilo herum' (Beispiele von PAPP 1979: 279-280) könnte ein guter Hinweis für eine erahnbare Beziehung zwischen der Wortstellung und der Referentialität sein. Es sei bemerkt, dass die letzteren zwei Beispiele stark umgangssprachlich markiert sind.

schen) Relationen und Zusammenhänge zwischen den Kategorien: Aspektualität – Temporalität – Kasus (meistenteils als Verbrektion realisiert) – Referentialität (Bestimmtheit – Unbestimmtheit) und Wortstellung doch erforscht werden, weil das »Kontinuum der Elemente«, worüber Tabakowska spricht, nur auf diese Weise gesehen werden kann. Dieses »Kontinuum« könnte man als ein nuanciertes Gesamtbild von sprachlichen Erscheinungen auffassen, das den Sprachforschern in das fein abgestimmte Zusammenspiel von Sprachkategorien einen Einblick gewährt. Nur so können die bisher als voneinander unabhängig behandelten sprachlichen Erscheinungen in einem anderen Lichte gesehen, und einige, bis heute nicht zufriedenstellend geklärte Fragen beantwortet werden.

LITERATUR

- ABRAHAM Werner, 1995: *Deutsche Syntax im Sprachenvergleich. Grundlagen einer typologischen Syntax des Deutschen*. Studien zur deutschen Grammatik 41. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag.
- – 1997: The interdependence of case, aspect and referentiality in the history of German: the case of the verbal genitive. *Parameters of morphosyntactic change*. Part 1., Cambridge: Cambridge University Press, 29-61.
- ABRAHAM Werner, MOLNÁRFI László, 2002: The German clause structure under Discourse Functional Weight: Focus and antifocus. *Issues in Comparative German(ic) Typology* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1-43.
- BAŃCZEROWSKI Janusz, 2008: *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- ENGEL Ulrich, 1982: *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*. Grundlagen der Germanistik 22. Berlin: Schmidt Verlag.

- FODOR István, 1999: *A világ nyelvei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- GRUBIŠIĆ Vinko, 1995: *Croatian Grammar*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- KRÉKITS József, JÁSZAY László, 2008: *Szláv igeaspektus különös tekintettel az orosz nyelvre*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- LEISS Elisabeth, 1991: Grammatische Kategorien und sprachlicher Wandel: Erklärung des Genitivschwunds im Deutschen. *Proceedings of the XIVth International Congress of Linguists. Berlin/GDR, August 10- August 15, 1987*, vol. 2, Berlin: Akademie Verlag/1046-1049.
- NYOMÁRKAY István, 1989: *Gramatika srpskohrvatskog (hrvatskosrpskog) jezika*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- – 2007: *Rövid horvát és szerb nyelvtörténet*. Budapest: ELTE, BTK, Szláv Filológiai Tanszék.
- – 2013: *Szláv szomszédaink*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PAPP Ferenc, 1979: *Könyv az orosz nyelvről*. Budapest: Gondolat.
- PÁTRÓVICS Péter, 2000: Aspektualität - Kasus - Referentialität - Temporalität. Ihre Relation im Deutschen und in den slawischen Sprachen. *Aspektualität in germanischen und slawischen Sprachen*. Poznań: UAM, 69-86.
- – 2004a: *Az aspektus története és tipológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- – 2004b: On Case Morphology and Word Order Variation in Bulgarian and German. *Anzeiger für Slavische Philologie* XXXII./55-92.
- – 2010: Is the Great Aspect Theory Possible? Perspectives and Reality. *Studia Slavica Hungarica* 55/2/415-424.
- STANKOV – СТАНКОВ Валентин, 1976: *Конкуренция на глаголните видове в българския книжовен език*. София: Издателство на Българската Академия на Науките.
- TABAĀKOWSKA Elżbieta, 2001: Kognitywizm: Obrazki z polskiej sceny. *Glossos* 1. <http://www.seelcr.org/glossos/issues/1/>

- VATER Heinz, 2000: Das deutsche Perfekt – Tempus oder Aspekt oder beides? *Aspektualität in germanischen und slawischen Sprachen*. Poznań: UAM, 87-107.
- VIG István, 2008: *Horvát nyelotan*. Budapest: ELTE BTK, Szláv Filológiai Tanszék.

IVAN PRIJATELJ A SZLOVÉNEK IRODALMA CÍMŰ IRODALOMTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSÉRŐL

Mladen Pavičić

A dolgozat röviden áttekinti Ivan Prijatelj 1911-ben íródott szlovén irodalomtörténetét (PRIJATELJ 1911), amely a második magyar nyelven megjelent szlovén irodalomtörténet. Az első ilyen jellegű munka *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képből* című enciklopedikus műben jelent meg Gregor Krek tollából *A szlovén irodalom* címmel (KREK 1891), Prijatelj után pedig Pável Ágoston foglalta össze a szlovén irodalom történetét a második világháború alatt *A szlovén irodalom vázlatos áttekintése* címen, ám ez csak a szerző halálának 30. évfordulóján jelent meg (PÁVEL 1976). Közben kiadták Csuka Zoltán kötetét, *A jugoszláv népek irodalmának történetét*, amelyben a szlovén irodalom is ismertette (CSUKA 1963), és megjelent *A szlovén irodalom kistükre* című terjedelmes szlovén antológia, amelyben az egyes irodalmi korszakokat és jelentősebb szerzőket külön fejezet mutatja be (JANEŽ 1973). Azóta egy rövidebb áttekintés jelent meg a szlovén irodalomról, amelyet Lukács Istvánnal írtunk a szlovén szakos diákok számára, és az interneten hozzáférhető.¹ A szlovén irodalomtörténeti áttekintéseket Lukács István cikkei segítségével kerestem (LUKÁCS 2005, LUKÁCS 2006), aki a szóban forgó szövegről a következőket írta: „A kitűnő irodalomtörténésznek mindössze kilenc oldalon sikerült elmondania mindazt [...], amit a magyar olvasónak tudnia illene a szlovén irodalomról. Minden egyes alkotót pontosan és szakszerűen illeszt bele saját korába, kiemelve azokat a konkrét műveket, amelyek a szlovén irodalmi fejlődésnek egésze szempontjából paradigmaticusnak tekinthetők.” (LUKÁCS 2006: 11-12)

¹ A következő címen található: http://szlavintezet.elte.hu/szlavanyagok/slav_civil/szloven-irodalom.htm. (Hozzáférés: 2017.01.29.)

Prijatelj összefoglalója a Heinrich Gusztáv által szerkesztett és a budapesti Franklin Társulat kiadásában 1903-1911 között megjelent *Egyetemes Irodalomtörténet* című négykötetes munkában látott napvilágot a IV. kötetben, amelyet az ural-altáji és szláv irodalmaknak szenteltek. A 28 éves Prijatelj, a szlovén irodalomtörténet tudományának egyik megalapozóját, aki a szlavisztika egyik első professzoraként a ljubljanai egyetem 1919-es alapítói közé tartozik, Vatroslav Jagić ajánlotta a szláv irodalmak szerkesztőjének, Asbóth Oszkárnak a figyelmébe (SLODNJAK 1952: XXIV). Sajnos lehetetlen pontosan megállapítani, hogy a szerkesztő mikor lépett kapcsolatba a fiatal kutatóval, mert (német nyelvű) levelezésük egy része elveszett; ezért azt sem tudjuk megállapítani, hogy kettejük között hogy kerülhetett sor egy nem csekély félreértésre a tanulmány terjedelmét illetően. Ismert, hogy a német nyelvű szöveg első verziója 1903 elején keletkezett, feszített tempóban, hiszen a szerző három hónap alatt írt meg 100 oldalt. A legrégebbi megőrzött, 1903. április 17-iki keltezésű levélben Asbóth elégedettségét fejezi ki Prijatelj írásával kapcsolatban, és sajnálkozik, hogy a szöveget erősen le kell rövidíteni (ANGYAL 1967: 135), ezért Prijatelj az év utolsó harmadában új, rövidített (10 oldal terjedelmű) verziót készített. Később még egy rövidebb, módosított változatot közölt az *Österreichische Rundschau* című folyóiratban (PRIJATELJ 1905), a terjedelmesebb eredeti változat pedig először (nagyon rossz /MOSKOVLJEVIĆ 1920: 3/ illetve pontatlan – SLODNJAK 1952: XXIX) orosz fordításban jelent meg 1904-1906 között a *Szlavjanszkija Izvesztija* című folyóiratban (PRIJATELJ 1904-1906), ezt követően pedig kétszer szerb nyelven: először 1906-ban a *Prosvetni glasnik*ban (a szöveget oroszból fordították, és az ismeretlen elkövető hibájából hiányzik az ötödik fejezet – MOSKOVLJEVIĆ 1920: 3), később pedig 1920-ban a *Slovenačka književnost* (PRIJATELJ 1920) című kötetben, ezúttal eredetiből fordítva, amit a szerző küldött meg a fordítónak (BARBARIĆ 1971a: 101-102, BARBARIĆ 1971b: 151, MOS-

KOVLJEVIĆ 1920: 3; a kézirat a ljubljanoi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár kéziratárában található²). Ekkor Prijatelj az előszó szerzőjének, Pavle Popovičnak megígérte, hogy a második kiadás számára a szöveget kiegészíti a megírása óta tapasztalt irodalmi fejleményekkel, ám ezt sajnos sohasem tette meg. A szöveg egyetlen változata sem jelent meg szlovén nyelven (DOLINAR 2007: 231; az elmúlt kilenc évet a Cobiss szlovén online bibliográfia segítségével néztem át).

Prijatelj magyarul megjelent szövegét azzal a megállapítással kezdi, hogy a szlovénok, a többi délszláv nemzethez hasonlóan keletről származnak, és semmi sem különbözteti meg őket jobban a többi délszlávoktól, mint az a tény, „hogy a népjellegükből csaknem minden keletiesség lecsiszolódott”. Ez már a *freisingeni töredékekből* is kiviláglik: „E homiliák és imák csak formailag támaszkodnak az ősi szláv alapra, tartalmilag már német gyónási formákba kapcsolódnak bele”.

A szlovén irodalom a reformációval kezdődik. Ebből a korszakból Primož Trubar, Adam Bohorič és Jurij Dalmatin³ nevét említi, a művek közül csak Dalmatin *Biblia*-fordítását, a műveket pedig a következőképpen jellemezte: „a szlovén protestánsok egész tevékenysége arra a népies felvilágosító kulturmunkára szorítkozott, a melynek eszköze a tiszta evangelium volt”, külön hangsúlyt fektetve arra, hogy ez „a szlovén irodalmi nyelv első kialakulása”. Ezt követte a „katolikus ellenreformáció”, amelynek során Ljubljanában nyilvánosan elégették a *Biblia*-fordításokat. Az ellenreformáció első szakaszának egyetlen fényes pontja Hren püspök tevékenysége, aki 1615-ben kiadta a Dalmatinon alapuló *Evangeliumok és levelek* című „kis könyvecskét”. „A következő két év-

²Jelzetszám: Ms 973, III, A / št. 20. A dossziében a kéziraton kívül Prijatelj Pavle Popovičhoz írt levelének vázlata is megtalálható.

³A korabeli szokásoknak megfelelően a szlovén szerzők neve magyaros írásmódban szerepel, vezeték- és keresztnév sorrendben, a keresztnév magyar változatával, de megtartva a č, ž és š betűket, pl. Bohorič Adám, Linhart Antal, Prešeren Ferencz itd. A magyarban ismeretlen keresztnévek esetén latin alakot használ, pl. Trubar Primus.

század tatóngó ürt jelöl a szlovén irodalomban,” a korabeli, a mai napig ismert és emlegetett prédikátorokról (Svetokriški, Basar, Rogerij), különösen az általuk használt nyelvről nem volt a legjobb véleménye. A katolikus korszakot Marko Pohlin atya zárja, aki igen termékeny volt, ám az általa írt nyelv-tan „romlott nyelvérzékéről és nagy önkényességéről tanuskodik”. Pohlin nyelv-tanának megjelenési idejét hibásan adja meg (1782) – a könyv 1768-ban jelent meg. Az első szlovén szépirodalmi almanach a *Pisanice*, amely az ő ösztönzésére jelent meg, „átvezet a szlovén irodalomnak egy újabb korszakába. Ez a *felvilágosodás* korszaka.”

A két korszakot Valentin Vodnik személye köti össze, akit az első szlovén költőként tartanak számon, versei pedig „derős, eleven életfelfogásról tanuskodnak”, és fontos népnevelő tevékenysége is naptárak, politikai néplapok, tankönyvek szerzőjeként. Nélküle elképzelhetetlen volna a mai irodalmi nyelv. Mellette a két legérdemesebb személy egyike Žiga Zois, akit nemcsak mecénásként, hanem akkoriban Krajna legfelvilágosodottabb embereként, népdalgyűjtőként is említ, a másik Anton Tomaž Linhart, aki átdolgozott két színdarabot, s megvetette a nemzeti színpad alapját. Kevésbe egyértelműen pozitív Prijatelj szerint Jernej Kopitar szerepe: a szlovén nyelv egységét hirdette, figyelmen kívül hagyva a tartományi és dialektusok közötti határokat, és különösen a klérus körében terjesztette a tisztább, nemesebb nyelv használatát. Nemcsak azért választott lelkészeket tanítványainak, „mert a papi elem képviselte úgyszólván egyedül a szlovén értelmiséget”, hanem mert ez felelt meg leginkább saját klerikális érzéseinek és a bécsi udvar szándékainak is, amiért a liberális szellemű Prijatelj nem lelkesedett. Kopitar neve még egy helyen szerepel a szövegben – mint az a cenzor, aki betiltotta a *Kranjska Čbelica* további megjelenését, azét a lapét, amely szerzői között tudhatott olyan neveket, mint France Prešeren, Matija Čop és Andrej Smole, akik a német filozófia és az olasz tiszta esztétikai művészet követőiként megtörték a „reactio és nyelvi, valamint tartalmi paraszt-utilitarismus” uralmát a szlovén irodalomban. Prešeren „Petrarcához hasonlítja magát, mint az

utóbbi Lauráját, úgy Prešeren Juliáját zengi sonette-jeiben” és gázeleiben. Ifjonti korszakának végét az 1834-es esztendő jelzi, ami után Prešeren szonettjeiben „hazája szomorú sorsát” énekli meg, ami egybeesik a költő boldogtalan szerelmével. A szonetteken és gázeleken kívül Prijatelj megemlíti a *Keresztelő a Savica mellett* című költeményt. Prešeren jelentőségét a következőkben látja: „Prešeren romantikus költő, de erősen kifejtett érzéssel a valóság iránt. Nemcsak költői nyelvét teremtette meg a szlovén népnek, hanem valóságos poétikát is alkotott a számukra mintaszerű példákban.”

A Prešeren halálát követő sötétségben egészen másfajta fény sugarát látszott. 1843-ban kezdett megjelenni a *Novice* című folyóirat, amely maga köré gyűjtötte „a szlovén nép összes kultusz munkásait” és „új korszakot jelent a szlovén nemzeti öntudat fejlődésében, de a költészet szempontjából vajmi csekély a jelentősége”. A lap fő költője Jovan Vesel Koseski volt: „Csupa magasba törő pathos minden esztétikai érték nélkül.” Prijatelj úgy látja, hogy az igazi irodalom az ötvenes évek második felében a *Slovenski Glasnik* megjelenésével kapott újabb esélyt, amelynek legjelentősebb szerzői Fran Levstik, Josip Stritar és Josip Jurčič voltak. Prijatelj Levstiket mint sokoldalú író és nyelvészt mutatja be, legjobban pedig mint elbeszélőt és gyermekversek szerzőjét értékeli. Stritar a *Zvon* szerkesztőjeként maga köré gyűjtötte „a legjobb erőket s ily módon két évtizeden keresztül irányító vezérévé vált a szlovén irodalomnak,” amiben nagy szerepe volt az európai irodalomban való jártasságának. Különösen figyelemre méltó Prijatelj következő megjegyzése: „Stritar mint novellista egy kissé sentimentális, szigorúan akadémikus, a ’magasabb művészet képviselője.’” Versei közül megemlíti *Úti dalait*. Josip Jurčičot az első szlovén realistaként jellemzi, aki emellett „gyengéd, romantikus hajlandóságot” is mutat. Példaképe Walter Scott, és a társadalmi vonatkozások helyett inkább „egyes típusok egyéni eredetiségét ragadta meg”. Prijatelj szerint Jurčič tudta a legvilágosabban megrajzolni a szlovén parasztot, ám „nem telik még gyönyörűsége a realista aprólékosságban s a pszichológiai elmélyülésnek is csak a csirája

van meg benne”. Művei közül csak a *Tugomer* című tragédiát említi. Ezután még három költőt, Stritar kortársait sorolja fel. Simon Jenko szerinte „a szlovén pessimismus poétája” és „a szlovének Heineje”. Prijatelj úgy látja, hogy „ma a legnépszerűbb szlovén lyrikus” Simon Gregorčič, akinek költészetében érezzük Itália közelségét. Anton Aškerc „józan, rideg, valósággal száraz realista epikus, a ki szeret mindent, a mi tiszta, nyílt és világos.”

A Stritart követő korszak legjelentősebb elbeszélői Prijatelj számára Janez Trdina, Janko Kersnik, Fran Detela és Ivan Tavčar. Az elsőről ezt írja: „a szlovén népirodalom ethnographusa”, a második „elérte a szlovén novella technikai tőpontját”, a ma már kissé elfelejtett Detela pedig történelmi regények írójaként jelentős. Tavčar szerinte kiváló romantikus, mivel „szinte tultengett phantasiája”, valamint realista is, mert gyönyörűsége telt a vaskos paraszti beszédben, ezen kívül még „politikai satirikus és pamphletista” is.

„A kilenczvenes évek közepe óta számíthatjuk a szlovén *modernismust*. Egyértelmű ez az individualismus teljes győzelmével, továbbá a belső concentratioval és elmélyedéssel.” Úttörői a Zola-tanítvány, naturalista Fran Govekar és a ma már elfeledett pszichológizáló Ksaver Meško és a humorista Rado Murnik. A szlovén modernizmus középpontjában Prijatelj szerint Ivan Cankar alakja áll „az egyéni sajátosság merész bátorságával és azzal a mámoros tobzódással, a mely hol a verista csavargó naturalizmus, hol a forradalmi lelki romantika italát szörpöli”. A legjobb kortárs verseket Cankar barátja, Oton Župancič írja, „a ki Baudelaire módjára vele együtt üldözi a philisterséget”. Régebbi verseiben „álmag symbolismusba öltöztette a költeményeit”, az újabbakban már közvetlenebbül szólal meg, „nem ritkán a keserű, nemes pathos hangján”. A két fiatalon elhunyt költő Dragotin Kette és Josip Murn (ez utóbbit csak álneven Aleksandrovként említi) szerinte „a francia hangulatiskolának és a nép friss naivságának a tanítványa”. Tanulmánya végén Prijatelj két ígéretes elbeszélőt említ meg, Zofka Kvedert és a már elfeledett Ivo Šorlit.

Figyelemre méltó, hogy a reformáció, felvilágosodás, romantika és modernizmus kifejezéseket kurzívval szedték, az ellenreformációt és realizmust viszont nem. (Hasonló a szöveg német verziója is, ahol a romantika sincs külön megjelölve). Az egyes korszakok kiemelésének hiánya talán a sietség számlájára írható, amivel Prijatelj lerövidítette a szöveget (BARBARIĆ 1971a: 100-101). Az eredeti szöveg kéziratában ugyanis másképp van, és a szerb fordításban is (PRIJATELJ 1920) – a szlovén irodalom fejlődését hat fejezetben tárgyalja, amelyek címe az eredetiben: I. Fragmente, II. Reformation und Gegenreformation, III. Aufklärung, IV. Romantik, V. Novelle és VI. Moderne. Meglepő az ötödik fejezetcím, amely a Prešeren halála és Fran Govekar fellépése közötti időszakot tárgyalja. Zoltan Jan szerint Prijatelj lába alól „teljesen kicsúszott a talaj a 19. század második felének periodizációjakor, mert nem merte a korszakot realizmusnak nevezni”, amely terminust jelzőként használta. A *Novella* címmel „hangsúlyozni akarta annak a korszaknak a jelentőségét, amelyet leginkább a művészi prózáért vívott harc jellemez, s e próza legjavát a novella jelenti”. (JAN 1975: 142)

A szöveg szóban forgó magyar változatában a romantika és a realizmus közötti határ nem eléggé nyilvánvaló, mivel nincs is világosan jelölve – Prešeren halála után a *Novice* és Koseski bekezdése következik, majd átlép a *Slovenski Glasnik* felé. Mint már említettem, az első realistaként említett szerző Jurčič, majd Aškerc és Tavčar is ugyanezt a jelzőt kapja.

Mint azt Lukács István megállapította, „Prijatelj írásában [...] egyáltalán nem érvényesül az a szempont, hogy irodalomtörténeti áttekintésük magyar publikum számára készül, vagyis esetleges párhuzamok felvillantásával nem kínálnak irodalmi támpontot a magyar olvasó számára,” (LUKÁCS 2005: 12) aminek magyarázatát abban látja, hogy Prijatelj nem ismerte a magyar irodalmat. Štefan Barbarič a szöveg különböző változatainak összehasonlításakor megállapítja, hogy a magyar változat az egyetlen, amelyben nem szerepel Mátyás király alakjának jelentősége a szlovén irodalomban (BARBARIĆ 1971a: 103, BARBARIĆ 1971b: 151-152) – az osztrák válto-

zatban már az első bekezdésben megemlíti (PRIJATELJ 1905: 462), szintén szerepel a hosszú első verzióban (PRIJATELJ 1920: 14-15, a kézirat 8-9. oldalán). Hasonlóképpen az eredeti szövegben a szerző közel egy oldalt szentelt a magyarországi szlovének (ogrski Slovenci) irodalmi tevékenységének (PRIJATELJ 1920: 34-35, a kéziratban a 31. oldalon), ami a magyar változathoz teljesen hiányzik.

BIBLIOGRÁFIA

- ANGYAL Andreas, 1967: Oskar Asbóth und die slowenische Gelehrtenwelt. *Studia Slavica* 13/134-141.
- BARBARIČ Štefan, 1971a: A szlovén irodalom első magyar nyelvű áttekintése. *Hungarológiai Közlemények* 3/5-6. 97-104.
- - 1971b: Prijateljev pregled slovenske književnosti v madžarščini. *Jezik in slovstvo* 16/5. 150-152.
- CSUKA Zoltán, 1963: *A jugoszláv népek irodalmának története*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- DOLINAR Darko, 2007: *Med književnostjo, narodom in zgodovino*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- JAN Zoltán, 1975: Izhodišča v pregledu »Slovenačka književnost«. *Prijatelj zbornik*. Ljubljana: Slovenska matica, 130-148.
- JANEŽ Stanko, 1973: *A szlovén irodalom kistükre*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- KREK Gregor, 1891: *A szlovén irodalom. Az Osztrák-Magyar Monárchia írásban és képbén. Karinthia és Krajna*. Budapest: A Magyar Királyi Államnyomda kiadása. 435-454.
- LUKÁCS István, 2005: *Közel s távol*. Budapest: ELTE BTK, Szláv Filológiai Tanszék.
- - 2006: *Paralele*. Maribor: Slavistično društvo (Zora 42).
- MOSKOVLJEVIĆ Miloš, 1920: *Od prevodioca. Slovenačka književnost*. Beograd: Knjižara Zdravka Spasojevića. 3.

- PÁVEL Ágoston, 1976: *A szlovén irodalom vázlatos áttekintése*. Szeged: József Attila Tudományegyetem Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék.
- PRIJATELJ Ivan, 1904-1906: Szlovenci i ih literatura. *Szlavjanszkija Izvesztyija* (S. Peterburg), 1904-05/1 33-42, 1904-05/2 166-180, 1904-05/3 292-304, 1904-05/5-6 460-471, 1904-05/8 700-713; 1906/1, 50-55.
- - 1905: Literatur der Slowenen. *Österreichische Rundschau* 3/36. 462-465.
 - - 1906: Slovenci i njihova književnost. *Prosvetni glasnik* 27/11. 370-392, 27/12. 445-464.
 - - 1911: A szlovének irodalma. *Egyetemes Irodalomtörténet. Negyedik kötet. Ural-Altajiak és Szlávok*. Budapest: Franklin-Társulat. 643-652.
 - - 1920: *Slovenačka književnost*. Beograd: Knjižara Zdravka Spasojevića.
- SLODNJAK Anton, 1952: Ivan Prijatelj. *Ivan Prijatelj: Izbrani eseji in razprave Ivana Prijatelja*. Ljubljana: Slovenska matica. V-LV.

KÉT KÖLTŐ A SZERELEM MÁSODVIRÁZÁSÁRÓL (PUSKIN ÉS TYUTCSEV)

Péter Mihály

A. С. ПУШКИН: К ***

Я помню чудное мгновенье: Передо мной явилась ты, Как мимолетное виденье, Как гений чистой лрасоты.	В глуши, во мраке заточенья Тянулись тихо дни мои Без божества, без вдохновенья, Без слез, без жизни, без любви.
В томленьях грусти безнадежной, В тревогах шумной суеты, Звучал мне долго голос нежный И снились милые черты.	Душе настало пробужденье: И вот опять явилась ты, Как мимолетное виденье, Как гений чистой красоты.
Шли годы. Бурь порыв мятежный Рассеял прежние мечты, И я забыл твой голос нежный, Твои небесные черты.	И сердце бьется в упоенье, И для него воскресли вновь И божество, и вдохновенье, И жизнь, и слезы, и любовь. (1825)

Puskin 1819-ben találkozott először a vers címzettjével, az akkor tizenkilencéves Anna Petrovna Kernnel. A húszéves költő beleszeretett Annába, ám a következő, Puskin számára viszontagságos évek során a vonzalom elhalványodott. Újabb találkozásaikra hat év múltával a költő mihajlovszkojei száműzetése során került sor, amikor Anna a szomszédos Trigorszkojében nagynénjénél vendégeskedett; a költő korábbi érzelme ismét fellobbant az akkor már elvált fiatal asszony iránt.

A vers hat négysoros strófából áll, amelyekben négyes és ötödféles jambusok váltakoznak. A tisztán jambusi sorok száma csekély, a szövegnek nem egészen 17%-a; a verslábak többségükben két hangsúlytalan szótagú pyrrichiusokból állnak, amelyek többnyire a sor harmadik verslábában váltják a jambust és sajátos hullámzó ritmust kölcsönöznek a szö-

vegnek. Kiváltképpen zenei hatásúak azok a sorok, amelyeknek első és harmadik verslába pyrrichius (Как мимолетное виденье... Без божества, без вдохновения...) .

A rendkívül tömör rímelés sajátos fonadékokot alkot (AbAb CbCb CbCb AdAd AbAb, AcAc), s ez a verbális ismétlődésekkel szerves egységben alakítja a vers dalszerűségét, románcos jellegét. (Vö. СЛОНИМСКИЙ 1959: 76; ЭЙХЕНБАУМ 1969: 347).

A téma bontakozását harmonikusan követi a hangfestés. Az 1. strófa lágy tónusú szonor *m* , *n* hangjai után a 2. és 3. strófában keményebb hangkapcsolatok (*ep, mp, np*) keverednek az emlékezés lágyabb hangjaival. A 4. strófában a száműzetés sivár éveit hét (!) hangsúlyos és részben rímben álló *n* magánhangzó, valamint a *m* és *õ* mássalhangzók monoton ismétlődése érzékelteti. Az 5. strófában „a lélek ébredésének” hangulatát a magánhangzóknak csaknem teljes sora (*a, e, u, o*), a 6. strófa ujjongását a sorkezdő *u*-k, az ismétlődő hangsúlyos *e* és *o* magánhangzók, valamint a szívdobogást érzékeltető *õ* és *ß* mássalhangzók festik.

Az első és második strófa az első találkozás élményének melengető élményét idézi fel. A *Как гений чистой красоты* hasonlatát Puskin a romantikus előd, Zsukovszkij egyik költeményéből veszi át, ám e kifejezés misztikus sejtelmességét „a földre szállítja le”. (L. СТЕПАНОВ 1959: 345.) A 2.–4. strófákban a költő tömör általánosításokban foglalja össze a két találkozó közötti években átélteket: a szorongást a világi élet forgatagában, a viharos lázongásokat, a vidéki száműzetés sivár napjait, az eszmény, az ihlet, a szerelem hiányát. Az 5. és 6. strófa ábrázolja a fordulatot, „a lélek ébredését”: a második találkozás visszahozza az eszményt, az ihlet könnyeit, a szerelmet – a teljes életet.

A vers kompozíciója szabályos triádát alkot: az első találkozás lelkesítő élményét a múlt évek viszontagságai elhomályosítják, „tagadják”; a második találkozás „a tagadás tagadása”, az újra fellobbanó szerelem révén az újra megtalált teljes élet igéne.

Ф. И. ТЮТЧЕВ: К. Б.

Я встретил вас — и всё былое
В отжившем сердце ожило;
Я вспомнил время золотое —
И сердцу стало так тепло...

Так, весь обвеян дуновеньем
Тех лет душевной полноты,
С давно забытым упоеньем
Смотрю на милые черты...

Как поздней осени порою
Бывают дни, бывает час,
Когда повеет вдруг весною
И что-то встрепетается в вас, —

Как после вековой разлуки,
Гляжу на вас, как бы во сне, —
И вот — слышнее стали звуки,
Не умолкавшие во мне ...

Тут не одно воспоминанье,
Тут жизнь заговорила вновь, —
И то же в вас очарованье,
И та ж в душе моей любовь! . . . (26 июля 1870)

Tyutsev 1822-ben ismerkedett meg az akkor tizennégy éves Krüderer Amalia baronesse-szel, aki három évvel később férjhez ment a költő egyik, szintén a müncheni orosz diplomáciai missziónál dolgozó munkatársához. (Az első találkozásnak állít emléket a költő 1834–1836 között írt «Я помню время золотое» с. verse.) Újabb találkozásukra csaknem fél évszázaddal később Karlsbadban került sor, amikor Amalia már második házasságában élt. (L. TYUTCSEV 1957: 347, 375)

Az öt strófából álló versben ötödféles és négyes jambusi sorok váltakoznak szabályosan. A szöveg 20 sorából csupán 7 tisztán jambusi, a jambusi verslábak csaknem 18%-át pyrrichiusok váltják fel: ezeknek több mint fele a verssor harmadik lábában áll és sajátos hullámzó ritmust kölcsönöz a sornak. A 3. versszakot tartalmának megfelelően teljességgel ez a hullámzás jellemzi. A tompa és éles rímpárok váltakozása nem hivatkozható.

A szöveg hangszerelése — a puskinsi hagyományt követve — szervesen simul a tartalomba. Az új találkozás szívet dobogtató élményét az első három strófában a gyakori *θ*, *θ*, *n* mássalhangzók, a váltakozó *e* és *o* magánhangzók, valamint a 3. strófa záró soraiban a lágyabb tónusú *n*, *n'*, *m* nazálisok érzékeltetik.

A vers kompozíciója az élmény fokozatos kibontakozását követi. Az első strófa az új találkozás első benyomását – emlékeztet a szívet meőlengető „arany időkre” – rögzíti. A 2. versszak természeti kép hasonlatával – váratlan tavaszi fuvallat késő ősszel –, rejtett célzással utal a költő életkorára. A harmadik strófa a korábbi évek feledésbe merült elragadtatásának visszatérését jelzi. A negyedik strófában mintegy álomszerűen újra csendülnek a régebbi találkozás hangjai. A záró strófában (akárcsak Puskin versében) az élmény csúcspontjához ér: az anaforikusan kezdődő sorokban (*мум...мум, u mo... u ma*) a szerelmi elragadtatás hangján maga az élet szólal meg újra.

Versek elemzése nem igényli szükségképpen a szerző életkorának figyelembevételét. Jelen esetben azonban nem tekinthetünk el attól, hogy Puskin 36, Tyutcsev 67 éves korában írta meg versét. A két költő világlátásának, művészi vérmérsékletének különbözősége mellett a különbség is hatással van a hasonló élmény költői feldolgozására. Puskin szenvedélyes, elragadtatott hangjával szemben Tyutcsev némi melankóliát is szemérmesen magában rejtő hasonlattal fejezi ki lelkiállapotát. Az idős Tyutcsev „az élet újra megszólalásán” a másodjára fellobbanó szerelmet érti., Puskinnál „a lélek ébredése” a szerelemmel együtt az eszmények, az ihlet, az alkotás örömkönnyeinek újbóli megjelenését hozza magával. Mindkét vers a romantikus szerelmi líra gyöngyszeme, mindkettőt érzelmi telítettség mellett a lélektani hitelesség teszi időtállóan hatásossá.

A versszövegek forrásai:

ПУШКИН А. С., 1956: *Полное собрание сочинений в десяти томах*. Том второй. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 267.

ТЮТЧЕВ Ф. И , 1957: *Полное собрание стихотворений*. Ленинград: Советский Писатель, 247- 248.

BIBLIOGRÁFIA

- СЛОНИМСКИЙ Л., 1959: *Мастерство Пушкина*. Москва: Гос. Издательство художественной литературы.
- СТЕПАНОВ Н. Л., 1959: *Лирика Пушкина*. Москва: Советский Писатель.
- ТЮТЧЕВ Ф.И., 1957: *Полное собрание стихотворений*. Примечания К. В. Пигарева. Ленинград: Советский Писатель, 347, 375.
- ЭЙХЕНБАУМ Б. 1969: *О поэзии*. Ленинград: Советский Писатель.

EPONIMÁK A LENGYEL ÉS A MAGYAR EGYHÁZI TERMINOLÓGIÁBAN

Ráduly Zsuzsanna

Az *eponimák* tulajdonnevekből – leggyakrabban személynevekből (valóságos és fiktív alakok), földrajzi nevekből, illetve bármilyen más tulajdonnév típusból (pl. márkanév, intézménynév) – köznevesült és azokból képzett szavak, kifejezések, frazeologizmusok, amelyekben maga a tulajdonnév, illetve a belőle köznevesült szó szerepel.

A magyar és a lengyel egyházi terminológia jelentős részét alkotják a tulajdonnévi eredetű szavak, a tanulmány tárgya ezek egy részének bemutatása. Az egyházi terminológiát a különböző vallási mozgalmak, irányzatok, szerzetesrendek, egyéb vallási kifejezések nevei alkotják. Az elnevezések általában a vallásalapítók nevéhez köthetők, akik lehetnek szentek, pápák, vagy más híres egyházi személyek. Kisebb számban fordulnak elő földrajzi nevekből keletkezett szavak, amelyek arra a helyre utalnak, ahol pl. a szerzetesrendet megalapították.

Az *adamiták* (<http://lexikon.katolikus.hu/A/adamit%C3%A1k.html>), *adamici* (KOPALIŃSKI 1999: 17) 2–3. századi szekták tagjai. Vagyon- és nőközösséget hirdettek, és paradicsomi tökéletességük jeleként kultikus összejöveteleiken ruhátlanul vettek részt. Az elnevezés alapja a bibliai *Ádám* neve.

Egy lengyelországi szegénygondozó rend tagjai az *albertinusok* (<http://lexikon.katolikus.hu/A/albertinusok.html>), *albertyni* (KOPALIŃSKI 2004: 11). A rendet Adam Chmielowski – *Albert* testvér – alapította, innen az elnevezés. Női ága az *Albertina Nővérek*. *Albert* testvér regulát nem írt, mert az *albertinusok* akkora szegénységben éltek, amit hivatalosan az Egyház nem hagyott volna jóvá. Éjszakai szállásokat, menhelyeket tartottak fenn, ahol a rászorulóknak munkát adtak, illetve szakmát tanítottak, hogy kivezessék őket nyomorúságukból.

Az evangélikus (lutheránus) vallás hittételeit összefoglaló hitvallás az *ágostai hitvallás* (TÓTFALUSI 2004: 21), *wyznanie augsburskie* (SZYMCZAK 1994: 1, 97). Augsburg német város régi magyar nevééről, *Ágostá*-ról nevezték el, ahol 1555-ben ki-mondták a lutheránus egyház elszakadását a katolikustól. A szó a magyarban Augsburg magyar nevéből képzett mellék-név, míg a lengyelben a német városnévből képzett mellék-nevet találjuk.

Az *albigensek* (TÓTFALUSI 2004: 30), *albigensi* (KOPALIŃSKI 2004: 11) egy középkori francia eretnekmozgalom tagjai. A mozgalom a 12. században keletkezett a dél-franciaországi *Albi* városában, innen az elnevezés.

Az *arminiánusok* (TÓTFALUSI 2004: 73), *arminianie* (SZYMCZAK 1994: 1, 80) a holland protestantizmus irányzatának képviselői, akik elvetik a predestináció szélsőséges felfogását. Alapítója, *Arminius* Jakab (1560-1609), holland néven Van Harmen nevééről.

Ágoston-rendi szerzetes, egy római katolikus kolduló szerzetesrend tagja az *augusztinus* (TÓTFALUSI 2004: 85), *augustianie* (KOPALIŃSKI 2004: 23). Az elnevezés *Augustinus* Aurelius (354–430) (Szent Ágoston) ókori latin egyházatya nevéből származik. A rend szabályzata az ő művein alapul.

A *bazilita* (TÓTFALUSI 2004: 103–104), *bazylianie* (KOPALIŃSKI 2004: 31) szerzetesrend tagja a görögkeleti egyházban. Elnevezése alapítója, Nagy Szent *Bazil* (Basziliosz) (330–379) nevéből származik, akinek reguláját, szabályát követik.

Benedek-rendi szerzetes a *bencés* (TESZ 1967–1976: 1, 278), vagy *benediktinus* (TÓTFALUSI 2004: 106), *benedyktyń* (KOPALIŃSKI 1999: 90). A magyarban az első kifejezés alapszava a *Bence* személynév, amely vagy a *Vince* változata, vagy a *Benedek* becéző alakja; a nyelvérzék mindenesetre az utóbbihoz kapcsolja. A rend a nursiai Szent *Benedek* (480–543) által alapított szerzetesi intézmény, innen az elnevezés. *Benedek* szerzetesi szabályaival a Nyugaton már korábban fellelő szerzetesség visszaéléseit akarta megszüntetni, amelyet monte cassinói kolostor-telepén vezetett be. A szerzetesek egy évi próbaidő után engedelmességi fogadalmat tettek és

kötelezték magukat, hogy életfogytiglan a rend kötelékében maradnak és a kolostort sem hagyják el.

A bencés rend egyik ágának tagja a *celestinus* (TÓTFALUSI 2004: 143), *celestyni* (KOPALÍNSKI 2004: 49). Szabályzatát V. *Celestin* pápa hagyta jóvá, innen az elnevezés.

A bencés rend másik ága, az oktatással foglalkozó katolikus szerzetesrend a *ciszterci* (TESZ, 1967–1976: 1, 450), *cystersi* (KOPALÍNSKI, 2004, 57). A franciaországi *Cîteaux* város latin *Cistertium* nevérol, ahol első kolostoruk volt.

A *kamalduli* (TÓTFALUSI 2004: 460), *kameduli* (KOPALÍNSKI 2004: 138) a bencés rend szigorúbb szabályzatú ága, szemlélődő, monasztikus rend. Nevüket *Camaldoli* (Campo Maldolo) itáliai helységről kapták, ahol 1012-ben Szent *Romuald* öt remetecellát épített. Elöljáró vezetése alatt, szigorú böjtben, hallgatásban, cellában és magányban való kitartásra kötelezve éltek.

Kelet-Ázsiában uralkodó vallás a *buddhizmus* (TÓTFALUSI 2004: 130), *buddyzm* (KOPALÍNSKI 1999: 114). A legendás *Buddha* alapította, innen az elnevezés. Sziddhárta Gautama indiai (kósalai) királyfi (i.e. 6. század) utólag felvett neve a *Buddha*, melynek jelentése megvilágosodott személy, aki jutalmul eljutott a nirvánába.

Domonkos-rendi (katolikus) szerzetes a *dominikánus* (TESZ 1967–1976: 1, 659–660), *dominikanie* (KOPALÍNSKI 2004: 68). A névadást az magyarázza, hogy rendet Szent *Domonkos* – spanyol nevén Domingo de Guzman (1170–1221) – alapította: a női rendet 1206-ban, a férfi rendet 1215-ben. A magyarban megtalálható még ugyanebben a jelentésben a *dömés* (TESZ 1967–1976: 1, 669) szavunk, mely a Döme személynévből keletkezett -s képzővel. A 19. század második felében a Döme nemcsak a Dömötör, hanem a Domo(n)kos becézőjeként is használatos volt. Alakulásmódjára vö. bencés.

Egy 4. századi keresztény eretnekmozgalom híve Észak-Afrikában a *donatista* (TÓTFALUSI 2004: 228), *donatyíci* (KOPALÍNSKI 2004: 70). A mozgalom követői nem ismerték el a szentségek érvényét, ha a kiszolgáltató pap nem volt

méltó szolgája az egyháznak. Nevét egyik vezéralakjáról, a karthágói *Donatus* püspökről kapta.

Ferences-rendi szerzetes a *franciskánus* (TESZ 1967–1976: 1, 972), *franciszkanie* (KOPALIŃSKI 2004: 93). A névadást az magyarázza, hogy a rendet Assisi Szent *Ferenc* Giovanni Bernardone (1182–1226) alapította 1223-ban.

Monasztikus szemlélődő, pápai klauzúras női rend, a ferencesek második rendje a *klarissza* (TÓTFALUSI 2004: 483), *klaryski* (KOPALIŃSKI 2004: 147). A rendet Assisi Szent *Ferenc* és Szent *Klára* alapította 1212-ben, innen az elnevezés.

A *huszitizmus* (TÓTFALUSI 2004: 402) *husytyzm* (SZYMCZAK 1994: 1, 759–760) a protestantizmus korai formája Csehországban a 15. században, amely fontos társadalmi követeléseket is megfogalmazott. Jan *Hus* (1369–1415) reformátor és mártír nevéből keletkezett.

A *jakobiták* (TOLCSVAI NAGY 2007: 504), *jakobici* (KOPALIŃSKI 2004: 128–129) Szíriában, Jordániában, Törökországban, Mezopotámiában, – melynek nagy része ma Irakhoz tartozik – és Indiában élő monofiziták. A jakobita keresztények a monofiziták közé tartoznak a koptokkal, etiópokkal és az örményekkel együtt. A jakobita keresztények nem annyira szeretik a monofizita elnevezést, ezért inkább ortodox szíreknek nevezik magukat. Az elnevezésük Baradai *Jakob* 6. századi alapító nevéből származik.

A 17. századi katolikus teológiai irányzat, amely Kálvinhoz közelálló tanokat képviselt a *janzenizmus*, *janzenista* (TÓTFALUSI 2004: 450), *jansenizm*, *jansenista* (SZYMCZAK 1994: 1, 822). Nevét Cornelius *Jansenius* (1585–1638) louvaini egyetemi tanárról kapta, aki tanítását „Augustinus...” című munkájában foglalta össze. Műve, amelyet csak halála után adta ki a barátai, hamarosan nagy népszerűsége tett szert Franciaországban, annak ellenére, hogy VIII. Orbán pápa és X. Ince pápa elítélte azt, tételei közül többet „eretnekségnek” minősítve. Központja a Port Royal apácakolostor volt.

Az utolsó ítélet gyors bekövetkeztében hívő keresztény szekta híve a *jehovista* vagy *Jehova tanúi* (TÓTFALUSI 2004: 506), *jehowita* vagy *świadkowie Jehowy* (SZYMCZAK 1994: 1,

839). *Jahve*, azaz Isten neve az Ótestamentumban félreolvasott formában *Jehova*, innen az elnevezés. A szektát Charles Russell 1874-ben alapította. Alaptanítása szerint a Biblia komoly tanulmányozása után kimutatható, hogy elérkezett Jézus Krisztus eljövételének és ezeréves uralmának az időpontja. Krisztus 1874 óta már itt van a Földön, de látható formában még nem mutatkozott, mert a sátán görcsösen ragaszkodik az uralmához.

A *jezsuita* (TESZ 1967–1976: 2, 274–75), *jezuici* (KOPALIŃSKI 2004: 132), *Jézus Társasága*, a katolikus egyház szerzetesrendje, amelyet a pápák az ellenreformáció szolgálatába állítottak. A rend *Jézus* nevét viseli. A rend megalapítója Loyola Ignác (1491–1556) spanyol nemes, korábban katona. Egy ütközet során megsebesült, s Manresa városának kórházába került, ahol szent könyveket olvasott és sokat imádkozott. Végül arra az elhatározásra jutott, hogy Krisztus katonájaként fogja a pápát szolgálni. Felépülése után egy barlangban szigorú aszketikus gyakorlatokat végzett és megírta híres lelkigyakorlatos könyvét. Párizsi egyetemi tanulmányai során társakat szerzett, akikkel együtt 1540-ben előterjesztették III. Pál pápának szerzetesi szabályait, aki azokat megerősítette. A rend szervezete katonai jellegű.

A Jeruzsálemi Szent János Lovagrend tagjai a *johanniták* (TÓTFALUSI 2004: 451), *joannici* (KOPALIŃSKI 2004: 132). A szentföldi zarándokok elhelyezésére, ellátására, lelki gondozására, védelmére és a betegek ápolására Jeruzsálemben 1050 körül létesített lovagi szervezet, a máltai lovagrend korábbi neve. Az elnevezés Szent János nevéből alakult.

A protestantizmus *Kálvin* tanain alapuló változata a *kálvinizmus* (TESZ 1967–1976: 2, 331), *kalwinizm* (KOPALIŃSKI 1999: 366), innen az elnevezés. *Kálvin* János (1509–1564) a francia Svájc reformációjának vezéralakja, a református egyház alapítója. Teológiai és jogi tanulmányait Franciaországban végezte. Korán Luther eszméinek a hatása alá került, támadta a katolikus egyházat, ezért kiűzték Franciaországból. 1536-ban Bázelen közzétette az „*Institutio religionis Christianae*” című művét. Még abban az évben Genf prédikátora

lett, ahonnan azonban 1538-ban száműzték. Ezután Strassbourgban lelkészkedett, majd 1541-ben a genfiiek visszahívták, ahol bevezette új egyházi rendszerét.

Az 1582-ben alapított katolikus szerzetesrend tagja a *kamillánus* (TÓTFALUSI 2004: 461), *kamilianie* (KOPALINSKI 2004: 139). Alapítója, Lellisi Szent *Kamill* nevét viseli. A rendet a betegek, szenvedők, mozgássérültek és haldoklók iránti irgalmasság gyakorlására hozták létre. 1586-ban nyertek pápai jóváhagyást. A tagok a szokásos szerzetesi fogadalmak mellett leteszik a negyedik fogadalmat, mely szerint életük kockáztatásával is szolgálnak minden betegnek. A papok a lélek, a testvérek a test ápolására szentelik magukat megfelelő képzés alapján. Különösen a haldoklókkal törődtek. Fekete reverendájukon vörös posztóból keresztet viseltek.

A Karmel hegyen élő remetékből alapított szigorú katolikus szerzetesrend a *karmelita* (TESZ 1967–1976: 2, 384), *karmelici* (KOPALINSKI 2004: 143), innen az elnevezés. A rendet Berthold kereszties lovag alapította 1156-ban. A legenda szerint a rend tulajdonképpeni alapítója Illés próféta lett volna.

Egy szigorú katolikus szerzetesrend tagja, néma barát a *karthauzi* (TESZ 1967–1976: 2, 392), *kartuzi* (KOPALINSKI 2004: 144). A szó azonos a franciaországi Mészkö-Alpoknak Grenoble-tól északra levő csoportját jelölő francia *Chartreuse* földrajzi névvel. A karthauzi rendet Szent Brúnó reimsi kánonok alapította 1084-ben.

Tábori kórház; a középkorban bélpoklosok háza a *lazarett* (TÓTFALUSI 2004: 547), *lazaret* (KOPALINSKI 2004: 160). Szent *Lázár* a sírásók, koldusok és bélpoklosok védőszentje volt, innen az elnevezés. A róla elnevezett gyógyító lovagrend, a jeruzsálemi *Szent Lázár lovagjai* (akik az addigra túlságosan harciasná vált Johannita lovagrendből váltak ki) a Szentföld bélpoklosainak ápolására kötelezték magukat (1142), és alázatból eleinte bélpoklosokat választottak nagymesterüknek. A bélpoklosok házait, később általában a járványkórházakat, róluk nevezték el *lazaretumnak*, *lazaretnek*.

Az evangélikus vallás a *lutheranizmus* (TÓTFALUSI 2004: 568), *luteranizmus* (SZYMCZAK 1994: 2, 61). *Luther* Márton

(1483–1546), a reformáció megindítója és németországi válfajának vezéralakja, az evangélikus egyház és tanrendszer megalapozója nevéből. Filozófiai tanulmányait befejezve a filozófia doktora lett 1505-ben, s belépett az ágoston-rendiek kolostorába. 1805-től a wittenbergi egyetem tanára és számos rendi tisztség viselője. 1517. október 31-én a wittenbergi vártemplom kapujára 95 tételt függesztett ki, amelyekben tiltakozott a bűcsúárúsítások körüli visszaélések ellen és kétségbe vonta, hogy a pápának joga vagy hatalma volna a bűcsúk engedélyezésére, a bűnök megbocsátására. A pápa az írás miatt Luthert kiközösítette, ezt a kiközösítő bullát azonban ő nyilvánosan elégette, s kijelentette, hogy szakítani kíván a katolikus egyházzal. 1521-ben a wormszi birodalmi gyűlés elé idézték, ahol tanainak visszavonására szólították fel, ezt azonban ő megtagadta. Ekkor kiadták ellene a wormszi ediktumot, melynek értelmében bárki elfoghatta és megölhette őt. Ekkor Bölcs Frigyes pfalzi választófejedelem Wartburg várában látszatfogságra ítélte, ahol csaknem egy évig tartózkodott György úrfi álnéven. Itt kezdte meg a Biblia lefordítását, s itt érlelődtek meg benne tanításának alapelvei is. Közben kialakult körülötte a császárral és a pápával szembehelyezkedő fejedelmek tábora. Ez tette lehetővé, hogy fogságát elhagyhassa, s megkezdhesse az új egyház megszervezését.

A *maroniták* (TOLCSVAI NAGY 2007: 655), *maronici* (KOPALIŃSKI 2004: 181) a Földközi-tenger keleti medencéjének államaiban élő, az ortodox egyházból kivált, a római katolikus egyházhoz csatlakozott szír keresztények. Az elnevezés első pátriárkájuk, a 12. századi *Maron* nevéből származik.

A 16. században keletkezett anabaptista felekezet követői, amely a világtól való elzárkózást hirdette, és szigorú életfegyelmet követelt a *mennoniták* (TÓTFALUSI 2004: 596), *mennonici* (KOPALIŃSKI 2004: 189). A holland alapító, *Menno Simons* (1496–1559) keresztnévéről.

A *mohamedán* (TÓTFALUSI 2004: 618), *mahometanin* (KOPALIŃSKI 1999: 473) az iszlám híve, muzulmán, muszlim. *Mohamed* alapító próféta nevéből.

A zsidóság, a zsidók vallása, Mózes vallása, az általa meghatározott erkölcsök, törvények, szokások a *mozaizmus* (Bakos 1973: 563), *mozaizm* (KOPALIŃSKI 2004: 195). Mózes nevéből származik, aki Jahve első prófétája, vallásának megalkotója. A judaista és a keresztény hagyomány szerint ő volt a héber törzsek vezetője, tanítója, törvényhozója.

A *samaritánus* (TOLCSVAI NAGY 2007: 963), *samarytanin* (KOPALIŃSKI 2004: 239) szigorúan törvénytisztelő zsidó szekta tagja. Az ókori Palesztina *Szamária* tartományának nevéből.

A hit a *Messiás*, a megváltó eljövételében a *messianizmus* (TÓTFALUSI 2004: 599), *mesjanizm* (KOPALIŃSKI 2004: 190), innen az elnevezés.

A *nazarénusok* vagy *názáretiek* (TÓTFALUSI, 2004: 637), *nazarejczycy* (KOPALIŃSKI 2004: 199) olyan szekták hívei, melyek nevükkel vagy a *Názáreti* Jézusra hivatkoznak, vagy különleges kiválasztottságukat hangsúlyozzák (*nazír*), innen az elnevezés. A mozgalom Svájcból indult. Samuel *Fröhlich* református lelkész (1803–57) 1832-ben alapította a közösséget. Hittételeik megegyeznek a baptistákéval, de a fegyverviselést és az esküt szigorúan tiltják. A szombatot tartják.

A *nesztoriánusok* (TÓTFALUSI 2004: 642), *nestorianie* (KOPALIŃSKI 2004: 202) ókori keresztény eretnecség követői, akik elvetették Mária istenanyaságának tanát. *Nesztoriosz* (428–431) 5. századi konstantinápolyi pátriárka nevéből, aki e tant meghirdette. Nesztoriosz azt állította, hogy Mária nem Isten szülőjének, hanem Krisztus- vagy emberszülőnek mondandó, s így Krisztusban két személy, isteni és emberi van. I. Celesztin pápa 430-ban egy római zsinaton kárhoztatta ezt a tant. A 431-ben Efezusban tartott közzsinat szintén amellett nyilatkozott, hogy Krisztusban egy isteni személy van.

A *norbertinusok* (TOLCSVAI NAGY 2007: 730), *norbertanie* (KOPALIŃSKI 2004: 206) rendje az 1120-ban Szent *Norbert* által alapított szerzetesrend, innen az elnevezés (vö. *premontrei*).

A *premontrei* (TESZ, 1967–1976: 3, 281–82), *premonstanci* (KOPALIŃSKI 1999: 616) rend Augustinus szabályai sze-

rint élő kanonokok katolikus szerzetesrendje. A rendet Szent Norbert kanonok, későbbi magdeburgi érsek alapította 1120-ban. Nevüket a franciaországi *Prémontré*-ben felépített első kolostorukról nyerték. A rend a világi papok munkájának segítését, a lelkipásztorkodást tartotta elsődleges feladatának. Másik nevük *norbertinusok*, *norbertanie*, vö. fentebb.

Szent *Orsolya* oltalma és neve alatt tevékenykedő leánynevelő női szerzetesrend és kongregációk az *orsolyiták* (<http://lexikon.katolikus.hu/O/orsolyit%C3%A1k.html>), *ursulina* (TÓTFALUSI 2004: 937), *urszulanki* (KOPALIŃSKI 2004: 273–74) rendje, innen az elnevezés. Az első orsolyitákat 1535-ben Bresciában (Itália) Merici Szent Angéla alapította gyermeknevelésre és beteggondozásra. 1536-ban kapott püspöki, majd 1544-ben pápai jóváhagyást a Szent Orsolya Társasága. Az alapító a szabályzatban lefektette, hogy az orsolyiták apáca tevékenységük tekintetében mindenütt a helyi követelményekhez igazodjanak. Emiatt szinte városonként önálló kongregációként tevékenykednek.

A *pallottinusok* (<http://lexikon.katolikus.hu/P/pallottinusok.html>), *palotyni* (KOPALIŃSKI 2004: 211–212) fogadalom nélküli klerikus kongregáció tagjai. *Pallotti* Szent Vince (1795-1850) 1835-ben alapította meg a szeretet ösztönözésére a később róla elnevezett apostoli társaságot. Az első pápai jóváhagyást 1835-ben, a végsőt 1904-ben nyerték. Tagjai ígéretet tesznek a tisztaságra, az engedelmességre, a szegénységre, a közösségi életre és az állhatatosságra, a papok ezen felül arra is, hogy méltóságokra nem töreksenek, vagy csak engedéllyel fogadnak el méltóságot. Céljuk a Mária-tisztelettel áthatott apostolkodás.

Az egyetlen magyar származású szerzetesrend a *pálosok* (TESZ 1967-1976: 3, 74), *Paulini* (KOPALIŃSKI 2004: 216) rendje, Pálos-rend. Özséb esztergomi kanonok alapította 1263-ban, aki a pilisi hegyek közt élő remetétet összegyűjtötte és szabályok mellett egyesítette. Az elnevezésük Szent *Pál* nevéből keletkezett. A közvetlenül a tatárjárás után alapított rend védőszentje Tébai Szent Pál remete. Alakulásmódjára vö. Bence 'Benedek':> bencés; Döme 'Dömötör': > dömés.

Korábbi adatokban alapszava, a Pál jelentkezik helyette, pl. pálremeték.

A *barnabiták* (<http://lexikon.katolikus.hu/B/barnabit%C3%A1k.html>), *barnabici* (KOPALIŃSKI 2004: 30) a pálosok rendjéhez tartozó kanonokok kongregációja. A rendet 1530-ban Milánóban Zaccaria Szent Antal Mária két társával, G. Morigiával és B. Ferrarival alapította. 1533-ban nyertek pápai jóváhagyást. Nevüket Szent *Barnabás* templomáról nyerték, ahová alapítójuk visszavonult.

A Don Bosco által 1855-ben alapított katolikus szerzetesrend a *szaléziánus* (TÓTFALUSI 2004: 848), *salezjanie* (KOPALIŃSKI 2004: 238) rend, amely feladatának az ifjúság, elsősorban az elhagyott gyermekek nevelését és képzését tekinti. Don Bosco a rendet *Szalézi* Szent Ferencről nevezte el, kifejezve ezzel, hogy tagjaitól nem vár különleges életvitelt, csak annyit, amennyit a névadó „Filothea” című műve minden kereszténytől megkövetel.

A *trappista* (TESZ 1967–1976: 3, 985), *trapiści* (KOPALIŃSKI, 2004: 269) a szigorú szabályzatú francia eredetű szerzetesrend tagja. Az elnevezést a híres cisztercita apátság, *La Trappe* nevéből képezték. A rendet Armand-Jean Le Bouthillier de Rancé (1626–1700) apát alapította 1663–63 táján mint a cisztercita rend szigorúbb változatát.

Antifeudális eretnekmozgalom képviselői a *valdensek* (TÓTFALUSI 2004: 941), *waldensi* (KOPALIŃSKI 2004: 276), akik a dél-franciaországi mozgalmak visszaszorítása után a 12. század második felében jelentkeztek. A mozgalmat Pierre *Valdes*, akit Peter *Valdo* néven is ismernek, indította el. A bibliai egyszerűség és szegénység követelésével lényegében az egyház világi hatalma és a hűbériség ellen lázadtak fel.

A vallási terminológia szókincsében az eponimák fontos helyet foglalnak el, tanulmányomban csak egy részüket mutathattam be. Az ismertetett szavak eredete leggyakrabban személynévre vezethető vissza, földrajzi eredetű nevekkel csak ritkán találkozhatunk. Az ilyen szavak tanulmányozása nemcsak nyelvészeti szempontból fontos, hanem azért is, mert általuk kultúrtörténeti ismereteinket is gazdagíthatjuk.

BIBLIOGRÁFIA

- BAKOS Ferenc (szerk.), 1973: *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- GECSE Gusztáv, 1973: *Vallástörténeti kislexikon*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- KOPALIŃSKI Władysław (szerk.), 1999: *Podręczny słownik wyrazów obcych*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm.
- 2004: *Słownik eponimów czyli wyrazów odmiennych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Magyar Katolikus Lexikon*. (<http://lexikon.katolikus.hu/>).
- SZYMCZAK Mieczysław (szerk.), 1994: *Słownik języka polskiego 1–3*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- TESZ (BENKŐ László (főszerk.), 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TOLCSVAI NAGY Gábor (szerk.), 2007: *Idegen szavak szótára*. Budapest: Osiris Kiadó.
- TÓTFALUSI István, 2004: *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

ВДРУГ ДОСТОЕВСКОГО
В МОНГОЛЬСКОМ ПЕРЕВОДЕ РОМАНА
«БРАТЬЯ КАРАМАЗОВЫ»

Sárköziné Vandan Enhzaya

В литературоведении значительно возрос интерес к изучению мастерства Ф. М. Достоевского, его индивидуального стиля. По определению В. В. Виноградова, «индивидуальный стиль – это система эстетически творческого подбора, осмысления и расположения разных речевых элементов» (ВИНОГРАДОВ В.В. 1959: 85). Такими стилеобразующими элементами могут быть, например, повторы. В характере повторов, в их количественном использовании, структурном и стилистическом своеобразии с особой яркостью проявляется взволнованность, напряженность повествования, событий и времени, которая стала признаком индивидуального стиля Достоевского. В связи с этим, интересно проследить употребление слова *вдруг* в «Братьях Карамазовых», причем сделать это на фоне исследования В. Н. Топорова «О структуре романа Достоевского в связи с архаичными схемами мифологического мышления» (ТОПОРОВ В.Н. 1990: 304–326). В этой статье Топоров отдает должное место употреблению Достоевским слова *вдруг*, и приходит к заключению, что все тексты Достоевского насыщены этим словом, что не может быть случайностью, а является одним из самых действенных приемов писателя.¹

В «Братьях Карамазовых» слово *вдруг* появляется 772 раз, чаще всего в сценах разговора Ивана и Алеши, а также Ивана и Смердякова. Оно является показателем того, что возможность положения дел, о котором идет речь

¹ Ср.: «[...] “вдруг” организует не отдельные фразы, а целые совокупности их, образующие содержательные единства». (ТОПОРОВ В.Н. там же: 309).

в высказывании, никак не вытекает из ситуации. То есть нарушается естественный ход вещей, что значит, во *вдруг* может быть заключено представление о «нелогичности» (иррациональности) соответствующей ситуации. По-Топорову, употребление слова *вдруг* возрастает тогда, когда описывается смена душевных состояний или переходная ситуация, что хорошо наблюдается в тексте романа. Приведем пример: в главе «Братья знакомятся» слово *вдруг* употребляется 12 раз, позже в «Великом Инквизиторе» 19 раз, а в последующей главе «Пока еще очень неясная» – 24 раза. Как мы видим, количество *вдруг* постоянно увеличивается, подчеркивая *противоречивость* поведения и душевного состояния Ивана, а в некоторых случаях его собеседников. Взволнованность, судорожность Ивана говорит о том, что в этих главах появляется возможность взглянуть «во внутрь» героя, т. е. в то неопределенное, непредсказуемое состояние, при котором восприятие событий и времени ускоряет. Уже в самом начале романа, когда мы только что знакомимся с героями произведения, становится ясным, что *вдруг* – это один из главнейших атрибутов Ивана:

Впрочем, лишь в самое только последнее время ему удалось случайно обратить на себя *вдруг* особенное внимание в гораздо большем круге читателей, так что его весьма многие разом тогда отметили и запомнили. Это был довольно любопытный случай. Уже выйдя из университета и приготавливаясь на свои две тысячи съездить за границу, Иван Федорович *вдруг* напечатал в одной из больших газет одну странную статью, обратившую на себя внимание даже и неспециалистов, и, главное, по предмету, по-видимому, вовсе ему незнакомому, потому что кончил он курс естественником. [...] И *вдруг* рядом с ними не только гражданственники, но даже сами атеисты принялись и с своей стороны аплодировать. [...] А тут *вдруг* к самому этому времени явился к нам и сам автор. [...] Вообще судя, странно было, что молодой человек, столь ученый, столь гордый и осторожный на вид, *вдруг* явился в такой безобразный дом, к такому отцу (14/16).²

² Все ссылки на тексты Достоевского даются по: ДОСТОЕВСКИЙ Ф. М. 1976, с указанием в скобках тома и страницы. Все цитаты из монгольского текста даются по: ДОСТОЕВСКИЙ Ф. М. 2009, с указанием в скобках страницы.

В этом описании акцент ставится на *противоречивость*, *необдуманность* и *безлогичность* поступков Ивана, при этом автору приходит на помощь слово *вдруг*, которое отвергает все до того известные нам информации. Перед нами молодой герой, недавно вышедший из университета, роль и судьба которого еще очень неясна. Естественник он или философ? Уезжает за границу или в деревню к давно забывшему его отцу? Гордый он и осторожный или легкомысленный и неосмотрительный? Эти вопросы, возникающие в самом начале романа, очень важны с точки зрения дальнейшего восприятия героя и его поступков. Посмотрим, как все это передано на монгольском языке. Монгольским эквивалентом слова *вдруг* является наречие *гэнэт*, выполняющее функцию обстоятельства образа действия. В двух последних предложениях русское словосочетание *вдруг явился* заменено монгольским *гэнэт хүрээд ирэв ээ* (досл.: «*вдруг* пришел/приехал») и *гэнэт хүрээд ирсэн* (досл.: «*вдруг* пришедший/приехавший»³). В монгольском языке нет видовой корелляции глаголов, как это характерно для русского языка; монгольский глагол нейтрален в отношении вида. Завершенность и незавершенность действий поэтому выражается дополнительными словами (*явился* = *хүрээд* + *ирэв/ирсэн*).

Теперь вернемся к цитатам. В первом случае переводчик употребляет глагол первого прошедшего времени *хүрээд ирэв ээ* (который образуется посредством аффикса *-в*, обозначает действие, прошедшее в прошлом; глагол же, выраженный формой *глагол* + *ээ* обычно употребляется в воспоминаниях, летописях или сказках о давно прошедшем); а во втором случае – причастие *хүрээд ирсэн*, которое выступает в роли сказуемого и сочетая в себе все признаки глагола, обозначает действие в прошлом. В

³ То есть означает то же самое, что и русский глагол явиться («прийти куда-н., прибыть»). (ОЖЕГОВ С. И. 1981: 912).

первом предложении, цитированном нами выше, отрывок «ему удалось случайно обратить на себя *вдруг* особенное внимание» в монгольском варианте звучит так: «*гэнэтийн* онцгой анхаарлыг санаандгүй татаж чадсанаар» (досл.: «случайно смогший обратить на себя *неожиданное* и особое внимание»). В русском тексте *вдруг* относится к глаголу *удалось*, а в переводе он заменен прилагательным *гэнэтийн* (досл.: «неожиданный»), и относится к существительному *внимание*, что конечно, приводит к переводческой неточности.

В предложении «Уже выйдя из университета и готовясь на свои две тысячи съездить за границу, Иван Федорович *вдруг* напечатал в одной из больших газет одну странную статью, обратившую на себя внимание даже и неспециалистов, и, главное, по предмету, по-видимому, вовсе ему незнакомому, потому что кончил он курс естественником» *вдруг* является важным экспрессивным средством, которое обращает внимание читателя на *нелогичность* и *странность* действия Ивана в двух планах:

1. готовится съездить за границу – но в результате печатает статью;
2. он естественник – статья ставит религиозные вопросы (ср.: «по предмету, по-видимому, вовсе ему незнакомому»).

В переводе же этот, как мы видим, важный элемент текста совсем отсутствует. При этом акцент ставится на статью и ее странность, хотя в оригинале ясно, что странность эту нужно искать в авторе, который пишет «по предмету, по-видимому, вовсе ему незнакомому», а акт печатания статьи не является неожиданностью, как это было в русском тексте: «[н]өгөө хоер мянгаараа гадаадад явж ирэхээр зэхэж байх хоорондоо нэг хачин өгүүлэл нийтлүүлжээ» (26). Досл.: «пока готовился на те две тысячи съездить за границу, напечатал одну странную статью». Этот прием, хоть и не является грубым искажением оригинала, но является абсолютно необоснованным пропуском. Если в тексте оригинала *вдруг* был одним из

средств выражения *незаконченности* и противоречивости Ивана и его поступков (*вдруг* не уехал за границу → *вдруг* опубликовал статью → *вдруг* обратил на себя внимание публики → *вдруг* поехал к отцу), то в переводе не удалось восстановить выразительность и функцию этого слова, в конечном итоге – стилистические и смысловые оттенки романа.

Выше уже говорилось о том, что в главе «Братья знакомятся» *вдруг* употребляется 12 раз. В дальнейшем количество это постепенно увеличивается, и в главе «Пока еще очень неясная» появляется уже 24 раза. При этом стоит отметить, что в большинстве случаев *вдруг* присваивается Ивану. В монгольском тексте главы «Братья знакомятся» слово *гэнэт* (*вдруг*) употребляется всего 6 раз, в пяти случаях оно совсем отсутствует, а в одном случае заменено словом *эрс*, которое в прямом переводе означает «внезапно». Приведем пример: «Ты и теперь так это весело говоришь, – заметил Алеша, вглядываясь в его в самом деле повеселевшее *вдруг* лицо» (14/211). В переводе же: «Чи одоо ч гэсэн их хөгжилтэй ярьж байна гэж Алеша түүний үнэхээр эрс хөгжилтэй болсон царайг ажиглан өгүүлэв» (234). Тут «повеселевшее *вдруг* лицо» = «внезапно повеселевшее лицо».

В главе «Пока еще очень неясная» переводчик пропустил *вдруг* 7 раз, и один раз заменил его словом *огцом* (синоним слова *эрс*, букв.: «внезапно», «резко»). Ср.: в оригинале стоит: «но *вдруг* остановился (Иван – В. Э.) и повернулся к Смердякову» (14/249); в переводе же: «*огцом* зогстусч Смердяков руу эргэв» (275). Тут «*вдруг* остановился» = «*резко* остановился». Как мы видим, переводчик попробовал не повторять одно и то же слово, но при этом упустил тот факт, что у Достоевского каждое слово, каждый повтор имеет функцию, и ни в коем случае не является повествовательным излишеством.

Гомбосурэн, монгольский переводчик романа Достоевского, в интервью, опубликованное в газете «Өнөөдөр» описывая процесс работы над переводом говорит: «“В

Братьях Карамазовых” встречаемся с многочисленными повторами. Иногда я спрашивал себя, нужны ли все эти повторы. Если их перевести дословно, без всяких изменений, то для монгольского читателя получится какой-то грубый вариант подлинника. У Достоевского есть такие предложения, как: “*Вдруг* он встал, и *вдруг* вышел”. По-монгольски достаточно сказать “*вдруг* он встал и вышел”, предложение и так станет вполне понятным. В подобных случаях мне нужно было решить вопрос, что лучше: следовать оригинал или правила монгольского языка? Я попробовал и дать, и взять. Впрочем, у меня осталось впечатление, что эти многочисленные повторы связаны с тем, что Достоевский был уже не молод в этот период, и к тому же был болен». ⁴ Это значит, что переводчик не является литератором, ему не известны особенности поэтики Достоевского; то, что для романиста *вдруг* – это прием, имеющий определенную поэтическую функцию.

Посмотрим еще один пример, где избыточное *вдруг* выражает необъяснимую смену душевного состояния героев, и подчеркивает свойственную им *противоречивость*:

Миленькое, смеющееся личико Lise сделалось было *вдруг* серьезным, она приподнялась в кресле, сколько могла, и, смотря на старца, сложила перед ним свои ручки, но не вытерпела и *вдруг* рассмеялась... [...] Старец оглянулся и *вдруг* внимательно посмотрел на Алешу. [...] – Она меня просит зайти? К ней меня... Зачем же? – с глубоким удивлением пробормотал Алеша. Лицо его *вдруг* стало совсем озабоченное (14/50).

В монгольском варианте в первых двух случаях *вдруг* передан его эквивалентом *гэнэт* и *гэнэтхэн*. Ср.: «*гэнэт* буу-

⁴ Версия онлайн: <http://www.info.mn/news/8833.htm>. Перевод интервью наш – В. Э.

рътай толвийг олмор аядсанаа», досл.: «сделалось было *вдруг* серьезным/основательным»; «*гэнэтхэн* инээд алдчих нь тэр», досл.: «*вдруг* так рассмеялась». Но в следующих двух случаях (ср.: «*вдруг* внимательно посмотрел» и «лицо его *вдруг* стало совсем озабоченное») *вдруг* совсем игнорирован из монгольского текста, таким образом нарушен не только стиль повествования, но и важные с точки зрения характеристики персонажей эмоционально-экспрессивные оттенки оригинала.

Далее идет описание поведения Алеши: «Алеша поднял потушенные глаза, опять *вдруг* покраснел и опять *вдруг*, сам не зная чему, усмехнулся. [...] Алеша нет-нет и *вдруг* невольно, непреодолимою силой, взглядывал на нее сам» (14/51). Как мы видим, Достоевский с помощью повтора *вдруг* в одном предложении сумел вынести на первый план эмоциональное переживание Алеши, которое не нашло своего отражения в переводе. Слово сочетание *вдруг* покраснел переведено без особых проблем: *гэнэт улайж* (досл.: «*вдруг* покраснев», т. е. вместо глагола стоит деепричастие), но из отрывка «опять *вдруг*, сам не зная чему, усмехнулся» *вдруг* совсем отсутствует.

В практике перевода, как известно, невозможно обойтись без определенных пропусков, изменений, касающихся несущественных деталей и образов, которые не влияют на общее содержание оригинала, но *вдруг* Достоевского важен не только с точки зрения романного времени, но играет значительную роль и с точки зрения построения персонажа. Он – сигнал, указывающий на то, что герой романа не только динамичен, но и двойствен, и находится в стадии становления. Но, как мы видели выше, перевод не всегда отражает закономерности изображения Достоевским иррационального, стихийного, неподвластного рассудку поведения героев.

БИБЛИОГРАФИЯ

- БАХТИН М. М., 1972: *Проблемы поэтики Достоевского*. Москва: Художественная литература.
- ВИНОГРАДОВ В. В., 1959: *О языке художественной литературы*. Москва: Гослитиздат.
- ГАЛКИН А., 1996: Пространство и время в произведениях Ф. М. Достоевского. *Вопросы литературы* 1/316–324.
- ДОСТОЕВСКИЙ Ф. М., 1976: Братья Карамазовы. *Полное собрание сочинений в тридцати томах*, Т. 14 – 15, Ленинград: Наука.
- ДОСТОЕВСКИЙ Ф. М., 2009: *Карамазовын хөвүүд*. УБ.: Монсудар.
- КАТТО Ж., 1978: Пространство и время в романах Достоевского. *Достоевский: материалы и исследования* 3/41–54.
- ОЖЕГОВ С. И., 1981: *Словарь русского языка*. Около 57000 слов. Москва: Русский язык.
- ПОДороГА В., 2006: *Мимесис*. Т. 1. Москва: Культурная революция Логос.
- ТОПОРОВ В. Н., 1990: О структуре романа Достоевского в связи с архаичными схемами мифологического мышления («Преступление и наказание»). *Dosztójevszkij. Filológiai szöveggyűjtemény*. Budapest: Tankönyvkiadó, 304–326.

UČENJE STRANOG JEZIKA U DIGITALNOM DOBU

Urkom Aleksander

Uvod

Ako pogledamo koje su one osnovne karakteristike društva u kojem danas živimo i stvaramo, primetićemo da se ono iz korena izmenilo čak i naspram društva koje smo poznavali tek koju deceniju ranije. Savremeno društvo je u potpunosti prilagođeno modernom čoveku, ljudske potrebe su zadovoljene kroz primenu modernih tehnologija, ljudska populacija se razvija u takvim funkcionalnim okvirima koji su današnjoj mlađoj populaciji već ugrađeni u «biološki, genetski kod». Pošto su moderne tehnologije već a priori date mladim i budućim naraštajima, razvoj društva u budućnosti se ne može zamisliti bez njihove aktivne primene i njihovog daljeg nadograđivanja. Ako se pogledaju samo neke od karakterističnih pojava savremenog društva, videćemo da je put razvoja usmeren na digitalnu, virtualnu i elektronsku stvarnost. Savremeni čovek ima potrebu da u ruke dobije sredstvo koje bi mu omogućilo najjednostavniju i najdetaljniju manipulaciju informacije, pristupivši joj najbliže što je moguće. Danas se ovo sredstvo naziva virtualna realnost, koja omogućuje korisnicima da se približe informaciji, da je sagledaju iz do sada neotkrivenih aspekata i pravaca, kako bi im bila omogućena najpodrobnija manipulacija (GUGA 2015:35). Virtualnost na taj način postaje kruna stremljenja čoveka da dokuči pravu prirodu informacije i da postane njen gospodar.

Savremeno društvo i koncept učenja

Brzina tehnološkog razvoja je uslovlila da čovek neprekidno mora da osvežava i unapređuje svoje znanje kako bi bio sposoban da koristi, primenjuje i dalje unapređuje sva dobra

koja mu pruža današnjica. Školski obrazovni programi pružaju mogućnost čovekovog intelektualnog razvoja u jednom ograničenom vremenskom periodu, nakon kojeg je pojedinac ostavljen da samostalno donosi odluke o svom daljem razvoju. Potrebno je spoznati da je učionica danas, kao klasičan podijum za prenošenje i sticanje intelektualnih kompetencija, delimično ograničena i predstavlja jedan zatvoren sistem u kojem se odvija školska i vanškolska nastava, a da pritom sve veći mah dobija internet, kao beskonačno otvoreni prostor, u okviru kojeg se sve uspešnije odvija proces prenošenja i usvajanja znanja.

Kao jedna od danas najrasprostranjenijih i široko dostupnih metoda u učenju, «e-learning» se primenjuje sve češće i sve dinamičnije u školskom i vanškolskom konceptu učenja. Kao jedna od važnijih karakteristika ovog pristupa je mogućnost uspostavljanja individualnog tempa u učenju, obzirom da su sposobnosti i veštine pojedinaca različite. Ovaj koncept podrazumeva i podrobnije upoznavanje sa novim tehnologijama i sredstvima, čime se pobuđuje interes korisnika za modernu i digitalnu komunikaciju (SZŪCS 2009).

M-learning predstavlja sledeću fazu u razvoju metodološkog pristupa u učenju, uz pomoć kojeg se zaista postiže koncept: bilo kada, bilo gde, bilo do kada. Treba imati u vidu da su pametni telefoni već i danas u učionici u svom «fizičkom obliku» i samo je pitanje vremena kada će dobiti svoju «funktionalnu svrhu» u nastavi. Pametni telefon je za razliku od ranijih mobilnih telefona, koji su služili prvenstveno za usmenu komunikaciju, postao sredstvo za multimedijalnu komunikaciju neograničenih sposobnosti. Pametni mobilni telefoni su danas fotoaparati, kalkulatori, internet pretraživači, klijenti elektronske pošte, kompas, gps, konzole za igrice, i mnogo šta drugo. Učenici nakon sati provedenih u školi, svoju komunikaciju nastavljaju preko mobilnih uređaja, često svoje gradivo dopunjuju informacijama koje pronalaze na internetu, u stanju su da pripremaju multimedijalne snimke, kojima dopunjuju svoje gradivo, pripremaju svoje domaće zadatke, sve to u vrlo kreativnoj formi, u jednom digitalnom okviru.

Upravo zbog toga, klasična učionica postaje za njih dosadna i spora, te je potrebno nastavu u učionici poboljšati, ubrzati i nadograditi je raznim multimedijalnim sadržajima, za koje su pametni mobilni telefoni odlično sredstvo i alat.

Obrazovne institucije i moderne tehnologije

Današnje škole su postavljene pred ozbiljan izazov usled dolaska informacione i informatičarske revolucije. Školska nastava prelazi iz jednog linearnog okvira u multimedijski, transdisciplinarni okvir i akcenat se stavlja upravo na praktičnost, naspram ranijeg teorijskog koncepta (NYÍRI, 2009). U učionicama se postepeno uklanjaju papir i štampani mediji, a počinju da dominiraju digitalni i virtuelni mediji. Na taj način se izmenjuje i uloga predavača, nastavnika, koji postepeno svoju ličnu komunikaciju u učionici zamenjuju digitalnim održavanjem kontakata, iščitavanje knjiga i tekstova se zamenjuje dokumentima koji se projektuju na ekran ili projektor-sko platno, a rad na času prelazi u praktičnu vežbu teorijskog znanja koje je stečeno van učionice, kod kuće, putem različitih digitalnih tehnologija.

Dobri primeri digitalnih tehnologija u obrazovne svrhe

U ovom delu rada navešće se nekoliko dobrih primera digitalnih rešenja koja služe u nastavne svrhe. Primećuje se da su mnoge zemlje regiona podmakle u razvoju sadržaja ovog tipa, među njima je Mađarska jedna od vodećih zemalja koja unosi inovitete u svoj obrazovni sistem. Upravo zbog toga, prvi primer digitalnih sadržaja će biti digitalna arhiva zanza.tv koja je osmišljena prvenstveno u cilju da potpomogne vanškolsku nastavu. Portal „Zanza“ (<http://zanza.tv/>) sadrži video klipove obrazovnog karaktera. Izbor je pao na video klip iz prostog razloga što je trebalo osmisliti sadržaj koji se može jednostavno pokrenuti na svim platformama, u bilo koje vreme i na bilo kom mestu. Mogućnost pokretanja video

klipova na mobilnim uređajima, telefonu, tabletu, računaru, bila je osnovna ideja ovog projekta. Ova digitalna arhiva za svoj primarni cilj ima podršku učenja kod kuće, s posebnim akcentom na sportiste koji zbog svojih sportskih aktivnosti i obaveza imaju manje vremena za učenje. Digitalna arhiva obrađuje građu maturalnih predmeta za sve četiri godine srednjoškolskog obrazovanja. Pošto su ovim projektom obuhvaćeni i sportisti, arhiva obrađuje ukupno osam maturalnih predmeta sa 550 tema, grupisanih u 73 tematska okvira. Kratki video klipovi od 5-8 minuta pružaju sažeti pregled teme koja se obrađuje. Uz svaku temu postoji interaktivni test od deset pitanja. Uz svaku temu može da se istampa ili preuzme detaljni test – uz koji je dato i rešenje – a koji zahteva detaljnije i podrobnije rešavanje. Pristup digitalnoj arhivi je slobodan i besplatan, a registrovani korisnici dobijaju mogućnost sistemskog planiranja i praćenja svog razvoja.

Sličan koncept ima i portal „Videotantar“ (<http://www.videotantar.hu/>) sa više od 800 obrazovnih video klipova od 10-15 minuta, koji pokriva kompletan nastavni program osnovne škole, sa interaktivnim zadacima, testovima, dnevnim treninzima i takmičenjima.

Kao što se vidi, u Mađarskoj je samo sa ova dva portala pokrivena oblast osnovnoškolskog i srednjoškolskog gradiva, čime se uočava i napor mađarskih stručnjaka da se ponude digitalni sadržaji u što kompletnijem obliku.

Poslednji primer o kojem će u ovom delu biti reči dolazi upravo iz Srbije, iz Sente, i predstavlja izuzetno interesantan koncept inverzne nastave. Reč je o Boljai gimnaziji za talentovane učenike (KŐRÖSI – ESZTELECKI 2014). U ovoj školi je na eksperimentalnom nivou pokrenut model inverzne nastave koji je trebao da ponudi odgovor na izmenjene potrebe učenika gimnazija. Koncept ovog modela nastave je da se teorijska nastava odvaja od praktične nastave i u vremenu i u prostoru. Naime, prema ovom modelu, učenici kod kuće preuzimaju teorijsko gradivo bez profesorske podrške, a na času, u okviru školske nastave u interakciji sa profesorom i ostalim učenicima tumače usvojeno gradivo i primenjuju ga

u praksi. Na ovaj način je izmenjena i uloga nastavnika, koji nije više predavač već mentor, i kroz praktično usmeravanje upravlja razvojem kompetencija svojih učenika.

Iz ovih dobrih primera se vidi da je digitalna revolucija već stigla u učionice i da je otpočeo intenzivni rad na osmišljavanju novih metoda i pristupa u školskoj nastavi. Ovaj rad se, međutim, obavezno treba nastaviti u prisnoj interakciji sa učenicima, psiholozima, stručnjacima za razvoj digitalnih sadržaja i svim drugim akterima koji predstavljaju deo globalno digitalnog obrazovnog sistema.

Razvoj metoda u nastavi stranih jezika

Zanimljivo je da ni o jednoj metodi nije ustanovljeno da uz pomoć nje nije moguće naučiti strani jezik, ali ni to, da se uz njenu pomoć zasigurno može naučiti jedan strani jezik (Bárdos, 2005:23). Prva metoda na koju se poziva stručna literatura naziva se klasična metoda. Uz pomoć ove metode podučavani su i učenici veliki jezici starog veka, grčki i latinski. Klasična metoda se zasnivala na principu objašnjavanja gramatičkih pravila kroz iščitavanje i prevođenje izabranih tekstova klasičnih pisaca. Sledeća metoda u nastavi stranih jezika je bila direktna metoda, koja je pokušala da u potpunosti isključi upotrebu maternjeg jezika iz procesa sticanja jezičke kompetencije, tako što je rezultate želela da dobije direktnim dodiranjem sa stranim jezikom (TOČANAC 1997: 14). Metodom čitanja je pokušano da se postavi osnova za kasniji razvoj jezičke kompetencije na taj način što je metoda nudila široko leksičko znanje učenicima, a akcenat je stavila na jednu od četiri osnovne kompetencije učenja stranih jezika, na razumevanje pisanog teksta. Primena ove metode je tako doprinela pojavljivanju različitih tekstova poznatih pisaca adaptiranih na jedan određeni jezički nivo. Sledeća metoda koju treba spomenuti je intenzivna metoda koja se često naziva i vojna metoda, pošto je prvenstveno iznikla iz okruženja vojske i u vojne svrhe, za pripremu vojnika za operacije na inostranoj teritoriji. Glavni princip ove metode je intenzitet, u okviru

čega se nastava stranih jezika odvija u intenzivnim blokovima (BÁRDOS 2005: 93). Na uštrb sticanja visoke gramatičke kompetencije na stranom jeziku, akcenat se prvenstveno stavlja na izražavanje i izgovor. Sledeće dve metode nastaju u relativno sličnom periodu i razvoju jezičke kompetencije pristupaju sa dva različita aspekta. Prva je audio-oralna metoda kod koje je osnovni koncept na memorisanju dijaloga, nakon kojeg i kroz koji se vrši gramatičko objašnjenje nekog jezičkog problema. Ova metoda se uklapa upravo i u eru magnetofona i jezičkih laboratorija, kada su u školama i univerzitetima jedna za drugom nicali jezičke laboratorije i centri, u kojima su upravo dijalozi služili za ilustraciju savršenog izgovora i strukture rečenice. Druga metoda se naziva audio-vizuelna globalno-strukturalna metoda. Za razliku od prethodne metode, u slučaju ove metode u centru pažnje postavljala se situacija. Pobornici ove metode su smatrali da je situacija upravo najrealističniji otisak živog jezika i kao takav u najvećoj meri može da posluži učenicima prilikom razvoja njihove jezičke kompetencije (TOČANAC 1997: 25). Nakon što učenik prepozna jezičku konstrukciju koja mu je ilustrovana kroz situaciju, postaje sposoban da i sam formira novu i sličnu konstrukciju. Poslednja metoda u nastavi stranih jezika koju pominje stručna literatura jeste komunikativna metoda. Ova metoda svoj zamah dobija u poslednjim decenijama 20. veka i prvenstveno predstavlja odgovor na ranije metode, stavljajući u centar pažnje upravo sposobnost komunikacije i kreativnog izražavanja. Komunikativna kompetencija u sebi ne sadrži samo jezički kod i poznavanje apstraktnih pravila, već i znanje koje nas čini sposobnim da određeni jezički kod na odgovarajući način koristimo u određenim situacijama (BARTHA 1999: 87). Drugim rečima, govorni čin zamenjuje i dijalog i situaciju, odnosno tekstove koji su korišćeni u ranijim metodama. Na taj način više ne učimo samo jedan strani jezik, već učimo kako da koristimo taj strani jezik. Akcenat je stoga na primeni i nesmetanoj komunikaciji. Važna je neprekidna interakcija jezičkog inputa i outputa, odnosno neprekidno vežbati primenu jezičkog koda (KLEIN 2013:53). U udžbenicima

koji prate komunikativni metod učenja stranog jezika u maloj meri su prisutna tekstualna objašnjenja, već se umesto njih autori ovih udžbenika prvenstveno služe tabelama, crtežima, prenošenjem informacija raznim bojama, memorijskim tehnikama (KURTÁN 2001:135).

Na kraju navođenja istorije metoda u nastavi stranih jezika treba napomenuti da se trenutno nalazimo na raskršću starih i novih metoda i da poslednja važeća metoda, komunikativna metoda, usled ubrzanog razvoja digitalnih tehnologija, postepeno gubi na svojoj aktuelnosti.

Onlajn sadržaji u nastavi stranih jezika

Onlajn nastava stranih jezika se najčešće vrši preko određenog portala, internet stranice ili aplikacije. Korisnici se u date sisteme prijavljuju preko svojih facebook naloga, registracijom korisničkog imena i lozinke, ili na drugi način slobodnog pristupa. Sistem u koji se korisnici registruju ima sposobnost da pamti gde je korisnik stao u učenju, odakle treba da nastavi. Sistem pruža mogućnost kompleksnog praćenja razvoja korisnika i pruža sve alate korisniku da upravlja svojim učenjem. Proces počinje testom za određivanje nivoa znanja jezika kroz koji korisnik dobija uvid u svoje trenutno znanje, trenutne kompetencije na stranom jeziku. Nakon određenog gradiva, nastavnog bloka, korisnik ponovo može da proceni svoje znanje rešavanjem testova i tipičnih zadataka, i na taj način prati svoj razvoj.

Ako pogledamo koje opcije i mogućnosti su dostupne u ovim okruženjima, videćemo da je znatno proširen spektar rešenja koja potpomažu brže savladavanje nastavnog gradiva. Neke od važnijih dostupnih opcija su sledeće: (1) mogućnost prevođenja na maternji jezik u učeniku izgrađuje sigurnost u pravilno usvajanje jezičke građe i ostavlja učenika u njegovoj komfornoj zoni sve do trenutka kada mu maternji jezik više neće biti potreban za dalji razvoj jezičke kompetencije na stranom jeziku. (2) Pokretanjem audio i video zapisa učenik u ruke dobija proveren i tematski formulisan obrazac

jezičkog uzorka na stranom jeziku koji mu pomaže u autentičnoj percepciji intonacije, naglaska, stila i drugih specifičnih karakteristika jezičkog izraza na stranom jeziku. (3) Panel za pomoć služi za brzu asistenciju u slučaju da je učenik usled nekog stručno-jezičkog ili tehničkog problema ograničen u daljem razvoju svoje jezičke kompetencije i ima potrebu za brzo otklanjanje prepreka. (4) Mogućnost surfovanja po zadacima i rešenjima pruža potpunu slobodu učeniku da svojim razvojem samostalno upravlja, u skladu sa svojim mogućnostima, tempom učenja i motivacijom. (5) Snimanje i ocenjivanje izgovora uz pomoć mikrofona je opcija koja je ponuđena učenicima upravo kroz razvoj digitalnih tehnologija i predstavlja novitet u metodologiji učenja stranih jezika. Na ovaj način, učenik i bez mentorske podrške nastavnika, u stanju je da vrši evaluaciju svog razvoja u sticanju jezičke kompetencije na stranom jeziku. (6) Slična opcija je i video prikaz usta i usana preko kamere dok se izgovaraju reči na datom jeziku, čime se učenik i vizualno upoznaje sa fiziološkom slikom artikulacionog aparata i imitiranjem pravilnih uzoraka dolazi do željenog efekta i pravilnog izgovora.

Tipovi zadataka koji se primenjuju u onlajn okruženju su raznovrsni i neograničeni. Navešćemo nekoliko tipova zadataka. Tip zadataka u kojem se vrši slušanje uzorka i memorisanje reči i rečenica je tipičan za klasičnu nastavu stranih jezika, međutim, u okviru onlajn okruženja ovaj tip zadatka je jednostavniji u primeni, nudi korisniku mogućnost izbora iz veće baze uzoraka, brže pretraživanje uzoraka i motivira ga da kroz igru i zabavu uči i memoriše jezičke obrasce. Sličan je tip zadatka kod kojeg se vrši prevođenje reči i rečenica. Prevođenje uzorka je jedan od najstarijih metodoloških alata u sticanju jezičke kompetencije na stranom jeziku. Ipak, u onlajn i digitalnom okruženju, operacije prevođenja su potpomognute raznim dodatnim elementima, kao što su prevođilačke baze, onlajn rečnici, internet linkovi ka ilustracijama uzorka, itd. Tip zadatka u kojem se unose reči koje nedostaju je jednostavniji za primenu, omogućene su momentalne popravke i momentalna procena ispravnosti, odnosno tačno-

sti izvršene operacije. Na taj način učenik još kroz rešavanje ovog tipa zadatka dobija korekcije od strane sistema i kroz uočavanje sopstvenih grešaka izgrađuje u sebi motivisanost za postizanje ispravnog jezičkog izraza, ali ujedno i otpornost na strah od grešaka i pogrešne primene jezičkog uzorka. Tip zadatka kod kojeg se uređuje red reči u rečenici na sličan način utiče na motivisanost i razvoj učeničke kompetencije, jer kroz momentalnu asistenciju i korekciju eventualnih grešaka učenik u sebi podstiče naklonost ka rešavanju svih izazova koji su vezani za postizanje ispravnog jezičkog izraza na stranom jeziku. Zadaci kao što su izgovaranje ili upisivanje iste reči ili rečenice nakon što je saslušan uzorak, kao i snimanje izgovorene reči ili rečenice uz pomoć mikrofona i njihovo ponovno slušanje, predstavljaju karakteristična rešenja koja su ponuđena učenicima upravo razvojem digitalnih tehnologija i postavljanjem učenja stranih jezika u onlajn okruženje. Naime, kod ovog i sličnih tipova zadataka se u najvećoj meri mogu primetiti sve one prednosti koje nudi onlajn nastava. Iako se ovi tipovi zadataka primenjuju i u klasičnoj nastavi jezika, onlajn okruženje podiže njihovu efikasnost na jedan viši nivo. Na kraju, ne sme se zaboraviti ni to da momentalna asistencija, ispravke grešaka, široka paleta primenljivih uzoraka, pružaju učeniku neprekidan monitoring njegovog napretka, kojim on samostalno upravlja.

Iz ovog teksta se vidi da su mogućnosti onlajn nastave neograničene. Učenje u onlajn okruženju nezadugo će preuzeti glavnu ulogu u obrazovanju. Predstavlja prirodni razvoj metodoloških rešenja u školskom obrazovanju koji se ne može i ne treba zaustavljati. Zadatak savremenih stručnjaka je da uspešno implementiraju onlajn nastavu u svakodnevno školsko obrazovanje, da je unaprede i pripreme škole i učenike za izazove 21. veka.

BIBLIOGRAFIJA

- BÁRDOS Jenő, 2005: *Élő nyelvtanítás-történet*. Nemzeti Tankönyvkiadó: Budapest.
- BARTHA Csilla, 1999: *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó: Budapest.
- GUGA Jelena, 2015: *Digitalno ja: Kako smo postali binarni*. ArtKult: Novi Sad.
- KLEIN Ágnes, 2013: *Utak a kétnyelvűséghez*. Tinta Könyvkiadó: Budapest.
- KÖRÖSI Gábor, ESZTELECKI Péter, 2014: *Újragondolt tanítás, avagy inverz tanítás IKT eszközök segítségével*. Digitális pedagógus konferencia 2014. http://www.eltereader.hu/media/2014/04/Digitalis_pedagogus_konferencia_READER.pdf.
- KURTÁN Zsuzsa, 2001: *Idegen nyelvi tantervek*. Nemzeti Tankönyvkiadó: Budapest.
- NYÍRI Kristóf, 2009: *Virtuális pedagógia – A 21. század tanulási környezete*. <https://www.ofi.hu/tudastar/iskola-informatika/nyiri-kristof-virtualis>.
- SZŰCS Emese Ágnes, 2009: *E-learning a nyelvoktatásban: tanulás management rendszerek online használata és elemzése*. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/90952/Szucs_Emese_3evf_infkonyvtar_lev.pdf;jsessionid=19BB61F8F055D51D69A69F5621EFE512?sequence=1.
- TOČANAC-MILIVOJEV Dušanka, 1997: *Metode u nastavi i učenju stranog jezika*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva: Beograd.

<http://zanza.tv/>.

<http://www.videotantar.hu/>.

RENESANS W POLSCE I NA WĘGRZECH

Dorota Várnai

Polska i Węgry, narody niemal od początku swojego upaństwowionego istnienia związane ze sobą wieloma więzami – politycznymi, kulturalnymi, naukowymi itp. – zajmują w Europie podobne miejsce. Oba państwa leżą w Europie Środkowej, ich powstanie datuje się na mniej więcej ten sam okres, pierwsi władcy obydwu krajów, poprzez przyjęcie chrześcijaństwa u schyłku X wieku, włączyli swe państwa w obieg uniwersalnej kultury, ukształtowanej i dyktowanej przez zachodni świat chrześcijański. Na dodatek oba kraje przez długie wieki sąsiadowały ze sobą. Okoliczności te nie były obojętne z punktu widzenia rozwoju politycznego, społecznego i kulturalnego Polski i Węgier. Miały one niemały wpływ na wiele podobieństw w kształtowaniu się tych dwóch śródokowo-europejskich organizmów państwowych. W dawnej Polsce i na Węgrzech wykształcił się podobny ustrój społeczno-polityczny, w obydwu krajach mamy do czynienia z podobną strukturą społeczną, spotykamy się z podobnymi problemami związanymi z formą państwowości – i w Polsce, i na Węgrzech wykształca się silna warstwa oligarchii magnackiej, ograniczająca władzę królewską, dążąca do umocnienia rządów centralnych.

Należy również wspomnieć o daleko idących podobieństwach w organizacji gospodarczej obu państw. Polska i Węgry były krajami głównie rolniczymi. Wiąże się z tym, w przeciwieństwie do krajów Europy Zachodniej, słaby rozwój miast. Motorem rozwoju staje się szlachta. Mimo zastoju ekonomicznemu między obydwoma krajami, wywiązała się silna działalność handlowa, szczególnie między Polską południową a sąsiadującymi z nią Węgrami północnymi. Kupcy krakowscy prowadzą handel z kupcami miast północno-węgierskich. Przedmiotem stałej wymiany była sól, miedź, cyna, ołów, srebro, złoto, wyroby złotnicze, skóry, sukno,

wino. Z Polski wywożono na Węgry przede wszystkim sól, ołów i sukno. Z Węgier z kolei docierały do Polski szlachetne metale (srebro, złoto), miedź, a z czasem (nasiliło się to głównie za panowania w Polsce Stefana Batorego) jednym z głównych produktów eksportowanych do Polski, stało się wino, słynny węgryz, bez którego polski szlachcic nie mógł się obejść, które wyparło nawet tak bardzo lubiany przez polską szlachtę miód, i o którym wspomina niejeden staropolski poeta. O handlu polsko-węgierskim pisze szczegółowo Krysztyna Pieradzka w pracy pt. „Handel Krakowa z Węgrami w XVI wieku”, która jest kontynuacją dzieła prof. J. Dąbrowskiego: „Kraków a Węgry w wiekach średnich”.

Wiek XV i XVI to wiek wielu wojen. Dla Polski to wojny zwycięskie; Polska zdobywa na wschodzie nowe tereny. Walki Węgrów z Turkami nie zawsze przynoszą zwycięstwo. Słynny król Maciej Korwin powiększa królestwo węgierskie o ogromne obszary, zajmując Czechy, Śląsk oraz Wiedeń, przesuwając dzięki swym podbojom granice Węgier aż do Adriatyku. Czasy Macieja Korwina to z pewnością najświetniejszy okres w historii Węgier, a także w rozwoju kultury tego kraju.

Należałoby wspomnieć jeszcze o pewnym zjawisku, charakteryzującym i określającym świadomość narodową Polaków i Węgrów w tym czasie. Już średniowieczni kronikarze, piszący o dawnych dziejach, wywodzą naród polski i węgierski od dawnych starożytnych rodów - Polacy są potomkami Sarmatów, Węgrzy to potomkowie bitnych Hunów podbijających Europę. Ta świadomość dawnego pochodzenia w wielkim stopniu określiła (szczególnie można to stwierdzić w przypadku polskiej szlachty) wysoką ocenę własnego narodu, czyli tego stanu, który wówczas tworzył trzon państwa - stanu szlacheckiego, czego skutkiem - jak się okazało później - była anarchia, prowadząca do upadku Rzeczypospolitej. Również z tej świadomości wielkości narodu wyrosło przeświadczenie o wielkiej misji dziejowej Polski i Węgier. Węgry, zagrożone wciąż przez Turków, już w XV wieku uważane były za *antemurale christianitatis* - przedmurze

chrześcijaństwa. Tym przedmurzem chrześcijaństwa stała się również Polska, choć nieco później, w XVII wieku. Wiedziony tą ideą Jan III Sobieski włączył się w 1683 roku do antytureckiej ofensywy habsbursko-węgierskiej, wynikiem czego było wyzwolenie spod panowania tureckiego Wiednia, a także niektórych miast węgierskich; Sobieski zasłynął między innymi jako zwycięzca pod Parkanami.

Mówiąc o licznych podobieństwach w rozwoju Polski i Węgier, nie możemy pominąć kultury. Pod względem rozwoju kulturalnego oba kraje kroczyły podobnym szlakiem, wytyczonym wspólnym źródłem, do którego sięgnął zarówno pierwszy władca Polski, Mieszko I, jak i pierwszy król Węgier, Stefan Święty, dzięki czemu obydwa kraje włączyły się w krąg tej samej zachodniej kultury chrześcijańskiej. Tak więc późniejszy rozwój kultury, nauki i sztuki w okresie renesansu w obydwu krajach również poszedł podobnym torem, czerpiąc z tych samych źródeł europejskich (głównie włoskich, chociaż nie tylko), ale i sięgając do bliższych, wzajemnych wzorów.

Mówiąc o podobnych tendencjach w rozwoju kultury, należy jednak stwierdzić, iż istnieją także i pewne odrębności, wynikające z niektórych rozbieżnych uwarunkowań wewnętrznych, szczególnych i charakterystycznych wyłącznie dla Polski czy Węgier.

Poniżej zarysujemy podłoże historyczne renesansu w Polsce i na Węgrzech. W stosunku do Europy Zachodniej Polska i Węgry wykazują znaczne opóźnienie. Wskutek tego, że obydwa kraje ukształtowały się później niż pozostałe państwa zachodnie, rozwój piśmiennictwa i kultury również rozpoczyna się z opóźnieniem. W ten sposób i tendencje renesansowe docierają tu dopiero w drugiej połowie XV wieku.

Jak już wyżej wspomnieliśmy, w Polsce rola miast w życiu kraju, w tworzeniu kultury nie była tak znaczna, jak w państwach zachodnich. Nie można mówić (podobnie jak na Węgrzech) o silnym, prężnym mieszczaństwie w XV wieku. Jego rolę przejęła w Rzeczypospolitej szlachta, głównie szlachta średnia, która brała udział w kształtowaniu procesów spo-

lęcznych, politycznych i kulturalnych, i która wspierała centralistyczne dążenia władzy królewskiej, wynosząc z tego polityczne korzyści. Z tego zjawiska zrodziła się specyficzna polska demokracja, na której czele stał król, którego władza jednak ograniczona była przez sejm, czyli przedstawicielstwo szlachty. Były to początki „złotej wolności”.

Do przemian kulturowych, do wykształcenia się nowej kultury renesansowej w Polsce, podobnie zresztą jak i na Węgrzech, w dużym stopniu przyczyniły się przede wszystkim kontakty polsko-włoskie. Nie będziemy ich tu szczegółowo wymieniać, ograniczymy się do zarysowania najważniejszych momentów.

Związki między Polakami i Włochami sięgają początków XV wieku. Pojawieniu się humanizmu nad Wisłą sprzyjały z całą pewnością wędrówki humanistów. Należy tu wymienić Kallimacha - Filipa Buonaccorsiego i Konrada Celtisa. Odwiedzili oni nie tylko Polskę, przebywali także i na Węgrzech, gdzie również przyczynili się do kształtowania humanistycznej świadomości tamtejszych pisarzy. Celtis na przykład założył w Krakowie *Sodalitas Litteraria Vistulana* (*Nadwiślańskie Towarzystwo Literackie*) i podobne towarzystwo w Budzie (*Sodalitas Litteraria Danubiana*). Kallimach, uciekając z Rzymu przed pościgiem papieskim, znalazł schronienie w Polsce, znanej z tolerancji religijnej. Tu związał się z dworem arcybiskupa lwowskiego Grzegorza z Sanoka, którego później - w napisanym przez siebie życiorysie arcybiskupa (*Vita et mores Gregorii Sanocei - Życie i obyczaje Grzegorza z Sanoka*, 1476) opiewał jako wybitnego polskiego humanistę, pisał o nim, że wykształcił wokół siebie jeden z pierwszych renesansowych dworów w Polsce. Ten sam Grzegorz z Sanoka, podobnie jak Kallimach, znalazł się (tyle że wcześniej) na Węgrzech, na dworze przyszłego arcybiskupa ostrzyhomskiego, Jánoša Vitéza, kanclerza wybitnego węgierskiego wodza, Jana Hunyadięgo.

Równie ważne dla rozwoju tendencji renesansowych w Polsce były wyjazdy Polaków do Włoch. W drugiej połowie XV wieku byli we Włoszech między innymi: Jan Długosz, Jan

z Ludziska, Piotr Gaszowiec. Inne ważne polskie osobistości bywające we Włoszech, związane z ideą koncyliaryzmu, przedstawiciele nowej myśli politycznej, odrzucający zasady wyższości soboru to Paweł Włodkowiec, Mikołaj Lasocki (przebywający również na Węgrzech, wychowawca Janusa Pannoniusa, pierwszego wielkiego poety węgierskiego renesansu), Zbigniew Oleśnicki czy wreszcie Jan Ostroróg, który najpełniej wyraził idee prymatu władzy świeckiej nad Kościołem w *Monumentum ... pro Reipublicae ordinatione ... (Memoriał o uporządkowaniu Rzeczypospolitej)*.

Tendencje te znalazły realizację za czasów panowania Kazimierza Jagiellończyka. Poprzez wprowadzenie dwuizbowego parlamentu państwo polskie zostało oparte na średniej szlachcie, przeciwstawiając się w ten sposób magnaterii i duchowieństwu. Nie był to koniec starań o zdobycie hegemonii w kraju. W XVI wieku zaostrzył się konflikt między średnią szlachtą a oligarchią magnacką. Objawił się on pod postacią ruchu egzekucyjnego średniej szlachty. Osiągnął nawet pewne sukcesy; po sejmach w latach 1562/63 i 1563/64 magnaci zaczęli zwracać królewskorzeczy, czyli dobra otrzymane od króla, niemniej jednak egzekwowanie tych dóbr nigdy nie zostało zakończone, a w wieku XVII magnateria zdobyła sobie jednoznaczna hegemonię.

W XVI wieku znaczną rolę w kształtowaniu kultury polskiej odegrała reformacja, której echa bardzo szybko dotarły do Polski. Co prawda w 1520 roku wydano dwa edykty zabraniające przywożenia dzieł Lutera, jednak w tym okresie Polska była najbardziej tolerancyjnym krajem w Europie i wielu innowierców znajdowało tu schronienie. Ze względu na wielką niechęć Zygmunta Starego - panującego od 1506 roku - do nowej wiary ekspansja reformacji w Polsce nastąpiła dopiero po jego śmierci, po roku 1548. Innowiercy odegrali istotną rolę w szerzeniu i rozwoju kultury polskiej, a także w rozwoju języka narodowego, dzięki niezwykle aktywnej działalności kulturalnej: zakładali szkoły, drukarnie, prowadzili bogatą działalność wydawniczą, dokonali całego szeregu przekładów na język polski itd. Przedstawiciele najbar-

dziej radykalnego społecznie nurtu, arianie, mimo tolerancji panującej w Polsce, edyktem z 1658 roku zostali pozbawieni swoich majątków i wygnani z Polski. Wielu z nich osiedliło się w Niderlandach, a wielu w węgierskim Siedmiogrodzie, gdzie dalej prowadzili owocną działalność kulturalną, włączając się w krąg piśmiennictwa zachodnioeuropejskiego.

W celu przeciwdziałania reformacji stopniowo wyłania się inny ruch, który odcisnął swoje piętno na kulturze polskiej, a mianowicie kontrreformacja. Ojciec kontrreformacji w Polsce, biskup Stanisław Hozjusz, w 1564 roku sprowadził do Polski zakon jezuitów. Jezuici prowadzili szeroko zakrojoną działalność kulturalną i oświatową w celu dostosowania dorobku renesansowego do ideologii katolickiej (zakładanie szkół, dostępnych nie tylko dla młodzieży szlacheckiej, teatr szkolny, tłumaczenia Biblii itd.). Dodajmy, że ta początkowo pozytywna, działalność jezuitów, którzy z czasem stali się głównym narzędziem kontrreformacji, przyczyniła się później, u schyłku XVII wieku, do powstawania na szeroką skalę mało wartościowej literatury dewocyjnej, przy jednoczesnym niedopuszczaniu do czytelników (cenzura, brak druku itp.) literatury reprezentującej wysokie wartości artystyczne, lecz niekoniecznie zgodnej w swej wymowie z duchem kontrreformacji, co doprowadziło do znacznego obniżenia poziomu kultury w Polsce.

Renesans na Węgrzech, podobnie jak w Polsce zaczął się kształtować w drugiej połowie XV stulecia i trwał do końca XVI wieku. Wiek XVI, na który przypada rozkwit węgierskiej kultury renesansowej to okres szczególnie tragiczny w historii tego kraju, wtedy bowiem Węgry na długie wieki zostają rozdarte na trzy części, podobnie jak o dwa stulecia później Polska zostaje podzielona przez trzy mocarstwa europejskie.

Na Węgrzech, tak jak i w Polsce, w drugiej połowie XV wieku brak dobrze rozwijających się miast, brak silnego mieszczaństwa, które mogłoby przejąć zadanie kształtowania życia społeczno-politycznego i kulturalnego. Rola ta i tu przypada stanowi szlacheckiemu. Tendencje renesansowe znajdują odgłos przede wszystkim na dworze króla Macieja

Korwina (1458-1490). W tym czasie Węgry stały przed podobnymi problemami politycznymi, jak Polska. Maciej, opierając się na średniej szlachcie przeciw oligarchii magnackiej, zorganizował silne państwo, które skutecznie odpierało ataki tureckie, ale i rozprzestrzeniało się w różnych kierunkach. Od 1485 roku nawet siedzibą królewską stał się Wiedeń – *Vienna Pannoniae*.

Maciej, w celu stworzenia silnej administracji państwowej, która służyłaby centralnej władzy króla i pohamowałaby anarchię magnacką, skupił na swoim dworze wielu humanistów, wykształconych na różnych uniwersytetach europejskich. Takie humanistyczne kancelarie powstawały jeszcze przed jego panowaniem. Na przykład na dworze królewskim (w okresie panowania polskiego króla Władysława Warneńczyka – I. Ulászló) w Budzie działała kancelaria prowadzona przez Piera Paola Vergeria (1370-1444), którego nazwano „ojcem humanizmu węgierskiego” (ŚLASKI 1968: 174) ze względu na rolę, jaką odegrał w zaszczepianiu nowych prądów na terenie węgierskim. Znalazł się tu przybyły razem z Warneńczykiem przysły arcybiskup lwowski Grzegorz z Sanoka (Sanoki Gergely), który po klęsce pod Warną związał się na jakiś czas z jednym z wybitnych prekursorów humanizmu na Węgrzech, późniejszym kanclerzem, Jánosem Vitézem.

W owym czasie coraz większa liczba Węgrów udaje się na studia do Włoch: głównie do Padwy i Bolonii, a także do różnych szkół prywatnych, z których najchętniej wybierali szkołę Guarina da Verony w Ferrarze. Poza uniwersytetami włoskimi, wśród studentów węgierskich cieszył się popularnością również uniwersytet wiedeński, a także Akademia Krakowska, gdzie często stanowili jedną czwartą liczby wszystkich studentów. W latach 1487-1494 na przykład w księgach Akademii Krakowskiej zapisanych było czterystu dwóch Węgrów (FELCZAK 1979: 24).

Humanistyczne promieniowanie dworu Macieja Korwina spotęgowało się po roku 1476, kiedy drugą żoną króla została księżniczka neapolitańska, Beatrice (Beatrix). Dzięki temu Węgry jako pierwsze w Europie Środkowej przejęły kulturę

renesansową. Wraz z Beatrix na dwór w Budzie i Wyszegradzie przybyli włoscy artyści, architekci, rzeźbiarze, malarze, duchowni i naukowcy, między innymi można tu wymienić takie nazwiska, jak Mantegna, Filippino Lippi, Botticelli. Z Florencji i innych miast włoskich przywożono na dwór królewski ogromną ilość kodeksów, dzięki czemu powstała słynna humanistyczna biblioteka Macieja: *Bibliotheca Corviniana*, licząca ponad trzy tysiące dzieł, obejmujących niemal wszystkie dziedziny ówczesnej nauki.

Podobnym centrum kultury renesansowej w Polsce stał się, co prawda o pół wieku później, krakowski Wawel, dwór Zygmunta Starego, którego włoska małżonka, Bona Sforza, podobnie jak Beatrix skupiła wokół siebie wybitnych artystów włoskich.

Trzeba powiedzieć, że po śmierci Macieja, dwór królewski przestał być prężnym ośrodkiem kultury renesansowej. Rolę tę wprawdzie przejęli wykształceni we Włoszech biskupi, duchowni, arystokraci, ale rozwój kultury renesansowej na Węgrzech stracił już na swym początkowym rozmachu.

Śmierć Macieja zapoczątkowała stopniowy upadek wielkości Węgier. Na tronie zasiedli Jagiellonowie: Władysław Jagiellończyk (zwany przez Węgrów Dobzse (Dobrze) László – II. Ulászló) oraz Ludwik Jagiellończyk (II. Lajos), którzy nie przynieśli Węgrom wiele dobrego. Niezainteresowani sprawami tego kraju doprowadzili do upadku gospodarczego Węgier i zahamowania rozwoju kultury. Oligarchia magnacka zdobyła wreszcie hegemonię w kraju, o którą od dawna walczyła. Mieszczaństwo nie miało możliwości zdobycia silniejszej pozycji, wzrosły ciężary chłopstwa, co doprowadziło w 1514 roku do krwawo stłumionego powstania chłopskiego pod dowództwem Györgya Dózsy. Skutki tych wydarzeń były jeszcze tragiczniejsze. W 1526 roku w bitwie z Turkami pod Mohaczem Węgrzy ponieśli sromotną klęskę, która wynikała między innymi z braku poparcia szlachty przez szerokie masy chłopskie oraz w wyniku wewnętrznych przeciwnieństw. Podczas tej bitwy zginął także Ludwik II Jagiellończyk.

Po tej tragicznej bitwie następuje piętnaście lat anarchii. Po śmierci króla władza centralna całkowicie upadła, a oligarchia magnacka oraz średnia szlachta wdała się w bratobójczą, krwawą walkę o zdobycie tronu. Obydwa obozy koronowały swojego pretendenta na króla (możnowładztwo Ferdynanda Habsburga, a średnia szlachta wojewodę siedmiogrodzkiego, Jánoša Zápolyę). Po śmierci Jánoša I w 1541 roku walka o władzę toczyła się w dalszym ciągu, co wykorzystała Turcja, zajmując bez walk Budę.

Ten okres anarchii między 1526 a 1541 rokiem, mimo całego swojego tragizmu, sprzyjał rozwojowi kultury renesansowej, rozprzestrzenianiu się idei humanizmu oraz reformacji. Wraz z reformacją pojawia się piśmiennictwo w języku węgierskim. Wykształca się nowa warstwa arystokracji, już renesansowej, zajmująca się sztuką i kulturą. Na terenach odległych od walk buduje się piękne renesansowe zamki, na przykład zamek Perényich, słynnych mecenasów sztuki, w Sárospatak. (Warto przypomnieć, że później właśnie w bibliotece sarospatackiej przechowywano polską *Biblię królowej Zofii*.) Tutaj też spędził jakiś czas Paweł z Krosna, czego ślady można odnaleźć w jego poezji.

Ciekawym, aczkolwiek dziwnym i trudno zrozumiałym zjawiskiem jest, iż jednocześnie z tworzeniem nowej kultury, w wyniku coraz intensywniejszej działalności zwolenników reformacji, a także zataczającej coraz szersze kręgi okupacji tureckiej, uległa zniszczeniu większość pozostałości po kulturze średniowiecznej, skutkiem czego jest niezwykle mała ilość zabytków kultury i literatury średniowiecznej na Węgrzech.

Po 1541 roku kultura węgierska znalazła się w szczególnej sytuacji. Kraj podzielony został na trzy części. Środkową część kraju, z Budą, na półtora wieku zajęli Turcy. Zachodnie i północne części państwa dostały się pod władzę Habsburgów, którzy przez niemal czterysta lat zasiadali na tronie węgierskim. Centrum administracyjnym i kulturalnym tego obszaru był Presburg (Pozsony, dzisiejsza Bratysława). Leżące na wschodzie Księstwo Siedmiogrodzkie natomiast dostało

się pod protektorat turecki. Niemniej jednak uzyskało autonomię, dzięki czemu Siedmiogród miał możliwości swobodniejszego rozwoju i stał się twierdzą węgierskiej kultury.

Napięta sytuacja społeczna oraz walki polityczne sprzyjały szerzeniu się reformacji na Węgrzech. Różne warstwy społeczne widziały w reformacji rozmaite możliwości: dla arystokracji otworzyła się możliwość sekularyzacji majątków kościelnych; w szlachcie reformacja obudziła aspiracje narodowościowe; katolicy widzieli w niej narzędzie walki przeciw Habsburgom. W wyniku różnych interesów, dla których przyjmowano idee reformacji, na Węgrzech rozpowszechniły się rozmaite jej nurty. Najpowszechniejszym z nich stał się kalwinizm, który do XVII wieku zdobył sobie większość nawet na terenach zajętych przez Turcję.

Podobnie jak w Polsce, ruch reformacyjny obudził szeroką działalność kulturalną i szkolną. Tworzono nowe szkoły, w których uczyła się nie tylko szlachta i bogate mieszczaństwo, ale i przedstawiciele najszerszych mas społecznych. Dzięki mecenatowi bogatych mieszczan i magnatów powstały szkoły wyższe (np. w Debreczynie, w Sárospatak czy w Kolozsvárze), które stały się ważnymi ośrodkami węgierskiej kultury. Uniwersytetu natomiast wtedy jeszcze nie udało się założyć (krótko tylko działał uniwersytet w Budzie i Presburgu), tak więc studenci węgierscy udawali się na studia do Wiednia, Krakowa, Padwy, a także do Wittenbergi. Skutki reformacji dały się odczuć również w dziedzinie druku – od 1530 roku w wielu miastach węgierskich zaczęły powstawać drukarnie. Tu musimy zaznaczyć, że do rozwoju piśmiennictwa węgierskiego w niemałym stopniu przyczyniły się drukarnie polskie. Rozszerzenie szkolnictwa na szerokie masy społeczeństwa, rozwój druku, mecenat magnatów, wszystko to wpłynęło na prężniejszy rozwój piśmiennictwa na Węgrzech, na rozwój literatury tworzonej już w języku węgierskim i na rozkwit renesansu.

BIBLIOGRAFIA

- FELCZAK Waław, FISCHIGER Andrzej, 1979: *Polska – Tysiąc lat przyjaźni – Węgry*. Budapest: Corvina, Warszawa KAW.
- KUMANIECKI Kazimierz, 1953: *Twórczość poetycka Filipa Kalimacha*. Warszawa.
- PIERADZKA Krystyna, 1968: *Handel Krakowa z Węgrami w XVI w.* Biblioteka Krakowska, 87.
- ŚLASKI Jan, 1968: *Z dziejów związków kulturalnych i literackich między Polską a Węgrami w dobie Renesansu. Kultura i literatura dawnej Polski. Studia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

PREBACIVANJE KODOVA U DJELU
„AZ TÖRÖK ÁFIUM ELLEN VALÓ ORVOSSÁG”
(‘LIJEK PROTIV TURSKOGA OPIJUMA’)
NIKOLE ZRINSKOG

Vig István

1. Prebacivanjem kodova bavi se već desetljećima sociolingvistika i jezična kontaktologija. Prva sastavnica izraza, kod, u značenju ‘jezik’, nije sretan naziv: na to je upozorila i Maria Luisa Altieri Biagi. Ona je mišljenja da se tumačenje jezika kao koda može prihvatiti samo u metaforičnom značenju. Kodovi se obilježavaju nastankom uzajamne i jednoznačne veze između elemenata dvaju većina u kojoj prisustvo jednoga elementa isključuje sve ostale elemente. Jezik sličí kodu samo u smislu nastanke veze između većine označitelja odnosno označenika. Budući da jezični znak može imati više od jednog denotata, ne ostvaruje se jednačenje znakova dviju većina. Osim toga, mogu se denotati i preklapati i ta činjenica proturječi „klasičnom“ određivanju kodova (ALTIERI BIAGI 1985: 192-195). Usprkos tim primjedbama, izraz *prebacivanje kodova* ustalio se u stručnoj literaturi.

1.1. Poznato je više određivanja prebacivanja kodova u literaturi. Nije naša namjera predstaviti cijelu povijest problematike, ali valja citirati neka mišljenja koja mogu ilustrirati promjene koje su nastale u definiciji.

1.1.1. Prema prvom Haugenovu određivanju iz 1956. godine *prebacivanje kodova* pojavljuje se kada bilingvalni govornik preuzima sasvim neprilagođenu riječ iz drugog jezika u prvi.¹ Kao što se vidi, ta se definicija ograničava samo na riječi i ne uzima u obzir druge sastavnice jezika.

¹ „[Code switching] occurs when a bilingual introduces a completely unassimilated word from another language into his speech.” (citiran u PÜTZ 1993: 181)

1.1.2. Martin Pütz, koji je već mogao uzeti u obzir širu stručnu literaturu, izražava se ovako: „Prebacivanje kodova je funkcionalna uporaba dvaju ili više jezika u društvenim situacijama, odnosno u interakcijskoj komunikaciji (razgovoru). Pojave se prebacivanja kodova u njihovim društvenim i jezičnim/formalnim manifestacijama mogu poistovjetiti na razini diskursa, rečenice, fraze ili riječi.“²

1.1.3. Prema trećoj i najširoj definiciji, prebacivanje je kodova zamjena između dvaju jezika; izmjena više jezika sa strane bilingvalnih, odnosno višejezičnih govornika u toku određenog govorenja (BUßMANN 2002: 139).

Mnogobrojni autori smatraju da okvir prebacivanja kodova čine izjave/govorni činovi (KISS 1995: 210; ADAMS 2003: 19; MORENO FERNÁNDEZ 2005: 259; LÓPEZ MORALES 2003: 190).

1.2. Obično se razlikuju dva tipa prebacivanja kodova: unutarečenični i međurečenični. U prvom se slučaju uvode u rečenicu prvenstveno leksički elementi drugoga jezika. U drugom slučaju dolazi do prebacivanja kodova na granici rečenica, to znači prelazanje na rečenicu/rečenice drugoga jezika (PÜTZ 1993: 183-184; KISS 1995: 210; BUßMANN 2002: 139; BENÓ 2008: 46-50).

1.3. Mnogobrojna utvrđivanja s obzirom na gramatički aspekt prebacivanja kodova, tj. na kojim je mjestima rečenice moguće prebacivanje kodova, a na kojim je to nemoguće, modicifirala su kasnija istraživanja (usp. PÜTZ 1993: bilj. 4., 188; LÓPEZ MORÁLES 2003: 195-196; KÄMMERER 2006: 19-21) koja tu ne možemo prikazati. Među jezicima koji se upotrebljavaju u prebacivanju kodova postoji različit odnos. Stručna literatura razlikuje bazni jezik (jezik matrice) i uklopljeni je-

² „Code-switching verweist generell auf den alternierenden, funktionalen Gebrauch zweier oder mehrerer Sprachen in sozialen Situation bzw. interaktionaler Kommunikation (Konversation). CS-Erscheinungen lassen sich in ihrer sozialen und linguistisch/formalen Manifestierung auf Diskursebene, Satzebene, Phrasenebene oder Wortebenen identifizieren.“ (PÜTZ 1993: 184)

zik. Prvi stvara morfosintaktički okvir izjave i time određuje redosljed sastavnica rečenice odnosno morfema. Uklopljeni jezik uvrštava se u bazni jezik. Odnos između baznog odnosno uklopljenoga jezika može se promijeniti tako da i bazni jezik postaje uklopljeni jezik i obrnuto, uklopljeni jezik pretvara se u bazni jezik (RIEHL 2004: 22; BENÓ 2008: 45).

1.4. Za našu temu važno je prikazati mišljenja o funkcijama prebacivanja kodova. Neki smatraju da se one podudaraju s funkcijama koje je utvrdio Roman Jakobson. Tijekom prebacivanja kodova stupaju u prvi plan konativne, ekspresivne i fatične funkcije jezika, ali u određenim slučajevima i metalingvistična i poetska funkcija dobijaju ulogu (APPEL/MUYSKEN 1986 citiran u LÓPEZ MORALES 2003: 197). Želimo primijetiti da su neki elementi Jakobsonove klasifikacije (npr. referencijalni, ekspresivni, poetski) zbirni pojmovi koji sadržavaju mnogobrojne pojave.

Iz perspektive strategije diskursa – na osnovi Jakobsonove klasifikacije – odvojene su sljedeće funkcije: referencijalna, direktivna, ekspresivna, fatička, poetska funkcija i funkcija označavanja identiteta. Zadnji se odnosi na identitet (kod/ jezik) od „mi“ odnosno „oni“. Kod „mi“ upotrebljava se za izražavanje poziva, sudjelovanja, osobnog mišljenja, dok kod „oni“ ima objektivnu narav i označuje udaljenost prema događajima i rečenima (RIEHL 2004: 24-25). Nemamo mjesta za detaljno prikazivanje funkcija strategije diskursa, ali treba istaknuti da Riehl interpretira prebacivanje kodova u najširem smislu, a ne kao prijelaz s jednog jezika na drugi u govornom činu bilingvalnih govornika.

1.5. Istraživanja o prebacivanju kodova karakterizirana su činjenicom da imaju sinkronijski karakter i prvobitno se bave spontanim govornim činovima useljenika, a rezultati se temelje na analizi karakteristika individualne uporabe jezika.

2. Valja istaknuti da prebacivanje kodova nije suvremena pojava. To je stara jezična pojava o kojoj svjedoče mnogobrojni dokumenti iz antike. Činjenica da se istraživanje prebacivanja kodova ograničilo osobito na opis jezičnog ponašanja u kontaktnim situacijama sadašnjice sve do nedavne prošlosti,

posljedica je jednostranog pristupa analizi prebacivanja kodova (KÄMMERER 2006: 34). I prebacivanje kodova u prošlosti može se istraživati suvremenim lingvističkim metodama (KÄMMERER 2006: 33). Posljednjih se godina povećao broj radova koji pomoću tih metoda analiziraju različite aspekte prebacivanja kodova u antici (BERSCHIN 1988; WENSKUS 1995, 1996; SWAIN 2002; ADAMS 2003; DUBUISSON 2005, itd.).

Prebacivanje kodova srednjeg odnosno novog doba najlakše se istražuje u jezičnim parovima koje čine latinski odnosno bilo koji tzv. vulgarni jezik. I na tom su području objelodanjene mnogobrojne analize koje su primijenile suvremena gledišta (usp. bez cijelosti BOER 1996; WRIGHT 1999, 2000, 2001; SCHENDL 2000; PAHTA 2003; McLELLAND 2004, itd.).

Usprkos tome da su temeljni čimbenici prebacivanja kodova slični u prošlosti i sadašnjosti, ipak postoje među njima i razlike koji pružaju korisne prilike i za analizu suvremenih prebacivanja kodova. Prebacivanje kodova u srednjem i novom vijeku karakteriziran je time da u kontakt ne stupaju dva nacionalna jezika. Latinski kao učeni strani jezik nalazi se u kontaktu s takozvanim vulgarnim jezikom koji je materinski jezik govornika; govornici nisu useljenici; u tekstovima srednjeg i novog vijeka poticanje na prebacivanje kodova proizlazi iz ekskluzivne komunikacijske situacije obrazovane elite (KÄMMERER 2006: 35).

2.1. Ciljevi istraživanja ovise u znatnoj mjeri o tipu tekstova. Propovijedi srednjeg i novog vijeka osobito su bliske razgovornom jeziku i stupanj originalnosti prebacivanja kodova u njima jest visok. Iz toga slijedi da tekstovi koji sadržavaju prebacivanje kodova vrlo su korisni za jezikoslovlje (KÄMMERER 2006: 34). S druge strane, istraživanje privatnih pisama Cicerona koji svjesno upotrebljava prebacivanje kodova osobito je pogodno za utvrđivanje funkcije i motivacije prebacivanja kodova (ADAMS 2003: 298), itd.

2.2. Prebacivanje kodova u govornim činovima odnosno pisanim tekstovima pokazuje značajne razlike. Govor karak-

teriziraju obilježja spontanosti, kao što su zapinjanje, brisanje, ponovljeno započinjanje, promjena teme, itd. S druge strane, pisani je tekst uvijek promišljen, svjesno sastavljen, čak i u onim beletrističkim tekstovima koji pokazuju privid spontanosti. Dobro to prikazuju utvrđivanja engleskog klasičara J. N. Adamsa koja se odnose na prebacivanje kodova na antičkim natpisima. Pri nastajanju natpisa svjesnost je igrala odlučujuću funkciju koja je isključila spontano prebacivanje kodova, karakteristično za govor. Nastajanje je natpisa zahtijevalo najmanje tri osobe: naručitelja, pisara koji je formulirao tekst i rezbara. Ta je činjenica isključila spontanost te ukoliko je došlo do prebacivanja kodova, to je bilo svjesno učinjeno (ADAMS 2003: 298-299). I ta konstatacija potvrđuje gore izraženo da istraživanje prebacivanje kodova u pisanim tekstovima može doprijeti i analizama prijelaza s jednog jezika na drugi u sinkroniji.

3. U ovom članku analizirat ćemo prebacivanje kodova u djelu „Az török áfium ellen való orvosság” (Lijek protiv turskoga opijuma) Nikole Zrinskog. Izabrali smo tekst iz više razloga: a) autor je plurilingvalan; b) djelo je izrađen kao traktat; c) on je za razliku od drugih traktata napisano s namjerom za proširivanje (KULCSÁR 2004: 8, 42-43). Na temelju tih činjenica bilo je za očekivati da u vezi s prebacivanjem kodova može doći do utvrđivanja glede autora i čitatelja. Naš članak ima dva cilja. Prvi je opisati jezičnu stranu prebacivanja kodova što uzima u obzir pojave i unutar i izvan rečenice. Drugi je utvrditi funkcije prebacivanja kodova.

Za prikazivanje unutarrečenična prebacivanja kodova nisu uzete u obzir latinske imenice kojima su dodani mađarski aglutinacijski završeci odnosno glagoli koji su deklinirani mađarskim završecima. Razlog toga je u tome da se ne može utvrditi pripadaju li strane riječi teksta idiolektu Zrinskoga i ovako kao individualne riječi uvrštavaju li se u pojavu prebacivanja kodova ili su se upotrebljavale obično u mađarskom jeziku tog razdoblja. Dotična američka stručna literatura koja u sličnim slučajevima govori o posuđivanju odnosno o prigodnom posuđivanju već je temeljito opovrgnuta s čime se potpuno slažemo (usp. PÜTZ 1993: 185-193).

4. Bazni je jezik djela mađarski, a kao uklopljeni jezik dolazi latinski i u jednom slučaju talijanski.

4.1. Zavisne rečenice

4.1.1. Supstitut dopune u akuzativu³

a. „azt tartják a mi' magyarink,⁴ *non bene de toto libertas venditur auro.*“ (5471-5478)

b. „Azt mondgyák,⁵ *pecunia est nervus belli...*“ (5508-5509)

c. „... ha nem tudom, mint kérünk segítséget, azt fogják szóllani felőlünk,⁶ *quaerunt gentem cum qua cadant, s magok közt penig azt, Fatis accede diisque et cole felice, miseros fuge.*“ (5629-5631)

d. „... mert az olasz példa beszéd mondgya⁷: *la forza caga la ragione adosso*, erő ellen erő kell...“⁸ (5596-5597)

Talijanska je rečenica jedini slučaj za prebacivanje kodova na jezik koji nije latinski. Sve se zavisne rečenice priključuju nezavisnim rečenicama bez veznika. To je moguće u mađarskoj sintaksi naročito s obzirom na to da sve zavisne rečenice su citirane poslovice.

4.1.2. Uzročne rečenice⁹

a. „Szántson, vessen, baranállyon, arasson és sok dolgot vigyen véghez a' gazda ember, ha élni akar tselédestül,¹⁰ *nam dii laboribus omnia vendunt...*“ (5041-5042)

b. „Avagy azért, magyarok, evel oltalmazzuk meg magunkat, avagj vitézül hallyunk meg minnyájan, mert¹¹ *non datur medium.*“ (5009-5010)

³ Zavisne rečenice toga tipa dolaze na mjestu dopune u akuzativu i odgovaraju objektnim rečenicama tradicionalnih gramatika (usp. VIG 2008: 287-288). Za hrvatsku terminologiju v. MRAZOVIĆ-VUKADINOVIC (1990).

⁴ Naši Ugri smatraju [da]

⁵ Kaže se [da]

⁶ ako ne znam kako moramo tražiti pomoć kazat će oni o nama

⁷ jer talijanska poslovice kaže

⁸ [‘sila sere na argument’], protiv sile treba sila

⁹ Uzročne rečenice dolaze na mjestu dodataka u rečenici (VIG 2008: 291, 296-297)

¹⁰ Neka seljak ore, sije, brana, žanje i čini mnoge stvari ako hoće živjeti s obiteljjom

¹¹ Ili neka se ovako štitimo, Ugri, ili viteški umremo svi jer

c. „Én nem hízelkedhetem, édes nemzetem, tenéked, hogy hazugsággal ditsérjelek, mert a' prophétaként,¹² *popule meus, qui te beatum praedicant, ipsi te decipiunt...*“ (5068-5070)

Prva rečenica priključuje se zavisnoj rečenici latinskim veznikom, dok se na čelu ostalih nalazi mađarski veznik.

4.1.3. *Supstitut dopune u nominativu*

„... hanem mikor magánál rosszabbat talál, bizonyos, hogy¹³ *minor virtus cedit maiori.*“ (5375-5376).

Zavisna se rečenica uvodi mađarskim veznikom.

4.2. *Prebacivanje kodova između rečenica*

4.2.1. *Kvazi-rečenice*¹⁴

Prebacivanje se kodova ostvaruje na granici nezavisnih rečenica. To ne znači da se na granici rečenica moraju obavezno pojaviti rečenice. U našem slučaju pojavljuje se fraza koju zovemo kvazi-rečenicom.

„Miképpen és hogj kellyen azt rendelni, tartani és más sok particularitásátis fel találljuk könnyen, há akarjuk.¹⁵ *Volenti nihil difficile.*“ (5668-5670)

4.2.2. *Duži dijelovi teksta*

Pri prebacivanju kodova Zrinski uvijek prelazi na više rečenica čiji je ospjeg ide od 4 do 125 redaka. Udio latinske rečenice iznosi ukupno 172 redaka osim onih citiranih pod točkom a)¹⁶

a) „... hogy miulta az caspiai barlangok közül kijött a' török dühös nemzet, keresztyén vérnek patakul folyása soha meg nem állott, mert¹⁷

¹² Ja ne mogu ti laskati, slatka moja nacija, lažnom pohvalom jer s prorokom [kažeći]

¹³ ali kada nađe lošijeg od sebe sigurno je da

¹⁴ Smatramo rečenicama samo strukture koje sadrže konjugiran glagol. Konstrukcije u kojima se glagoli nalaze u infinitivnim oblicima ili nedostaju zovemo kvazi-rečenice (VIG 2008: 246-249).

¹⁵ Na koji način i kako treba ga odrediti i održati i možemo lako naći i svojstva drugih, ako hoćemo

¹⁶ 533-5039; 5241-5359; 5395-5410; 5427-5433; 5587-5594; 5663-5666

¹⁷ nakon toga da je bijesan turski narod izišao iz kaspiskih jama nije nestao tok krvi kršćanina jer

*Regi frenis nequit
Et ira et ardens hostis et victoria
Glaudisque felix, cuius infecti semel
Vecors livido est“ (4838-4844)*

b) U sljedećem se citatu prva rečenica teksta priključuje zavisnoj rečenici bez veznika:

„*En is Cattóval mondom azt, magyarok,¹⁸ Silicet, resa aspera est, sed vos non timetis eam, imo vero maxime, sed inertia et molliti nimi alius alium expectantes cinctamini, videlicet diis immortalibus confisi, qui hanc rempublicam saepe in maximis periculis servavere. Non votis, neque suspiriis mulieribus auxilia deorum parantur, vigilando, agendo, bene consulendo prospere omnia cedunt, ubi socordiae te atque ignaviae tradideris, nequicquam deos implores, irati infestique sunt.“ (5033-5039)*

5. Karakteristike i funkcije prebacivanja kodova

Analize u sinkroniji razlikuju funkcionalno i nefunkcionalno prebacivanje kodova. Funkcionalno prebacivanje kodova obilježavaju sljedeće značajke: a) sugovornicima pridružuje se govornik koji ne razumije jezik konverzacije; b) mjesto komunikacije; c) tema konverzacije; d) tip interakcije; e) izazivanje ekspresivnog utjecaja; f) pauza ili namjera za promjenu teme. Nefunkcionalno prebacivanje kodova zahvaća pojave u kojima prijelaz na drugi jezik izazivaju takozvane pozivne riječi. Prigodno posuđivanje riječi drugog jezika i riječi sličnog zvučanja koje dolaze u govoru dvojezičnih govornika također pripadaju ovamo (RIEHL 2004: 23-27).

Funkcije su prebacivanja kodova u pisanim tekstovima mnogobrojne. Pored ritualnih namjera (BLOM 2012), pasusi na grčkom jeziku u Cicerovim privatnim pismima označavaju autorove kritične primjedbe, distancu od određenih tema, jezičnu ekonomiju, uspomene na određene događaje (ADAMS 2003: 323-342). Pasusi na grčkom jeziku izražavaju solidarnost odnosno pripadnost osoba nekoj zajednici u Plau-

¹⁸ I ja kažem vam Ugri Katom

tovim scenskim djelima odnosno na rimskim nadgrobnim natpisima (ADAMS 2003: 346-383). Prebacivanje kodova nije rijetka pojava ni u antičkom Egiptu. Suci su vodili rasprave na grčkom jeziku na sudovima, ali su presude izražavali na latinskom jeziku. I datiranje službenih dokumenata na grčkom jeziku slijedi latinski uzorak. Na ostrakonima pisanim grčkim nalaze se latinske lozinke zabilježene grčkim slovima. Adams naziva tu pojavu institucionalnim prebacivanjem kodova. Slijedi prebacivanje kodova u latinskim formulama pozdravljanja i datiranju privatnih pisama napisanih na grčkom, latinizmi službenih tekstova, latinski izrazi kojim se spominju određene „egzotične“ pojave u grčkim tekstovima (ADAMS 2003: 383-407).

Navedeni primjeri pokazuju da prebacivanje u tekstovima iz prošlosti ovisi o sadržaju tekstova i komunikacijskim namjerama njihovih autora.

6. Zrinskijeva prebacivanja kodova pokazuju različite funkcije.

6.1. Autor citira autoritete za potvrđivanje svoga tijeka misli:

„Az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun nints, hanem Pannóniában.¹⁹ *Hic vobis vel dicendum vel moriendum est.*“ (5012-5014)

6.2. Talijanska rečenica izražava sadržajno potvrđivanje i stilistički kolorit u talijanskoj rečenici:

„... mert az olasz példa beszéd mongya: *la forza caga la ragione adosso* [addosso], erő ellen erő kell...“ (5597).²⁰ Autor upotrebljava pristojnu parafrazu za prevođenje talijanske poslovice koja znači 'sila sere na argument.'

6.3. Latinski pasusi upotrebljavaju se i kao dodatni elementi autorove misli:

„Én nem hízelkedhetem, édes nemzetem, tenéked, hogy hazugságommal ditsérjelek, mert a' prophétaként, *popule*

¹⁹ Naša plemenita sloboda nije drugdje nego u Panoniji.

²⁰ Jer talijanska poslovice kaže ... protiv sile treba sila.

meus, qui te beatum praedicant, ipsi te decipiunt... Népem, akik boldognak mondanak téged, azok becsapnak.“²¹ (5068-5070)

6.4. Valja spomenuti i izvore Zrinskoga. Najduži dijelovi teksta potječu iz rada francuskog diplomata i znanstvenika *Ogiera Ghislain de Busbecqa* (1522-1592).²² Osim toga, citiraju se neke knjige Starog zavjeta (Suci, Iz, Ez), antički autori (Demosten, Ezop, Kato, Livije, Salustije, Seneca) i mađarski János Baranyai Decsi²³ i poznate latinske poslovice.

LITERATURA

ADAMS James N., 2003: *Bilingualism and the latin language*. Cambridge: University Press.

ALTIERI BIAGI Maria Luisa, 1987: *Linguistica essenziale. Storia, strutture e spessore sociale della lingua italiana. Una guida metodologicamente aggiornata allo studio e per l'insegnamento dell'italiano*. Milano: Garzanti.

BERSCHIN Walter S., 1988: Greek elements in medieval latin manuscripts. *The Sacred Nectar of the Greeks. The Study of Greek in the West in the Early Middle Ages. Medieval Studies*. London: King's College, 1988, 85-104.

BLOM Alderik, 2012: *Linguae sacrae in ancient and medieval sources. An anthropological approach to ritual language. Multilingualism in the greco-roman worlds*. New York: Cambridge University Press, 124-140.

BENŐ Attila, 2008: *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó-Bolyai Társaság.

²¹ Ja ne mogu ti laskati, slatka moja nacija, lažnom pohvalom jer s prorokom [kažeći] ... Moj narode, oni koji kažu da si sretan prevare te.

²² Augerii Busbequi *Exclamatio, sive De re militari contra Turcam instituentia consilium*. In: *Legationis Turcicae epistolae quatuor*. Hanoviae, 1605. (Usp. ZRÍNYI 2004: 5241-5359, 6395-5410, 5427-5433, 5587-5594).

²³ *Adagiorum Grecolatinocungaricorum chiliades quinque. Studio ac opera succisiva Joannis Decii Baronii*. Bartphae, 1598. János Baranyai Decsi (n. 1560-1601) bio je humanistički povjesničar, pravnik, pjesnik i prevoditelj.

- DE BOER Dick E.H., 1996: Advenerunt cum Brantledderis or the Combustion of Latin in Middle Netherlandish Administrative Contexts. *Media latinitas. A collection of essays to mark the occasion of the retirement of L. J. Engels*. Turnhout: Brepols, 29-49.
- BUßMANN Hadumond (Hrsg.), 2002: *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Alfred Körner Verlag.
- DUBUISSON Michel, 2005: Alternance de langues (code-switching). Le grec de la correspondance de Cicéron. Questions préliminaires sur un cas de bilinguisme. *La Linguistique. Revue de la Société Internationale de la Linguistique fonctionnelle* 2/41, 69-86.
- KÄMMERER Carmen Maria, 2006: *Codeswitching in Predigten des 15. Jahrhunderts. Mitellatein-Frühneuhochdeutsch. Mittel-latein-Altitalienisch/Altspanisch*. Berlin: Logos Verlag.
- KISS Jenő, 1995: *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- LÓPEZ MORALES Humberto, 2003: *Los cubanos de Miami. Lengua y sociedad*. Miami: Ediciones Universal.
- KULCSÁR Péter, 2004: Bevezetés. *Zrinyi Miklós prózai munkái*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 7-49.
- McLELLAND Nicola, 2004: A historical study of codeswitching in writing. German and Latin in Schottelius' *Ausführliche Arbeit von der Teutschen HauptSprache* (1663). *International Journal of Bilingualism* 4/8, 499-523.
- MORENO FERNÁNDEZ Francisco, 2005: *Principios de sociolingüística y sociología del lenguaje*. Barcelona: Ariel.
- PAHTA Päivi, 2003: On structures of code-switching in medical texts from medieval England. *Neuphilologische Mitteilungen* 104, 197-210.
- PÜTZ Martin, 1993: Bilinguale Sprecherstrategien. Code-switching, Integration und ad-hoc Entlehnungen. *Sprachkontakte. Konstanten und Variablen*. Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer. 180-195.
- RIEHL Claudia Maria, 2004: *Sprachkontaktforschung. Eine Einführung*. Tübingen: Gunther Narr.

- SCHENDL Herbert, 2004: Syntactic constraints on code-switching in medieval texts. *Placing Middle English in context*. Berlin-New York: Mouton-de Gruyter, 67-86.
- SOČANAC Lelija, 2004: *Hrvatsko-talijanski jezični dodiri. S rječnikom talijanizama u standardnome hrvatskom jeziku i dubrovačkoj dramskoj književnosti*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- SWAIN Simon, 2002: Bilingualism in Cicero? The Evidence of Code-Switching. *Bilingualism in Ancient Society. Language Contact and the Written Text*. Oxford: Oxford University Press, 128-167.
- VIG István, 2008: *Horvát nyelvtan*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.
- WARDHAUGH Roland, 2005: *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó [*An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell Publishers, 1992].
- WENSKUS Otta, 1995: Triggering und Einschaltungen griechischer Formen in lateinischer Prosa. *Indogermanische Forschungen* 100, 172-192.
- WENSKUS Otta, 1996: Markieren der Basissprache in lateinischen Texten mit griechischen Einschaltungen und Entlehnungen. *Indogermanische Forschungen* 101, 235-257.
- WRIGHT Laura, 1999: Mixed-language business writing: five hundred years of code-switching. *Language Change. Advances in Historical Sociolinguistics*. Berlin-New York: de Gruyter, 99-117.
- 2000: Bills, Accounts, Inventories. Everyday Trilingual Activities in the Business World of Later Medieval England. *Multilingualism in Later Medieval Britain*. Cambridge: D. S. Brewer. 149-156.
- 2001: Models of language mixing. Code-switching versus semicommunication in medieval Latin and Middle English accounts. *Language Contact in the History of English*. Frankfurt a. M.: Lang. 363-376.
- ZRÍNYI Miklós, 2004: *Prózai munkái*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Kulcsár Péter. Budapest. Akadémiai Kiadó.

RÉGI KELETI SZLÁV JÖVEVÉNYSZAVAINK KÉRDÉSÉHEZ

Zoltán András

A magyar nyelv régi (9–12. sz.) jövevényszavaira a magyar szlavisztika és ennek nyomán általában a magyar nyelvtörténet fő vonala úgy tekint, hogy azok különböző szomszédos szláv nyelvekből származnak, legfeljebb a szláv nyelvek ma is nagy, a múltban pedig még nagyobb hasonlósága folytán az esetek többségében nem tudjuk eldönteni, hogy az adott szó mely szláv nyelvből származik. Ezt a tételt MELICH János (1910: 31) fogalmazta meg először, s ezt képviselte nyelvtudományunk fő vonulata KNIEZSA Istvánon (1942: 178), BÁRCZI Gézá (1958: 84) át KISS Lajosig (1994).

Egy másik, a leghatásosabban Jevgenij CHELIMSKIJ (1950–2007) által képviselt felfogás szerint régi szláv jövevényszavaink szubsztrátum jellegűek, azoknak a szlávoknak a nyelvi öröksége, akiket a honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében talált a honfoglaláskor, majd idővel teljesen asszimilált (CHELIMSKIJ (1988)). E nézet előzményét megtaláljuk ugyan a két világháború közötti magyar szakirodalomban is („e szavak nem egyszerű érintkezés útján jutottak a magyarba, hanem egy nagyobb számú néptömeg beolvadása által” – BALASSA 1937: 46), de jelentősebb visszhangot nem keltett.

Végül MUNKÁCSI Bernát (1887) óta létezik és időnként hallat magáról egy olyan nézet is, amely szerint régi szláv jövevényszavaink zöme honfoglalás előtti átvétel a keleti szlávból, vagy ahogy e nézet legharcosabb 20. századi hirdetője, Aleksandr Mavrikievič ROT (1973: 161–254) szokta mondani, a déli óoroszról («древнерусский язык южного диалектного ареала»), vagyis a protoukránból.

A magyar szlavisztika fő vonulatát képviselő tudósok sem zárták ki, hogy régi szláv jövevényszavaink között lehet néhány, melyet eleink még a honfoglalás előtt vettek át a kele-

ti szlávból. KNIEZSA István ezek közé sorolta *lengyel* (1955: 312–3), *szégye* 'erős husángokból való halfogó rekeszték' (uo. 494–5), *tanya* 'halászó hely' (uo. 517–8), *terem* (uo. 772) és – némi fenntartással – *halom* (uo. 210–1) és *naszád* (uo. 354) szavakat. Mindez lehetséges, de nyelvészetileg egyértelműen nem bizonyítható (vö. CHELIMSKIJ 1989: 197–198; CHELIMSKIJ 2000: 415). Érthető, hogy ha még e néhány „oroszygyánús” szóról sem bizonyítható, hogy honfoglalás előtti keleti szláv átvételek lennének, akkor a MUNKÁCSI és ROT nevével fémjelzett felfogás eleve valószínűtlen, és nem véletlen, hogy a magyar nyelvtudományban nem is váltott ki komolyabb visszhangot.

Nem így külföldön, ahol A. M. ROT orosz nyelvű munkái révén ez a nézet az etimológiai érvelés részévé válhatott. Egy ilyen esetet szeretnék az alábbiakban szétszálazni.

Az egyébként kitűnő Aleksandr Evgen'evič ANIKIN új, szerzői orosz etimológiai szótárának *bémep* I 'halfogó eszköz' szócikkében (RÉS 6: 250) kijelenti, hogy az 1506 óta adathozható ómagyar *veter* a keleti szlávól származik, mégpedig a hasonló jelentésű ukrán *в'ятер(ь)* szóból. Indoklásul Anatolij Pavlovič NEPOKUPNYJra (1976: 176) hivatkozik, akitől szó szerint is idéz egy mondatot: „... abból a 11 szóból, amelyet a magyar nyelv az óoroszról vett át, három a halászat terminológiájába tartozik...”. Ennek alapján ANIKIN helyreigazít engem is: „A magyar *véter* és *vöntör* 'vesszőből font halfogó eszköz' szavakat közvetlenül a baltiból származtatni nem indokolt“, s utal itt egy konferenciaelőadásom orosz nyelvű rezüméjére (ZOLTÁN 1998: 93).

Az elmondottak alapján nem okoz nagy meglepetést, hogy honnan vette A. P. NEPOKUPNYJ, hogy a magyar éppen 11 szót vett át az óoroszról. Forrása A. M. ROT egyik tanulmánya (1967), amelyben megtalálható e 11 szó felsorolása, valamint az a megállapítás is, hogy ebből 3 halászati terminus. E szavak a következők: 1. *Duna*, 2. *halom*, 3. *jász* (népnév), 4. *lengyel*, 5. *kerecset*, 6. *kereszt*, 7. *mázsa*, 8. *varsa*, 9. *szégye*, 10. *szombat*, 11. *tanya* (ROT 1967: 31–33). Ezek közül valóban három – a halfogó eszközöket jelentő *varsa* és *szégye*,

valamint az eredetileg halászó helyet jelentő *tanya* – tartozik (illetve a *tanya* esetében tartozott) a halászat szakszókincsébe. Meg kell jegyeznünk, hogy A. M. ROT idézett cikkében a honfoglalás előtti keleti szláv jövevényszavakról beszél, tehát ez a lista olyan szavakat tartalmaz, amelyeket szerinte a magyarok elődei még a kelet-európai sztyeppvidéken vettek át a keleti szlávok elődeitől. Ezek közül a *Duna* lehet ugyan keleti szláv és így honfoglalás előtti, de lehet nyugati szláv és így honfoglalás utáni is (vö. FNESz 1: 395); a *halom* lehet bármely szláv nyelvből a honfoglalás után is (vö. EWUng 1: 519), a jász népnév keleti szláv ugyan, de biztosan honfoglalás utáni (KNIEZSA 1955: 230–231); a *lengyel* pontos szláv előzménye magából a keleti szlávból nem mutatható ki, csak bizánci és arab források alapján következtethető ki, viszont megvolt az ószerbben is, tehát lehet éppen honfoglalás előtti keleti szláv jövevényszó, de az, hogy csak az lehetne, nem állítható biztosan (vö. EWUng 1: 588; CHELIMSKIJ 1989: 198); a *kerecset* (> *kerecsen*) keleti szláv ugyan, de biztosan honfoglalás utáni (EWUng 1: 734), a *kereszt* bármely szláv nyelvből származhat, lehet éppen honfoglalás előtti, de erre nincs bizonyíték (vö. EWUng 1: 736, CHELIMSKIJ 1993: 54–55); a *mázsa* eredetének kérdésében KNIEZSA István (1963) és HADROVICS László (1985: 356) vitában állt egymással (vö. EWUng 2: 949–950), de a szó keleti szláv eredete mellett kardoskodó Kniezsa sem állította, hogy az honfoglalás előtti átvétel lenne; a *szégye*, a *tanya* és a *varsa* KNIEZSA (1955: 494, 517–516, 550–551) szerint lehetnek ugyan honfoglalás előtti keleti szláv jövevényszavak, de mivel a megfelelő szláv szavak más szláv nyelvekben is megvannak, származhatnak a Kárpát-medencei szlávok nyelvéből is; a *szombat* honfoglalás előtti keleti szláv eredeztetése minden alapot nélkülöz, s ezt A. M. ROT későbbi munkájában is csak kinyilatkoztatásképpen említi (ROT 1973: 243–244). Ha A. P. NEPOKUPNYJ végigolvasta volna A. M. ROT hivatkozott cikkét, akkor nem 11, hanem legalább 14 ilyen szót említhetett volna, hiszen az idézett szerző a korábbi szakirodalomban is felmerült 11-hez hozzátette még a *vajda*, az erdélyi nyelvjárási *pocsinók* ‘első fogás <halászkornál>’ és a

széna szót is (ROT 1967: 32–38), a keleti szlávból való eredeztetésük ezeknek enyhén szólva kétséges.

Amint e futó áttekintésből is kiderül, A. M. ROT listája korántsem nevezhető megbízhatónak. A. P. NEPOKUPNYJ azonban készpénznek vette, s a listával együtt átvette ROTól azt a más forrásokból nem igazolható elképzelést is, hogy a magyarok elődei legalább kétszáz évet (egy későbbi munkájában már 250 évet, vö. ROT 1963: 195) töltöttek Etelközben a keleti szlávok elődeinek szomszédságában (nyilván békés halászatással).

A. P. NEPOKUPNYJ az ukrán nyelvjárási, ill. régi *вѣтер* (> mai ukrán irodalmi *вѣтер*) 'halfogó eszköz' szó datálásával kapcsolatban hivatkozik A. M. ROT idézett cikkére. Utal arra, hogy a szó az ukránban legkorábban egy 1553-ban kelt volhíniai oklevélben fordul elő, de mivel a magyarban a *veter* szó már egy 1506. évi dokumentumban, tehát egy fél évszázaddal korábban megvan és KNIEZSA István szerint az ukránból származik, ez szerinte közvetve azt bizonyítja, hogy az ukránban már korábban is meg kellett lennie ennek a végső soron balti eredetű szónak (vö. litván *vénteris*). Ez még csak hagyján – folytatja A. P. NEPOKUPNYJ –, az ukrán szó hangalakja arra utal, hogy akkor került át a keleti szlávba, amikor ott még megvoltak a nazális magánhangzók, vagyis a 10. század előtt. Ez utóbbi állítással teljes mértékben egyet lehet érteni, csak az nem világos, hogy mi többletet ad az ukrán szó datálásához az idézett 1506. évi magyar adat, ha a denazalizált *вѣтер* amúgy sem lehet 10. századinál későbbi függetlenül attól, hogy mikor írták le először. Ezután következik az utalás a 11-es listára: „Az, hogy a keleti szlávok ilyen régen átvettek egy balti halászati műszót, nem egyedülálló a régi korok nyelvi kapcsolataiban általában és a balti–szláv nyelvi kapcsolatokban különösen, főleg ha felidézzük azt a tényt, hogy abból a 11 szóból, amelyet a magyar nyelv átvett az óoroszról, három a halászati terminológiába tartozik, ráadásul az egyikük már 1086-ból adatolható” (NEPOKUPNYJ 1976: 176–177; az 1086. évi adat a *tanya* szóé). Nem nehéz belátni, hogy a magyar anyagra való hivatkozás nem ad semmit

az ukrán *в'ятер* keltezéséhez, hiszen a keleti szlávoknál 950 körülre már megtörtént a nazális magánhangzók denazalizálódása ($\epsilon > 'a$, $\varphi > u$), amire kétségtelen bizonyítékot szolgáltat Bíborbanszületett Konstantin (illetve szláv informátora) két dnyeperi zuhatag szláv nevének görög átírásával: $\text{Νεασήτ} < \text{nejasyt}' < *nejesyť$ 'telhetetlen'; $\text{Βερούτζη} < \text{vьруць} < *vьrųťjь$ 'habzó, forró' (DAI, cap. 9, v. 46, ill. 62), tehát egy litván *vėnteris*-ből átvett szláv **vęterь* eddigre (a 10. század közepére) már éppúgy *в'ятерь*-nak hangzott, ahogy a **rędь* 'sor' *рядь*-nak, a **pęť* 'öt' *п'ять*-nak, és a magyar adatok ezt sajnos nyelvemlékek híján semmiképpen nem tudják előzni.

Nem tudjuk, milyen cél vezérelte az ukrán akadémikust, amikor a magyar *véter*-t bevonta az ukrán *в'ятер* enélkül is jól érthető keltezésébe; lehet, hogy csak maximalista módon a *в'ятер* szóra összegyűjtött összes adatát meg akarta osztani olvasóival. Elhallgat azonban egy apróságot, mégpedig azt, hogy KNIEZSA István ugyan ukrán eredetűnek tartotta a magyar *véter*-t, de nem talált magyarázatot arra, hogy miért van az ukrán *ja-* helyén a magyarban *é-* (KNIEZSA 1955: 555), vagyis a magyar szónak az ukránból való származtatása körül nincs minden rendben, s ezt a körülményt azzal sem lehetne elkendőzni, ha A. M. ROT 11-es (vagy akár 14-es) listája máskülönben kikezdzhetetlen lenne. Úgy gondolom, hogy nem szentségtörés, ha az ukrán *в'ятер* és a magyar *véter* közötti hangtani eltérés láttán (az ukránban is az első szótag hangsúlyos) más lehetőségeket is megvizsgálunk, mint az ukránból való származtatás. A. E. ANIKIN viszont idézett szócikkében az A. P. NEPOKUPNYJtól átvett, de valójában A. M. ROTtól származó érveléssel elutasítja azt a lehetőséget, hogy a magyar szót közvetlenül a baltiból vezessük le. A dolog érdekessége, hogy A. E. ANIKIN szoros szakmai barátságban volt E. A. CHELIMSKIJ-jel, szokatlan módon nekrológot helyezett el róla etimológiai szótárában (RÈS 2: 79) és terjedelmes visszaemlékezést is közölt korán elhunyt kollégájáról (ANIKIN 2009), tehát szinte kizárt, hogy ne ismerte volna E. A. CHELIMSKIJ igencsak lesújtó véleményét A. M. ROT magyar etimológiai munkásságáról.

Engem természetesen nem az zavar, hogy A. E. ANIKIN nem fogadja el, amit e szó eredetével kapcsolatban egyszer felvettem, hanem az érvelés maga. Nem látom a logikai összefüggést aközött, hogy az óoroszról állítólag átvett 11 magyar szó közül 3 halászati terminus, és aközött, hogy a *véter* ~ *vöntör* miért nem származhat közvetlenül a baltiból. Azt akarja vajon ezzel mondani, hogy egész halászati terminológiánk nem lehet más, mint keleti szláv eredetű? Nem tudjuk, mint ahogy azt sem, hogy az idézett érv A. E. ANIKIN szerint felülírja-e az ukrán *в'ямер* > magyar *véter* származtatás minden hangtani nehézségét, továbbá azt sem, hogy miként magyarázható a főleg a Szigetközben honos *vöntör* 'vesszőből font varsa' (ÚMTSz 5: 771) alakváltozat. Az általam annak idején javasolt etimológián, ti. hogy a magyar szót eleink még a Kelet-Európai síkságon közvetlenül a baltiból vették át (részletesebben I. ZOLTÁN 1998), biztosan lehet fogást találni, de aligha a fentebb idézett érveléssel.

IRODALOM

- [ANIKIN] АНИКИН А. Е., 2009: Вместо некролога: из воспоминаний о Е. А. Хелимском. *Studia Etymologica Cracoviensia* 14/ 9–26.
- BALASSA József, 1937: *A magyar nyelv életrajza*. Budapest: Renaissance Könyvkiadó.
- BÁRCZI Géza, 1958: *A magyar szókincs eredete*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- [SHELIMSKIJ] ХЕЛИМСКИЙ Е. А., 1988: Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. *Славянское языкознание. X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации*. Москва: Наука, 347–368. [Új kiadása: ХЕЛИМСКИЙ Е. А., 2000: *Компаративистика, уралистика: Лекции и статьи*. Москва: Языки русской культуры, 418–434.]

- - 1989: Изучение ранних славяно-венгерских языковых отношений (Материалы и интерпретации. Вопрос об этноязыковых контактах венгров с восточными славянами). *Славяноведение и балканистика в странах Зарубежной Европы и США*. Москва, 184–198. [Új kiadása: ХЕЛИМСКИЙ Е. А., 2000: *Компаративистика, уралистика: Лекции и статьи*. Москва: Языки русской культуры, 404–415.]
- - 1993: Ранняя славянская христианская терминология в венгерском языке. *Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов, Братислава, сентябрь 1993 г., Доклады российской делегации*. Москва: Наука, 46–64.
- [DAI] CONSTANTINUS PORPHYROGENITUS, 1967: *De administrando imperio*. Greek text edited by Gy. MORAVCSIK. English translation by R. J. H. JENKINS. New, revised edition. The Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington D. C.: The Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies.
- [FNESz] KISS Lajos 1997, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HADROVICS László, 1985: *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KISS Lajos, 1994: Néhány szlavisztikai műszóról (összláv nyelv, egyházi szláv nyelv, orosz nyelv). *Magyar Nyelv* 90/ 361–363.
- KNIEZSA István, 1942: Magyar-szláv nyelvi érintkezések. *A magyarság és a szlávok*. Budapest: Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete-Franklin-Társulat, 168–888.
- - 1955: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I/1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- - 1963: Teher, mázsza. *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 201–210. (Nyelvtudományi Értekezések, 40.)

- MELICH János, 1910: *Nyelvünk szláv jövevényei*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság (= A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 13.)
- MUNKÁCSI Bernát, 1887: A magyar–szláv ethnikai érintkezés kezdetei. *Ethnographia* 8/1–30.
- [НЕРОКУРНЫ] НЕПОКУПНЫЙ А. П., 1976: *Балто-севернославянские языковые связи*. Киев: Наукова думка.
- [RÈS] АНИКИН А. Е., 2007–: *Русский этимологический словарь*, 1–. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, [кésőbb:] Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН; Ин-т филологии Сибирского отделения РАН.
- [ROT] ROT A. M., 1967: К вопросу о древнейших венгерско-восточнославянских языковых контактах. *Slavica*, 7/27–39.
- – 1973: *Венгерско-восточнославянские языковые контакты*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- [ÚMTSz] B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., 1979–2010: *Új magyar tájszótár*, 1–5. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ZOLTÁN András, 1998: Палемон и Аттила (Из истории языковых и культурных контактов венгров с народами ВКЛ). *A Litván Nagyfejedelemég és a mai Közép- és Kelet-Európa nyelvei: Analógiák és folytonosság*. Az 1998. május 25–26-i konferencia anyaga. Budapest: ELTE, 93–94.
- – 1999: *Vannak-e balti jövevénytörzseink? Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 336–340.

A BUDAI EGYETEMI NYOMDA SZLOVÁK KIADVÁNYAINAK NYELVVÁLTOZATAI AZ EGYSÉGES MODERN IRODALMI NYELV KIALAKULÁSA TÜKRÉBEN

Zsilák Mária

A budai Egyetemi nyomda (1777-1848) jelentőségteljes szerepe, amelyet a történelmi Magyarország nemzetiségei (nemzetei) művelődéstörténetében betöltött, közismert. A szlovákság számára a felvilágosodás, ill. nemzeti megújulás (národné obrodenie) korszakában, amelyet az Egyetemi nyomda működése felölel, az egységes szlovák irodalmi nyelv megteremtése a kiemelkedően fontos kérdések közé tartozott. E problematikát általában a katolikus és evangélikus értelmiség szellemi törekvéseinek, egységes modern irodalmi nyelvvel kapcsolatos álláspontjainak konfrontációja tükrében szokás tárgyalni.

Király Péter más felfogásban közelíti meg a kérdést, az Egyetemi nyomda működéséről szóló monográfiájában (KIRÁLY, 2003) szélesebb kontextusba helyezi. E komplexitásra való törekvés számos összefüggésre mutat rá, a részproblémák tárgyalása több vonatkozásban összehasonlító elemzésekre is módot ad. Jelen írás csupán azon jelenségekre szorítkozik, amelyek a szlovák irodalmi nyelv kialakulásának folyamatát tükrözik.

Az Egyetemi nyomda kiadványai sokféle nyelvváltozatot rögzítenek a szlovák szerzők írásaiban, akár a katolikus, akár az evangélikus felekezethez tartoztak, a számos nyelvváltozat az irodalmi nyelvre vonatkozó elgondolásaikról differenciált képet ad. Ezen felül - a korra jellemzően - még több nyelv töltötte be a szlovákok számára az irodalmi nyelv szerepét: a latin, német, cseh, ill. a szlovakizált cseh különböző változatai, az Anton Bernolák által megalkotott és kodifikált nyugat-szlovák alapú irodalmi nyelv.

Király Péter idézett monográfiájában, szlovák vonatkozásban, 62 kiadványt sorol fel (KIRÁLY, 2003: 632-634). A kiadványok a következő tárgykörökbe csoportosíthatók:

- a) *tankönyvek, oktatási segédletek* (Mária Terézia Rátio Edicationisa nyomán (1777))
- b) *tudományos munkák* (nyelvészeti, irodalomtörténeti, történelmi, egyéb)
- c) *szépirodalmi művek, a Zora almanach*
- d) *vallási jellegű munkák* (katekizmusok, prédikációk, ima és egyházi ének válogatások)
- e) *ismeretterjesztő kiadványok* (gazdasági, egészségügyi felvilágosító írások, kalendáriumok).

Nyelvi megoszlásban a latin nyelvet pl. Johannes (Ján) Herkel: *Elementa universalis linguae Slavicae, e vivis dialectis eruta, et sanis logicae principiis suffulta* (1811) c. munkája, továbbá a szlavisztika művelői körében ismert Štefan Leška etimológiai szótára: *Leschka Stepanus Elenchus Vocabulorum Europaeorum cumprimis Slavicornum Magyarici usus* (1825) reprezentálja. A német nyelvű kiadványok közül szlovák szempontból kiemelten fontos Bernolák nyelvtanának fordítása: *Slowakische Grammatik, Aus dem Lateinischen ins Deutse uberzetzt (von Andreas Brestyansky)* (1817). A szlovakizált cseh nyelvváltozatot példázzák Ján Kollár munkái, fő szépirodalmi műve: *Slávi Dcera, We třech zpěvích* (1824), több kiadást értek meg *Katekizmusai* (1826, 1841, 1846), népszerű volt *Čjtanka anebo kniha k Čjtánj* (1825) ábécéskönyve is. Kiemelkedő volt a szerepe az Egyetemi nyomdának Bernolák irodalmi nyelvének (ún. bernolákovčina) terjesztésében. Itt jelent meg hatkötetes szótára: *Slowár slowenský-česko-lafínsko-německo-uherský I-VI.* (1825-1827). Szépirodalmi művek nyelveként Ján Hollý népszerűsítette a *bernalákovčinát*. Az Egyetemi nyomdában megjelentek közül két, az életmű szempontjából fontos kiadványt idézek példaként: *Básně I.-IV.* (1841-1842), *Cirillo-Metodiada, Wífazská báseň w šesfi spewoch* (1835).

A korabeli tankönyvkiadás és tansegédletek kérdésének többen is figyelmet szenteltek (a teljesség igénye nélkül pl.: HAYEKOVÁ, 1979:100-101, DONÁTH, 1987:117-130, KOTULIČ, 1987: 409-417, GYIVICSÁN, 1987: 437-442). Míg Hayeková lexikográfiai szempontból értékeli az Egyetemi nyomda szlovák vonatkozású anyagát, Donáth Regina a Szláv Filológiai Tanszék könyvtári állománya unikális kiadványait mutatja be közülük, Izidor Kotulič és Gyivicsán Anna nyelvi kérdésekre is kitérnek. Izidor Kotulič az 1780-as években kiadott szlovák tankönyvek nyelvére fókuszál s arra a következtetésre jut, hogy e kiadványok nyelvezete a *berňolákovčínát* megelőző korszak nyugatszlovák területen értelmiségi körökben kialakult úzusát tökrözi. Ezt a gyakorlati életben meghonosodott nyelvet a tankönyvek starndardizált nyelvváltozatként rögzítik. Mint ahogy ismeretes, a katolikus felekezetű szlovák értelmiség önálló egységes szlovák irodalmi nyelv megteremtésére irányuló törekvései az Anton Bernolák által megalkotott és kodifikált nyelvben, a *berňolákovčínában* összegződtek, ami némileg eltér a fentebb tömören jellemzett úzustól. A Bernolák által kodifikált nyelvváltozat vált végül a szlovákok első – ám nem osztársadalmi szinten elfogadott irodalmi nyelvvé.

Gyivicsán Anna összeveti a katolikus és evangélikus felekezet számára kialakult tankönyvkiadási gyakorlat különbségeit, egyben rögzíti a nyelvhasználati különbségeket, a tényt, hogy az evangélikusok megmaradnak a régóta normaként szolgáló szlovakizált cseh változatainál.

Az eddig felvázolt összetett és változatos nyelvi képet a *Zora almanach* 1836-ban kiadott II. évfolyama egészíti ki. Az almanach a szlovák nyelv és irodalom ápolására megalakult *Spolok Milowňikow Reči a Literatúry Slowenskég* (1834), pesti szlovák irodalmi társaság évkönyve, amelyet a társaság a *berňolákovčina* ápolására és terjesztésére hívott életre. A nemes céllal létrehozott egyesülethez azonban nem csak katolikus felekezetű értelmiségiek csatlakoztak. Ennek megfelelően az irodalmi társaság vezetőségének összetétele konszenzust tükröz, tisztséget viselnek más irányzatok hívei is. E tény a gyakorlatban más módon is megnyilvánult, az almanachban

helyet kaptak *szlovakizált cseh* nyelven írott művek, továbbá műfajtól függően több-kevesebb *népnyelvi* (elsősorban kö-zépszlovák) *elemet* tartalmazó írások is. Tartalmi szempont-ból mindegyik a korra jellemző szellemiséget idézi.

A kitűzött fő célnak megfelelően azonban erőteljesen kép-viselteti magát az évkönyv elemzett kötetében a Bernolák-fé-le irodalmi nyelv híveinek köre. A szlovák irodalmi nyelv fejlődését tárgyaló szakirodalom a *Zora* almanachnak a Ber-nolák-féle irodalmi nyelv felvirágoztatásában játszott szere-pét a *berňolákovčina* második korszakaként értékeli.

A *Zora* II. évfolyamát a közreműködők I. Ferdinándnak ajánlották, Ján Hollý az apostoli császárt és királyt köszöntő költeménye vezeti be a kötetet (5-8). A klasszicista stílusban verselő Ján Hollý, aki a *berňolákovčinát* második korszaká-ban a legmagasabb szinten művelte és valódi irodalmi nyelv rangjára emelte, érdemeinek megfelelően jelentős terjedelmet kapott az évkönyvben. Az I. Ferdinándot éltető költeménye után a 9 részből álló *Selanky* c., antik pásztor idillt idéző, a görög mitológiát szláv viszonyokra adaptáló, irodalomtörté-neti tekintetben máig igen értékesnek tartott munkája nyert besorolást (9-59). Ezt szlovák versek írására buzdító költemé-nye követi (60-61). Még egy nagyobb lélegzetű klasszicista stílusban írott verse kapott helyet a kötetben: *Na krásnú Za-hradu* (255-262). Mind helyesírási, hangtani, morfológiai tek-intetben törekszik a Bernolák által állított norma követésére. Szókincsét illetően említést érdemelnek a mitológiai nevek, a nemzeti megújhodási szellemi mozgalom, ill. klasszicista irodalmi irányzat neologizmusai, amelyeknek a szerző külön figyelmet szentel: utal arra, hogy ezekre nézvést az olvasó a *Cirillo-Metodiada* c. eposzában talál eligazítást (59).

A Bernolák-féle irodalmi nyelv hívei közül igen jelentős személyiség Dr. Anton Ottmayer, aki nemcsak cenzora volt a *Zora* almanachnak, szerzőként is szerepel a II. kötetben, egy novellával és két elmélkedő, erkölcsnevelő prózai írással (65-140, 153-181, 197-208). Nyelvhasználatára jellemzőek a sajátos szóösszetételek, mint pl.: *samospev* (=szóló ének), *Dě-gopisovňík* (= történetíró, történész) *Spoluučedňík* (= osztály-

társ, iskolatárs), *Welkomiselnost* (= nagylelkűség), *stud'enokroní* (= hidegvérű), *horepsaní* (= felülírott – az alulírott mintájára) stb. amelyek az irodalmi nyelv fejlődési folyamatában módosultak, vagy elhaltak. A 19. sz. első harmadában a standardizált nyelvváltozatok nem szabályszerűen használják az ősszláv mássalhangzó palatalizációk eredményeként meglévő mássalhangzó váltakozásokat, erre utalnak a következő alakok: *Váhské Nové Mesto* (Vágújhely), *na Wrši* (Vrch- hegy), *Wáh-wáhskí*. A hónapneveket következetesen a cseh úzusnak megfelelően használja Ottmayer. A népnyelvi elemeket képviselik romantikus novellájában a népdal idézetek, amelyek a szlovák népdalkincs általánosan elterjedt rétegéhez tartoznak: *Keď sa mi dva rozlúčime, Gedno moge, druhé twoge, Na trenčanském zámku Dwa holubi sed'ia*. Ide sorolhatók a beszélő nevek, mint: *Drančír* (= kéregető), *Widrigoš* (= fősvény). Régi magyar szóátvételt is dokumentál, amelyet főképp a népnyelv használt aktívan, a *becsül* ige adaptált változatát: *bečeluje, bečelovalí*.

Sajátos nyelvi értéket képviselnek a „címek és rangok”, a fő bűnök megtestesítői, amelyeket egyik erkölcsnevelő írásában (ostorozásul) hoz. Más részük a korabeli bontón dokumentuma, melyekkel egyben társadalmi divatból adódó nyelvi változásokat is megragad (167-174).

Stílusát szólások, közmondások teszik változatossá, ezeket több ízben moralizáló történetbe ágyazza. Néhány példa:

A barátsággra vonatkozó: *Dluhi si plaťme, a dobrí Práfelíá bud'me.*

A rangra és erkölcsre: *Na Hodnosť wišel, o Mrawi prišel.*

Az igazságra: *Prawda má wšelígakí Obličag. Čo genemu Prawda, to druhému Něprawda.*

Každá Prawda Oči koře.

A munkára, cselekvésre: *Od dnes na zagtra ništ' neodkladag, a čo len možnó, sám číň.*

Klasszikus műveltségére utalnak a következők:

Plínium fordítja: *Z'deláňie Roľí ñe Wídanki, ale Pilnosť a Starosť geďiňe stojí.*

Aristotelésre hivatkozik: *Neglepsi Hnog na Pole gest: vlastné bedľiwe Oči Hospodára.*

Szó szerint is fordít latinból: *Oculus Domini saginat Equum*
– *Oko pána krmi Koňa.*

A Bernolák-féle irodalmi nyelv másik magas rangú pártfogója Martin Hamuljak csupán egy, Jurisics Miklós hősiességét méltató prózával van jelen a kötetben: *Mikuláš Jurišič w Kiseĝu* (141- 152). E rövid írásban néhány szókinszbeli érdekesség érdemel figyelmet. Szinonimaként használja a *Husár* és *Koňik* savakat, az első, a magyar *huszár* átvétele, a második a *lovas* tükörfordítása. A török elől a hódoltsági területen kívültre menekülőket *Priskočňíkna*k nevezi (a délszláv nyelvekben *zbeĝ, uskok*). Sajátos korabeli úzrust tükröz helynévhasználata: *horňí Belohrad* = Alba Regalia, *Kiseĝ* = Kőszeg, *Zawarh* = Sabaria, *ĝelezní Hrad* = Castrum ferrerum, Vasvár.

Írásában a népnyelvi elemek száma elenyésző, a *vráti sa z holú rukú* = üres kézzel tér vissza – mint frazeologizmus, ill. a *praj* nyugatszlovák módosítószó érdemel említést.

Hamuljak, mint ahogy ezt Király Péter az Egyetemi nyomda működéséről szóló könyvében olvashatjuk, *reč materinská*-nak nevezte a Bernolák-féle irodalmi nyelvet, később azonban kiállt a Štúr által létrehozott új irodalmi nyelv mellett. (KIRÁLY, 2003:151-152).

A *bibličtina*, azaz a cseh-szlovák közös irodalmi nyelv legkitartóbb, legkövetkezetesebb híve Ján Kollár, *Slawian* c. költeménye kapott helyet a kötetben, alcíme: *podle českeho a chorwatskeho* (182-184). A vers *Čo Bůh spogil, člověk nerozlučug* (= Mit Isten összekötött, ember szét ne válassza) bibliai idézet parafrázisa a szláv népek (korabeli felfogás szerint törzsek) egységére vonatkoztatva. Kollár nyelvszemléletét az 1830-as években még nem jellemzi az a konzervativizmus, ami a 40-es években, 50-es évek elején markánssá válik. A *Zora* almanachban közzétett versében is a *ľubozvučnosťra* való törekvés

érhető tetten. E Kollár által alkotott fogalmat *szép hangzásnak* fordíthatnánk. Lényegét tömören, leegyszerűsítve úgy foglalhatnánk össze, hogy esztétikai alapon kívánta a cseh és szlovák nyelvet közelíteni egymáshoz. E szemlélet egyik vonása, hogy a mássalhangzó torlódások kiküszöbölésére törekszik. E törekvés azonban tudományos szempontból nem állta meg a helyét, hiszen a nyelv rendszerének szerves fejlődését művi, külső beavatkozással kívánta megváltoztatni. Néhány példa a versből, amelyek felfogását tükrözik: *omerzlých, serce, zew-niterné, slunko, rozterhug, herdoš, neodwertne, Serba, chcejú* stb.

Bármilyen kitartó híve is Kollár a cseh-szlovák irodalmi nyelvi egységnek, költeménye nem mentes a hangtani és alaktani szlovakizmusoktól: *nebol, chcejú, warugme sa, odwra-cagú, cuzinci, semeno, rozsívánie, nagzmužilegšjmu, milég, mog, moja, mogou* stb. Kérdés, hogy magától Kollártól származnak e, vagy cenzori, korrektori beavatkozás eredményei.

A Hont megyéből származó Michal Godra nyelvezete erőteljesen közelít a népnyelvhez, a pesti szlovák értelmiség azon köréhez tartozik, amely a magyar nyelvújítási mozgalom mintájára nyelvészeti tekintetben liberális elveket képvisel. E jelenségek a *Zora* almanach II. számában megjelent verseiben is tetten érhetők (226-232, 265-273, 282-283, 284-286). *Bibličtinájának* helyesírási módosításai: az *au* helyett *ú-t* vagy *ou-t* ír, *w* helyett *v-t*, a *j-t*, amely jelölésére a bibličtina a *g* grafémát használta *j*-vel jelöli, a hosszú *í-t* *í-nek*, a bibličtinában használatos *j* helyett; a *č* grafémát nem használja.

Nyelvezetét erőteljesen jellemzik a hangtani szlovakizmusok: *zvädnú, na gämbách, dorábä, vuóňu, večjé, smjěšána, bližšjé, nezarazja, ljáti, sedja, žjál, nemóže, púhí, čapica*. Néhány alaktani példa: *užívaj, milujem, nech, krajšá, nezarazja*.

Godra az 1860-as években az egységes modern szlovák irodalmi nyelvért folytatott küzdelem jeles reprezentásává vált, a *Matica Slovenská* égisze alatt kifejttet nyelv művelő tevékenység jelentős alakja. Részt vesz a szlovák-magyar-német szótár megírására létrehozott bizottságban, tagja a nyelvtudományi szakosztálynak (pontos neve többször változott).

Hasonló jegyek jellemzik Ján Maróhy (216-219, 224-225, 274-277), Ladislav Jesenský (62-64, 278-280), Jiří Hlaváč (263-264, 281), N. Magurský (220-223) költeményeinek nyelvezetét. A szlovakizmusok mennyiségét két tényező határozza meg, a szerző személye, de részben műfajtól függően változik, a versekben kevesebb fordul elő.

Maróthyra a következők jellemzőek: *žjálným, náručjá, nestačja, nedaj, tvój, túží, radostou, žalostou, Javorjé*.

Néhány nyelvjárási lexikális elem Jesenskýtól: *tájde, tájdu, tadám, muoj, posjátú, radčej*.

Jiří Hlaváč írásaiban elenyésző szlovák hangtani, ill. morfológiai elemet találunk: *mluvja, dlužjá, Obraz mé milenky* c. költeménye azonban közelít a népdalformához.

Magurský úzusát több szlovakizmus jellemzi: *kolko, čo, svój, sjála, žitja, zemskěj*, figyelemre méltó a *každodeńím chlebem* jelzős szerkezet.

Karel Šnell (235-254) a Balaton nevezetességeiről ír. Nyelve, középszlovák nyelvterületre jellemző elemeket tartalmaz, diftongusokkal, továbbá a fentebb már bemutatott alaktani jegyekkel. Az ismétlések elkerülése véget csak a prózájában található, észak-középszlovák nyelvjárási területre utaló legmarkánsabb példáit emelem ki: *v käd'i (připravována bývá), novými käd'mi*.

Más szerzőktől eltérően, írása a korra jellemző számos természettudományos terminust tartalmaz: *východopoledňe, sokoplodů, kóru země, šťavicovřídlu*, szinonimákat is használ *šťavica (kyselka, medokýš), uhľokyselínu (Acidum carboneum, Kohlensäure), Glauberovej soli (Sal mirabile Glauberi, Glauberzalt), horčíkoviny (Magnesia terra, Bittererde), Zubatica (Perca lucioperca, Zahnfisch), Bělca (Cyprinus cultratus, Weissfisch), okotný slimák (Helix vivipara, Brutschnecke)*. Megemlékezik a kecskekörmökről is, a *kozjé paprčky* jelzős szerkezet tükörfordítás, de nem idegen a szlovák nyelv rendszerétől.

Az Árva megyéből származó Ján Herkeľ rövid, kuruc kora emlékező prózájában (209-215) nyelvi tekintetben a 19. sz. 30-as éveire jellemző tendenciák közül több is tetten érhető. Helyesírása egyszerű, nyelvezete leginkább szlovák nép-

nyelvnek nevezhető – amennyiben a számos középszlovák nyelvjárási elem mellett, az egyik szereplő, a *nagyapó* elbeszélése stilizáltan keletiszlovák nyelvjárásra emlékeztet. Nyelvezete továbbá kis számú bohémizmust tartalmaz. Herkeľ *bibličtinájában* megtalálhatók a Kollári *ľubozvučnosť* elvéhez igazodó alakok: *kerv*, *selzi*, *pri persach*. Herkeľ idiolektusának egyéb jellegzetességei közül néhány további: a *Thököly* híveket *Ľekelčanjek*nek nevezi. A kor neologizmusait idézik a *pejoved*, *knihornja* alakok. Ha az olvasónak mindezek ellenére kétségei támadnának az írás korban való elhelyezését illetően, eligazítja a nemzeti megújítási mozgalom tipikus jelképeinek, a hársfának (*ľipa*) „szerepeltetése”.

A történelmi, kultúrtörténeti korszak nyelvi vetülete más, általánosabb formában is megjelenik: Hollýnál a romantikus folklór iskola szláv mitológiai képződményei állandósulnak, a többi szerző a *Ludmila*, *Mína*, *Betka*, *Terka*, *Mathilda* népszerű női nevekkel él, a férfi keresztnevek közül a *Janek*, *Ondrej*, *Josef*, *Hynek* a kedveltek.

Az 1840-es évek hozzák meg végül az egységes modern szlovák irodalmi nyelv megszületését, a középszlovák úzusion alapuló Ľ. Štúr és munkatársai által megalkotott *štúrovčinát*. Évtizedekig tartó küzdelem után, kompromisszumon alapuló kodifikációs módosításokkal az 1860-as évekre véglegesen elfogadottá vált, képessé megfelelni az irodalmi nyelvvel szemben támasztott elvárásoknak.

A Zora almanach II. kötetében felvázolt tendenciák periférikusan ugyan, de a 19. század végéig még tetten érhetők, különösen a vallási tárgyú irodalomban.

BIBLIOGRÁFIA

- DONÁTH Regina, 1987: A Szláv Filológiai Tanszék könyvtárának régi cseh és szlovák nyomtatványairól. *Szlavisztikai tanulmányok. Emlékkönyv Király Péter 70. születésnapjára.* Budapest: ELTE Szláv Filológiai Tanszék, 117-130.
- GYIVICSÁN Anna, 1983: O slovenských učebniciach vydaných v budínskej Univerzitetnej tlačiarne. *Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777-1848.* Budapest: ELTE Szláv Filológiai Tanszék, 437- 439.
- GREGOR Ferenc, NYOMÁRKAY István, 1987: *Szlavisztikai tanulmányok. Emlékkönyv Király Péter 70. születésnapjára.* Budapest: ELTE Szláv Filológiai Tanszék.
- HAYEKOVÁ Matilda, 1979: *Dejiny slovenských slovníkov do roku 1945.* Bratislava: Univerzita Komenského.
- KIRÁLY Péter, KÄFER István, 1983: *Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777-1848.* Budapest: ELTE Szláv Filológiai Tanszék.
- KIRÁLY Péter, 2003: *A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai 1777-1848.* Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke.
- KOTULIČ Izidor, 1983: Prvé slovenské tlače budínskej Univerzitetnej tlačiarne a kultúrna západoslovenčina v 80. rokoch 18. storočia. *Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777-1848.* Budapest: ELTE Szláv Filológiai Tanszék, 409-417.
- ZORA (almanach), 1835-1840: Buda: Egyetemi nyomda.

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA SYMPOSIA SLAVICA

Eddig megjelent:

A cseh szak 50 éve, 1955-2005: a 2005. november 14-15-én megtartott jubileumi konferencia anyaga. 2007. Szerk.: Heé Veronika és Oleg Fedoszov.

Aktuálne problémy slovakistiky. 2007. Szerk.: Zsilák Mária.

A bulgarisztika ma. Eredmények és távlatok. 2007. Szerk.: Dudás Mária.

Jazykovedné dielo Sama Czambela. 2010. Szerk.: Zsilák Mária.

Od početaka do danas. 120 godina kroatistike u Budimpešti. 2016. Szerk. Lukács István.

